ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧКЕ СТУДИЈЕ

POLITICAL REVIEW
MAGAZINE FOR POLITICAL SCIENCE, COMMUNICATIONS AND APPLIED POLITICS

03
2010

Политичка Ревија

ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКОЛОГИЈУ, КОМУНИКОЛОГИЈУ И ПРИМЕЊЕНУ ПОЛИТИКУ

ISSN 1451-4281 UDK 1+2+3+32+9
год. (XXII) IX vol. 25

Сања Шуљагић
ФУНКЦИОНИСАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Милан Парошки
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ XIX ВЕКА - РИЗНИЧАРИ САБОРНЕ ТРАДИЦИЈЕ

Миодраг Радојевић
СРЕТЕЊСКИ УСТАВ И РАЗВОЈ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА И ИНСТИТУЦИЈА

Момчило Суботић
НАТО-ИЗАЦИЈА СРБА

Зоран Кинђић
СРПСКИ НАРОД И БОЖЈА ПРАВДА

Срђан Словић
ТРАДИЦИОНАЛНИ КОНЦЕПТ ОДНОСА ИЗМЕЂУ СИЛЕ, МОЋИ И НАЦИОНАЛНОГ ИНТЕРЕСА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Владан Станковић
КОНФЕСИОНАЛНОСТ И ПОЛИТИКА НАУЧНОТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА

Ђуро Бодрожић
ИДЕОЛОГИЈА И РЕЛИГИЈА

Татјана Драгићевић Радичевић
КОРПОРАТИВНИ КАПИТАЛИЗАМ, КРАЈ ЈЕДНЕ ДОКТРИНЕ – АПСТРАКЦИОНИЗАМ ИЛИ КРЕАТИВНА ДЕСТРУКЦИЈА

Раденко Марић
ДРУШТВЕНО-ЕТИЧКИ ИЗАЗОВИ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Бела Мухи
ТРЖИШТЕ АВИО УСЛУГА У СРБИЈИ У НОВИМ ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКИМ УСЛОВИМА – ДОЛАЗАК НИСКОТАРИФНИХ АВИО-КОМПАНИЈА

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
УДК 1 + 2 + 3 + 32 + 9
ISSBN 1452-1741

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW

Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
ISSBN 1452-1741
Број 3 / 2010 Год. (XXII) IX vol. 25 стр. 1-446

Часопис излази четири пута годишње

Часопис "Политичка ревија", покренут као зборник под називом
"Политичке студије" 1968, обновљен као "Политичке свеске" 1994.
као научни часопис излази од 2002. године.

Издавач:
Институт за политичке студије
Београд, Светозара Марковића бр. 36
тел. 33-49-204, 30-39-380
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
www.ipsbgd.edu.rs

За издавача:
др Живојин Ђурић

Главни и одговорни уредник:
проф. др Драган Суботић, научни саветник

Секретар редакције:
мр. Владан Станковић
др Сања Шуљагић

Пословни секретар:
Смиљана Пауновић

Чланови редакције:
др Момчило Суботић, проф. др Зоран Милошевић, др Дубравка Стајић,
проф. др Јован Базић, проф. др Миле Ракић, др Драган Марковић,
проф. др Димитриј Константинович Безњук (Белорусија),
др Петар Ковачић Першин (Љубљана, Словенија),
проф. др Пол Шауп (Вирџинија, САД)

Слог:
ESELOGE d.o.o.

Штампа:
ESELOGE d.o.o. Београд

Тираж:
300 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати било у целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

ТРАДИЦИЈА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Сања Шуљагић
ФУНКЦИОНИСАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ 1

Милан Парошки
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ XIX ВЕКА - РИЗНИЧАРИ САБОРНЕ ТРАДИЦИЈЕ 33

Миодраг Радојевић
СРЕТЕЊСКИ УСТАВ И РАЗВОЈ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА И ИНСТИТУЦИЈА 47

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Момчило Суботић
НАТО-ИЗАЦИЈА СРБА 69

Зоран Кинђић
СРПСКИ НАРОД И БОЖЈА ПРАВДА 87

Срђан Словић
ТРАДИЦИОНАЛНИ КОНЦЕПТ ОДНОСА ИЗМЕЂУ СИЛЕ, МОЋИ И НАЦИОНАЛНОГ ИНТЕРЕСА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА 103

Владан Станковић
КОНФЕСИОНАЛНОСТ И ПОЛИТИКА НАУЧНОТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА 127

Ђуро Бодрожић
ИДЕОЛОГИЈА И РЕЛИГИЈА 147

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ЕКОНОМИЈА

Татјана Драгићевић Радичевић
КОРПОРАТИВНИ КАПИТАЛИЗАМ, КРАЈ ЈЕДНЕ ДОКТРИНЕ – АПСТРАКЦИОНИЗАМ ИЛИ КРЕАТИВНА ДЕСТРУКЦИЈА 157

Раденко Марић
ДРУШТВЕНО-ЕТИЧКИ ИЗАЗОВИ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ 175

Бела Мухи
ТРЖИШТЕ АВИО УСЛУГА У СРБИЈИ У НОВИМ ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКИМ УСЛОВИМА – ДОЛАЗАК НИСКОТАРИФНИХ АВИО-КОМПАНИЈА 189

АКТУЕЛНО

Милош Ђинђић
ИЗБОРНИ ИНЖЕЊЕРИНГ СР НЕМАЧКЕ:
СПЕЦИФИЧНОСТИ И ПРОБЛЕМИ 209

Зоран Милошевић
ШИРЕЊЕ ИДЕЈА БЛИСКОИСТОЧНИХ ИСЛАМИСТА
У ШКОЛАМА НЕМАЧКЕ 233

Ана Јовашевић
ОБЕЛЕЖЈА СПОЉНЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ НЕМАЧКЕ 249

ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

Дејана М. Вукчевић
ДЕРОГАЦИЈА ПРАВИЛА УНУТРАШЊЕГ ТРЖИШТА ЕУ
У ОБЛАСТИ НАОРУЖАЊА 271

Синиша С. Домазет
ПОЛИТИКА КОНКУРЕНЦИЈЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И
УСЛУГЕ ОД ОПШТЕГ ЕКОНОМСКОГ ИНТЕРЕСА 289

Ђорђе Стојановић, Петар Матић
КОНЦЕПТ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ: СЛУЧАЈ ЕУ 311

Дејан Костић
ЕВРОПСКИ КОНЦЕПТ РЕШАВАЊА РАДНИХ
СПОРОВА 345

ТРАНЗИЦИЈА

Миле Ракић
КОРУПЦИЈА КАО ОДРАЗ СТАЊА БЕЗБЕДНОСТИ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 359

Марија Ђорић
ПОЛИТИЗАЦИЈА ХУЛИГАНИЗМА 379

МАРКЕТИНГ, МЕНАЏМЕНТ И ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ

Драган Суботић
СЛУЖБА ЗА КОРПОРАТИВНЕ ОДНОСЕ
С ЈАВНОШЋУ У ЈАВНОМ СЕКТОРУ СРБИЈЕ 403

НАУЧНА КРИТИКА, ПОЛЕМИКА И ОСВРТИ

Урош Шуваковић
ЉУБИША МИТРОВИЋ – ПРИНЦИПИЈЕЛНИ КРИТИЧАР
„ТРАНЗИЦИЈЕ У ПЕРИФЕРНИ КАПИТАЛИЗАМ“ 437

CONTENTS

This isue´s topic:
TRADITION OF SERBIAN STATEHOOD

Sanja Suljagic
FUNCTIONING OF SERBIAN STATE IN THE MIDDLE AGES 1

Milan Paroski
NATIONAL ASSEMBLIES IN THE NINETEENTH CENTURY – THE GUARDIANS OF THE COUNCIL TRADITION 33

Miodrag Radojevic
THE SRETENJE CONSTITUTION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL IDEAS AND INSTITUTIONS 47

ESSAYS AND STUDIES

Momcilo Subotic
NATO-IZATION OF SERBS 69

Zoran Kindjic
DAS SERBISCHE VOLK UND DIE GERECHTIGKEIT DES GOTTES 87

Srdjan Slovic
TRADITIONAL CONCEPT OF THE RELATIONS BETWEEN FORCE, POWER AND NATIONAL INTEREST IN INTERNATIONAL RELATIONS 103

Vladan Stankovic
CONFESSIONS AND POLITICS OF SCIENTIFIC-TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT 127

Djuro Bodrozic
IDEOLOGY AND RELIGION 143

GLOBALISATION AND ECONOMY

Tatjana Dragicevic Radicevic
CORPORATIVE CAPITALISM, THE END OF ONE DOCTRINE – ABSTRACTIONISM OR CREATIVE DESTRUCTION 157

Radenko Maric
SOCIAL-ETHICAL CHALLENGES OF GLOBALIZATION 175

Bela Muhi
SERBIAN AIR MARKET IN NEW ECONOMIC-POLITICAL CONDITIONS – COMING OF LOW COST AIRLINES 189

TIMELY

Milos Djindjic
ELECTORAL ENGINEERING OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY: PARTICULARITIES AND PROBLEMS 209

Zoran Milosevic
DISSEMINATION OF IDEAS OF THE MIDDLE EAST ISLAMISTS IN THE SCHOOLS IN GERMANY 233
Ana Jovasevic
CHARACTERISTICS OF FOREIGN CULTURAL POLITICS OF GERMANY 249

EUROPEAN INTEGRATIONS

Dejana M. Vukcevic
LA DEROGATION DES REGLES DU MARCHE INTERIEUR DE L'UE DANS LE SECTEUR DE L'ARMEMENT..... 271
Sinisa S. Domazet
COMPETITION POLICY OF EUROPEAN UNION AND SERVICES OF GENERAL ECONOMIC INTEREST 289
Djordje Stojanovic, Petar Matic
THE CONCEPT OF STRATEGIC CULTURE: THE CASE OF THE EU 311
Dejan Kostic
EUROPEAN CONCEPT SOLVING LABOUR DISPUTES 345

TRANSTION

Mile Rakic
CORRUPTION AS A REFLECTION OF THE STATE OF SECURITY IN THE REPUBLIC OF SERBIA 359
Marija Djoric
POLITIZATION OF HOOLIGANISM 379

MARKETING, MANAGEMENT PUBLIC RELATIONS

Dragan Subotic
THE SERVICE FOR CORPORATIVE PUBLIC RELATIONS IN THE PUBLIC SECTOR OF SERBIA 403

SCIENTIFIC CRITICISM, POLEMICS AND REVIEWS

Uros Suvakovic
LJUBISA MITROVIC - PRINCIPAL REVIEWER OF "TRANSITION IN PERIPHERY CAPITALISM" 437

Уводник

Овај тематски број је посвећен коренима српске државности и уставности од средњег века до данас. Еминентни аутори попут др Сање Шуљагић пишу о народним саборима српске државности у средњем веку, а остали, на пример, мр Миодраг Радојевић о сретењском уставу из 1835. године, укључујући и прилог Милана Парошког о народним скупштинама Србије у 19. веку. Ови прилози показују дубоке корене српског парламентаризма и уставности, почевши од средњевековних сталешких скупштина, народне сеоске самоуправе у 18 и 19 веку, до Сретењског устава из 1835. године, потом Устава из 1888. године који је практично промовисао парламентаризам у Србији. Свакако, уз све недостатке, заблуде и митове који су пратили развој српске уставности чији су корени препознатљиви у данашње доба.

У рубрици Огледи и студије, др Момчило Суботић пише о нато-изацији Србије, а Зоран Кинђић о српском народу и божијој правди, а препоручујемо и интересантне прилоге о праву силе и моћи у међународним односима (Срђан Словић) идеологији и религији (Ђуро Бодрожић) као и односу конфесионалности и научно-технолошког развоја (Владан Станковић).

У новооснованој рубрици Глобализација и економија објављује се неколико радова који третирају проблем макроекономије и политике не само на глобалном нивоу, већ и на примеру Србије. У том правцу је и прилог Татјане Драгићевић-Радичевић о корпоративном капитализму, мр Раденка Марића о друштвено-етичким изазовима процеса глобализације, као и мр Бела Мухе о тржишту авио-услуга у Србији. У рубрици актуелности публикује се неколико интересантних радова о савременим друштвеним кретањима у Немачкој посебно о изборним инжињерингу (Милош Ђинђић), ширењу идеја блиско-источних исламиста у школама Немачке (др Зоран Милошевић) као и занимљив прилог Ане Јовашевић о обележјима спољне културне политике Немачке.

И овог пута, доста је добрих, садржајних и актуелних радова у сталној рубрици Европске интеграције, где посебно истичемо прилог др Ђорђа Стојановића, доцента и Петра Матића о концепту стратешке културе на примеру Европске Уније.

У рубрици Транзиција препоручујемо интересантан прилог о корупцији и безбедности (др Миле Ракић), као и Марије Ђорић о политизацији хулиганства у Србији.

Овај тематски број часописа Политичка ревија још једном показује тематско-истраживачку усмереност Института за политичке студије ка темама из модерне политикологије. Свакако, уз неопходну примењену димензију актуелних политичких процеса у Србији који тражи не само дескрипцију, објашњење, разумевање већ и предвиђање политичких догађаја и друштвеног развоја.

Подсећамо сараднике да радове за наредни, четврти, број за ову годину, шаљу најкасније до 15. октобра 2010. године.

Београд, 16. август 2010.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Суботић,
научни саветник

Радови сарадника Института за политичке студије
реализовани су у оквиру пројекта 149057Д

Тема броја:
ТРАДИЦИЈА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

1

Сања Шуљагић

ФУНКЦИОНИСАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

33

Милан Парошки

НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ XIX ВЕКА
- РИЗНИЧАРИ САБОРНЕ ТРАДИЦИЈЕ

47

Миодраг Радојевић

СРЕТЕЊСКИ УСТАВ И РАЗВОЈ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА И ИНСТИТУЦИЈА

УДК:
94+930.85(497.11)"06/14"

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 1-32.

Сања Шуљагић[*]
Институт за политичке студије, Београд

ФУНКЦИОНИСАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ[**]

Сажетак

Тема овог чланка је период изградње и пропасти ране средњовековне и средњовековне српске државе, односно период настанка првих општих историјских услова за оснивање и поштовање ауторитета и институција у првим друштвеним заједницама словенских народа на Балканском полуострву. У разматрању предуслова настајања политичких и економских институција и обичаја у средњовековној српској држави аутор обраћа посебну пажњу на временске, геофизичке, антрополошке и културолошке одреднице тих предуслова. Те одреднице се посебно односе на развој села и положај и статус сељака-пољопривредника (земљорадника и сточара) у тадашњој држави, јер су чланови тог друштвеног слоја чинили огромну већину становништва и њихов положај и статус је одсликавао развој читавог тадашњег друштва и државе. Аутор текста у завршном разматрању узрока дисконтинуитета у развоју села у средњевековној српској држави као главне узроке наводи поступно успостављање власти турске царевине на њеним територијама и посебне разлоге као што су непостојање сврсисходне изградње инфраструктуре за развој и култивацију села и сеоског становништва, те тежак положај сељака у току завршног распада те државе.

* Научни сарадник у ИПС, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији" (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Кључне речи: села, сељаци – себри, жупе, сеоске старешине, сеоске задруге, царски порез соћ

Иако постоје научне расправе у који временски оквир може да се стави средњовековна српска држава, уопштена представа о временском оквиру Средњег века (период од VII до преласка XIV у XV век нове ере) у овом контексту означава пропаст Римског царства и насељавање дела Словена на Балканско полуострво и стварање њихових државица „склавинија“, како су Византинци звали њихове територије на Балканском полуострву, те стварање раних средњовековних српских држава-монархија, све до пада Смедерева 1459. и Београда 1521. године, односно освајања Балканског полуострва од стране Турског отоманског царства.

Изградњом специфичних традиционалних патријархалних односа којим су стварале и учвршћивале духовну свест и државни идентитет, средњовековна Србија и друга царства и државе у њеном окружењу, сваки на свој начин, представљали су специфичне средњовековне верзије идеје „државе као Божје идеје на земљи“ Хегела, Фихтеа, Мила, античких Грка, Византијаца или народа на Далеком истоку. Што се тиче друштвене стратификације у раној средњовековној и средњовековној историји Балканског полуострва, тада су на унутрашњој друштвеној лествици јасно били разграничени владари, чије титуле су произилазиле из селекције „жупана“, односно Великих старешина у сеоским заједницама, као и феудално, црквено и војно племство на једној страни, и сељаци, који су чинили огромну већину становништва, будући да су основу тадашње привреде на Балканском полуострву чинили земљорадња, сточарство и само понегде рударство и поједине гране занатства. Сељаци су били феудално зависни становници – *меропаси* (земљорадници), староседеоци власи и словени-сточари, зависне сеоске занатлије, слуге (сокалници), нека врста феудалних кметова (*отроци*) и један мали део сеоског свештенства. Они су у „Душановом законику“, најпознатијем српском средњовековном правном акту створеном у доба владавине српског цара Стефана Уроша IV Душана Немањића (1308-1355.), названи *себрима*.

За разлику од неких ранијих историчара и економиста[1)], поједини савремени историчари сматрају да је термин „феудализам“,

1) Marc Bloch, *Feudal Society*, trans. L.A. Manyon, 2 v., University of Chicago Press, 1961, U.S.A., Francois-Lois Ganshof, *Feudalism*, trans. Philip Grierson, Harper&Row, New York, 1964, U.S.A., такође видети Karl Marks, *Beda filozofije*, Kultura, Beograd, 1964.

који се често истиче као главна одредница епохе средњег века, једна анахрона конструкција са лажним осећањем униформности.[2] Таква тврдња има извесног основа ако се разматрају друштвени односи у развијеним средњовековним западноевропским државама, као што су Енглеска, Италија, Шпанија, Португал, Холандија или Француска, које су под утицајем развоја трговине, занатства и појаве нових техничких производа развијале подједнако и своје градове и села. У њиховим селима и градовима стварала се у средњем веку нека врста економске симбиозе земљорадника, сељака-кућних занатлија, трговаца, прекупаца и потрошача, а што је уједно пратио и развој судства и политичких институција, лепих уметности и културе уопште, те стварање нових привредних грана.[3] За разлику од тих држава, српска средњовековна држава, због своје геополитичке позиције која ју је сместила на границе спајања великих империјалних сила кроз историју, као и због своје геофизичке конфигурације и специфичних унутрашњих и спољних прилика, није била константна у развоју државности. То се поготово види у финалној фази средњовековне српске државе у XIV. веку, па надаље кроз историју Србије као државе, односно на неконстантности развоја села као основне друштвене јединице у Србији тог времена. Та неконстантност се огледа у немогућно-

2) Elizabeth A. R. Brown, "The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe", *The American Historical Review 79,* American Historical Association, 1974, такође видети Susan Reynolds, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford, University Press, Oxford, 1994.

3) Washington Irving, *The Complete Works of Washington Irving*, Baudry's Library, Paris, 1834, стр. 243-244: "Ако жели да упозна дух енглеског народа, странац мора отићи у унутрашњост и видети села, засеоке, дворце, виле, сеоска газдинства, колибе, сеоске цркве, посетити сеоске вашаре и сајмове и спознати навике и хумор становништва … У неким државама велики градови апсорбирају богатство и моду једне нације и елегантног и интелигентног друштва, а унутрашњост је насељена скоро углавном припростим сељаштвом, док је у Енглеској метропола обично место за састајање људи или нека врста генералног rendezvous-a виших класа, где они проводе неко време, да би се после вратили увреженим навикама свог сеоског живота … Рурални човек може да буде једноставан и груб, али не може бити вулгаран. У таквом амбијенту рафинирани човек не може да нађе ништа узнемиравајуће у односу са нижим друштвеним слојевима, као што би му се могло десити у граду… Верујем да је то један од разлога зашто су племство и господа популарнији међу члановима нижег друштвеног слоја у Енглеској него у некој другој земљи и зашто су ових други издржали толико много пресије без да се више буне око неправедне дистрибуције богатства и привилегија." У случају подручја Северне Италије видети: Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, Ed. Francesca Braz, Vol. VI, No. 2, Cambridge University Press, 1984, стр. 48: Видети пример олакшавања економског живота сељака у Италији, односно успешног коришћења техника ветра и воде у узгоју пиринча и свиле, захваљујући делима научника и инжењера il Taccola, Martini, али такође и, како се поретпоставља, и делу Chen Fu *Записи о пољопривреди* из 1149. године, које је трговачким рутама од Кине до Европе доспело у руке научника, трговаца и сељака у северном подручју Италије.

сти да пољопривредници у Србији напредују у сваком смислу, за разлику од пољопривредника у, на пример, једној средњовековној Енглеској, који су се након једног периода класних друштвених побуна и устанака временом образовали, усавршавали пољопривреду и успешно коегзистирали и стварали нове економске односе са припадницима других друштвених слојева у својој држави, те тако унапређивали не само живот припадника свог друштвеног слоја, него и економију читаве државе.[4)] За разлику од неких других средњовековних европских држава, сељаци у средњовековној Србији нису дизали устанке против властитог племства и чланова других друштвених слојева, тако да се у Србији и у околним државама нису појављивали стварни и фиктивни ликови-устаници у селима попут Робин Худа у Енглеској, Томас Минцера у Немачкој или касније Јурај Јаношика у пост-средњовековној Словачкој, који су се борили против чланова других друштвених слојева у својим државама. Сачувани документи из манастира као културних и друштвених центара средњовековне Србије, сачувани остаци из средњовековних насеобина, као и историјске хронике и остали историјски документи из тог времена, навели су неке историчаре да тврде да су племство, свештенство и сељаци (отроци, меропаси и себри) живели релативно хармонично и у миру једни са другима. Одредбе „Душановог законика“, као и други средњовековни документи, сведоче о строго и пажљиво одређеној подели улога царске власти, цркве, властеле и сељаштва. Али, правни документи из тог времена сведоче и да су српски сељаци у средњовековној држави живели изузетно тешким надничарским животом. Нагло друштвено

4) William Cunnigham, *Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages* (1890), Cambridge, 5th ed. (1910) on line, McMaster: У овом смислу интересантан је пример специфичног процеса друштвене стратификације Енглеске у којој се временом међу сељацима појављују тзв. „копихолдери“ (држаоци права на земљу на основу уговора) и „фрихолдери“ (слободни држаоци права на земљу), међу којима судови праве разлику. Богати сељаци-фрихолдери су имали, за разлику од копихолдера, право да учествују на изборима за парламент, и све више су се по свом економском значају и политичком утицају приближавали племству, док су сељаци-кућне занатлије све више постајали зависни од градских трговаца. Иако средњи век у Енглеској потресају побуне сељака против племства, захваљујући постепеној друштвеној и економској симбиози стварају се трговачка друштва за извоз тканина и осталих производа рађених у домаћој радиности, а од XIV века постају популарни гајење оваца на селу, текстилна производња у селу и граду подједнако, те развој поморске морнарице. Још 1369. године, у доба владавине краља Едварда III, енглеска влада издаје први *Навигациони акт* којим се наређивало домаћим трговцима да се за превоз своје робе морају служити енглеским, а не страним бродовима. Такви правни акти, који су омогућили стварање јаке централне политичке и економске моћи, помогли су развој енглеске трговачке морнарице. Трговачка морнарица се показала изузетно значајном за развој читаве привреде у Енглеској. Од XV века она је пловима свим морима Западне Европе.

раслојавање у коначној фази средњовековне државе подударило се са доласком бројне освајачке турске отоманске војске на Балканско полуострво у XIV веку, што је још више отежало положај сељака, али и читаве земље у вековима који су уследили после тога.

ПРЕДУСЛОВИ СТВАРАЊА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Да би се донео увид у квалитет живота пољопривредника у средњовековној Србији потребно је да се временски, геофизички, антрополошки и социолошки сагледа живот пољопривредникањихових претходника из ранијих историјских периода на подручју Србије. Првобитне људске заједнице на територији Србије живеле су у затвореним или отвореним просторима који су их својим топографским и геофизичким карактеристикама упућивали на формирање специфичних блиских друштвених односа. Међусобни односи у тим заједницама су се одликовали одређеним заједничким уверењима и нормама који су се, мењањем топографских и геофизичких елемената животне средине тих заједница, кроз временске епохе мењали и даље развијали. Према истраживањима историчара Симе Ћирковића, у првом периоду Леденог доба на територији Србије и осталим подручјима Балканског полуострва, због хладне климе и ветра који је ситним песком засипао долине великих река и стварао лес по равницама, први становници Србије су за своја станишта бирали пећине у обронцима нижих брда која затварају мање речне долине. О томе сведоче кремени алати ловачко-сакупљачких скупина људи које су проналазили етнолози и антрополози Јован Цвијић, Петар Влаховић и Никола Милошевић у пећинама као што је Преконошка код Сврљига у Источној Србији, Петничка код Ваљева и друге пећине по Србији. Након последње климатске осцилације Леденог доба (8.800-8.200. г.п.н.е.), када је цела територија Србије укључена у медитеранску културну сферу, и након периода мењања надземних и подземних токова вода, образовала су се плодна земљишта, реке су усталиле токове, те, како сведоче предмети из насеља Лепенски вир у клисури Ђердап на реци Дунав (5.300-4.800.г.п.н.е.), долази до формирања мезолитских људских заједница на ниским терасама река, где у обиљу има воде, огрева, рибе, дивљачи, јестивих плодова и друге доступне

хране за локално становништво.[5] У неолитном добу на простору тадашње Србије, чија се финална фаза звала винчанском културом

5) Сима Ћирковић, *Историја српског народа, Књига прва, Српска књижевна задруга, Београд*, 1981.: Ловци, риболовци и скупљачи плодова и биљака у прастаром насељу Лепенски вир нису познавали институцију приватног власништва, али су имали развијену организацију и специјализацију рада, поштовање друштвене хијерархије, религије и природне околине. Насеље Лепенски Вир било је једна врста „светог Сунчевог града" земљорадника и сточара који су своја божанства-ауторитете приказивали као људска бића у облику камених статуа. Према истраживањима археолога Загорке Летице и Драгослава Срејовића малобројност таквих заједница (по четири биолошке породице са највише двадесет чланова на једном месту), имобилност, ограниченост комуникације и свођење економски ескплоатисане територије на непосредну околину у Лепенском Виру успоставили су специфичне привредно-друштвене односе који су се заснивали на дефинисаној подели рада и специјализаији послова, солидарности и једнаким обавезама и истим правима свих чланова породице, као и на некој врсти геронтократије, према којој су старији мушкарци и жене са искуством у вођењу послова били поштовани и за време свог живота и после смрти (стр. 11, цитирајући Драгослав Срејовић, Лепенски Вир**,** стр. 141-150 и Zagorka Letica, „Ensevelissement et les rites funeraires dans la Culture de Lepenski Vir", *Valcamonica Symposium* 1972.). Каснији археолошки налази о првим земљорадничким и сточарским насељима у Србији говоре да се обичаји из културе Лепенског Вира нису проширили на остала подручја, него да је постепено припитомљавање животиња и култивисање биљака утицало на стварање нових култура на подручју Србије. Још увек се воде научне расправе око тога да ли се радило о аутохтоном развоју или о утицају развоја земљоradње и сточарства у Егејској Македонији и Тесалији под вероватним утицајем Анадолије, али је утврђено да се култура земљорадње и сточарства на подручју данашње Србије устаљује од 5.300 г. п.н.е., од Ђердапа, Баната, Бачке и Срема до Косова и Скопске долине. У том периоду издвајају се фазе старијег Протостарчево (5300-4800.г.п.н.е.), средњег Старчево (4.800-4.400.г.п.н.е.), млађег Винча-Тордош (4.400-3.800.г.п.н.е.) и финалног неолита Винча-Плочник (3.800-3.200. г.п.н.е.), карактеристичне по примитивној земљорадњи, вађењу минерала из земље и обичајима облепљивања земљом колиба од прућа и сламе. Екстензивна и произвођачка економија стварала је брз прираштај становништва у долини Дунава и у Северној Шумадији, а долази и до честих сеоба. (Налазишта керамичке грнчарије, керамичког оружја и оруђа и осталих остатака културе старијег неолита довела су археологе Драгослава Срејовића и Стојана Димитријевића до закључка да је становништво било не само културно него и популационо јединствено, као и да се тадашња култура овог дела Балканског полуострва, будући да је била окружена широким појасом „ничије земље", баш као и тадашње културе са Апенинског полуострва и Западног Медитерана, аутохтоно развијала.) До почетка средњег неолита догодиле су се важне промене због сеобе становника из правца централног дела Балкаана према Егејској Македонији и Тесалији, након којих су повратници пренели обичај градње кућа уместо дотадашњих колиба, обичаје ђубрења и наводњавања земље и узгајања крупне стоке и оваца. Од тада земљорадничка култура постаје култура градње трајних насеља и прекида се дотадашњи процес покретљивости, јер настаје доба мира и добросуседских односа под утицајем премошћавања дотадашње неједнакости у начину привређивања и широке размене житарица или сточних производа, те чак и до присног родбинског повезивања (стр. 18-19, цитирајући J. Глишић, А. Мерчегов, Д. Срејовић, I. Schwidetzky). Након установљавања трајних насеобина у долинама река Дунав, Тиса и Гружа у винчанској култури, почиње развој рударства и занатства, збијају се родовске заједнице, а домаћинства се осамостаљују, те након неког времена и деле на три карактеристичне регије – подунавску, јужноморавску и косовску регију, између култура Данило-Бутмир на западу и културе Веселиново-Марица на истоку. Појава номадских заједница на истоку условила је да се тежиште културног развоја винчанске културе помери на југ и да дође до формирања финалне фазе њеног развоја у чијем епицентру је било подручје данашњег Прокупља, такозвана култура Винча-Плочник. У том периоду долази до досељавања припадника бубањско-хумске културе и осталих суседних култура, долази до сеоба припадника винчанске културе, замирања њихове традиционалне производње и

(3.800-3.200.г.п.н.е.), примећује се успостављање земљорадничке културе у трајно подизаним насеобинама на подручју река Дунав, Тиса и Гружа. Насеља су имала решену изолацију од влаге, била су окренута најчешће у правцу североисток-југозапад, са строго разграниченим њивама од испаша, дефинисаним техникама ђубрења и наводњавања земљишта, разменом добара, почетком развоја рударства и занатства, збијањем родовским заједница и осамостаљивањем домаћинстава. Појава номадских заједница на истоку је условила да се тежиште развоја винчанске културе помери на југ и да дође до формирања финалне фазе њеног развоја у чијем епицентру је било подручје данашњег Прокупља, такозвана фаза Винча-Плочник, у којој долази до формирања породица које су биле нека врста претече сеоске задруге и чији утицај доводи до постепеног укидања заједничког власништва. Бакарно, бронзано и гвоздено историјско доба доносе промене у клими читавог подручја, те утицаји степске културе на северу и приморске културе на југу знатно утичу на даљи културно-историјски ток збивања на овом подручју. Под утицајем баденске културе на северозападном делу Панонске низије почињу да се употребљавају вуча животиња и плуг у пољопривредним пословима.[6] Након што је почетком првог века нове ере територија Србије укључена у Римско царство, то подручје на којем је живело неколико племена на различитом степену развоја први пут је ушло у оквир једне значајније друштвено-политичке заједнице. Према написима историчара Симе Ћирковића, на подручју Балканског полуострва Римљани су се борили са Скордисцима, Келтима, Дачанима и Дарданцима, а због фискалне

инвенција и предачких ритуала, а након замирања винчанске културе на подручју Србије почиње бакарно, бронзано и гвоздено доба.

6) *Ibid,* стр 23-33, цитирајући J. Глишић, М. Гарашанин, М. Грбић, Ј. Тодоровић, А. Цермановић, А. Mepheron-Д. Срејовић, М. Васић, А. Јуриши, С. Димитријевић, В. Bruckner, J. Neustupny, J. Banner). У јужнијим планинским подручјима појављује се утицај ранохеленске егејске културе и помаже стварању тзв. костолачке културе која се развија до 2300. г.п.н.ере, када велике масе степских номада продиру преко подручја Србије све до Апенинског полуострва, приморја у Црној Гори и острва у Јонском мору, а у даљим периодима вучедолске, уњетичке, хеладске и ватинске културе примећује се употреба металургије, ткања, керамичког посуђа, бронзаног оружја и златног накита у домаћинствима, те декорисање фасада кућа глином, као и антропоформне фигурине са одређеном иконографском схемом истицања поштовања улози жене у породици приказивањем њихових животописних ношњи и накита, симбола плодности ако што су престоље, птица и слично (стр. 43, 45, цитирајући Z. Letica). Успон обраде бронзаних предмета и пљачкашки походи различитих народа и појединаца у потрази за сировинама и новим тржиштима чине да наступи период једне релативне културне синтезе која обједињава ловце, одгајиваче коња и ратнике, земљораднике и сточаре. Из правца Егејског мора доносе се керамички, бронзани, гвоздени и сребрни предмети за домаћинство, а остим утицаја хеленске културе приметан је утицај и Келта, Скордика, те прожимање трибалске, дато-гетске и аутаријатске културе.

и економске експлоатације борила су се и панонска, сарматска и далматска племена. Након угушивања њихових буна крајем II и почетком III века остали су само забележени *latrones* („разбојници“) који су пљачкали по друмовима стражаре, трговце, а понекад и староседиоце. Због борби са варварским племенима, на подручју Србије Римљани су градили мостове за прелажење војски и стварали војничке логоре од којих су најпознатији били Сингидунум и Виминацијум, а за потребе трговине изграђиване су саобраћајнице за повезивање различитих провинција. То је, уз развој ранијих предримских насеља на том подручју и стварање нових насеља са решеним проблемима канализације на раскрсницама путева и у близини рудника, са храмовима и јавним купатилима, допринело економском развоју овог подручја. Управљање административним јединицама било је поверено локалној аристократији, а понегде и официрима или царским прокураторима. Разлика између римских администратора, војника и романизованог слоја и староседелачког становништва није била само у друштвеном и економском положају, него и у језику, јер је староседелачко становништво по селима задржало свој језик, а латински језик се употребљавао у областима уз реку Саву које су трговале са Италијом. Земљорадња и сточарство су се развијали као и у предримско доба, посебно узгајање коња у Поморављу, због потреба војске и администрације. Међу сточарским производима био је познат дарданси сир, уље се није производило, а винова лоза се почела садити тек у трећем веку нове ере. У односу на подручје Италије и Грчке занатство није било толико развијено, али под утицајем римских и грчких трговаца све више су јачали куповина и подражавање производа из њихових крајева, те су се отварале прве занатске радионице за потребе нарастајућег становништва, са каменоресцима, обрађивачима метала, мајсторима-филигрантима, а у римском логору Виминацијум почела са радом и ковница новца. Међутим, ратовања, унутрашњи нереди, одржавање бројне војске и опадање производње у свим привредним гранама учинили су да моћ Римског царства полако почиње да опада. То се види и на примеру војних реформи цара Константина, који је одлучио да цара у ратовима прате најбољи војници (тзв. *comitatenses*), а да се погранична одбрана препусти другоразредним војницима (*limitanei*) који су у време мира обрађивали поља у околини војних логора.[7] Од трећег века варварска племена надирала су са леве стране Дунава, пустошила поља, пре-

7) *Ibid,* стр. 94.

кидала рад у рудницима и саобраћај на путевима, и поробљавала одређен број становништва које се бавило пољопривредом. Такве ратне невоље и опорезивање доводили су сељаке до крајње беде, а замирали су и грађевинарство и трговина. Сматра се да је прве елементе Хришћанства на ове просторе донела римска војна легија са Истока, касније је био присутан утицај Хришћана са Егеја, а званично се Хришћанство потврђује 313. године *Миланским едиктом* цара Константина[8)] и заживљава, упркос сталним пљачкама и пустошењима, на том простору.

Почетак пропадања Римског царства доводи до појаве друштвеног слоја сељаштва на подручју тадашње Србије, односно уз обичне сељаке земљораднике и сточаре и некадашњи робови постају сељаци, с тим што ропство замењује нека врста феудалног уговора и обавеза сељака према феудалној властели.[9)] Формално је у већини царстава и држава са строго одређеном феудалном друштвеном хијерархијом феудално властелин штитио своју радну снагу – сељаке-најамнике, помоћу витезова и ратника, а изнад свих њих био је цар, односно краљ. Сељаци су у читавом Византијском царству били у потчињеном положају у односу на чланове других друштвених слојева. Однос према њима у друштву карактеристично се огледао у одлуци једног византијског војсковође из Драчке теме Нићифора Вријенија (око 1075-1077) да током једне његове ратне експедиције у правцу Хрватске и Дукље његовој војсци сељаци секирама чисте кланце и проширују пут.[10)]

У византијским изворима се спомиње да су међу Словенима живели неслободни људи, односно заробљеници, али да су Словени према њима понекад поступали благо, ослобађали их или примали у своје редове. Те заробљенике, који су се називали још и отроци, и који су могли бити задржани, али и ослобођени, помињу и списи из XIII и XIV. века и претпоставља се да је насељавање отрока на господаревој земљи и искоришћавање њиховог рада било најчешћи облик формирања властелинстава, која су касније постала карактеристична за формирање друштвеног и привредног система целе феудалне епохе.[11)]

8) *Ibid,* стр. 100.

9) E. Ray Canterbery, *A Brief History of Economics – Artful Approaches to the Dismal Science,* World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., Singapore-London, 2001, стр. 18-19.

10) Сима Ћирковић**,** *Историја српског народа,,* стр. 192, цитирајући *Виз. извори III*, 240-241.

11) *Ibid***,** стр. 166.

Једна од општих неповољних околности за привредни и политички развој тадашње ране средњовековне Србије и средњовековне Србије, баш као и касније у њеној историји, био је њен географски положај који ју је доводио у позицију приклештења и балансирања између великих царстава, различитих цивилизација, култура, вера, идеологија и политичких и привредних система. Такав географски положај је проузроковао и непропулзиван раст становништва и импровизације и дипломатска калкулисања локалних власти у борби за опстанак. О компликованом политичком положају такве једне државе говори чињеница да је од почетка XI века Србија, иако је имала сопствене кнезове и жупане, била уједно и под врховном влашћу византијског цара Самуила који је на измаку X века успео да завлада већим делом Балканског полуострва. Као таква „зависно-независна“ држава, она није била непосредно укључена у политичку структуру византијског царства.[12] У другој половини XI века тежиште борбе локалних племена и племена дошљака Нормана против византијске власти се померало са далматинских градова на насеља у унутрашњости Србије, а након смрти цара Василија II 1025. године све више је постајало приметно јачање утицаја српских кнежева у пограничним областима Византије. Крајем XI. века западноевропски крсташи кретали су се према истоку и пролазили преко земаља на Балканском полуострву, али тадашњи западноевропски путописци, уз пар изузетака, нису писали пуно о Србима и осталим народима на том подручју. Године 1127. избио је Угарско-Византијски рат, а године 1171. Млетачко-Византијски рат у којем су учествовали и Срби. Удајом кћерке Јелене великог српског жупана Уроша Првог за угарског краља Белу Другога угарско-српске везе су постале ближе него што су биле у прошлости. Али, Србија која се топографски налазила између ова два царства претрпела је у у XII веку велика ратна разарања и губитке.[13]

ПРЕДУСЛОВИ РАЗВОЈА СЕЛА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

О раном средњем веку, владарима и становницима на овом подручју постоје ретки списи, од којих су неки пуни сумњивих тврдњи и фантастичних описа који се не подударају са историјским чињеницама и археолошким налазима из тог времена. Једини

12) Ibid, стр. 170.

13) Ibid**,** стр. 200, цитирајући Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, такође стр. 201-207.

познати елементи унутрашње државности у Србији у раном средњем веку су насељени и утврђени градови као центри политичке моћи и жупанима који управљају територијом, док археолошки налази говоре да се становништво претежно бавило земљорадњом и сточарством.[14] Извесно је да су у доба владавине Византијског царства управи тог царства на Балканском полуострву велики проблем представљале аграрне области без градова и са слабим комуникацијама.

У средњовековној Србији село је било локална заједница породичних задруга, које су настајале запоседањем делова заједничке селске земље за потребе пољопривреде, претежно повртларства, воћарства и виноградарства.[15] Историчар, правник и етнолог Валтазар Богишић и правник и политичар Алекса С. Јовановић уочили су складност друштвене стратификације прво у традиционалној сеоској породици у словенским земљама на Балканском полуострву. Историчар и политичар Фрањо Рачки такође је истраживао тадашњи задружни облик породица, који је приписивао свим Словенима, а највише га је проучавао у случају Хрвата. Он је сматрао да у основи племенског уређења у „примитивном друштву Словена" више породица чини род, чије особине су били заједничка имовина, посебно име и скупштина на којој су мушкарци и жене равноправно одлучивали и на чијем челу је био старешина који је управљао сеоском задругом.[16] Фрањо Рачки је истицао и оданост старешина сеоске заједнице цркви, којој су поклањали задружну имовину, а сличан обичај је постојао и у средњовековној Србији. Валтазар Богишић и Алекса С. Јовановић су сматрали да сеоска

14) Ibid, стр. 163.

15) Драган Марковић, *Отварање и затварање српског села – достигнућа, проблеми и перспективе социјализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2004, стр. 39.

16) Сматра се да је задругарство настало у Шкотској и Велсу од 1761. године па надаље, и да су по угледу на британског предузетника и реформатора Роберт Овена (1771-1858) у XIX веку пољопривредници тражили право политичког одлучивања кроз само-организовање. Gary Richardson, „A Tale of Two Theories: Monopolies and Craft Guilds in Medieval England and Modern Imagination", *Journal of the History of Economic Thought*, Volume 23, Number 2, 2001, стр. 1, цитирајући Pirenne 1937: Као што су пољопривредници оснивали задруге, тако су занатлије и трговци оснивали своје еснафе, са тежњом да се тако удружени одупру конкуренцији новајлија, односно да створе неку врсту „економске заштите". Пре тога, пред крај средњег века на територији Далмације забележено је оснивање прве сеоске задруге. Milorad Bibić Mosor, „Joško Niskota: Maslina je kao majka, a loza je kao žena!", *Slobodna Dalmacija,* Split, 29.03.2009.: Глагољаши из Пољица су 1552. године бежећи пред Турцима, доспели на Брач у долину Блаца и тамо основали неку врсту прве пољопривредне задруге. У њој су старешине свештеници и световњаци организовали послове сељацима (тежацима), који су узгајали овце, волове и мазге и производили маслиново уље, вино и мед.

задруга у основи проистиче из упућености обичне породице „инокоштине“ на поштовање сеоске задруге у којој су се „по способности и радиности“ формално и пређутно бирали пунолетни мушки задругари за старешине, обично старији људи, који су, у случају да нису водили рачуна о интересу задруге, били смењивани.[17] Иако је Фрањо Рачки, као и Валтазар Богишић и Алекса С. Јовановић, сматрао да је демократичност система задругарства била један од општих историјских услова настајања ауторитета у друштвеној заједници, а самим тим и племства у развоју тадашњих друштвених односа, у случају хрватског племства он је описивао да су старешине именовале наследнике још за свога живота.[18]

Како је то окарактерисао политиколог Петар Матић, у првим фазама развоја старе српске државе била је битна аутономија локалне самоуправе, те су тако постојали различити територијални облици народне самоуправе и децентрализације (области, жупе, крајишта, села, градови са додељеним аутономним правима), као и ћелијски облици колективног живота народа са својим устаљеним правима и обичајима демократске управе (катуни, сабори, задруге) и узајамности. Временом су се, у жупама испресецаној средњовековној Србији, формирале институције жупских и сеоских зборова, или „зборова себара“, и државних сабора. За те самоуправне форме је било карактеристично да су биле постепено подвргаване ауторитету централне политичке власти, односно како је јачала политичка и војна власт тако је централна власт главне управне и судске функције поверавала државним чиновницима и властелинима, односно овлашћеним носиоцима хијерархијске феудалне власти.[19] Формирање жупа као главних политичких јединица било је одређено и географским карактеристикама тадашње Србије. Земљорадничко становништво је за своја станишта бирало углавном ниже пределе подесне за обрађивање земље, али одвојене и пресецане разним преградама, тако да су они чинили мање географске, привредне и управне целине - жупе.[20] Густе шуме, односно „пуста брда“ или „пустоши“ као широки појаси који су пресецали, издва-

17) Нада Новаковић, „Теорије о настанку и структури породичних задруга“, *Становништво,* вол. 43, 1-4, 2005, стр. 109-110, цитирајући Valtazar Bogišić, *Građa u odgovorima iz različitih krajeva Slovenskog Juga*, Zagreb, JAZU, 1884, a); и Valtazar Bogišić *O obliku nazvanom inokoštian u seoskoj porodici Srba i Hrvata*, Beograd , 1884, b)

18) *Ibid,* цитирајући Franjo Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. vijeka*, Zagreb, Rad, JAZU, 1890

19) Петар Матић, “Развој локалне самоуправе у Републици Србији“, *Политичка ревија*, 2006, vol. 5, iss. 3, стр.395

20) Сима Ћирковић, *Историја српског народа*, стр. 357-358, цитирајући С. Новаковић

јали и разграничавали суседне жупе помињу се као ненасељиви простори у разним изворима.[21] У раној средњовековној Србији насеља су врло често грађена у ниским пределима, на обалама текућих и стајаћих вода и у појединим насељима се опажала тежња да се у градњи куће приближе једна другој и збију. О великој повезаности локалног становништва са рекама, на којима је било развијено рибарство, и о значају река за њихов живот сведочи и чињеница да су жупе, које су представљале основу политичке организације, често добијале имена по својим рекама.[22] У првом периоду раног средњег века најчешћи тип градње кућа биле су полуземунице четвероугаоне основе, изграђене од дрвета, најчешће од кољa и плетеног прућа, са облепљеним зидовима, једноставним земљаним пећима, набијеним подом и усеченим банком дуж једног или више зидова. Временом су куће грађене и на вишим површинама, најчешће као брвнаре. Неки елементи и обичаји сеоског живота, као што су одевање или провођење извесног времена преко године у брвнарама, преузети су из старих античких узора, а према етнографским истраживањима многи елементи и обичаји из средњовековног живота су се одржали у Србији све до данашњих дана. Тако и дан-данас у неком планинским деловима Србије сточари живе један део године у *катунима*, некој врсти сезонског насеља за сточаре направљеног од трошне, најчешће дрвене грађе на планинском подручју са пашњацима.[23] Археолошки проналасци у остацима насеља раног средњег века показују да су тадашњи земљорадници употребљавали знатан број металних предмета као земљорадничке алатке (метални окови ашова, мотике, рала, српа, косе) у облицима који ће, за разлику од слабије очуваних древних алатки, остати у употреби и у наредним столећима. Пронађене кости домаћих животиња говоре да је начин живота тадашњих становника Србије био другачији од начина живота сточара из староседелачких племена, који су се кретали у зависности од покретљивости њихових стада домаћих животиња. Пронађене су и житне јаме грађене крај насеља, као и јаме за дуготрајно чување осталих врста зрнасте хране. Сматра се да је прелазак са проса, које је дуго вре-

21) *Ibid*, стр. 358, цитирајући *Законик цара Душана, Струшки и Атонски рукопис* и **С.** Новаковић

22) *Ibid,* стр. 165.

23) *Катун* је термин илирског порекла за пастирске брвнаре, који се први пут помиње у средњовековним документима из XII и XIII века. Катуни су најчешће подизани на надморским висинама око и преко 1.000 метара, и грађени најчешће у близини неке пијаће воде. У њима су одређени објекти били намењени сезонском боравку од, у просеку, 20 до 100 породица сточара, док су одређени објекти били намењени боравку стоке.

мена било основна биљка у прехрани тадашњег становништва, на прехрану житом био узрок пораста тадашњег становништва Србије, као и општег јачања словенских држава у раном средњем веку. Остаци рибљих костију говоре да је рибарство било развијено, а остаци костију дивљих свиња и јелена да је и дивљач била заступљена у прехрани. На основу археолошких проналазака сматра се да је вишак земљорадничких производа дао основу за специјализацију радова и занатства, поготово грнчарства и ковачког заната, а до десетог века и златарства, те да је у наредним вековима било развијано ткалство, израда специјализоване обуће и одеће и штављење коже. Након византијског освајања у XI веку трговина између села и градова постала је интензивнија, а поготово се трговало накитом и фином византијском керамиком. На село су из града стизали комади оружја, коњске опреме, поједини алати, итд.[24)] У сеоским кућама су углавном живеле три генерације, са просечно око осам чланова у једном домаћинству, од чега су бар половину чинила деца. У кућама се спавало, припремала се и јела храна, а жене су чешљале и преле вуну и правиле различите тканине. Обично је једно домаћинство имало 1-2 вола, 2-4 краве, 3-4 свиње и 10-20 оваца. Међу сточарима је било најраспострањеније овчарство, а популарни су били и говедарство и коњарство. Међу млечним производима посебно је био цењен влашки сир. Коришћење земљишних добара која су припадала владару и цркви сељаци су им плаћали у стоци и сиру. Поједина села, или неке породице, бавиле су се грнчарским, пчеларским, ковачким и тесарским занатом.[25)] Границе међу жупама биле су утврђене и условно подељене на два различита и неједнака дела – први део биле су заједничке и необрађене површине које је целокупно становништво могло неометано да користи, као што су пашњаци, шуме, воде и суседна брда, док се у преосталом делу налазио сав преостао простор подељен између земљорадниц-

24) Сима Ћирковић, *Историја српског народа,* стр. 164.

25) Радивоје Арсић, *Живот сељака у средњовековној Србији,* http://www.field-archaeology.com/clanci/arsic/index.php: „Саме сеоске занатлије углавном су се трудиле да најпре задовоље потребе самог села, а потом и ширег тржишта. Црква је у селима брзо заузимала централно место у животима мештана, пошто су се сви важни догађаји одвијали око сеоског храма: крштење и примање деце у заједницу, венчање, недељна и празнична богослужења, прославе празника, опело и сахрана на гробљу поред цркве. Поред тога, црква је кроз дуги временски период успешно христијанизовала сеоски живот и многе древне обичаје делимично учинила прихватљивим за Цркву. Какве су обавезе сељака? Пошто су спадали у групу зависног становништва, сељаци су морали да испуњавају различите обавезе у новцу и раду према својим госпдарима и владару, који је био и номинални господар све земље. Сељаци који су живели на црквеним имањима имали су обавезе само према цркви, јер су црквени поседи све до XV века и времена Деспотовине били ослобођени свих давања према владару.“

ких насеља у жупи. Свако село имало је свој атар или посед обележен свима познатим утврђеним, признатим и поштованим међама. Сеоски посед или атар се такође могао поделити на два различита неједнака дела. На једном делу су биле заједничке неподељене и необрађене површине које се нису могле или смеле делити и које су и чије је право коришћења припадало свим мештанима једног села, док је на другом делу било све обрадиво земљиште подељено између земљорадничких породица одређеног насеља. Наредне епохе ће оваквим друштвеним и економским односима дати нове облике, јер ће временом родовска и војничка аристократија прибављати и обезбеђивати све већа права на необрадиви, а касније и обрадиви део сеоских и жупских земљишта. Стицањем таквих права и повезивањем земљопоседа у нове целине издвајао се и стварао нови феудални друштвени слој, који је, иако су се жупске и сеоске целине одржавале дуго кроз средњи век, разарао интегритет сеоског и жупског подручја, поготово у случајевима када су феудални господари стицали поседе у неколико суседних или удаљенијих жупа.[26)] Држава се тако друштвено „вертикално“ раслојавала, а у исто време и „хоризонтално“ територијално ширила, односно, парадоксално, растакала у комуникацијски неповезаном територију. Политичар и правник Живко Топаловић управо у повезивању нових удаљенијих освојених земљопоседа у нове целине, као и у последичном друштвеном и економском раслојавању српског средњовековног царства, види узрок каснијег слабљења средњовековне српске државе, војног пораза и њеног последичног потпадања под турску отоманску власт у другој половини XIV. века. Према његовом мишљењу, иако је била неспорна моћ турске отоманске војске у току њених битака са српском средњовековном војском на подручју тадашњег Косова и Метохије, узрок за пропаст српске средњовековне државе била је и у том периоду превелика разлика између, на једној страни, феудалног племства које се након стварања царства и запоседања територија ван граница раније првобитне „рашке Србије“обогатило и делило између себе, и, на другој страни, порезима оптерећеног, сиромашног и обесправљеног сељаштва у тој држави, чији се живот и рад сводио само на пуко преживљавање.[27)] Непобитан фактор пресудан за продирање

26) Сима Ћирковић, *Историја српског народа*, стр. 358

27) Живко Топаловић, *Себри и властела – Друштвени поредак у старој српској држави*, Српска књижевна задруга, Београд, 2002, стр. 47-48: „Као што код оснивања државе потчињена сељачка маса није учествовала, није учествовала ни код њеног растурања и пропадања... Тамо где је српско пропануло царство, није било правога народа српског да га брани. Јер то царство није било његово, већ царство властеле...“

Отоманског турског царства на Балканско полуострво била су и бројност, снага и компактност отоманских војних снага, за разлику од војних снага тадашњег српског царства које су биле приморане да се распоређују на различите локације и одатле премештају за потребе ратовања, без великих могућности за правовремену међусобну комуникацију и проходност путева за њихову одбрану царства у једној таквој новонасталој ситуацији.

Тадашњи путеви су били непроходни, јер су густе шуме са високим дрвећем, као нека врста природних, тешко проходних граница међу жупама, биле главна географска карактеристика тадашње Србије. Према извештајима странаца који су у XI и XII веку пролазили путем од Београда преко Браничева до Ниша у тадашњој Србији, на све стране ширили су се густе непрегледне шуме са високим дрвећем и тешко проходним стазама, међу којима је живило становништво незаинтересовано за трговину и необразовано у погледу земљорадње. Густе и простране шуме су вековима доминирале тим подручјем, као и Подрињем и Поморављем, и као такве се помињу и вековима касније у списима из доба владавине кнеза Милоша Обреновића Србијом у XIX веку као једна од главних природних особина земљишта и одредница које су утицале на животни стил становништва.[28)] Становништво и трговачки путници бојали су се дивљих животиња и потенцијалних пљачкаша док

28) Владимир Ћоровић, „Земља Шумадија хајдучка, досељеничка и побуњеничка“, *Историјске свеске Српско наслеђе* бр. 3, март 1998.: Према путопису чувеног Ханса Дерншвама који је 1553. године прошао једним делом Србије, уместо ранијих плодних пропланака у јагодинском крају под њивама и виноградима све је било пусто, забатаљено и зарасло ситногорицом, док је по причању А. Волфа 1583. године, његово посланство, које је од Паланке до Јагодине ишло „грмљем и шумом“, као од шале до саме Паланке уловило једног медведа. Ото Пирх је 1829. године бележио да је од Крагујевца до Београда јахао три дана „кроз храстове шуме“ и да Шумадија још живи „старим пастирским животом“. Тихомир Ђорђевић, *Србија пре сто година - XIX. век,* Ethos, Београд, 2008., стр. 2-4: Историчар и етнограф Тихомир Ђорђевић тврди да су комуникације у земљи биле „просто страшне“, цитирајући описе „океана густих шума“ у записима француског песника и политичара Ламартина, аустријског конзула Николе Филиповића, француског дипломате Боа-ле-Конта, енглеског конзула Ђ.Л. Хоџеса и других посетилаца у Србији XIX века. Писац Јанко Веселиновић је у свом *Хајдук Станку* наводио да се место њива и пашњака налазе густе шуме, а прота Матија Ненадовић је говорио да густим шумама „ни пешак никуд проћи не може, а то ли коњаник.“ Извештаји кнезу Милошу Обреновићу из 1834. године говорили су да су већ у првој половини XVIII века стари римски, стари српски и путеви грађени за време аустријске окупације били уништени и упропашћени, са понегде сачуваном калдрмом којом су утврђени. Из Београда, централног и најважнијег места у земљи, само се у два правца могло ићи колима: први је правац био до Зворника, а други за Ниш или до Ужица. Остали путеви „или су биле козје путање, или су били тако рђави и тако „стрменити“, или су водили „преко великих брда и потока“, да је њима било „тешко и коње провести, а камо ли с коњима проћи.“

су пролазили кроз те густе шуме без јасно означених путева или са понеким стрмовитим путем који је водио кроз њих. За време киша постојећи путеви су постајали блатњави, а пошто трговине ван већ добро уходаних ретких путева није било, није била развијена ни градња насипа. Насипе је почео у Србији градити тек политичар Илија Гарашанин за време владе кнеза Александра Карађорђевића од 1842. до 1858. године.[29)] Пољопривреда је у таквим вишевековним условима била ограничена на развој само одређених потпољопривредних грана у подручјима која су била повољна за то. За време владавине отоманске Турске непроходним крајевима тадашње Србије таква специфична особина конфигурације земљишта и биљног и животињског света погодовала је локалном народу да подиже устанке против отоманске власти, али је у исто време ограничавала и одређивала привредни развој државе у односу на европске развијене државе у истом периоду.[30)]

КУЛТУРА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ДРЖАВИ

Од растурања давне прасловенске заједнице до појаве првих писмених текстова на словенским језицима на Балканском полуострву није протекло више од три-четири столећа. Из анализе именица и глагола прасловенског језика види се да је земљорадња имала важну улогу у животу старих Словена.[31)] Претпоставља се да је процес христијанизације тих сељачких маса био спор и изискивао велике напоре и материјалне снаге за формирање црквене организације на том простору. У процесу христијанизације тог подручја било је испрва помоћи и са римске и са византијске стране.[32)] Када је један од жупана на том подручју, Великоморавски кнез Расти-

29) Тихомир Ђорђевић, *Србија пре сто година – XIX. век,* стр. 5.

30) *Ibid,* стр. 4.

31) Сима Ћирковић, *Историја српског народа,* стр. 127, 143-146: У документима из тог времена постоје именице као жито, пшеница, раж, јечам, просо, хмељ, хрен, тиква, диња, репа, мак, грах, боб и мрква, затим плуг, рало, брана, коса, мотика, срп, лопата, виле, жрвањ, гумно, као и терминологија делова плуга, те глаголи као орати, копати, сејати, жети, плевити, косити, млети, врћи, брати и млатити. На воће су се односиле именице јабука, крушка, шљива, вишња, орах, лешник, оскоруша, бресква и трешња. Од стоке су били познати коњ, говедо, свиња, овца, коза, гус(ка), кокот, док се на текстилну привредну грану односе именице и глаголи као вуна, лан, конопља, плести, прети, мотати, шити, кројити, ткати, као и терминологија која се односила на пчеларство, рибарство, металургију, ковачки, дрводељски и коларски занат, на делове кола и саобраћај и саобраћајна средства, те на различите музичке инструменте, пејзаж, биљни и животињски свет.

32) *Ibid,* стр. 151-155.

слав 863. године затражио од византијског царства способне мисионаре да му помогну у устоличавању Хришћанства у земљи, византијски цар је послао у мисионарску мисију учене синове високог византијског чиновника Лава, Методија и Константина (Ћирила) који су познавали основе словенског језика и покушали да му прилагоде посебно писмо и да на њега преведу најважније богослужбене текстове. Пре њихове мисије су и свештеници латинске цркве у Далмацији под Византијским царством помагали у ширењу Хришћанства на тим просторима. У процесу христијанизације народа заживео је специфичан народни обичај – српска породична светковина *слава*, чије се распростирање приближно поклапа са ширењем јурисдикције аутокефалне Српске архиепископије основане 1219. године и са временом преображаја црквеног живота у време српског архиепископа Саве I (Светог Саве). Неки научници објашњавају појаву породичне „славе“ поштовањем култа умрлих предака у кући и породици који су први примили Хришћанство, а на основу одраније чврстог поштовања породичних предака у кући и породици на том подручју.[33)]

Према изворима византијског цара Константина VII Порфирогенита (913-959) и осталих византијских докумената, најстарији српски кнежеви били су кнезови Вишеслав, Радослав, Просигој и Властимир. Према народном праву они су могли наслеђивати имовину по родбинској линији, али њихово разрођавање и склањање у суседне земље, од који је посебно у доба бугарског кана Бориса претила опасност за српску територију, утицало је неповољно на њену независност и развој.[34)] Крајем X и током XI века српски владар Михајло (1050-1081.) уздигао је подручје Зете на ранг краљевине и она од 1077. године постаје прва српска краљевина. Следи период сукоба око трона у којем су учествовали рашки велики жупани, те као последица династичких борби за престо 1162. године долази на власт родоначелник династијске лозе Немањића велики жупан рашки Стефан Немања (1168-1196) и тиме започиње ера династије Немањића у српској историји.[35)] Она је владала Србијом или њеним појединим деловима до пада српске деспотовине 1459.

33) *Ibid,* стр. 155.

34) *Ibid,* стр. 147-149.

35) Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Просвета, Београд, 1950, такође видети и Георгије Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском царству*, Просвета, Београд, 1973.

године под власт турске царевине. Значајна чињеница за српске и остале словенске кнежевине у периоду владавине византијског цара Василија II на Балканском полуострву била је та да је он после победе над Македонским царством 1018. године заузео благонаклон став према оснивању аутокефалне Охридске архиепископије у односу на Цариградску патријаршију, при чему је себи задржао право да бира архиепископе, а охридска црква је задржала стари начин живота и стицања прихода и старе привилегије. Према повељи цара Василија II, територије које је обухватала Охридска архиепископија протезале су се од реке Дунав до Тесалије, те од планине Риле до Јадранског мора, чиме је знатан број епископија касније, а неки број и знатно касније, доспео под власт српских владара, односно од 1219. године оне улазе под јурисдикцију посебне српске архиепископије.[36)] Социо-економски односи свештенства и сељаштва у Рашкој епископији, баш као и у Охридској епископији, били су уређени према византијским узорима, што је имало велики значај за верске, и тиме и културне прилике у Рашкој.[37)] Свештенство у доба династије Немањић је много утицало на писменост и књижевност раног средњег века и касније, о чему сведоче црквени документи *Мирославово јеванђеље* (1185) и *Вуканово јеванђеље* (1197-1199), те основни правни кодекс српске цркве *Номоканон* или *Крмчија Светог Саве*, који је у исто време „по Божјем праву" био и врховни закон средњовековне српске државе.[38)] У другој половини XII века српскословенска редакција језика и писма је заменила старословенску редакцију. За црквене документе из XII века, као и за старословенску преведену или оригиналну књижевност, углавном из X и XI века, пре свега библијске текстове јеванђеља – апракоси и тетра, апостоли односно праксапостоли, псалтири и паримејници, историчар Сима Ћирковић тврди да су одиграли не само пресудну улогу у евангелизацији, него и у укупном погледу на естетику, поетику и читав поглед на уметност, те на развој друштвених односа и свести у средњовековној Србији.[39)] Сакрални објекти, књиге, сликарство, књижевност и остала уметничка дела доказују висок степен развоја уметности и цивилизације под ути-

36) Сима Ћирковић, *Историја српског народа*, стр. 176, цитирајући Новаковић, Снегаров, К. Јиричек, стр. 177-178.

37) *Ibid***,** стр. 179, цитирајући **А**. Соловјев**,** *Законодавство Стефана Душана 61*, *Законодавство Стефана Душана 62*.

38) Ibid, стр. 322, цитирајући С. Троицки, Р. Н. Шапов

39) *Ibid***,** стр. 218-220, str. 226, str. 292.

цајем Хришћанства у романском, хрватском, српском и осталим народима на том подручју. Али, историјски документи из тог времена сведоче такође и о сталним ратним напетостима, унутрашњим превирањима и сукобима великих царстава на Балканском полуострву и Медитерану, што свакако није могло да подстицајно делује на развој пољопривреде и уопште за побољшање живота припадника друштвеног слоја земљорадника, рибара и сточара на том подручју. Последња деценија XII века донела је велике промене у политичким односима на Балканском полуострву. Велики жупан Стефан Немања се борио за независност српске државе балансирајући између угарских снага на северу и византијских снага на југу државе, а у друштвеном животу се одржавао систем по коме је на челу државе био велики жупан, док су већим територијалним целинама владали његова браћа и синови. Титулатура Стефана Немањића стицањем краљевске круне из Рима огледа се у епитету „самодржац“ у званичним документима, што је дослован превод византијског царског епитета „автократор“, чиме је званично потврђена независност Србије као државе.[40)] У погледу ктиторства и уметности Стефан Немања је приближио то подручје развијеним европским срединама.[41)] Од XIII века захваљујући јачању просветитељства и образовања, у српској књижевности се појављују, осим естетске филозофије византијског и универзалног света, и самосталне теме.[42)] Према мишљењу историчара Симе Ћирковића, улогу у складној друштвеној стратификацији у раној средњовековној и средњовековној Србији имали су манастири-задужбине који су у Србији били намењени подизању калуђерског реда, управљању имањем, стварању писмених државних намештеника, помагању сиротиње и неговању наука и уметности[43)] и који су подједнако привлачили чланове свих друштвених слојева у првој формалној српској држави под управом династије Немањић. За разлику од византијских манастира у којима се духовни живот одвијао изоловано од друштва, српски манастири су постали средиште верског живота, економски срећени и поштовани у друштву, те су привлачили људе свих друштвених слојева, како Ћирковић пише, „како себре, тако и властелу“, те поготово од XIII века они постају место разви-

40) *Ibid,* стр. 301, цитирајући Острогорски, *Автократор и самодржац*, Глас 141-148 (Сабрана дела IV), 323-327.

41) *Ibid,* стр. 262, цитирајући Ј. Калић, Ст. Хафнер, Ф. Кемфер

42) *Ibid,* стр. 326-327.

43) *Ibid,* стр. 37-38.

јања и хришћанске и народне традиције.[44] Властелинска деца су се описмењавала у манастирима, а редовно су проводила известан временски период и на царском двору, где су се учила лепом понашању и вршењу извесних пажевских служби. Села (дароване и признате баштине или својине, као и проније или пронијари (ненаследна војничка имања која су узимана на најам) припадала су господарима – великој и малој властели, манастирима, самом владару и пронијарима и била су везана за њих обавезама. Мања властела и пронијари су у поседу имали само неколико села, док су велика властела и црквени манастири имали по више десетина села (нпр. манастири попут Манастира Светог Архангела код Призрена и преко 90 села у поседу)**.** Изворне друштвене појаве у сеоском животу биле су *паја*, *моба* и *позајмице*, засноване на међусобном помагању при обављању сеоских послова по принципу безусловне солидарности. *Позајмица* се заснивала на узајамној солидарности, док је *моба* била облик безусловне солидарности, односно заједничко помагање у радовима на кући или њиви домаћина, без обзира каквог је он имовинског стања и друштвеног статуса у селу. При томе, више од личне воље, личног морала или личног религијског мотива, повод за оваку дужевековну појаву помагања на нечијем приватном поседу у селу била је друштвена обавеза.[45] Ови оригинални сеоски обичаји усталили су се у сеоском животу, јер су били, иако друштвена обавеза, уједно и типичан облик слободног и потпуно добровољног удруживања.[46] Тако је вековима постојала традиција да у селима у Србији заједничке објекте граде и одржавају, те да о заједничким добрима, нпр. о заједничким *пасиштима* жупа (административних заједница више суседних села), шумама, водама, путевима, гробљима, мостовима, воденицама или кречанама, заједнички брину и одлучују сви становници села.[47] Најважнија питања која су се тицала економије и управљања селском и општинском шумом, испашом и одржава-

44) *Ibid***,** стр. 111.

45) Драган Марковић, *Отварање и затварање српског села* стр. 37, цитирајући Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, стр. 442-443.

46) *Ibid,* стр. 37, цитирајући Цветко Костић, *Социологија села***,** Издавачко-информативни центар студената Београд, 1975, стр. 202.

47) *Ibid*, стр. 34, цитирајући Сретен Вукосављевић, *Писма са села*, Савремена школа, Београд, 1962. и Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III – Социологија сељачких радова*, САНУ, Београд, 1983.

њем постојећих природних и заједнички изграђених објеката решавала су се на селском збору.[48)]

ПРИВРЕДНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ОДЛИКЕ ДОБА ЦАРА ДУШАНА

Након смрти Саве Немањића 1236. године, за време владавине краља Владислава хорде Монгола које су гониле угарског краља Белу IV прошле су кроз Балканско полуострво све до Далмације и натраг, остављајући за собом пустош. Неимаштином и разарањима исцрпљено становништво било је незадовољно, што је искористила властела 1243. године у унутрашњим немирима у земљи, и на власт је у време тих превирања уместо краља Владислава дошао краљ Урош I (1243-1276). За време владавине краља Стефана Уроша Првог и краља Милутина (Стефан Урош II Милутин) Немањића (1253-1321) извршен је процес „византизације" дотадашње краљевине Србије, као и државно проширење и повећање прихода захваљујући трговини и јачању привреде у држави. Осим трговине сољу и другим производима, посебно је развоју трговине погодовао развој рударства. Иако су Словени до тада познавали једноставну технику производње металног оружја и алата, једна скупина немачких рудара „Саси" помогла је увећању производње и оријентацији тражења племенитих и обојених сировина, нарочито олова, сребра и злата.[49)] За време владавине краља Уроша Првог развијало се рударство, али и најамничка војска, коју није предводила властела, као у случају владавине ранијих краљева, а краљевина Србија је убирала приходе од трговине рудом, стоком, крзном, млечним производима, вином, оружјем и текстилом, која се обављала са Европом копном од Византије и истока. Значај трговине за развој тадашњег друштва доказује и постојање новчане валуте – кованица која је била у употреби већ негде од средине XIV века у трговинској размени Србије с иностранством.[50)] До времена цара Стефана Уроша IV Душана Немањића (1308-1355), познатијег као цара Душана који је донео најпознатији српски средњовековни правни акт „Душанов законик", сељаци су морали да дају данак у храни владару или члановима његове породице, као и пратњи и

48) *Ibid,* стр. 34.

49) Сима Ћирковић, *Историја српског народа*, стр. 344-345, цитирајући К. Јиречек

50) Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Просвета, Београд, 1950, такође видети Острогорски, Георгије, *Привреда и друштво у Византијском царству*, Просвета, Београд, 1969.

члановима државне управе и представницима страних држава, али се након доласка цара Душана на престо те обавеза односила само на цара са пратњом. Једна општа одредба, Члан 81 из „Душановог законика“ гласила је: „Планине цареве да су цару, а црквене црквама, а властеоске властели“, односно све земљиште са пашњацима у планинском региону је било издељено на поседе царске, црквене и властеоске, а тиме су и сточари били зависни људи од цара, цркве и властелина.[51)]

Главни порез називао се *соће* или *сох*, или доходак царски, односно општи царски порез. Њега је била дужна да плаћа свака кућа (односно глава), а износио је један перпер или противредност у житу. О сакупљању овог пореза који је ишао владару, бринула се властела. Друга врста дажбине, коју је сваки власник убирао за себе од сељана са свог имања, називао се *десетак* и најчешће се убирао у житу, али и у месу, меду, воску... Поред ових дажбина, сељаци су имали и додатне обавезе – да раде сваке недеље на властелинском имању, а поред тога и два пута годишње када су велики послови, односно мобе. Властела је прикупљени порез давала цару у готову новцу или у житу, а у одређеним шумама које су биле на располагању властели такође се за потребе свињарства и сточарства уопште скупљао и храстов жир и предавао цару у склопу пореза. Имајући у виду велику улогу храстовог жира у прехрани стоке у средњовековној Србији, разумљив је значај и улога храста у многобројним српским народним песмама, причама, асоцијацијама и веровањима. Општи царски порез соће нису прикупљали порески чиновници, него је властела („мала властела“ пронијаревићи – која је имала пронијаре–наследна војничка имања, као и виша по рангу властела) била задужена да га прикупља од меропса са царских баштина и пронија. Тим општим царским порезом прехрањивали су се људи и стока и набављало се оружје. Коњи и оружје били су део државног наоружања. Својом имовином, селима и шумама које су манастири и властела добивали од цара *хрисовуљама* (законским писмом са царевим златним печатом) и *простагмама (*писменим наређењима), они су слободно располагали. Цареви су често подизали манастире као задужбине, а игумани у манастирима су имали ранг властеле. Порез се плаћао и Патријарху, јер је црква као самостална правна институција имала своја имања, своје баштине и земљораднике (метохе) који су обрађивали црквена имања, тзв.

51) Радивоје Арсић, археолог *Живот сељака у средњовековној Србији*: http://www.field-archaeology.com/clanci/arsic/index.php

„црквене људије“ или *метохије*.[52] Према „Душановом законику“ („и на тисућу кућа да се храни у манастирима педесет калуђера“), о потребама једног монаха бринуло се 20 кућа.[53] Села су у средњовековној Србији готово увек била подизана у групама кућа (просечно око 40 кућа, али и од 10 до 200 домаћинстава) на мањем простору, често са сеоском црквом и гробљем у средишту села или на оближњем брежуљку. Села су подизана на мањем простору крај пијаће воде, нпр. крај неке реке или извора, и у близини обрадиве земље, шуме, пашњака и пута. Са развојем привреде и трговине током XIV века, села са повољним положајем добијала су на значају и прерастала у тргове, углавном неутврђена насеља са тржиштем, а често и са панађурима (вашарима). У време цара Душана, накнаду за зимовање на властелинствима Власи су плаћали на 100 говеда или коња – по једно грло, а на 100 оваца – овцу са јагњетом. Поред свих послова који су били везани за обраду земље, сељаци су имали обавезу да на позив властелина учествују у војним походима, као део баштинске војске. Они су углавном сачињавали лаку пешадију, која је временом све више губила на свом значају. Од наоружања, сељаци су имали лак дрвени штит, копље, секиру, затим лук и стрелу. Слична тој обавези била је и обавеза чувања путева и манастира од разбојника и пљачкаша, те учествовање у зидању разрушених жупских градова. Према средњовековним законским споменицима, манастирским повељама и пописима становништва из времена српских владара и првих година турске освајачке власти, те према путописима ретких странаца као што су били Гијом Адам и де ла Брокијер, у XIV веку само су градови као Ново Брдо, Призрен и Приштина, те стари градови као Котор, Улцињ, Бар и новоосвојени византски град Скопје били разијени у то доба. Они су се развијали захваљујући протоку трговине из правца приморских јадранских градова, нарочито Дубровника. Роба се царинила, а износ царина био је регулисан трговачким уговорима. Пут преко жупе био је дужан чувати господар жупе – властелин, а око градова и у градовима надгледници или управници градова *кефалије* (грчки: *кефалос* – глава, поглавар града), односно *ћефалије*, како је гласио касније одомаћени назив те титуле. У средњовековној српској држави били су развијени трговина, рударство и златарство, као

52) Живко Топаловић**,** *Себри и властела – Друштвени поредак у старој српској држави*, стр. 32-37.

53) Радивоје Арсић, *Живот сељака у средњовековној Србији,* http://www.field-archaeology.com/clanci/arsic/index.php, такође Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*

и ковање новца, али није постојала државна ковница. Златари су могли живети и радити само у оним селима и градовима у којима је цар био одобрио ковање новца и „Душанов закон“ одређивао је контролу над златарима и над ковањем новца. У случају да је неки златар неовлаштено обављао ковање новца у неком селу или граду, према „Душановом закону“ они су могли да буду растурени.[54] Велико богаћење виших друштвених слојева у држави и луксуз у животном стилу царског двора и чланова виших друштвених слојева повлачило је са собом и велике радне, новчане и житне намете сељаштву за одржавање таквог богатства и луксуза, као и за империјалне походе војске цара Душана у правцу Македоније и Егејског приморја. Потчињена неписмена, ненаоружана сељачка маса, која је била присиљена да тешко ради за интересе царског двора, владајуће државне, војне елите и најамничке војске, као таква била је незаинтересована за икакве империјалне походе државне елите. Том чињеницом, као и чињеницом да су северна и јужна властела у држави били подељени, правник и политичар Живко Топаловић објашњавао је узрок почетка пропасти и растакања српске средњовековне државе, односно конкретног војног пораза јужне српске властеле у бици на Отоманском турском војском на реци Марици 1371. године, као и каснији пораз северне српске властеле и њене најамничке војске на Косову 1389. године.[55]

ИСТОРИЈСКИ ДИСКОНТИНУИТЕТ У РАЗВОЈУ ДРЖАВНОСТИ НАКОН РАСПАДА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Према мишљењу Живка Топаловића, „након што је нова власт оставила у свима поседима и правима властелу која се истурчила, а потом је завела чврст, свеж турски феудализам, већ у другој или трећој генерацији заборавиле су се супротности између старе српске властеле и сељаштва, и осећали су се само *зулуми*, опорезивање и притисак нових господара. Тиме се мењао и духовни однос народне сељачке масе према српској властели и њеној држави. Сад су то била „добра господа ришћанска“.“[56] У сеоским срединама су сељаци морали одрађивати *кулук* (колективни рад под принудом)

54) *Ibid,* стр. 45.

55) *Ibid,* стр. 47-48: „Као што код оснивања државе потчињена сељачка маса није учествовала, није учествовала ни код њеног растурања и пропадања... Тамо где је српско пропануло царство, није било правога народа српског да га брани. Јер то царство није било његово, него царство властеле...“

56) *Ibid,* стр. 48-51.

који је, како је приметио аграрни социолог Цветко Костић, као типичан облик наметнуте принудне социјализације у народу, остао на злом гласу јер се на њему радило „дуго, под тешким условима и без паре и динара".[57] Како је 1928. године приметио швајцарски доктор хемије и криминолог Рудолф Арчибалд Рајс (Rodolphe Archibald Reiss, 1875-1929), који је дуги низ година провео у Србији, у доба владавине турске османлијске власти кулучење сељака, односно тај принудни „најжешћи рад сељацима је мало користио, јер се од њега обогатио само угњетач." Арчибалд Рајс је ту чињеницу наводио као разлог у свом објашњењу зашто су током векова сељаци навикли да раде само онолико колико је неопходно и нису хтели да раде више зато што би то користило само њиховом тиранину.[58] Највредније делове земљишта у селима (оранице, воћњаке, пашњаке и шуме) турске власти додељивале су беговима (властелин, велепоседник) и спахијама. Њихове чифчије са породицама су на малим баштинама (поседима) живеле у сиромаштву и на границама биолошког опстанка. То је поједине породице приморавало на постепене селидбе у плодније пределе унутар Србије. У време посебно појачаних дажбина отоманских турских власти и турских војних похода многе породице су напуштале своје баштине, склањале се у шуме и збегове, а неке су се и исељавале. Тако се око 30.000 Срба и знатно мање Македонаца и Шиптара-Климента под вођством српског Патријарха Арсенија Ш. Црнојевића 1690. године одселило на север преко Саве и Дунава.

Са друге стране, за разлику од једног таквог колонизованог, густим шумама обраслог Балканског полуострва, чије локално становништво је „кулучило" за потребе свог освајача и чије спољно и унутрашње устројство је било вековима непромењено, паралелно су се у истом временском периоду у западним, средњим и јужним развијеним европским државама развијале пољопривреда и друге гране привреде. Тако су се у Енглеској већ од 1784. године издавали периодични часописи и књиге на тему пољопривреде, а држава је промовисала институције које утичу на побољшање стандарда производње на сеоским домаћинствима Познати енглески писци и стручњаци за пољопривреду. Артур Јанг (Arthur Young, 1741-1820) и Вилијам Маршал (William Marshall, 1745-1818) активно су изучавали пољопривреду, како теоретским, тако и емпиријским истраживањима. Захваљујући многобројним теоријским истражива-

57) Цветко Костић, *Социологија села,* Издавачко-информативни центар студената Београд, 1975, стр. 202 .

58) Рудолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби!*, Златоусти, Београд, 2008, стр. 14.

њима, студијским путовањима и својим упоредбама домаће пољопривреде са пољопривредом суседних земаља, ови интелектуалци су дали велики допринос развоју пољопривреде у својој држави и инспирисали многе своје савременике да раде на развоју пољопривреде у држави и у њеним колонијама и тиме уједно помажу и укупном економском развоју Велике Британије.[59)] У истом веку је и северноамерички писац Вошингтон Ирвинг (Washington Irving, 1783-1859) у свом делу *Rural Life in England* (*Руралнu живот у Енглеској*) тврдио да странцу, који је хтео да формира мишљење о енглеској држави и „моралном карактеру нације“, није било довољно да оде у метрополу, него да је унутрашњост земље била та која је могла да му да одговор на то.[60)] За разлику од успешно проведене економске симбиозе пољопривредника, занатлија и трговаца у развијеним постсредњовековним државама у почетном периоду друштвеног раслојавања сељачког становништва на занатлије и трговце, велики проблем у историјском дискурсу развоја пољопривреде и државности у Србији било је слабо повезивање друштвеног слоја пољопривредника и занатлија и трговаца, односно незаживљавање занатства и трговине у сеоским срединама. Већина локалног становништва се после Првог српског устанка (1804-1813) бавила искључиво пољопривредом и сточарством. Трговци и занатлије су били мањина која је живела у већим насељима и њих је, према записима од 1827. до 1836. године, књижевника, антрополога и социолога Вука Стефановића Караџића (1787-1864) „народ обично мрзео, јер су били готово потпуно потурчени и одрођени од српства.“[61)]

У време пооштрених дажбина за сеоске породице од 1801. до 1804. године повећано је одметање у редове устаника – хајдука и дошло је до припремања отпора *дахијама* и *јаничарима* (дошљацима–зулумћарима и „порежџијама“). Пре покретања Првог српског

59) G. E. Fussell, “My Impressions of William Marshall”, *Agricultural History*, Vol. 23, No. 1, January 1949, the Agricultural History Society, USA, стр. 57-61.

60) Washington Irving, *The Complete Works of Washington Irving*, Baudry’s Library, Paris, 1834, стр. 243-244. Касније, на другом крају света, у периоду чувене Меиђи реформације у XIX веку, у разматрањима јапанских интелектуалаца како да унапреде своју земљу и доведу је у ред најразвијенијих држава на свету, многи од њих су као позитиван пример истицали оданост енглеских интелектуалаца развоју села и позивали у својим делима јапанску интелектуалну елиту да, по угледу на енглеску викторијанску елиту, проводи неко време у години по јапанским селима и тако помогне „софистикацију“ припадника друштвеног слоја сељака и тиме уравнотежи, усагласи и подстакне развој читавог јапанског друштва.

61) Саша Јованчевић, „Модернизација српског друштва у XIX веку”, *Политичка ревија,* бр. 1/2010, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 414.

устанка под вођством Ђорђа Петровића Карађорђа 15. 02. 1804. године, у Србији је највеће градско насеље после Београда било Ужице. У постојећим градским насељима постојале су установе и јавне зграде, као нпр. магистрат (судска установа), поштанска станица (мензулана, мезилана), школе, службе и конак (господски двор) и војни објекти. По селима је због тешких услова живота често владала оскудица хране, било је и неродних година и ширења разних болести. Велике непоседнуте површине земљишта, погодне за гајење домаће стоке и коришћење шума, сеоских утрина, ливада, имања и кућа постепено су насељавале породице из суседних крајева, већ како су се унутрашње сеобе у земљи одвијале.[62] Забележено је да су почетком XIX века основни разлози за исељавања становништва из тзв. пасивних крајева са поречја горњих токова река Дрине (Лим, Пива и Тара), Неретве, Мораче и Зете, са црногорских брда, старовлашке области, рашке области (или некадашњег новопазарског, а потом сјеничког Санџака) и Источне Босне (или некадашње Санџака Босне) у Кнежевину Србију били опште сиромаштво, лична и имовинска несигурност, зулумћарење представника туђинске власти и „неродне године“. Поједине староседилачке породице су убрзано запоседале најбоља зиратна (обрадива) земљишта, шуме, ливаде и остала добра, па су „куповином“ и разним привилегијама озакоњавале њихова присвајања. Остала земљишта и добра су додељивана досељеницима сагласно њиховој куповној моћи и одређивању власти (нахијски кнез, сеоски кнез и сеоски кмет), на које пределе и поседе да се населе. На основу таквих спефицичних вишевековних тешкоћа у привредном и политичком животу на подручју Србије започела је у XIX веку једна нова историјска епоха – стварање модерне грађанске државе под влашћу кнеза Михаила Обреновића (1823-1868.)[63] Она је донела прве политичке и правне одредбе о уређењу државе по угледу на развијене европске државе, уз првобитно постепено усаглашавање са правним законима дотадашње власти. Под личном нахођењу кнеза Обреновића, али и захваљујући одласцима младе интелектуалне елите на школовање у иностранство, долазило је до промена и у обичајима и ставовима у друштву, до поновног подстицања до тада занемареног развоја писмености, књижевности, образовања, наука, економије и лепих уметности. Ипак, дотадашње непостојеће

62) Милисав Р. Ђенић, *Златибор у прошлости*, Титово Ужице, 1983.

63) Милован Ристић, *Стари Влах*, Туристичка штампа, Београд, 1963, такође видети Ђоровић, Владимир, *Земља Шумадија хајдучка, досељеничка и побуњеничка* и Ђенић, Милисав, *Златибор у прошлости*

или занемарено, како основно, тако и функционално образовање локалног становништва у погледу развоја пољопривреде и побољшања живота на селу, упркос великим напорима појединаца из редова новонастајуће интелектуалне елите, одвијало се веома споро у односу на развијене европске државе XIX века. То се неминовно одразило и на даљи свеукупан развој државе у историјским изазовима који су уследили након тог периода.

Sanja Suljagic

FUNCTIONING OF SERBIAN STATE IN THE MIDDLE AGES

Summary

Theme of this paper is a period of establishment and disintegration of early medieval and medieval Serbian state. It is the period of development of first general historical preconditions for establishment and respect of authorities and institutions in ancient Slavic communities on the Balkan penninsula. In an analysis of the preconditions for establishment of political and economic institutions and customs in medieval Serbian state, the author of the text focused on periodical, geophysical, antropological and culturological characteristics of these preconditions. The characteristics are related to development of the villages and the status and role of the peasants-agriculturists (the ploughmen and stock-breeders) in that state, as the members of that social class made the great majority of the population and so their status and the role reflected development of the society and state in general. The author of the paper in final analysis of the causes for disintegration of the medieval Serbian state cited certain geophysical and sociological reasons as a main indirect cause for it, such as almost non-existing building of the infrastructure aimed at development and cultivation of the village and the life of peasants of that time, and, as one of direct causes for it, an extremely difficult position of the peasants in the final phase of the medieval state due to their heavy taxation and harsh economic and living conditions and establishment of Ottoman Turkish rule in that region.

Key Words: villages, peasants – sebri, parishes, parish heads, parish cooperatives, royal taxation soć

ЛИТЕРАТУРА

- Арсић, Радивоје, археолог *Живот сељака у средњовековној Србији*: http://www.field-archaeology.com/clanci/arsic/index.php
- Bloch, Marc, *Feudal Society*, trans. L.A. Manyon, 2 v., University of Chicago Press, 1961, U.S.A.

- Brown, A.R. Elizabeth, "The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe", *The American Historical Review 79,* American Historical Association, 1974.
- Ganshof, Francois-Lois, *Feudalism*, trans. Philip Grierson, Harper&Row, New York, 1964, U.S.A.
- Дероко, Александар, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Просвета, Београд, 1950.
- Ђенић, Милисав Р., *Златибор у прошлости*, Титово Ужице, 1983. године
- Ђорђевић, Тихомир, *Србија пре сто година – XIX. век,* Ethos, Београд, 2008.
- Irving, Washington, *The Complete Works of Washington Irving*, Baudry's Library, Paris, 1834.
- Јованчевић, Саша, **"**Модернизација српског друштва у XIX веку", *Политичка ревија,* бр. 1/2010, Институт за политичке студије, Београд, 2010. године
- Костић, Цветко, *Социологија села***,** Издавачко-информативни центар студената Београд, 1975.
- Марковић, Драган, *Отварање и затварање српског села – достигнућа, проблеми и перспективе социјализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2004.
- Маркс, Карл, *Беда филозофије*, Култура, Београд, 1964.
- Матић, Петар**,** "Развој локалне самоуправе у Републици Србији", *Политичка ревија*, 2006, vol. 5, iss. 3
- Needham, Joseph, *Science and Civilization in China*, Ed. Francesca Braz, Vol. VI, No. 2, Cambridge University Press, 1984.
- Новаковић, Нада**,** "Теорије о настанку и структури породичних задруга", *Становништво,* vol. 43, 1-4, 2005.
- Острогорски, Георгије, *Привреда и друштво у Византијском царству*, Просвета, Београд, 1969.
- Pajc, Рудолф Арчибалд, *Чујте Срби!*, Златоусти, Београд, 2008.
- Reynolds, Susan, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford, University Press, Oxford, 1994.
- Ристић, Милован, *Стари Влах*, Туристичка штампа, Београд, 1963.
- Топаловић, Живко, *Себри и властела – Друштвени поредак у старој српској држави*, Српска књижевна задруга, Београд, 2002.
- Fussell, G. E., "My Impressions of William Marshall", *Agricultural History*, Vol. 23, No. 1, January 1949, the Agricultural History Society, USA
- Canterbery, E. Ray, *A Brief History of Economics – Artful Approaches to the Dismal Science,* World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., Singapore-London, 2001.
- Cunnigham, William, *Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages* (1890), Cambridge, 5th ed. (1910) on line, McMaster
- Ћирковић, Сима, *Историја српског народа*, књ. 1, Српска књижевна задруга, Београд, 1981.
- Ћоровић, Владимир, *Земља Шумадија хајдучка, досељеничка и побуњеничка, Историјске свеске Српско наслеђе,* бр. 3, март 1998.

Abstract

Theme of this paper is a period of establishment and disintegration of early medieval and medieval Serbian state. Within the theme author of the paper analyzed a period of development of first general historical preconditions for establishment and respect of authorities and institutions in ancient Slavic communities on the Balkan penninsula. In first part of the paper the author analyzed the notion of "feudalism" and presented development of agriculture in ancient Balkanian peninsula prior to the arrival of some Slavic peoples on the Balkanian peninsula. Using mainly a narrative and comparative approach in the first part of the paper, the author asserted that it was specific geophysical, climatic and cultural features of that area that contributed to establishment of a specific primitive agricultural civilization prior to the establishment of first urban settlements in times of the Roman Empire in this region. In second part of the paper the author presented development of first Roman urban settlements and later development of specific Slavic type of urban and agricultural settlements in that region. Using a comparative-contrastive method author asserted that the geophysical and climatic features of this area with forested mountains and rivers and river-valleys contributed to the birth of specific Serbian village communities with their own particular cultural, economic and political elements, but underlined that such geophysical and climatic environment also negatively affected development of infrastructure and communication network in the state of that time. The author also analyzed social hierarchical relations within the village communities and the state in general and underlined main structural elements of the society and state in Serbian pre-medieval and medieval state prior to arrival of Turskih Ottoman forces and their rule over this region. Apart from the fact regarding obvious prevailing power and force of the conquering Ottoman Turkish army forces in terms of their number and strength as the main cause of its conquest of the region, the author presented the causes for disintegration of the medieval Serbian state prior to the arrival of the Ottoman Turkish army and cited certain geophysical and sociological reasons as a main indirect cause for it, such as almost non-existing building of the infrastructure aimed at development and cultivation of the villages and the life of peasants of that time, and, as one of direct causes for it, an extremely difficult position of the peasants in the final phase of the medieval state due to their heavy taxation and harsh economic and living conditions. In the final part of

the paper the author used a comparative-contrastive method to compare development of the Serbian medieval and post-medieval state with some European advanced states in terms of economy and agriculture at the same period and using such method the author presented some generally important features of Serbian society and state prior to establishment of Serbian state under the rule of Duke Mihailo Obrenovic in 19th century.

Овај рад је примљен 12. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
342.53(497.11)"18»

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 33-46.

Милан Парошки
Нови Сад

НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ XIX ВЕКА - РИЗНИЧАРИ САБОРНЕ ТРАДИЦИЈЕ

Сажетак

Аутор пише о народним скупштинама у 19. веку, уз истовремено трагање за средњевековним коренима српске уставне баштине. У трагању за овим коренима, истиче значај Душановог законика средњевековних сталешких сабора који су били претеча српске уставности. Исто тако, истиче значај Сретењског устава из 1835. године, чувеног закона о Народној скупштини из 1858. године, односно Светоандрејској скупштини, као и Устава из 1888. године када је формално установљен парламентаризам у Србији. Свакако, уз напомене каснијег развоја државности и уставности све до 1918. године, када се улази у другачију државну заједницу.

Кључне речи: Србија, Народне скупштине, парламентаризам.....

Од Сретенског устава 1835. године, кога је Велики кнез Милош Обреновић од Србије, даровао народу и самим тим, уставно успоставио све функције Народне скупштине, мимо воље суверене Турске царевине, али и других царстава, Аустрије и Русије – у потпуности су обновљене саборне традиције средњевековне Србије. Народна скупштина је, поред свих других функција, избора кнеза, апелационе функције, уставно – законске, током целог XIX века, до краја успешно транспоновала традицију сталешких средњевековних сабора, освојивши нову конституцију – избор посланика.

Изборна процедура за избор посланика, по Сретенском уставу, с разлогом је успостављана, између осталог, пошто у првој Устаничкој Србији а затим у Кнежевини и Краљевини, персонално ни-

је било могуће спровести наследну конституцију горњег сталежа у Сабору. Државни дисконтинуитет Рашке краљевине, Кнежевине и Деспотовине Србије са Устаничком Карађорђевом Србијом, а затим са Милошевом Кнежевином Србијом – није био само временски. Од пада Смедерева, 1459. године, до Првог српског устанка, 1804. године, протекло је три и по века. Архиепископија Пећка Српске православне цркве и сви манастири са статусом високе властеле, који су давали саборне представнике по устаљеном реду и загарантованом месту у Државном сабору, захваљујући обнови Пећке патријаршије Макарија Соколовића, 1575. године – иако су били живи, са одличним икономијама у феудалној Турској – нису се сви налазили на територији Кнежевине Србије. Високе и ситне – војничке властеле, није било. Световни део Државног сабора – и персонално је нестао у великом броју битака и ратова, од Маричке битке, Косовске, Битке на Ровинама, у свим ратовима Деспотовине Србије до Мохачке битке (1526. године)..., тако да осим недостатка владарског чина у Сабору, ни властеоски горњи сталеж није постојао.

Нови кнез Србије Милош Обреновић, у кратком року, почевши од Хатишерифа, 1830. године, до Сретенског устава[1)], 1835. године, користећи тековине грађанске Европе, Француске револуције, 1789. године, Наполеонових ратова до 1812. – као најбоље и једино могуће решење – уставно успоставља изборну Народну скупштину.

Лаконски одговор на питање, како су народне скупштине са бираним народним посланицима успеле да успоставе пун континуитет са тековинама сталешких средњевековних сабора – могао би да гласи: и скупштине и сабори припадају истом народу, на истим географским ширинама, баве се истим државним и народним пословима, па је логично да је у модерним скупштинама очувана традиција саборности!? Међутим, оваква констатација, није довољна да се докаже, да друштвена функција народних скупштина и сабора, проистичу једна из друге. И да ли се њихов допринос,

1) Др Љубомирка Кркљуш, "Обележја и симболи у току Српског народног покрета 1848–1849», *Истраживања*, књ. 20, Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2009, стр. 151-152. Цитат: „Стефан Радичевић је био један од бројних Срба из Аутрије који су у првој половини XIX века начинили успешну каријеру у Србији, у време прве владавине Милоша и Михаила Обреновића. Вероватно је учествовао и у сачињавању нацрта Сретењског устава. Постављен је за гладвог секретара Државног савета у чину најмлађег саветника после доношења Сретењског устава. Био је члан комисије за израду устава коју је Кнез Милош формирао у априлу 1835. године".

начин организовања, сазивања, начин рада и деривати истог – толико слажу да је компарација излишна?

Тек по одговору на ова питања – могуће је јасно разложити изглед, делокруг рада, карактер и достигнућа сабора и скупштина у Србији. Њихове сличности и различитости. И тек тако је могуће идентификовати степен очуваности саборних традиција у народним скупштинама обреновићевске и карађорђевићевске Србије. А са погледом на целокупан српски народ, и нужно је у компарацију укључити и црквено – народне саборе Сремскокарловачке митрополије.

Улога великог кнеза Милоша Обреновића, модернизам кнеза Михаила Обреновића, односно „конструктивност“ кнеза Александра Карађорђевића према Совјету и уставобранитељима – што се прелама кроз призму – функције народних скупштина Србије XIX века, до краја одсликавају бројне елементе идеје и традиције саборности које је српски народ остваривао кроз своју (писану) историју.

Различитост назива, организације и достигнућа народне скупштине у Кнежевини и Краљевини Србији у односу на достигнуће црквено – народних сабора, као и покушај очувања континуитета саборности у Сремскокарловачкој митрополији – теме су неисцрпних анализа, компарација, промишљања, али све у свему, појам очувања саборне традиције, довољно је свеобухватан, да својом дескриптивном суштином, изворну саборност припише српском народу. А све то припада истој традицији, остварењу континуитета политичке мисли и слободарске идеје код Срба.

Улога великог кнеза Милоша Обреновића, већ код занављања државничко – кнежевског звања, за разлику од Карађорђевог војводско – војничког, па затим управни и скупштински модернизам Михаила Обреновића, коначно и његова државничка жртва, „конструктивност“ кнеза Александра Карађорђевића према уставобранитељском Совјету, наметнутом турско – феудалном елементу државне управе – гледано кроз призму сталешких и саборних традиција очуваних у обновљеној Кнежевини Србији XIX века – персонализује поглед на политичке процесе и идеју скупштинског и саборног живота. Констатација изречена у делу „Југословенске народне скупштине и сабори“[2] врхунском по месту настанка – у

2) Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Студија Народне скупштине Краљевине Југославије, Београд, 1937.

Народној скупштини Краљевине Југославије, 1937. године – пружа врло описну потпору изнетим констатацијама:

„Кнез Милош није био против установа народне скупштине, разуме се онакве каквом је он замишљао ту установу, јер је налазио да му је лакше изаћи на крај „с народом“ него са народним старешинама. Скупштина у Милошевој концепцији, то је народ који уме по мало да се извиче, понешто да тражи али уме и да уважи разлоге кад му их стари Господар изнесе и разложи. Скупштина би, дакле, била увек више уз Кнеза него уз Савет, помоћу ње Кнез би увек могао да доскочи тежњама Савета, и отуда сви Милошеви уставни пројекти предвиђају и установу народне скупштине, упркос тога што је Милош знао да једну такву одредбу уставну неће примити ни Турска ни Русија, нити се она може допасти Аустрији.“[3)]

Према овом делу са „највишег места“ творац институције Народне скупштине у Србији је Велики кнез Милош Обреновић. Он је, са позиције владаоца, по хришћанској идеологији „Бог на небу – цар на земљи“, у свом модерном времену, поштујући средњевековну саборну традицију, исту усавршио успостављајући избор посланика по управним срезовима, варошима, селима и кућама, и по функцији за чиновништво – министре и начелнике из државне управе. Милош, иако кнез по султановом Берату, није имао високу и малу господу, властелу на располагању, нити је Патријаршија српске Цркве била у његовој држави, па није ни могао оживети саборност. Велики кнез Милош је иницијатор фантастичних демократских реформи у друштву, никако прост интерпретатор правног поретка турске царевине, или суседних европских царстава. Чак ни српских средњевековних саборних традиција. Јер је већ први Сретенски Устав, 1835. године: „...први српски устав којим је тачно означен делокруг кнежеве власти, министара, савета и Народне скупштине…“.[4)]

Кнез Милош (рођено Теодоровић) Обреновић, владар од 1815-1839 и од 1858–1860. године, са наследним правом по султановом Берату из 1830. године и Хатишерифу о самоуправи Кнежевине Србије и слободној школи – Сретенским Уставом и Народном скупштином, постаје творац модерног правног поретка Кнежевине Србије, за разлику од Совјета, успостављеног по Хатишерифу, или султановом Уставу, из 1838. године, чији се чланови доживот-

3) Исто, стр. 52.

4) Исто, стр. 51.

но бирају и именују од цара. Самим тим су институција феудалног права. Отуда није ни чудо како ће се совјетници односити према новој демократској установи - Народној скупштини:

„Устав из 1838. био је управо онакав какав су желели не само Турска, Русија и Аустрија, него и Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић и остали њихови другови који су постали доживотни саветници. Тим уставом, стварно, поништене су главне гарантије дате Србији у питањима њеног независног уређења, на шта је имала право по хатишерифу који је претходио уставу. Он је уништио и установу народне скупштине, чиме је народ изгубио и оно мало представничког права које је имао на основу устава из 1835 г. Незадовољан овим обртом ствари, кнез Милош је био против овог устава и чинио све да би га изиграо; противно томе, устав су љубоморно чували саветници и њихове присталице, - они су постали уставобранитељи, и са кнежевима Милошем и, доцније, Михаилом, завргли једну оштру борбу која ће се свршити повлачењем обадвојице кнежева, падом династије Обреновића и завођењем уставобранитељског режима који ће трајати све до Светоандрејске скупштине 1858.“[5)]

Кнез Милош Обреновић је после царског законописца Душана, који је сам себе описао као „благоверног“ учесника сабора,[6)] постао први уставописац у Србији који није октроисао највише правне акте, већ их је скупштински доносио имајући кнежевски, процедурално и уставно дефинисан глас у највишем законодавном телу.

Да ли због фактичке обнове државности, очувању и унапређењу традиције саборности, постижући највиша парламентарна достигнућа, на почетку XIX века, у тек ослобођеној Србији без потпуног суверенитета – кнез Милош Обреновић је међутим, заслужио епитет: „неписмени кнез“!? У неспорно научној литератури каже се следеће: „Милош Обреновић (1780-1860), кнез Србије 1815-39, и 1858-60; потпуно неписмен, син сиромашног сељака Теодора Михаиловића, у младости био момак код марвених трговаца...“. [7)]

5) Исто, стр. 51-52.

6) *Душанов законик, Бистрички препис*, превео Димитрије Богдановић, Нова холдинг Д.О.О., Београд 1994, стр. 51: “Овај Закон постављамо од православног сабора нашег, и...са мном, благоверним царем Стефаном...“.

7) *Мала енциклопедија Просвета*, 2. изд., књ. 2, Просвета, Београд, стр. 92.

Поред свог државничког и уставног дела, кнез Милош Обреновић је поштујући средњевековну владарску и православно – идеолошку традицију, обезбеђујући статус државне цркве Београдској Митрополији и Карловачкој Патријаршији – изградио и обновио 239 црквених, градских и варошких, али и манастирских објеката, а грађевина „народног стандарда", ни броја им се не зна!!! Па ипак се назива потпуно неписменим. Историја ипак није забележила да ли је цар Душан Силни био писмен, односно да ли се и царски печат потписивао? О каквој се одредници „потпуно неписмен" ради – излишно је судити.

Указивањем на реалан историјски лик кнеза Милоша Обреновића одређен временом – првом половином XIX века – упоређујући његова политичка достигнућа са данашњим политичким процесима у српском народу – кнез Милош Обреновић и његова династија би нужно заслуживали сасвим другачије епитете. У овом времену, постаје јасно, у складу са још увек живим хришћанским традицијама средњег века, да је династија Обреновића Великог кнеза Милоша, заслуживала епитет не само „грађанске", мученички уморене и већ светородне!

Чињенице говоре да је Београдска митрополија Српске православне цркве, канонски несамостална, јер је Патријаршија СПЦ, до 1920. године, у туђој Аустријској царевини (патријараршко седиште је у Сремским Карловцима, па је титуларни носилац аутокефалности СПЦ изван граница Кнежевине и Краљевине Србије). Што је у сваком случају, отежавало обнову суверенитета и саборности. Да ли и светородности династије Обреновића, која чини све за обнову државне и православне традиције.

Устаничке саборе чине, почевши од Маринкове јаруге, до Таковског устанка кнезови, обор – сеоски кнезови и хајдуци. Нов војнички сталеж Карађорђеве и Милошеве Србије. Овој структури је много ближа традиција народних сабора (без сталешке поделе), него традиција средњевековне државне саборности, горњег сталежа. Канонски разлог, постојање само дела горњег – црквеног сталежа[8], недостатак кнежевске и краљевске власти, до добијања Берата о кнежевском звању и наследном праву за династију Обре-

8) Сви манастири са саборним правом нису обухваћени територијом Устаничке и Кнежевине Србије, а Митрополија Београдска је канонски нижа и зависна од Архиепископије и Патријаршије, коју је Арсеније III Чарнојевић, 1690. године, преселио у Аустријско царство.

новића – све то онемогућило је реализацију идеје, ако је и могла постојати у XIX веку, о обнови државног сабора Србије.

Међутим, звање кнез, висока звања личности из управног апарата нове државе које се не бирају, већ по функцији улазе у Народну скупштину, београдски митрополит, са улогом житијно описаног светитеља на Немањиним дежевским саборима – показују да је Народна скупштина Кнежевине Србије, прикупила и укључила у свој састав све сачуване елементе средњевековног државног сабора, Рашке и Деспотовине Србије.

. . .

Турски устав, 1838. године, и уставобранитељски режим Совјета кога чине доживотно именовани чланови, односом према Народној скупштини Кнежевине Србије – доказују да не припадају српској средњевековној традицији и супротни су идеји средњевековне саборности:

„Под уставобранитељским режимом скупштина, дакле, и даље остаје само обичајна установа; Кнез и Савет сазивају је кад и ако за добро нађу; она не решава ни о чему, него само даје мишљење и износи жеље. Њен значај мањи је него значај скупштина из времена прве владе Кнеза Милоша, и још мањи од значаја који су имале скупштине из првог устанка. Њих је, у току од 16 година колико је трајао уставобранитељски режим, било свега шест. Три скупштине су се занимале избором кнеза и саопштењем султановог берата о кнежевској инвеститури, две су биле Вучићу лично потребне да припрети и да се учврсти; шеста, последња, срушиће уставобранитељски режим и извести династички превратˮ.[9)]

Иако, нови кнез Александар и нова династија, са наследним правом, Карађорђевића – чињенично није била чувар, већ супротстављена српским саборним традицијама - историја доказује да се и уставобранитељски Совјет и кнез Александар Карађорђевић, повинују одлукама Народне скупштине, колико код избора, толико код опозива кнеза Александра и уставобранитеља:

„Уставобранитељи, предвођени Томом Вучићем Перишићем, настојали су свим силама да дођу на управу земље.[10)] Између Кнеза Михаила и уставобранитеља борба није престајала; Вучић је кришом прешао из иностранства у Србију и подигао буну; војску

9) Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, Исто, стр. 52.

10) Народна скупштина у Београду, 2. септембар 1842. године.

Кнеза Михаила, која се налазила на Метином брду код Крагујевца, он је оставио без топова и разбио; Кнез Михаило, праћен неким министрима и члановима Савета, напустио је земљу, и на тај начин питање избора новог Кнеза било је отворено...

...Требало је, дакле, изабрати новога Кнеза, а то је могла да изврши само Народна скупштина. Први посао нове управе био је да 28 августа 1842 сазове народну скупштину, да тај посао изврши. Састанак народне скупштине заказан је за 2 септембар 1842, на Врачару код Београда ...Начелницима је стављено у дужност да прикупе из сваког села 5 – 6 'поштених и разумних људи - кметова' и да са њима заједно дођу у Београд, где ће се на Врачару држати скупштина за избор новог Кнеза.“[11)]

Једна од шест Народних скупштина у шеснаестогодишњем раздобљу за уставобранитељске владе, притиснута политичким и историјским околностима ипак је, у политичком смислу, покушала да оживи улогу и идеју саборности из српске политичке традиције:

„На границама Србије, у Аустрији и Мађарској, букнула је 1848 револуција, а народ је желео да се подупире борба коју су повели Срби из Војводине против Мађара. У договору с Кнезом Савет је решио да се сазове народна скупштина за 1 јун 1848 у Крагујевцу,[12)] да би се саслушале народне жеље. Како се, међутим, осетио јачи покрет међу Обреновићевцима (Кнез Милош је дошао у Загреб, а Кнез Михаило у Нови Сад), сазив скупштине био је одложен за Петровдан, 28 јуна 1848.

Сазивање петровске скупштине мотивисано је 'усколебаним стањем у Европи и у неким пределима самог суседства нашег и због могућности да се јаве још тежи и важнији догађаји.' Савет је донео и одредбе како ће се бирати скупштинари. Одређено је да се на сваких 250 пореских глава бира по један посланик. Сем тога, у скупштину су ушли сви окружни начелници, по један монах из

11) Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, Исто, стр. 53-54: „Дочекан бурним аклама-цијама скупштинара и окупљеног народа Кнез Александар поздравио се са митропо-литом, намесницима и народним старешинама, па га је митрополит поздравио беседом. После тога написан је акт везиру београдском којим је нотификован избор новог Кнеза. Везир је, преко једне скупштинске депутације био замољен да дејствује код Порте да се овај избор што пре призна султановим бератом.“

12) Месец дана пре, 1. маја 1848. године, по јулијанском календару, Скупштина Срба у Сремским Карловцима, прогласила је Војводство Србију, обновила је патријараршки чин Карловачком митрополиту Рајачићу, изабрала је за војводу Српске Војводовине пуковника Стевана Шупљикца, Главни одбор – Владу Војводства Србије на челу са Ђорђем Стратимировићем, штампана је ћирилична српска форинта као новац Војвод-ства Србије, формирана је војска и Гарда.

сваке епархије, а из архидијецезе по два, према одредби архијереја, те два официра граничне војске, представници оба одељења Апелационог суда, претседник Врховног суда, сви епископи и митропилит Србије.

Скупштина се састала заказаног дана на отвореном пољу. Присуствовао је Кнез са Саветом, а отворена је Кнежевом беседом. Кад се прешло на рад, било је бурних сцена између чланова Савета и скупштине..."[13)]

Наредних десет година, од 1848. до 1858. године, у Србији није сазивана Народна скупштина. Идеја саборности сасвим је успавана. Колика је, пак, снага ове традиције била, види се у историјском расплету – рушењу уставобранитељске владе и кнеза Александра и у законској еманципацији Народне скупштине:

„Закон о народној скупштини, на основу кога је сазвана Светоандрејска скупштина 1858 године мотивише сазив скупштине 'обичајем народним који од старина постоји, да се наш народ с времена на време сакупља на скупштину поради саветовања о општенародним делима'.

У скупштину улазе по положају председници Касације, оба одељења Апелације, Београдског варошког суда и свих окружних судова, сви окружни начелници и управник Београда, сви окружни протојереји а из сваке епархије по један посланик, без обзира на број пореских глава. Сваки срез, свака варош (ма и не била окружна) као и Београд бирају по једног посланика на пет стотина пореских глава. На сваких даљих 250 пореских глава долази још један посланик. Чланови скупштине сматрају се и као посланици свога среза (вароши) а и као представници целога народа. Скупштина сама себи бира (у присуству кнежевом представника) председника, потпредседника и два секретара. Ови последњи могу бити узети и ван скупштине, из чиновничког реда, али тада немају право гласа.

Задатак је скупштине да пред државном управом буде веран и тачан изражај народног стања и осећања, и по томе она: 1) даје своје мишљење о предметима за које Кнез са Саветом нађе за добро да се преко министра предложе скупштини; 2) има права да изнесе пред владу тегобе које би народ имао и да предложи средства да се оне отклоне; 3) да износи жеље које би народ имао за подизање државног благостања, и начин на који би се те жеље извршиле и задовољиле.

13) Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, Исто, стр. 56.

Предлози народне скупштине немају обавезне силе док их Кнез и Савет, сходно уставу, не озаконе.

Дан и место састанка скупштине одређује Кнез са Саветом. Посланици су дужни на време доћи у скупштину и уредно похађати седнице. Пуномоћја се предају комисији од три саветника и два министра (унутрашњих дела и правде). По извештају комисијском, Савет одлучује о законитости избора. Пошто Савет буде извештен о конституисању скупштине, Кнез је отвара у присуству Савета и министара. За рад скупштине потребно је присуство две трећине свих посланика, а одлуке се доносе апсолутном већином присутних. Слобода говора и мишљења обезбеђена је. Глас се даје јавно. Решења скупштинска шаљу се Савету, а рад се саопштава у службеним новинама по секретарским забелешкама, које одобрава председник. Извод из тога штампа се и доставља народу.

Бирачи морају бити пунолетни, рођени или прирођени Срби, који нису кажњавани за злочин. Слуге, не могу бити бирачи[14], иако плаћају бећарски данак. Чиновници не могу бити бирани у окрузима у којима непосредни врше власт. Сваки бира у месту где живи или где има непокретна добра. Кандидати за посланике сем погодаба за бираче, морају имати тридесет година. Не могу бити бирани за посланике: министри, архијереји, и уопште чиновници и свештеници оба реда.“[15]

. . .

Закон о Народној скупштини од 28. октобра 1858. године, није регулисао, односно предвидео избор и опозив кнеза Србије, а историјски догађаји који ће уследити по сазивању законски уређене Скупштине која је заседала у Београду, показују да је традиција саборности надјачала чак и законски успостављен скупштински поредак, институцију Совјета па и институцију кнеза са наследним правом, пошто је Скупштина од 377 изабраних, и по положају 60 присутних, посланика – збацила кнеза Александра Карађорђевића и поново бирала кнеза Милоша Обреновића, који ће сачекати и кнежевски берат од султана, и по одлуци Народне скупштине, 25. јануара 1859. године, допутовати у Београд.

Према историјским изворима Светоандрејска Народна скупштина, одржала је 46 пленарних седница и трајала је 60 радних

14) Напомена: *Душанов законик,* члан 70, „Себрова збора да не буде...“.

15) Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, Исто, стр. 58.

дана.[16] Вођен је скупштински протокол овераван од чланова председништва. Скупштина је имала свој печат и архиву. Донела је 385 одлука, које су протоколисане. Закон о Светоандрејској Народној скупштини, донет у Београду 1858. године, у потпуности је оправдао констатацију из самог Закона: „Народна скупштина је једна од најстаријих и најсветијих установа у Књажевству Српском. Она је законита воља свег народа српског (чл 1).“[17]

Прецизно сведочење о законодавно уређеном и пословнички вођеном скупштинском животу Народне Скупштине Кнежевине Србије, од Закона из 1858. године – пружа Протокол заседања који је сачуван архивски документ и био је штампан у званичним „и другим земаљским новинама“.[18] По Закону о Народној скупштини: „Народни посланици нису дужни никоме и никада одговарати за оно што на скупштини буду говорили. Народни посланик не може ни за што бити затворен за време скупштине, док она најпре то не одобри. Но када би га власт на самом делу злочинства ухватила, може га затворити, али је дужна одмах одобрење од скупштине искати да га у затвору задржи.“[19]

Потпуно самосталну законодавну активност Скупштина Србије остварује од времена пуне суверености, односно од Хатишерифа, прочитаног 25. марта 1867. године на Калемегдану, односно од избора новог кнеза Милана Обреновића по мучком убиству Михаиловом. Освајање законодавне активности и остваривање самосталног скупштинског живота Скупштине Кнежевине и Краљевине Србије – паралелно тече са злосретном судбином династије Обреновића али независно од догађаја у династичкој борби. Народна Скупштина Србије у потпуности постаје самостално политичко тело, захваљујући школованом кадру Кнежевине и Краљевине Србије у Европи, односно идејама либерализма XIX века.[20]

. . .

Самостални законодавни послови и пун парламентарни живот Народне Скупштине Краљевине Србије, који је подразумевао избор и опозив краљевске владе – престаје самоукидањем Народне Скупштине. Сам догађај заслужује шири опис и изазива конста-

16) Исто, стр. 60.

17) Исто, стр. 60.

18) *Закон о Народној скупштини из 1858. године*, члан 34.

19) Члан 36. и 37.

20) Др Драган Симеуновић, *Из ризнице Отаџбинских идеја*, Grafoofset, Сремска Каменица, 2000.

тацију да је и саборна традиција, цивилизацијска, културна и политичка тековина самосталне државности Рашке и Србије – „самоукинута“ са самоукидањем Скупштине Краљевине Србије. Како историјски извор наводи: „Пре него што је Народна скупштина могла да настави рад у Београду, чин уједињења Срба, Хрвата и Словенаца био је извршен 1. децембра 1918, па се очекивало да се у најскорије време састане Привремено народно представништво Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Законодавни послови, после тога времена, требали су да пређу на ту нову представничку установу, после чега је требало у целој уједињеној земљи извршити изборе за Уставотворну скупштину. Проглашењем уједињења, стварно, престала је законодавна функција свију народних представништва на територији уједињене државе. Та иста судбина чекала је и Српску народну скупштину која је сазвана за 14. децембар у Београду...“.[21)]

Самоукидање Народне Скупштине Краљевине Србије десиће се 16. децембра 1918. године, на 98 редовном састанку од почетка Светског рата, и то усвајањем веома занимљивог Закона о додатном ванредном кредиту, од 300 милиона динара, на предлог министра финансија др Момчила Нинчића (удвостручено ратно кредитно задужење Краљевине Србије, сада у новој држави). Последњи говор председника владе Стојана Протића, садржао је Адресу Народног већа Наследнику Престола Александру и одговор Наследника Престола Александра изасланству Народног већа.[22)]

Емотивни Протићев говор, међутим, не објашњава ни да ли је „Наследник Престола Александар“ наследник српског или новојугословенског престола, као што не објашњава ни докидање било које институционалне и државотворне традиције српског народа. Еуфорични говор представљао је емоционални наступ, који ће у историју однети комплетна достигнућа српске саборности: „Тренутак је био и величанствен и очајан: с једне стране бездан, политичка смрт једног питомог даровитог и витешког народа од 12 милиона душа, с друге стране његово вековима жељено и спречавано народно и државно уједињење...![23)]

21) Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, Исто, стр. 183-184.

22) Исто, стр. 184.

23) Исто, стр. 184.

Milan Paroski

Novi Sad

NATIONAL ASSEMBLIES IN THE NINETEENTH CENTURY – THE GUARDIANS OF THE COUNCIL TRADITION

Summary

In this paper author wrote on national assemblies in the nineteenth century, searching for medieval roots of Serbian constitutional heritage. In the search for these roots, the author underlined the significance of Dusan's Codex of Medieval Councils of the Classes which used to be the precursors of Serbian constitutionality. The author also underlined the significance of the Sretenje Constitution in 1835 and a famous Law on National Assembly in 1858, or the Svetoandrejska Assembly, and the Constitution in 1888, when the parliamentary system was formally established. The author also acknowledged further development of the statehood and constitutionality that lasted up to 1918, when a different state community was created.

Key Words: Serbia, national assembly, parliamentary system

ЛИТЕРАТУРА

- Љубомирка Кркљуш, "Обележја и симболи у току Српског народног покрета 1848–1849», *Истраживања*, књ. 20, Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2009.
- Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Студија Народне скупштине Краљевине Југославије, Београд, 1937.
- *Душанов законик, Бистрички препис*, превео Димитрије Богдановић, Нова холдинг Д.О.О., Београд 1994.
- *Мала енциклопедија Просвета*, 2. изд., књ. 2, Просвета, Београд.
- Драган Симеуновић, *Из ризнице Отаџбинских идеја*, Grafoofset, Сремска Каменица, 2000.
- *Закон о Народној скупштини из 1858. године*, члан 34.

Овај рад је примљен 11. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
342.4:32(497.11)"18"

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 47-66.

Миодраг Радојевић[*]
Институт за политичке студије, Београд

СРЕТЕЊСКИ УСТАВ И РАЗВОЈ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА И ИНСТИТУЦИЈА[**]

Сажетак

Аутор у овом чланку разматра основне тенденције развоја српске уставности на примеру првог српског устава. Сретењски устав, упркос околности да је суспендован убрзо по доношењу, остварио је значајан утицај на развој политичких идеја и институција. Конципиран као модеран уставни документ, упркос својим недостацима, он је наговестио борбу за установљавање начела уставности и законитости, парламентарног система власти, политичких слобода и права. То су оне вредности владавине права и изазови с којима се сусрећемо и у савременој уставној пракси.

Кључне речи: устав, уставност и законитост, први српски устав, људска права и слободе, организација власти, подела власти, владавина права, политички живот, политичке институције.

I. ПРЕЛУДИЈУМ О УСТАВНОЈ ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ

Богата и динамична уставна прошлост једна је од особина политичког развоја Србије у протекла два века. У раздобљу од 160 година усвојено је четрнаест устава. То је неуобичајен податак и за земље које припадају тзв. континенталним правним системима с нестабилним уставним уређењима. Уставне промене у Србији у

* Истраживач сарадник у ИПС, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији" (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

току 19. века изражавале су политичку стварност, оштре унутрашње политичке борбе и утицај тадашњих великих сила. Устав је, пре свега, био средство за национално ослобођење али и за уставно ограничавање владара и гарантовање и заштиту људских права и слобода. Ова традиционална представа о развоју српске уставности и улози устава у политичком животу, упркос друштвеним променама и другачијем историјском амбијенту, одржава се и у политичкој збиљи савремене Србије. На примеру анализе доношења и текста првог српског устава (Сретењског устава) разматраћемо претходно наведене тезе.

Први српски устав, с политичко-социолошког становишта, могу бити уставни акти од 1808. и 1811. године.[1)] Овим уставним актима уређен је однос врховних органа власти за време Првог српског устанка. С друге стране, сходно мишљењу појединих домаћих историчара, први српски устав чине хатишерифи из 1830. и 1833, као и Берат из 1830 године.[2)] Овакво тумачење је валидно, ако се има у виду да је овим актима уређен однос Србије и Турског царства и да је у садржинском погледу регулисан значајан део уставне материје (*materia constitutionis* – уређење унутрашње управе и слободе и права). Формалноправно посматрано, то није тако јер устав је дело суверене власти, што Србија свакако није била у време доношења поменутих аката. Хатишерифи и Берат су по форми царске наредбе, а по карактеру међународни уговори закључени између Турске и Русије којом је уређен положај трибутарне кнежевине. Користећи исти критеријум, тек Радикалски устав (1882) испуњава наведени услов, јер Србија и у време доношења Намесничког устава (1869) није била независна држава. Ипак, у нашој теорији је општеприхваћено гледиште да је први српски устав – Сретењски устав.

Сретењски устав је последица политичког компромиса кнеза Милоша Обреновића и његових противника. Кнез, поборник самодржавља, био је противник доношења прописа који би ограничили његову власт, али када је био приморан да прихвати устав от-

1) Упоредити: С. Новаковић, *Васкрс државе српске и друге студије,* Службени лист СФРЈ, 1986, Београд, стр. 110; Д. Јанковић, „Предисторија Сретењског устава и неке напомене у вези с њим“, у: Р. Марковић (ур.), *150 година од доношења Сретењског устава,* Универзитет „Светозар Марковић“, Крагујевац, 1985, стр. 11.

2) Према Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839),* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, стр. 120. Светозар Ћоровић сматра да је овим актима обновљена српска државност (Видети: С. Ћоровић, *Историја Срба,* Октоих – Нова књига – Лео комерц, Београд, 2005, стр. 669).

крио је у њему оруђе борбе против Државног савета. Овим уставом потврдио је династички принцип и уредио уставне полуге како би у новим околностима самовољно владао. У ту сврху послужила би Народна скупштина којом је као вешт демагог лако управљао. Народна скупштина је лишена своје најважније функције – доношења закона. Напослетку, ако би устав био потврђен од стране великих сила користио би за шире националне циљеве што би ојачало положај кнеза. Опозиција, народне старешине и богати трговци су сматрали да је устав најважније јемство обуздавања кнежовог апсолутизма. Њихов интерес је заштита личних и имовинских права, као и посебан положај једног олигархијског тела у систему организације власти. Народне старешине су настојале да сачувају привилеговани положај, па зато и нису биле заинтересоване за успостављање начела грађанства, конституционализацију политичких права и слобода и установљавање парламентарног режима власти.

II. О СРЕТЕЊСКОМ УСТАВУ – ЊЕГОВОМ ДОНОШЕЊУ И УСТАВНИМ ОДРЕДБАМА

Политичке прилике за доношење првог устава сазреле су почетком 1835. године. Милетина буна, завера против Милоша Обреновића, претходила је доношењу Сретењског устава.[3)] Народне старешине, којима је дозлогрдила кнежова деспотија, захтевале су општу и имовинску безбедност, укидање кулука, једнако право коришћења шума, укидање повластица за извоз стоке, установљавање једног тела у коме би били представљени у вршењу власти.[4)] Њихов захтев да се донесе устав, који би јемчио наведена права, заснивао се на тумачењу хатишерифа од 1830. и 1833. године и обећању Милоша Обреновића дато на тзв. Спасовској скупштини

3) Пре ове буне, било је и других: Симе Марковића и Павла Цукића (1917), Марка Тодоровића и Стевана Добрњца (1821), Милоја Ђака (1825) и Ђорђа Чарапића (1826). У овим бунама су учествовале старешине и народ, поводи су били различити а узрок углавном исти – незадовољство Милошевом владавином. Старешинама је сметао Милошев монопол на трговину, на извоз стоке и увоз соли, али је мотив био и страх за личну сигурност јер се у ово време макар и за „погрешно“ изговорену реч губила глава. Народ се жалио на високе дажбине, често је кулучио Милошу и његовим оданим људима на њиховим имањима, а сеоско становништво није имало право на слободну трговину.

4) Тачком 3. Хатишерифа од 1830. године, било је предвиђено да Милош, као наследни кнез, управља са „Скупштином народних старешина“. Д. Денковић, „Настанак и развој Државног савета 1805–1918“, у: *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века,* Српска академија наука и уметности, Научна књига, Београд, 1990, стр. 150; О томе видети и: Д. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 75.

да ће сазвати Велику народну скупштину.[5)] Милош Обреновић је под притисцима побуњеника пристао на већину ових захтева па је сазвана Народна скупштина на којој је обнародован Устав.[6)] Устав је проглашен на црквени празник Сретење 15. фебруара (3. фебруара по старом календару) 1835. године у Крагујевцу,[7)] па је и назван Сретењским уставом.

Сретењски устав по начину доношења има хибридну, мешовиту природу.[8)] Он је октроисан устав, у оној мери у којој је припреман од стране кнеза и свечано проглашен акламацијом од стране Народне скупштине. Устав је израђен под надзором Милоша Обреновића, народно представништво није расправљало о његовом тексту, већ је само упознато с његовом садржином, па он припада октроисаним уставима или уставним повељама.[9)] С друге стране, Сретењски устав има и обележја уставног пакта, јер га је Милош прихватио пред представницима народа. Он га није потписао; будући да је био неписмен, то није ни могао да учини. Али по његовом овлашћењу и у његово име то су учинили Јеврем Обреновић и Јован Т. Обреновић. Тако, Дарко Симовић сматра да овај устав има изразито „уговорну природу“ и оспорава тврдње по којима Сретењски устав припада категорији октроисаних устава. Књаз се заклео на текст устава, што сведочи о његовој уговорној природи.[10)] Међутим, начин престанка важења овог устава усмерава наш коначан закључак у супротном правцу. Након притисака великих сила, Милош Обреновић је суспендовао важење Сретењског устава. Да-

5) М. Суботић, *Срицање слободе,* Институт за филозофију и друштвену теорију, Градина, Београд – Ниш, 1992, стр. 33.

6) Народну скупштину је сазвао Милош Обреновић, након више покушаја одлагања. Из историјских извора је сазнајемо да је свако село изабрало по једног представника, среска два посланика, окружна четири. Број посланика се одређује различито, од 4.000 (Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији,* стр. 44) до 2.400 (Р. Љушић, *Кнежевина Србија,* 1830–1839, стр. 145). Упоредити и: Д. М. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 81.

7) Крагујевац је био престоница Србије од 1818. године.

8) Наше гледиште је, у овом случају, блиско мишљењу Оливере Вучић. Упоредити: О. Вучић, *Промена и трајање устава,* Досије, Београд, 2005, стр. 156–157.

9) Видети: М. Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804–1918,* „Филип Вишњић“, Београд, 1999, стр. 187; М. Влаисављевић, *Развој уставности у Србији,* Издавачка задруга „Политика и друштво“, Београд, 1938, стр. 39; Р. Марковић, „Питање државности Србије током њеног уставног развитка“, у: у: М. Јовичић (ур.), *Уставни развитак Србије у и почетком века,* САНУ, Београд, 1990, стр. 51; Д. М. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 83; М. Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804–1918,* стр. 275.

10) Д. Симовић, Сретењски устав – „заразитељна конституција“, у: Д. Батавељић, *Одјеци Сретења – Србија у потрази за новим уставом,* Крагујевац, 2006, стр. 65 (59–67).

кле, и у овој уставној радњи он је имао коначну реч, па сматрамо да Сретењски устав припада категорији подарених или октроисаних устава.[11)]

Устав је сачињен у необично кратком времену, за свега двадесетак дана (од краја јануара до средине фебруара 1835). Брзина у изради, особина и каснијих српских устава, допринела је и неким његовим недостацима.[12)] Текст Устава је саставио Димитрије Давидовић, коме је у раду помагала једна комисија.[13)] Идеје Димитрија Давидовића о уставном ограничавању владаоца, подели власти и прокламацији и заштити људских слобода и права су устукнуле пред притисцима кнеза.[14)] Давидовић се сматра и родоначелником коришћења појма устав у српском језику као основног и највишег правног акта. Он је овај појам повезао с глаголом – *уставити*, да се једним нарочитим законом зауздава врховна власт.[15)]

Сретењски устав, моделиран по узору на француске уставе од 1791. и 1814. године,[16)] односно Устав кнежевине Виртемберг,[17)]

11) „...Сретењски устав, иако формално октроисан, може се, само у једном ширем смислу, узети као уставни пакт, чиме се само појачава његов значај“, М. Јовичић, „Устав Кнажевства Сербије од 1835. (Сретењски устав) и његово место у свету савремене уставности“, у: Р. Марковић (ур.), *150 година од доношења Сретењског устава,* Универзитетски центар „Светозар Марковић“, Крагујевац, 1985, стр. 85. Упоредити и: О. Вучић, исто, стр. 158.

12) Промптност у изради Устава је разумљива имајући у виду околности које су претходиле његовом усвајању, али и чињеници да је постојало више готових уставних нацрта на којима се радило и непосредно уочи Милетине буне.

13) Димитрије Давидовић, секретар кнежеве канцеларије, оснивач српског новинарства, покретач *Новина Србских*, дипломата и министар (попечитељ) није по струци био правник, али је био упознат са развојем упоредног права. На Димитрија Давидовића утицао је развој француског конституционализма, али и теорије природног права. О Димитрију Давидовићу видети: „Димитрије Давидовић – од народне к појединачној слободи“, у: Д. М. Поповић, *Скице правничких портрета,* Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, 2008, стр. 15.

14) Уставни текст је припреман „под Милошевим будним оком“. Д. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 82.

15) Од наших правних писаца на такво тврђење наилазимо код Драгољуба Поповића (Д. Поповић, *Основи уставног права,* Досије, Београд, 2004, стр. 14; Д. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 99). На прво помињање термина устав, међутим, наилазимо у време светог Саве, шест векова раније. Свети Сава је израз устав користио у вези с глаголом *уредити.* „Црквени устав“ или „устав“ је типик, књига правила о организацији живота у манастирима. Видети: Д. Живковић, „Законодавна делатност Светога Саве”, *Српске органске студије,* број 1/1999, Београд, стр. 31–40.

16) О утицајима на Сретењски устав у нашој правној теорији и историографији постоје многобројна и различита гледишта. По свему судећи постоје три извора уставних одредби: идеје стране уставности, развијене установе и домаће идеје и утицај одредби Хатишерифа од 1830. године. Видети: Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839),* стр. 150–152.

17) Ј. М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији,* стр. 145–146.

познавао је одредбе о државним симболима, о организацији власти и правима грађана, територијалној организацији власти и државној управи.[18] Устав, ипак, није установио парламентарни систем и прокламовао политичка права. Његова систематика је, за време у коме је настао, напредна, али је уставни текст написан архаичним, „предвуковским писмом", употребом ијекавице и приметним утицајем „руске терминологије".[19] То, наравно, не умањује историјски и политички значај Устава од 1835. године.

Устав је потврдио одредбе хатишерифа да Србија има право на аутономно уређивање унутрашње управе, али су уређени и симболи независне државе (застава, химна и министарство спољних послова). Уставом је одређен и изглед заставе и грба. Уређено је да су боје на застави црвена, бела и плава („челикасто-угасита", члан 3), а на грбу се налазио крст на црвеном пољу с краковима крста. Грб је био опасан зеленим венцем, с десне стране „од растова, а са леве маслинова листа" (члан 4). Одређивање државних симбола узнемирило је Порту, док је Русија била незадовољна изгледом заставе. Боје на српској застави биле су идентичне француској, само са обрнутим редоследом и положајем. Творци овог устава су направили погрешну процену јер су сматрали да су ове уставне одредбе, као и одредбе о уставном владаоцу и правима и слободама, прихватљиве за стране силе.[20]

Уставом од 1835. године уведена је нова, тростепена управна подела Кнежевине на „окружија", срезове и „општине" (члан 2). Уставом је уређено да се само законом могу мењати границе и називи територијалних јединица.[21] Наиме, Кнежевина Србија је била подељена на нахије и капетаније до 1834. године, а потом

18) Основне одредбе су чиниле прве три главе Устава. У првој, под називом „Достојинство и простор Србије", прокламовано је право на самосталну унутрашњу управу Кнежевине и одређен облик територијално-политичке организације власти, у другој је одређен изглед државних симбола, а у трећој уређен систем организације власти. Наредне главе Устава су посвећене: кнезу, Државном совјету, судској власти, Народној скупштини. Потом следе и уставне норме о државним финансијама, људским правима, правима чиновника, промени устава и ступању Устава на снагу.

19) М. Јовичић, *Лексикон српске уставности (1804–1918),* стр. 273. Упор.: Тодор И. Подгорац, „Језик и стил устава Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903", у: М. Јовичић (ур.), *Уставни развитак Србије у и почетком века,* САНУ, Београд, 1990, стр. 187–188.

20) „Просто је несхватљиво колико су писац документа и људи око њега, са кнезом на челу, били занети претходним догађајима када су мислили да се за један овакав знаменити акт, устав државе, не мора тражити сагласност Цариграда и Петрограда, поготову када се има на уму да се то чинило за многе безначајне предмете." Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839,* стр. 148.

21) Видети: М. Свирчевић, *Локална самоуправа у Србији и Бугарској (1878–1914),* ЈП „Службени гласник", Београд, 2009, стр. 46–47.

на сердарства, „окружија“ и срезове. Кнез је настојао да установи мањи број административних јединица, с циљем ефикасније контроле власти у земљи. Тако је увео пет сердарства и смањивао број округа, а након суспензије Сретењског устава основао је нове управне јединице – војне команде, којих је било четири и које су биле подељене на округе. На челу ових великих управних јединица постављао је себи лојалне људе, чему се противила опозиција.[22] И Сретењски устав су потписали „депутати“ у име 15 округа и 70 срезова. Уопште, за Србију у овом раздобљу су карактеристичне честе административно-територијалне поделе, како због различитих политичких интереса власти и опозиције, тако и због територијалног проширења земље.[23]

Организација власти по Сретењском уставу познаје начелно разликовање законодавне, извршне и судске власти (члан 5) и, у основи, једну особену умерену уставну монархију али без правила о парламентарној влади. Писци устава нису транплантирали стране правне установе и идеје већ су настојали да, имајући у виду посебне околности, сачине устав према мери српског друштва. Тако и подела власти није доследно изведена,[24] јер нема органске и функционалне одвојености законодавне и извршне власти. За поделу власти у чистом или чврстом облику није било ни друштвених нити политичких услова.[25] Вршење законодавне и извршне власти је поверено кнезу и Државном совјету. Једно одељење Совјета је вршило и део судске власти (чл. 6. и 78). Уставом је установљен један нарочити облик сједињавања или концентрације власти.[26] Природа института кнежевог законског вета и његово право да именује и разрешава совјетнике и попечитеље нас наводи на закључак да је конфузија власти у Сретењском уставу извршена у корист кнеза.

22) Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839),* стр. 207.

23) Турски устав се вратио територијално-политичкој подели, како је то предвиђао и Сретењски устав (члан 61. Устава од 1838. године). Устав од 1838. године, међутим, уређује број округа (17), као и да се сваки округ састоји од више срезова, који се састоје од више села и општина. Окрузи и даље, све до Устава од 1838. године, неће имати самоуправних обележја, већ представљају административне јединице.

24) П. Николић, „Идеја поделе власти у српским уставима“, стр. 109, у: М. Јовичић (ур.), *Уставни развитак Србије у и почетком века,* стр. 109; М. Суботић, *Срицање слободе,* Градина, Ниш, 1992, стр. 34–35;

25) Д. Поповић сматра Давидовића „родоначелником учења о подели власти код нас“, али прилике су биле такве да за стварну поделу власти није било политичких услова. Д. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 100–101.

26) М. Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804–1918,* „Филип Вишњић“, Београд, 1999, стр. 274.

Књаз је, сходно монархијском начелу, суверен („глава државе“, члан 16) и правно неодговоран (члан 15). Устав је подробно уредио начин вршења књажеве власти и наслеђивања престола. Књаз, поред законодавне и уставотворне власти, има право да „именује све власти“, поставља чиновнике, право помиловања и амнестије, давања одликовања. Како би се осигурали интереси династије, Кнез је имао право да именује свог наследника у случају ако би изумрли наследници по мушкој и женској наследној линији из породице Обреновића (члан 28).

Државни совјет је, према намери уставотворца, посредник између Књаза и Народне скупштине. Он је „највиша власт у Сербији до књаза“ (члан 45) и „орудије, којим се Књаз разговара са народом на скуштинама“ (члан 54). Али, за разлику од кнеза, Совјет је објединио вршење све три гране државне власти: извршну, законодавну и судску. Његова основна улога је заштита уставности и законитости и права грађана (чл. 46–48). С тим циљем, његове надлежности су примена закона, уредаба и других аката, предлагање именовања и постављања чиновника,[27] кажњавање чиновника, право законодавне иницијативе, а једно његово одељење је било предвиђено за вршење функције највишег суда.

Број совјетника није уставно одређен. Совјет је имао шест министра (попечитеља), који су обављали послове по одређеним областима: правосуђе, унутрашњи послови, финансије, спољни послови, одбрана и просвета. Њихова уставна улога је била да припремају предлоге закона и уредбе и да донете прописе спроводе (члан 62). У саставу Совјета су и председник, државни саветници и главни секретар. Књаз је именовао председника Државног совјета и именовао и разрешавао попечитеље из састава Државног совјета. Устав није ограничавао овлашћење књаза приликом разрешења попечитеља, па закључујемо да је ово његово право било дискреционе природе. Попечитељ је утолико заштићен, јер би након разрешења могао да ступи у ред државних саветника (члан 66). Књаз је и таквог државног саветника могао да опозове.

Совјетници су се бирали из редова „заслужних чиновника“, али су у његовом саставу и кнежева браћа и синови (члан 39. став 2). Као што је совјетнике по својој вољи могао постављати, тако их је и могао опозвати. Књаз је одлучивао о судбини чланова Државног савета и по тужби самог Државног совјета (члан 55) или

27) Чиновнике је именовао књаз (члан 133. став 1).

Народне скупштине (члан 90). Пошто је Савет одлучивао већином гласова, под условом да је на седници присутно најмање четири попечитеља и четири државних саветника (члан 69, став 1), а у случају да нема већине одлучивао је глас председника Савета (члан 70), то је књаз одређивањем његовог састава и именовањем председника Савета надзирао његову делатност, а тиме и врховну власт у земљи.[28] Државни савет није имао ни унутрашњу организациону самосталност, јер је књаз могао указом да одреди његову организацију и надлежност, као и да један попечитељ преузима и две области („одељења“ – чл. 66–67, 76). Милош је у Устав уткао и норме којима би лакше контролисао Савет, па је тако била забрањена „фамилијаризација Савета“, јер „отац и син и два брата не могу засједавати у једно време у Државном совјету“ (члан 58), што је било непринципијелно с правом да Књаз именује своју браћу и синове за државне совјетнике.

Одговорност чланова Државног совјета је широко постављена. Они одговарају за савете који дају Кнезу, али и за мишљења приликом израде закона или уредби (чл. 71–74). Наиме, иако Сретењски устав прокламује имунитет неодговорности чланова Државног совјета за изражено мишљење о законима и уредбама (члан 73), већ у наредној одредби то је порекнуто јер је дозвољено књазу и сваком државном саветнику покретање поступка (чл. 73–74).

Државни савет је установљен на Сретењској скупштини 15. фебруара 1835. године. У оквиру Државног савета постојала су два одељења – „Дејствителни државни саветници“ и „државни саветници“, али и једно уже тело – влада коју су чинили пет саветника. Након суспензије Сретењског устава, Државни савет је опстао и уређен је Законом о Државном савету а потом и тзв. Турским уставом.[29] У односу на уставна решења, Законом је извршна власт „издвојена из Савета у који министри више нису улазили“, а Милош је „постао и судија у последњем степену.“[30]

Министри (попечитељи) су предлагали законе и уредбе које је усвајао Државни совјет, а одобравао их је књаз. За доношење сва-

28) Истог дана када је усвојен Устав, Милош Обреновић је указом поставио 17 лица у Државни совјет (председника Совјета, главног секретара, пет попечитеља и државне саветнике).

29) Уређивање Државног савета је и најважнији разлог због којег је и усвојен Турски устав (1838). Упоредити: Ј. Лончаревић, *Државни савет по Уставу од 1838. године (студија из историје српске уставности),* Штампарија „Доситеј Обредовић“, Београд, 1907, стр. 1.

30) Видети: Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839),* стр. 226–227.

ког закона и уредбе био је неопходан (министарски) премапотпис (члан 10. став 4). Из наведеног следи да су Државни совјет и Књаз равноправни законодавни чиниоци, без чијег обостраног учешћа и сагласности се не могу доносити закони и уредбе. Књаз је, међутим, имао право вета.[31] У року од 20 дана од дана достављања, књаз је могао да се изјасни о законима и уредбама. Ако су закони и уредбе неуставне и противне јавном интересу („иду на погубу народа или противу устава државнога"), књаз је најпре могао да их два пута врати Државном совјету, а затим и да трећи пут коначно ускрати право промулгације. По својој форми суспензивно, ово вето је по својој правој природи апсолутног карактера. С обзиром на поменуто право апсолутног вета, његову неодговорност, као и на могућност да неограничено именује и разрешава саветнике и попечитеље, кнез је имао доминантну позицију у систему организације власти по Сретењском уставу.[32]

Судска власт је поверена судовима (члан 78). Устав уређује начела важна за функционисање судова: вишестепеност одлучивања, законитост суђења, независност судства и суђење по надлежности. Сретењским уставом је одређена тростепена организација судова: окружни суд као првостепени, Велики суд као апелациони суд и једно одељење Државног савета је имало функцију највишег суда у земљи (члан 79). Међутим, књаз је у пракси и мимо устава задржавао функцију последње судске инстанце у случајевима потребе изрицања најтежих кривичних санкција (доживотни затвор, смртна казна и „мертва шиба").[33] Прокламована независност судства (члан 80) била је „мртво слово на папиру". И данас упркос бројним гаранцијама, правосуђе је често изложено притисцима извршне власти што доводи у питање остваривање уставног начела независности и самосталности судства.

31) У нашој правној књижевности постоје различита тумачења правне природе Књажевог вета у Сретењском уставу. Видети: Д. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 88–91; Р. Марковић, *Уставно право и политичке институције, тринаесто осавремењено издање,* Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник", Београд, 2009, стр. 94; Д. Јевтић, Д. Поповић, *Народна правна историја,* Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник", Београд, 2009, стр. 125; Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији,* стр. 61.

32) Исто: Д. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 92; П. Николић, „Идеја поделе власти у српским уставима", стр. 109.

33) Н. Жутић, *Врховни суд Србије 1846–2006 (160 година владавине права),* Врховни суд Србије, Београд, 2006, стр. 23.

Књаз је био присталица уставног уређивања народног представништва, поштујући „стечено право“ народа,[34] и залажући се за проширење њених компетенција. Иза ове „демократске“ подршке, која је укључивала и идеју да Народна скупштина врши законодавну власт,[35] скривала се жеља владаоца да сузбије утицај Државног совјета. Народна скупштина, по Сретењском уставу, углавном је имала прерогативе саветодавног карактера.

Народна скупштина је једнодомно тело, са саставом од 100 посланика из свих округа (члан 82). Детаљније одредбе о начину избора народних посланика је требало законом уредити, а Сретењски устав је предвиђао старосни цензус (најмање навршених 30 година) за избор народних посланика. Уставом је уређено и одржавање редовних заседања Народне скупштине (почетком маја сваке године – „о Ђурђеву дне“) и ванредних по потреби и више пута годишње (члан 85). Скупштина се састајала по позиву, односно на основу књажевог указа и није располагала сопственим буџетом.

Пореско право представничког тела, уређено у *Magni charti libertatum*, постало је уставни принцип крајем XIX века и прихваћено у првом српском уставу. Попут начела англосаксонског уставног права („*no taxation without representation*“),[36] у Сретењском уставу је уређено буџетско право Народне скупштине.[37] Народна скупштина је, поред буџетског права,[38] овлашћена да се молбом

34) Обичај редовног сазивања Народних скупштина је постојао до 1830. године. Оне су се повремено сазивале како би прихватиле значајна акта (хатишериф, устав или законе) у виду тзв. главне или велике скупштине. Тако је Фебруарска народна скупштина прихватила Први хатишериф из 1829. године, Андрејска Други хатишериф (1830), Трифунска (1834) Трећи хатишериф из 1833. године, на Сретењској је усвојен Устав из 1835. године, а Фебруарска Народна скупштина (1839) је упозната с Турским уставом. На Спасовској скупштини, одржаној 1837. године, расправљано је питањима од значаја за уређење државне власти. Народне скупштине је, по правилу, књаз Милош сазивао и распуштао, одређивао њихов дневни ред и њима руководио. Оне су имале много мањи значај него скупштине у устаничком периоду. У овом раздобљу су одржаване и обичне или редовне Народне скупштине изузев у 1838. години, на којима се углавном расправљало о висини пореза. Поред општих скупштина, постојале су и окружне скупштине, која су се окупљале ради избора посланика за главне скупштине.

35) Књаз је већ 1830. године тражио приликом израде Хатишерифа да Народна скупштина добије овлашћење да врши законодавну власт. Упоредити: Д. Николић, *Борба за скупштину у Србији 1858–1868. године,* Градина, Ниш, 1992, стр. 26.

36) Нема опорезивања без одобрења представничког тела.“

37) „Никакав данак не може се наложити или ударити без одобренија Народне скупштине“ (члан 86). Устав на другом месту другом формулацијом означава неприкосновено право Скупштине на одређивање пореза: „Само народној скупштини пристоји право располагати данак на народ“ (члан 91).

38) М. Ђ. Миловановић, „Уставност Србијина“, у: *Уставно право и друге студије,* прир. Р. Марковић, ЈП „Службени гласник“ Београд, 2002, стр. 298.

обрати Књазу или Државном совјету да донесу закон (члан 90), правом подношења представки и жалбе Књазу на рад Државног савета, а њена сагласност је неопходна у промени устава (чл. 140. и 141) и задуживању земље.[39)]

Устав је посебну главу посветио верским правима и слободама. Слобода вероисповести је прокламована за све верске конфесије (чл. 97–98), али је Српска православна црква имала посебан уставни положај у односу на друге верске заједнице, јер се финансирала из буџета (члан 94). Али, аутономија Српске православне цркве је нарушена, јер она није могла самостално да одлучује о висини такси за вршење појединих верских обреда, већ је о тим питањима расправљано на Народним скупштинама.[40)]

Сретењски устав је настојао да уреди јавне финансије, па је предвидео и посебан орган контроле јавних финансија – тзв. главну рачунџијницу (члан 107), која је контролисала начин трошења буџетских средстава и прегледала финансијске извештаје.[41)]

По начину уређивања слобода и права, Сретењском уставу припада посебно место у развоју српске уставности. Уставотворци су очигледно имали за узор стране уставе и декларације права, мада тај утицај није довољно разјашњен.[42)] У посебној глави Сретењског устава, под називом „Општенародна права грађана“, уређено је право стицања држављанства (чл. 108–109), начело једнакости пред законом (члан 111), права из тзв. *Habeas corpus akta* (чл. 112–115), начело *nullum crimen sine lege* (члан 114), начело *ne bis in idem* (члан 115), доступност звања, зајемчена су својинска права и слобода кретања (чл. 119–120. и 128), забрањено је ропство (члан 118), допуштено је право жалбе на рад државних органа власти. Устав уређује и обавезе плаћања пореза, учествовања у одбрани земље и јавним радовима (члан 122–124). Кулук је укинут, јер и у случају да је потреба за јавним радовима, држава је дужна да грађанима плати „пристојну надницу“ (члан 124). Сретењски устав, за разлику од

39) Видети и: чл. 9. и 86–91, 104, 141. Сретењског устава.

40) Тако на Спасовској скупштини (1837) није прихваћено повећање накнаде за венчања с три на десет гроша.

41) Главна контрола је касније функционисала као надзорни орган у оквиру Министарства финансија, дакле није имала статус „регулаторног независног тела“. Видети: Устроеније централног правленија књажевства Српског од 1839.

42) Упоредити: П. Николић, „Декларација права човека и грађанина од 1789. и права и слободе у српским уставима у XIX веку“, *Иностранu утицаји на наше право,* Српска академија наука и уметности, одељење друштвених наука, књига 10, Београд, 2002, стр. 64.

Нацрта устава од 1831. године, није прокламовао слободу штампе и забрану цензуре. Он је прокламовао лична, али не и политичка права, па је то ваљан аргумент да он није „револуционаран устав" каквим су га сматрали његови противници. Ипак, и то је био огроман напредак јер се уместо самовлашћа и безакоња уводио систем правне сигурности и једнакости.[43)]

У посебној глави одређена су чиновничка права, чији је смисао да се заштите чиновнике од самовоље кнеза и њему блиских старешина, али и да утврде елементе законитости у њиховом раду.[44)] Чиновници су имали право на сталност и непреместивост свог звања и унапређивања положаја. Они се нису могли разрешити положаја или преместити на нижа звања без кривице која је била доказана на суду (члан 133). Гарантовано им је и право на пензију и социјалну помоћ. С друге стране, чиновници су били у обавези да поступају законито. У том погледу, утврђена је и забрана сукоба интереса па они нису смели да баве трговином и занатом (члан 138).

Устав уређује и начин своје промене. Он се могао мењати само заједничком вољом три уставна чиниоца: Књаза, Савета и Народне скупштине. Право уставне иницијативе имају Књаз и и Државни совјет. Народна скупштина даје сагласност на промене устава двотрећинског већином, под условом да је присутно најмање три четвртине од укупног броја народних посланика (члан 140–141). Забрањена је промена Устава за време намесништва (члан 35).

III. О СУСПЕНДОВАЊУ, КАО И ЗНАЧЕЊУ И ЗНАЧАЈУ СРЕТЕЊСКОГ УСТАВА

Сретењски устав је први акт у историји Србије са обележјима устава изузев једног – уставотворне власти. Србија овај устав није донела као самостална држава, већ као вазална покрајина у саставу Турског царства. Она је о томе само обавестила Порту достављајући јој копију уставног текста. Међутим, трибутарни положај Србије није био кључни основ за његово суспендовање, што ће се

43) Јаша Продановић истиче да је обим права и слободе у Сретењском уставу скромнији у поређењу са одредбама о заштити права и слобода у уставима. „Њих није изискивало какво идеалистичко умовање унесено из иностранства, него домаћа српска невоља и зло искуство. Желело се да се уставом обезбеди живот, част и имање српских грађана од Милошеве обести.", Ј. М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији,* књига I, Просвета, Београд, 1947, стр. 74.

44) Чиновници није био утврђен положај законским актима и нису имали никаква права, па су чак могли бити и телесно кажњавани.

потврдити на примеру Намесничког устава.[45] Као принципијелни представници режима апсолутних монархија три велике силе (Турска, Аустрија и Русија) су устав квалификовале као „републикански и револуционаран". Бутењев, руски посланик у Цариграду, изјављује да је то „француски расад у српској шуми".[46] Русија је изнела и примедбе да претходно није одобрила устав, да је уставом предвиђено установљавање министарства иностраних послова што је у нескладу с положајем Србије, на изглед заставе, тврдила је да је устав превише либералан јер познаје начело министарске одговорности *(sic!),* као и да је он под утицајем француске уставности. Турска је тумачила да је доношењем устава повређен хатишериф и подозревала од „заразног дејства српског устава" на друге вазале.[47] Сретењски устав је за стране силе апсолутно неприхватљив акт, неподобан из разлога јер прејудицира независност Србије, ограничава владара, прокламује права грађана и укида феудални систем. Стога су оне заједничком вољом спречиле Србију да одредбе Сретењског устава спроведе у живот. Развој прогресивних политичких идеја и изградња политичких институција је успорена у наредних неколико деценија.

Устав од 1835. године је обеснажен, након нешто више од месец дана формалноправног важења. Милош Обреновић је у марту 1835. године привремено до Ђурђевдана (почетка маја) одложио ступање Устава на снагу, а месец дана касније га је коначно суспендовао. Истовремено, настављен је рад на припреми уставних нацрта али нису постојали политички услови за доношење самосталног устава.

Значење и значај Сретењског устава се реално сагледава само у контексту оновремених политичких прилика. У неписменој и заосталој патријархархалној Србији, уназађеној вишевековном турском окупацијом, Сретењски устав је имао огроман педагошки значај усмерен ка разумевању улоге демократских установа па и готово митски карактер за демократизацију политичких институција у наредним деценијама. Просветитељске и либералне идеје

45) Д. Јанковић, „Предисторија Сретењског устава и неке напомене у вези са њим", стр. 16.

46) Ј. М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији,* стр. 73.

47) Д. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* стр. 95.

уставности и законитости у уставним одредбама су темељ развоја будуће државне грађевине.[48)]

Сретењски устав има мане али и врлине. Он је означио дефинитиван раскид с феудалним уређењем у ситуацији када су народне старешине за враћање „турског система“ и установљавање спахилука и зијамета с домаћим власницима. Милош то није дозволио, како би спречио стварање српске аристократије у којој је видео већу опасност од политички слободног народа. Устав гарантује и правну сигурност у намери да заштити грађане од самовољне власти.[49)] Тако је, рецимо, забрањено ретроактивно важење закона. Штите се имовинска права као и корпус основних чиновничких права. Имовинска права су доприносила привредном напретку Србије. Чиновници нису више Милошеве слуге, што је корак напред у изградњи модерне државне управе. Устав, ипак, не познаје политичка права.

Устав је ограничавао апсолутног владара, али је удовољено и захтевима Милоша Обреновића да буде наследни кнез и располаже средствима надзора и усмеравања механизма организације власти. Иако је Државни совјет одређен као „највиша власт у Србији до књаза“ (члан 45), као и да све „српске власти кромје Књаза зависе од државнога Совјета“, из других уставних одредби проистиче да је књаз доминантни уставни чинилац власти. Ипак Државни савет, „аутохтона уставна институција“,[50)] уведен *Сретењским уставом*, постао је кочница Милошевој самовољи и важан политички учесник у развоју српске уставности у предстојећим деценијама. Народна скупштина, макар привремено, постала је уставни орган, а не институција обичајног права. Већ у наредном Турском уставу, она неће бити поменута али је идеја народног представништва саживела у политичкој свести.

48) „Овај први успех колективног народног захтева за уставност можемо сматрати као почетак формирања грађанске и политичке свести код српског народа и као прво стварно иступање народа у уставном животу Србије“, М. Влаисављевић, *Развој уставности у Србији,* стр. 40. „Сретењски устав има своје место у уставном развоју Србије, не само као устав који је донет самостално од стране српских органа власти већ много више због чињенице да је веома утицао на касније уставни развој Србије“. Љ. Кандић, „Уставноправни развој Кнежевине и Краљевине Србије (до 1918. године)“, у: *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века,* Српска академија наука и уметности, Научна књига, Београд, 1990.

49) М. Суботић, *Срицање слободе,* стр. 36.

50) Р. Марковић, „Примена начела уставности и законитости у Сретењском уставу“, у: Р. Марковић (ур.), *150 година од доношења Сретењског устава,* Универзитет „Светозар Марковић“, Крагујевац, 1985, стр. 116.

Сретењски устав, упркос околности да је суспендован убрзо по доношењу, остварио је значајан утицај на развој политичких идеја и институција. Конципиран као модеран уставни документ, упркос својим недостацима, наговестио је борбу за установљавање начела уставности и законитости, парламентарног система власти, политичких слобода и права. То су оне вредности владавине права и изазови с којима се сусрећемо и у савременој уставној пракси.

Miodrag Radojevic
Institute for political studies, Belgrade

THE SRETENJE CONSTITUTION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL IDEAS AND INSTITUTIONS

Summary

In this paper author analyzed basic tendencies in development of Serbian constitutionality on the example of first Serbian constitution. The Sretenje Constitution, despite the fact that it was suspended soon after its proclamation, made a significant contribution to the development of political ideas and institutions. It was drafted as a modern constitutional document and, despite its shortages, it announced a struggle for foundation of the principles of constitutionality and laws, parliamentary system of the government, political freedoms and rights. These are the same values of the governance of the law and the challenges that we have been facing in contemporary constitutional practice.

Key Words: constitution, constitutionality and legality, first Serbian constitution, human rights and freedoms, organization of the government, separation of power, political life, political institutions

ЛИТЕРАТУРА

- Влаисављевић Милан, *Развој уставности у Србији,* Издавачка задруга „Политика и друштво“, Београд, 1938.
- Вучић Оливера, *Промена и трајање устава,* Досије, Београд, 2005.
- Денковић Драгаш, „Настанак и развој Државног савета 1805–1918“, у: М. Јовичић (ур.), *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века,* Српска академија наука и уметности, Научна књига, Београд, 1990, стр. 147–158.
- Живковић Драгомир, „Законодавна делатност Светога Саве”, *Српске органске студије,* број 1/1999, Београд, стр. 31–40.
- Жутић Никола, *Врховни суд Србије 1846–2006 (160 година владавине права),* Врховни суд Србије, Београд, 2006.

- Јанковић Драгослав, „Предисторија Сретенског устава и неке напомене у вези с њим“, у: Р. Марковић (ур.), *150 година од доношења Сретењског устава,* Универзитет „Светозар Марковић“, Крагујевац, 1985, стр. 9–20.
- Јовичић Миодраг, „Устав Књажевства Србије од 1835 (Сретењски устав) и његово место у свету савремене уставности“, у: Р. Марковић (ур.), *150 година од доношења Сретењског устава,* Универзитетски центар „Светозар Марковић“, Крагујевац, 1985, стр. 83–107.
- Јовичић Миодраг, *Лексикон српске уставности 1804–1918,* „Филип Вишњић“, Београд, 1999.
- Лончаревић Јован, *Државни савет по Уставу од 1838. године (студија из историје српске уставности),* Штампарија „Доситеј Обредовић“, Београд, 1907.
- Љушић Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839),* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.
- Марковић Ратко, „Примена начела уставности и законитости у Сретењском уставу“, у: Р. Марковић (ур.), *150 година од доношења Сретењског устава,* Универзитет „Светозар Марковић“, Крагујевац, 1985, стр. 109–125.
- Марковић Ратко, „Питање државности Србије током њеног уставног развитка“, у: М. Јовичић (ур.), *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века,* Српска академија наука и уметности, Научна књига, Београд, 1990, стр. 49–54.
- Марковић Ратко, *Уставно право и политичке институције, тринаесто осавремењено издање,* Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2009.
- Миловановић Ђ. Милован, *Уставно право и друге студије,* (прир. Р. Марковић), ЈП „Службени гласник“ Београд, 2002.
- Николић Драган, *Борба за скупштину у Србији 1858–1868. године,* Градина, Ниш, 1992.
- Николић Павле, „Идеја поделе власти у српским уставима“, у: М. Јовичић (ур.), *Уставни развитак Србије у и почетком века,* Српска академија наука и уметности, Научна књига, Београд, 1990, стр. 107–112.
- Николић Павле, „Декларација права човека и грађанина од 1789. и права и слободе у српским уставима у XIX веку“, *Инострани утицаји на наше право,* Српска академија наука и уметности, одељење друштвених наука, књига 10, Београд, 2002.
- Новаковић Стојан, *Васкрс државе српске и друге студије,* Службени лист СФРЈ, Београд, 1986.
- Ћоровић Светозар, *Историја Срба,* Октоих – Нова књига – Лео комерц, Београд, 2005.

- Подгорац И. Тодор, „Језик и стил устава Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903“, у: М. Јовичић (ур.), *Уставни развитак Србије у и почетком века,* САНУ, Београд, 1990, стр. 185–191.
- Поповић Драгољуб, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањени плод,* Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1996.
- Поповић Драгољуб, *Основи уставног права,* Досије, Београд, 2004
- Поповић Драгољуб, *Скице правничких портрета,* Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, 2008.
- Продановић М. Јаша, *Историја политичких странака и струја у Србији,* књига I, Просвета, Београд, 1947.
- Свирчевић Мирослав, *Локална самоуправа у Србији и Бугарској (1878–1914),* ЈП „Службени гласник“, Београд, 2009.
- Симовић Дарко, „Сретењски устав – „заразитељна конституција“, у: Д. Батавељић (ур.), *Одјеци Сретења – Србија у потрази за новим уставом,* Крагујевац, 2006, стр. 59–67.
- Суботић Милан, *Срицање слободе,* Институт за филозофију и друштвену теорију, Градина, Београд – Ниш, 1992.

Abstract

Strong political movement forced Duke Milos to accept the adoption of the constitution in early 1835. That constitution was ahead of time by thy elements of which it was assembled. Following the example of modern European constitutions it contains liberal constitutionality and legality ideas, the separation of powers, the introduction of human rights and freedoms and firmness of constitutionality. It is based on the principles of rule of law and legal state. In this regime the power of rulers is based on written laws and limited by efficient institutions and human rights and freedoms.

Constitution had a task to build state institutions and to serve for the establishment of state sovereignty. Beside the state symbols it is also regulated the system of government, territorial organization and the fundamentals of public administration. Duke power is also limited by the institution of the State Council, and for the first time National Assembly was regulated by the legal act. National Assembly as a consultative organ is the holder of sovereign power and the mediator between the Duke and the State Council. According to intention of constitution makers, National Assembly was deciding about the amount of tax and the constitution changes. Duke and the State Council had executive and the legislative power. Judicial power is delegated to independent courts. At the same

time, State Council had served as the highest court. The Sretenje Constitution proclaimed voluminous declaration of rights, above all personal and property rights and freedoms. Slavery was abolished as well as feudal dependency of peasants.

Political circumstances were not suitable for more radical constitutional solutions, neither for application of constitutional norms. Above all, the Constitution was created for patriarchal political community with high level of illiteracy. Constitution makers were aware of these circumstances so they did not tend to implement foreign legal institutions in our system, but to adjust them to social conditions of that time. Therefore, the Constitution did not content British parliamentary rules and political rights and freedoms. On the other hand, the Constitution wasn't in accordance with interests of great powers due to its liberal nature as well as dependent position of Serbian Principality. Great powers were afraid of ''contagious Constitution'' consequences, so they decided to disable its application. Because of the political pressures, Duke Milos was firstly forced to suspend the Sretenje Constitution and afterwards to abolish it soon after its adoption.

The Sretenje Constitution occupies significant place in the national constitutionality history, because it was the first Serbian constitution and because of its valuable and unique content. It was the inspiration for later constitutional makers and served as pattern for the creation of future constitutions.

Овај рад је примљен 7. маја 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

69

Момчило Суботић

НАТО-ИЗАЦИЈА СРБА

87

Зоран Кинђић

СРПСКИ НАРОД И БОЖЈА ПРАВДА

102

Срђан Словић

ТРАДИЦИОНАЛНИ КОНЦЕПТ ОДНОСА ИЗМЕЂУ СИЛЕ, МОЋИ И НАЦИОНАЛНОГ ИНТЕРЕСА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

127

Владан Станковић

КОНФЕСИОНАЛНОСТ И ПОЛИТИКА НАУЧНОТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА

147

Ђуро Бодрожић

ИДЕОЛОГИЈА И РЕЛИГИЈА

УДК:
327.51(1-622 NATO):323.1(=163.41)(497.1)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 69-86.

Момчило Суботић[*]
Институт за политичке студије, Београд

НАТО-ИЗАЦИЈА СРБА[**]

Сажетак

Данас је сваком озбиљном посматрачу јасно да је у последњих десетак година НАТО претрпео озбиљне промене; да је прошло време његовог свирепог тријумфализма -који је оставио трагичне последице на простору бивше СФРЈ, превасходно на српском етничком и историјском простору.

На „косовском питању“ најбоље се разобличава лажна маска НАТО-а. Отимање Косова и Метохије представља кључну карику у онемогућавању српског народа да на сопственом етничком и историјском простору образује своју националну државу. То је најважнији део у процесу расрбљивања Балкана.

У чланку се разматра суштинско питање чиме је то НАТО „задужио“ Србе, тј. анализирана је непријатељска активност НАТО-а против српског народа и његових држава крајем 20. века; презентована је стратегија НАТО-изације Срба и нескривене намере српских власти, да, против воље народа, уведу Србију и српске земље (Црну Гору и Републику Српску) у НАТО савез. План је да се овај чин оствари преко Републике Српске и БиХ. Детаљно је анализирана улога САД, као и његовог балканског фаворита Турске, која би требало да представља својеврсног ментора за новопримљене балканске НАТО чланице. Све то се поклапа са обновљеним турским империјалним претензијама .

* Виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

У чланку се указује на историјску „истрошеност“ и анахроност НАТО пакта, осуђивање његових геостратегијских и геополитичких планова усмерених ка Истоку, пре свега према Русији, која је у успону и која, ојачана, нуди другачије и прихватљивије моделе колективне безбедности. Аутор заступа идеју о промени спољнополитичке парадигме, која подразумева да Србија и српске земље ослонац треба да траже у Русији, а да у погледу припадности војним савезима буду неутралне.

Кључне речи: НАТО, Србија, српске земље, НАТО-изација Срба, Русија, војна неутралност

УВОД

На политичкој сцени Србије данас су актуелна два питања: учлањење у Европску унију и очување Косова и Метохије у саставу српске државе. Ова два питања су логички повезана, јер само по себи се разуме да Србија у ЕУ треба да уђе(ако до тога уопште дође)као држава са потпуним суверенитетом и територијалним интегритетом. Актуелна српска власт, међутим, неоправдано и неуспешно покушава да раздвоји ова два питања. Ипак, њена доскорашња теза: „Европа нема алтернативу“, преименована је у тезу: „Ако буде условљена, Србија бира Косово, а не Европску унију“. Ову тезу српско руководство истицало је непосредно пред одлуку Међународног суда правде, који је требало да донесе мишљење у погледу једнострано проглашене независности Косова од стране шиптарске мањине у јужној српској покрајини.

Међународни суд правде донео је по Србију неповољно мишљење; већински је закључио да шиптарско проглашење независности није у супротности са међународним правом и Резолуцијом 1244. Евроатлантски режим у Србији , иако по реторици „изненађен“ оваквим ставом, није променио политику, бирајући уместо ЕУ Косово и Метохију, већ и даље инсистира на европским, а на посредан, али индикативан, начин и на евроатлантским интеграцијама. Све то говори да је „евроатлантски“ пут Србије (и Срба у целини) договорен ДОС-овским револуционарним преузимањем власти 2000. године, и да од тога путанема узмицања. Следећи спољнополитички потез демократске Србије је, дакле, учлањење Србије (и српских земаља , Црне Горе и Републике Српске (БиХ) у НАТО пакт. Демократско-евроатлантска власт у Србији упорно спроводи евроунијско-натовску спољно- политичку парадигму

упркос свим променама на глобалном политичко-безбедносном нивоу. Српска политичка власт превиђа да је и сам НАТО претрпео значајне промене и да је он од дефанзивног система колективне безбедности који је штитио своје државе чланице од совјетске „црвене опасности“, оличене у војно-политичком савезу-Варшавском уговору, након распада СССР-а и рушења источног блока постао „светски жандарм“,који спроводи казнене експедиције широм света, бомбардује и окупира „непослушне“ народе и режиме, да би данас, јачањем мултиполарног света, а пре свега успоном Русије, остао рецидив америчке политике силе чије је време на измаку.

СВАКА СИЛА ЗА ВРЕМЕНА ИЛИ НИЈЕ НАТО ОНО ШТО МИШЉАШЕ

У време формирања Северноатлантског савеза један амерички дипломата је рекао да је циљ НАТО-а,да „задржи Америку у Европи, Немачку под Европом и Русију изван Европе“. Ова формула важила је за време блоковске поделе света (1949-1990), а затим је дошло и, надамо се, прошло време бруталне америчко-НАТО доминације у свету (1990-2000). Данас је сваком озбиљном посматрачу јасно да је у последњих десетак година НАТО претрпео озбиљне промене; да је прошло време његовог свирепог тријумфализма -који је оставио трагичне последице на простору бивше СФРЈ, превасходно на српском етничком и историјском простору.

Упоследње две деценије, тачније од успостављања „Свете алијансе“ између Ватикана и Вашингтона, 1983, када су папа Јован Павле Други и Роналд Реган потписали “конкордат“, дошло је не само до рушења „црвене опасности“ и слома Варшавског уговора, него и до изузетног утицаја САД на политику Западне Европе. Не треба заборавити да су нас бомбардовале и леве и десне европске владе, и да су оне биле под америчким патронатом. Американизација Европе достизала је неслућене размере; у југословенској кризи посредовали су Блер, Билт, Солана, Рен, Кушнер, Шарпинг, Фишер, Ахтисари- све другоразредни политичари, али одани америчко-натовском вредносном систему.

Запад, на челу са САД, прихватио је сецесију као „политички реализам”.САД су на југословенску кризу гледале с позиције ширих геостратегијских и геополитичких интереса. У промењеним глобалним геополитичким констелацијама: распаду СССР-а и уједињењу Немачке, разарање Југославије дошло је као јединствена

прилика да САД преко НАТО пакта учврсти своје позиције у Европи. Стога је рат у Хрватској и БиХ, а затим и на Косову омогућио да Америка, као победник у хладном рату, учврсти западну алијансу, наметне Партнерство за мир државама централне, источне и југоисточне Европе, да овлада државама Римланда-према упутствима знаменитих западних геополитичара: Кјелена, Рацела, Макиндера, Спајкмана и других, да питање европске безбедности изгради на основама НАТО-а, без утицаја Русије, са стратегијским циљем овладавања Хартландом - срцем евроазијске континенталне масе, у којем централно место заузима руски државни простор. Сетимо се како Бжежински отворено и надмено, у својој књизи *Велика шаховска табла,* тражи да се Русија поцепа на три дела: Московску Русију, Сибирску републику и Далекоисточну републику.

Имајући у виду овако пројектоване циљеве западних сила-Ватикана, Немачке, САД- могли бисмо констатовати да је разарање Југославије уследило, пре свега, због декомпоновања српских земаља и распарчавања српског чиниоца, као „продужене руке“ Русије на Балкану и Медитерану. То је разлог да се српски етнички простор третира као „политички неорганизован простор“, па су на њему формиране антисрпске државне творевине , а уништавају или отимају легитимне и легалне српске државе: РСК, РС и Косово и Метохија, које су се као „герила“ испречиле америчком и ватиканско-германском експанзионизму према истоку.

Отимање Косова и Метохије од стране Запада, умногоме личи на Хитлерово отимање Судета од Чехословачке 1938. године. Разлика је у томе што су Француска и Велика Британија приволеле Чехословачку да се „добровољно“ одрекне дела своје територије. Да ли је исти случај са Србијом данас?![1)]

Имајући у виду политику и стратегију Запада према српској држави и народу током југословенске кризе не можемо да не констатујемо да је и Хитлер полазио од истоветних премиса када је стварао нови европски и светски поредак. Наиме, Хитлер је свом изасланику за Југоисток др Херману Нојбахеру, крајем августа 1943. године, говорио: «Никада не смемо да дозволимо да на Балкану ојача народ који има осећање за политичку мисију. Срби су управо такав народ. Они су доказали велику државотворну сна-

1) Види: Момчило Суботић, *Политичка мисао србистике*, део: „Србија и Европска унија“, ИПС, Београд, 2010, стр. 255-283; Радован Радиновић, „Србија између НАТО-а и Русије“, у: Руска спољна политика и Србија, *Национални интерес* 1-2/2009, *ИПС*, Београд, 2009; Зоран Аврамовић, „Косово и Метохија - да ли је са НАТО бомбардовањем завршен посао отимања“, *Српска слободарска мисао*, бр. 4, Београд, 2003.

гу“.[2] Стога је на српском етничком простору, по разбираспаду југословенске државе , НАТО пронашао смисао даљег постојања.

Чиме је НАТО „задужио“ Србе

Република Српска Крајина, а затим Република Српска и Србија биле су прве жртве НАТО агресије; над Србима је НАТО демонстрирао своју офанзивну стратегију и моћ свог оружја; нападом на српске земље, које нису чланице овог војног савеза, НАТО је прекршио норме међународног права, као и одредбе свог статута; бомбардовањем осиромашеним уранијумом и другим недозвољеним средствима прекршио је норме ратног и хуманитарног права. Неке анализе говоре да је НАТО у пролеће 1999. године, нанео Србији материјалну штету од преко тридесет милијарди долара. Евроатлантска власт у Србији одустала је од покретања процеса пред Међународним судом против НАТО пакта, чиме покушава да аболира НАТО за агресију и смрт око 4.000 и рањавање око 10.000 грађана тадашње СРЈ. Колико је људи умрло и колико ће још умрети од последица употребе НАТО пројектила са осиромашеним уранијумом и других недозвољених оружја, тешко да ће се икада утврдити. Све то не смета представницима НАТО-а да и даље говоре о агресији НАТО као “хуманитарној интервенцији“ под називом „милосрдни анђео“. Представници НАТО-а као и НАТО лобисти у Србији занемарују чињеницу да НАТО угрожава суверенитет и окупира суверене државе. НАТО је окупирао српске земље, и та окупација је иста као што је била турска, аустроугарска или нацистичка окупација. Запад, на челу са САД, је преко НАТО-а поделио и распарчао српске земље. Геополитички положај Срба данас је најсличнији оном после Берлинског конгреса 1878. године. Још и гори. НАТО је уништио Републику Српску Крајину; раздвојио је Србе на Дрини и врши притисак на Републику Српску у циљу унитаризације БиХ, распарчава Србију отимањем Косова и инсистира на њеној даљој регионализацији, са намером да осамостали Војводину и Рашку област, тзв. Санџак, подстицао је и подржао сецесију Црне Горе.

На „косовском питању“ најбоље се разобличава лажна маска НАТО-а. „Мали светски рат“ [3]који Европа и Америка преко НАТО-а несметано, „у одсуству“ Русије, воде против Србије на Ко-

2) Никола Живковић, „Слика Срба у немачким медијима 1990-2000“, у: *Велика Србија - истине, заблуде*, *злоупотребе,* уредници В. Крестић/М. Недић, *СКЗ,* Београд, 2003, стр. 499.

3) Термин Добрице Ћосића из књиге *Косово*, Новости, Београд, 2004.

смету има карактер геостратегијског и геополитичког рата који је наставак хрватског „Бљеска“ и „Олује“ у Крајини и рата против Републике Српске. Отимање Косова и Метохија представља кључну карику у онемогућавању српског народа да на сопственом етничком и историјском простору образује своју националну државу. То је најважнији део у процесу расрбљивања Балкана.[4)]

ДОС-овска власт је косовски проблем дуго, појединци нажалост и данас, везала искључиво за Милошевићев недемократски поредак и олако „лансирала“ тезу да је косовско питање демократско питање, које ће ДОС , кад уз помоћ својих западних савезника освоји власт, лако и безболно решити. Дуго није узимано у обзир да се овде не ради ни о каквом демократском питању, људским правима и стандардима, већ да се ради о стогодишњем настојању косметских Албанаца да отцепе Космет од Србије и створе Велику Албанију. Уосталом, ако питање Косова и Метохије није геополитичко него демократско питање, зашто га демократска власт у Србији није решила са својим западним „пријатељима“. Зашто прозападна демократска ДОС никад није захтевала да се доследно примени Резолуција 1244. У тој резолуцији Косово и Метохија се дефинишу саставним делом Србије и СР Југославије и тражи побољшање његовог статуса у виду проширене аутономије. Србија је, мимо руске сагласности, иако је Русија, поготово председник Владимир Путин, представљала чврст ослонац у одбрани Косова и Метохије, прихватила мисију ЕУЛЕКС, која је требала да буде „статусно неутрална“ и ради на испуњењу „шест тачака“, премда се могло знати да је она замишљена да ради на оживотворењу Ахтисаријевог плана о независном Косову. Након свега што се догодило са Косметом, више је него актуелна и политички исправна позната Милошевићева сентенца: „Не нападају Србију због мене, већ мене нападају због Србије“.[5)]

Поставља се питање како ће српско руководство мимо САД/НАТО- пријемне канцеларије да уведе земљу у Европску унију. Или ће се све одвијати „регуларно“: прво НАТО, па ЕУ, као и приликом учлањења Румуније и Бугарске и осталих бивших социјалистичких држава.

4) Види: Момчило Суботић, „Отимање Косова у процесу расрбљивања Балкана“, *Национални интерес* 3/2009, ИПС, Београд, 2009, стр. 53.

5) Иако је ова теза исправна, ни Милошевићева, ни претходна комунистичка власт нису били на висини историјског захтева да се „косовско питање“ решава као кључно државно и национално питање, а не да се преко дневнополитичких манипулација и калкулација ствара привид борбе за Косово и Метохију.

Оваква верзија учлањења Србије у ЕУ је вероватнија уколико се има у виду „принципијелна“ политика „евроатлантске“ власти у Србији. Јер, „...Док се тајно договара о уласку у НАТО, власт јавно обећава војну неутралност. Док се заклиње да никада неће признати Косово, иста власт признаје ЕУЛЕКС и потписује споразум којим признаје границу Косова. Док се наводно залаже за целовитост земље и поштовање Устава, садашњи режим газећи Устав прави од Војводине државу у држави. (...) Србија је данас ретка ако не и једина држава на свету која се са међународним факторима договара како да превари сопствени народ“. [6)]

У НАТО преко Републике Српске

Као доказ да се власт у Србији иза леђа грађана договара са НАТО алијансом како Србију неповратноувући у процес приступања НАТО, може послужити заједничко писмо више истакнутих западних званичника који регионални скуп у Сарајеву 2. Јуна 2010. виде као важан корак у приступању држава западног Балкан у ЕУ и НАТО. Исто тако прошлогодишње саопштење са Самита шефова држава НАТО савеза, у коме се истиче да НАТО подржава опредељење Владе Србије у њеној намери да приступи овој организацији.

Да је данашња власт опредељена да уђе у НАТО и поред уставне одредбе о војној неутралности, сведочи и Тадићево залагање за промену Устава ,који је једногласно усвојен у Народној скупштини Србије и потврђен на референдуму. Власт би на сваки начин да избегне народни референдум о евро-атлантским интеграцијама, као да су је ЕУ и НАТО нечим задужили!?-да ради против интереса сопственог народа и државе.

Последњи догађаји на релацији Београд-Анкара-Сарајево и потписивање Истамбулске декларације , којом се подржава целовита БиХ, на путу НАТО интеграција, говоре на који начин власт у Србији намерава да Србе (у Србији, Црној Гори и Републици Српској) увуче у НАТО. План је да Србија посредством Републике Српске уђе у НАТО пакт.

Са друге стране, САД уводи Турску у игру, као својеврсног ментора за новопримљене чланице НАТО савеза, како би неутралисала утицај Русије у региону. Високи турски дужносници најављују да је дошло време за „поновно уједињење“ Балкана под турским вођством. Министар спољних послова Турске Ахмет Да-

6) „Народ хоће промене“, Обраћање председника ДСС Војислава Коштунице на Десетој Скупштини ДСС, *Печат*, бр. 102, Београд, 19. фебруар 2010, стр. 16.

вутоглу, у Сарајеву 16. октобра 2009, обновио је идеју Отоманске империје. Давутоглу каже: „ Направићемо Балкан, Кавказ, Средњи исток, заједно са Турском, центром светске политике и будућности. То је циљ турске спољне политике и ми ћемо то постићи. Ми ћемо реинтегрисати балкански регион, ми ћемо реинтегрисати Средњи исток, ми ћемо реинтегрисати Кавказ на овим принципима регионалног светског мира“. Додао је „ за нас је територијални интегритет Босне и Херцеговине једнако важан као територијални интегритет Турске“. Давутоглу још истиче: „И ми смо сигурни да је Сарајево наше! Када кажем да је Анадолија ваша, ако желите да дођете, дођите! Али, ми желимо да ви будете сигурни овде као власници Сарајева и Босне и Херцеговине. Оно што се дешава у Босни и Херцеговини је наша одговорност“. У исто време турски председник Абдулах Гул у Београду постигао је споразум да се у Србији отвори велики „Исламски културни центар“.[7)]

А српско руководство на све ово одговара, да је Србија веома заинтересована за унапређење односа са Турском, као стратешким политичким и економским партнером. По чему је то Турска стратешки партнер Србије у Републици Српској; па није ваљда Турска потписница Дејтонског споразума и нема специјалне односе са Републиком Српском. Имајући у виду сву испреплетеност односа на релацији Турска-САД-ЕУ и тешкоће да Турска, као амерички фаворит, уђе у ЕУ, није искључено да се Турска „врати“ на европске просторе Отоманске империје, по дијагонали „зелене трансверзале“, и да тај простор буде јужни део ЕУ, све под контролом САД и НАТО. Тако би се српски пут у ЕУ завршио у новој-старој турској империји.

У Србији се власт заноси тобожњом лидерском позицијом на Балкану, што је по себи бесмислица; када би Србија била лидер на Балкану њена власт би од главних актера међународних односа морала да затражи принципијелно решавање српског националног и државног питања, као услова за укључење Србије и Срба у целини у шире европске интеграције; захтевала би да се отклоне последице хрватске политике геноцида и етничког чишћења Срба из Републике Српске Крајине и враћање Србима статуса конститутивног народа са свим политичким правима која из тога произлазе; супротставила би се двама противречним процесима које подстичу НАТО земље: „регионализацији“ Србије и унитаризацији Босне и

7) Милорад Екмечић, „Будућност гледамо кроз таму“, *НИН*, 7. и 14. јануар 2010, интервју, разговарала Зора Латиновић

Херцеговине. Ради се, дакле, о фрагментацији српског националног питања, НАТО-изацији Срба као начину обуздавања српске политике на Балкану. НАТО-изација је управо то-обуздавање српске политике на Балкану. И у томе предњачи актуелна српска власт, у томе се састоји њена лидерска позиција. Јер, НАТО-изација Срба значи усвајање вредности САД и НАТО-а, а они траже редефинисање српске историје, садашњости будућности. Српска ослободитељска и ујединитељска идеја је прошлост, она је реакционарна и непожељна; српски национални јунаци нису вредни помена; српска слободарска идеја је ретроградна, она има „великосрпски" предзнак, треба избрисати „српски вирус"; борба Срба за своју демократску националну државу на српском етничком и историјском простору, крива је за распад југословенске државе и сва зла у грађанском рату; Слободан Милошевић је главни кривац за распад југословенске државе и страдања народа у сецесионистичком рату; прихватање српске кривице води ка катарзи; треба само прихватити пружену руку Запада (САД-НАТО) и Србија и Срби ће бити спасени. И Резолуција о Сребреници је последица притисака са јасним циљем да се санкционише лажна слика о Србима као геноцидном народу, и о витешком НАТО-у, специјализованом за „хуманитарне интервенције". Учлањење Србије (и српских земаља) у НАТО поставља се као крајњи циљ спољне политике постоктобарске власти. С обзиром на чињеницу да је народ у Србији, као и у Републици Српској и Црној Гори, против уласка у НАТО, приступање српских земаља овом савезу треба да се изведе посредством Републике Српске и БиХ .

У плановима НАТО креатора независна Црна Гора замишљена је као антисрпска творевина, задужена за геополитичко опкољавање Србије. Та и таква Црна Гора је, мимо воље народа, већ поднела захтев за улазак у НАТО. Елена Гускова, један од најбољих познавалаца савремене српске историје и разбираспада СФРЈ, члан САНУ, директор Центра за изучавање савремене балканске кризе Института за славистику Руске академије наука, сматра да је то велика грешка. Она овако види геополитички положај Црне Горе. „... Варају се ако мисле да за њу нема опасности. Црна Гора има море на које НАТО гледа планирајући тамо своје војне базе. Она не жели да ратује, али у својим грудима има албански фактор, који ће за извесно време наћи варијанту по којој ће црногорска државност морати да се дели са њим. Албанцима ће и то бити мало, желеће

отцепљење од Црне Горе. Трећа опасност је Турска, која све више добија улогу ментора за Балкан. У прошлости су славни Црногорски јунаци протеривали Турке са своје територије, и данас славе те победе. У будућности ће морати другачије да се понашају. Црногорци ће ратовати за интересе Америке у Авганистану, Ираку и где затреба, већ су тамо неки отишли да буду топовско месо....Тако ће се једног дана десити да Црногорци буду у првим редовима НАТО освајања Русије. Више не важи оно „нас и Руса 200 милиона“, сада им је узданица НАТО, који треба да чува Црногорце у случају опасности. А чуваће их исто онако како је НАТО чувао Македонце 2001. од Албанаца. Значи-никако.

Због специфичне историјске улоге Србије на Балкану, владари света су се потрудили да ослабе српску државу-прво изнутра, затим територијално и онда духовно. После неуспеха такве стратегије, покушали су да вас униште и физички. НАТО није био победник у рату, јер није успео да уништи тадашњу југословенску војску, нити је успео да сломи борбени дух војника и официра. Као и много пута раније када су у питању Срби, побеђени сте у миру. Оно што данас покушавају да вамураде, граничи се са потпуним физичким уништавањем једне нације“.[8)]

Да је руководство Србије од самог почетка опредељено за улазак у НАТО, сведочи изјава председника Бориса Тадића у седишту НАТО-а 14. децембра 2006, приликом потписивања оквирног споразума о ступању Србије у Партнерство за мир, да овај споразум представља „само први корак у процесу који ће кулминирати потпуном интеграцијом региона у НАТО“. Председник Владе Републике Српске Милорад Додик је 6. јуна 2009, поводом посете америчког потпредседника Џозефа Бајдена, познатог србомрсца, изјавио: „Он (Бајден) је тражио мој став везано за НАТО. Ја сам рекао да ми немамо ништа против НАТО-а и да сам ја спреман да истог тренутка потпишем учлањење Босне и Херцеговине у НАТО“. Затим је 18. новембра 2009. године у интервјуу РТС рекао да не треба заустављати Босну и Херцеговину ка чланству у НАТО. Том приликом је образложио: „Република Српска и Србија имају много приговора, јер нас је НАТО бомбардовао осиромашеним уранијумом и сви наши јауци о томе и тражење истине не пролазе. Али, можда је интересантно да једног дана, када Босна и Херцеговина постане члан НАТО-а, поставимо то питање“. Председник Та-

8) Из интервјуа *Српским новинама* из Подгорице, од 26. маја 2010. године

дић је у више наврата „храбрио“ представнике Републике Српске за улазак у НАТО. Тако је 25. маја 2009, у разговору са Небојшом Радмановићем, председавајућим Председништва Босне и Херцеговине, рекао: „Учлањење у ЕУ и НАТО је заједнички интерес свих политичких чинилаца у Босни и Херцеговини и Србија подржава и једно и друго опредељење“. У Новом Саду 20. јуна 2009. године, је рекао да: „Србија подржава Босну и Херцеговину и у процесу европских и евроатлантских интеграција“. За Бутмирске преговоре рекао је да би било добро да заврше компромисом који би БиХ водио ка евроатлантским интеграцијама. Слично је, према веб сајту Владе Републике Србије, поновио и министар спољних послова Вук Јеремић 22. октобра 2009, после разговора са премијером Додиком, кад је „истакао да је Србија спремна да помогне Босни и Херцеговини на њеном путу ка евроатлантским интеграцијама“.[9)]

Руководство Србије и Републике Српске верује да је НАТО чувар Републике Српске. Премијер Додик сматра да би се уласком у НАТО зауставило круњење ове српске државе. „За Србе је од виталног националног интереса да се спријече било какве могућности насиља на овом простору и очува Република Српска у постојећим територијално-политичким границама с правима које има, а то сигурно можемо урадити уласком у НАТО.“ Наравно да САД и НАТО може сачувати Републику Српску! Може, али неће! То је показао и Бутмирски процес у којем је главна тема била улазак у НАТО и унитаризација БиХ, кроз промену устава и начина одлучивања у заједничким органима. Управо НАТО земље врше притисак на увезивању и условљавању ова два питања. Па још је главни пројектант „Дејтона“, Холбрук, рекао да је Република Српска омашка у преговорима. Може ли онда НАТО да буде гарант државности Републике Српске и препрека унитаризацији БиХ, имајући у виду да је РС у „дејтонском“ статусу пренела већ 60-так ентитетских надлежности на БиХ. Како ли би тек било у потпуном НАТО аранжману.

Све у свему, намеће се закључак да политичка руководства Србије и Републике Српске раде по унапред зацртаном плану да Република Српска, иза леђа народа-без референдума, уђе у НАТО као претходница за улазак Србије, која би, такође, на исто такав, преваран начин, против народне воље и без референдума, постала

9) Према: Миле Савић, „Може ли НАТО сачувати Републику Српску?“, *Видовдан*, 28. јун 2010, стр. 22.

чланица НАТО савеза. Био би то последњи чин једне катастрофалне политике.

СПОЉНОПОЛИТИЧКИ ЗАОКРЕТ ПРЕМА РУСИЈИ

Данас у Србији нема ниједног озбиљног аутора који сматра да би Србија и српске земље уласком у НАТО имали ма какве користи, у политичком, економском, безбедносном или било којем другом смислу. Напротив, улазак у НАТО Срби би платили високом ценом, можда и највишом-можда би то био почетак нестајања српског народа и његове државе. Уступак евроатлантским интеграцијама који се очекује од Србије и Републике Српске , и који се готово отворено саопштава од стране западних политичара, јесте унитаризација БиХ у коју треба да се утопи Република Српска, и пристанак Србије на независно Косово и даљу фрагментацију, кроз политику регионализације, са претећим сецесионистичким тенденцијама у Војводини и Рашкој области. НАТО-изација би, дакле, довела до краја процес редуковања и фрагментације српског етничког, историјског и државног простора, чинећи га политички неорганизованим простором, који никада више не би био балкански, државотворни „реметилачки чинилац".

Имајући у виду искуство са НАТО пактом и његове стратегијске и геополитичке циљеве - а то је поход на Исток - циљ и мета је Русија-а Срби су означени као инструмент руске политике на Балкану, колико год српска власт била евроатлантска, сервилна и у суштини антисрпска, неће успети да сачува Косово и Метохију ни Републику Српску. НАТО никада неће бити на страни Срба, без обзира каква је власт у Београду. Никаква већа, самостална, и поготово српска држава на Балкану није у интересу НАТО земаља. Овде имамо чудан спој: НАТО пакт опстаје, иако је његов источни пандан нестао пре 20 година, и даље осмишљава своје постојање на рачун слабљења и уништавања српског народа и његових држава. Срби су, ево већ 20 година, услов опстанка НАТО-а. Али, с обзиром да је српски народ и његова држава у НАТО плановима само „пробни полигон" и „колатерална штета"у походу на Русију, данас, с обзиром да је Русија „устала" а НАТО осујећен, све више је јасно да је његова улога постала анахрона и да се појављују нови и прихватљивији модели колективне безбедности.

Миломир Степић, један од водећих српских геополитичара, има такође негативан став о пројектованим евроатлантским инте-

грацијама Србије. Он сматра да је потребан *референдум о приступању ЕУ***.** По питању НАТО Степић каже: „Уколико би приступили НАТО-у Русија би то сматрала непријатељским актом. Тада би постали припадници антируског војног савеза и тако би нас и третирали не само у војно-безбедносном, него и у политичком, економском и другом смислу".[10] Степић са чуђењем констатује: „...И после свих негативних искустава, опет хрлимо у супранационалне таласократске интеграције (ЕУ, НАТО), а да нисмо остварили националну. Штавише, управо српска национална и државна интеграција проглашена је реметилачком и насилно је онемогућена (војно, економски, пропагандно). Резултат тога је уништење Републике Српске Крајине, релативизовање српског идентитета Босне и Херцеговине, свођење само на умањену, осакаћену Републику Српску и покушај њеног поништавања..." .[11]Да нас Запад, без обзира на сву сервилност актуелне српске власти, сматра „продуженом руком Русије" на Балкану , и да је Русији и Србији намењена иста геополитичка судбина, показује Степић следећом формулом: „...Поступа се по једноставној формули: Срби на Балкану= Руси на Балкану; „обуздавање" Срба= „обуздавање" Руса".[12]

Говорећи о могућности симбиозе српских и руских геополитичких интереса на Балкану и одбацивање НАТО-а, који је распарчао и уситнио српски етнички простор и на њему успоставио антисрпске сателитске НАТО државе, Степић , између осталог, каже: „...Са српским земљама, као балканским посредником, и будућом гасоводно-нафтоводном мрежом као инструментаријумом, Русија има поуздано полазиште за „демонтирање америчког мостобрана" у Европи/ЕУ, за потискивање утицаја САД, за успостављање самосталног европског пола моћи и за његово касније интегрисање у евроазијску или евроруску мега-интеграцију. САД настоје да превентивном (ре)акцијом и стварањем тампон – зоне од Балтичког до Црног и Јадранског мора спрече то повезивање Европе/ЕУ и Русије. Сходно томе, српски чинилац на Балкану третиран је као противник транс-гресије САД, и од 1990-их година оне спроводе територијално сажимање и фрагментацију српских територија. У заједничком српском и руском интересу је да се спречи даље сла-

10) Миломир Степић, „Потребан је референдум о приступању ЕУ", недељник *Печат*, 20. јануар 2010, стр. 16, интервју

11) Степић, исто, стр. 17.

12) Александар Васиљевич Конузин, Поздравна реч, у : „Руска спољна политика и Србија", *Национални интерес* 1-2/2009, *ИПС*, Београд, 2009, стр.11-14; Степић, исто, стр. 20.

бљење српског чиниоца, заустави индукована геополитичка инерција сепаратистичких процеса у Србији и у будућности формира интегрална српска држава, као поуздан гарант стабилности Балкана“.[13)]

Социолог Зоран Милошевић истиче став да је “ЕУ сателит САД која организује ову наддржавну творевину (у унију и НАТО), даје јој идеологију, тј. систем вредности и идентитет...Све то чини јер жели да освоји Русију и опљачка њена богатства. Зар није Збигњев Бжежински написао књигу „Свет без Руса“, а Србе су увек сматрали балканским (малим) Русима. Идеја је, пошто су Срби за разлику од Руса мали народ, да ове прве денацификују и претворе у Европљане који мрзе Русе... И не само Србе већ и Бугаре и Румуне и Литванце и Летонце и Пољаке...нагоне да мрзе Русе и, наравно, да се укључују у НАТО!“[14)]

Руски амбсадор у Србији, Александар Конузин на Симпозијуму *Спољна политика савремене Русије*, који је одржан у Руском дому у Београду 10. априла 2009, рекао да је Србија „званично објавила неутралност, али у току је, ипак, процес прихватања НАТО стандарда“, те се упозоравајуће запитао „како ће се Русија понашати ако Србија ступи у НАТО?“...Не одступајући од дипломатске конструкције како Русија „нема ништа против“ пута Србије у ЕУ (што значи да Русија не поручује да „снажно подржава“ интеграцију Србије у ЕУ, он је упозорио и на нешто што се код нас пређуткује: „да бисте удовољили ставу Европе, морате изменити став према Русији. Познато је да имамо потписан споразум о слободној трговини и олакшицама између наше две земље. Чим Србија ступи у ЕУ тај споразум ће престати да важи“. Питам се на које ћемо се тржиште оријентисати? На тржиште ЕУ од преко 500 милиона људи? Лепо звучи, али зар неко стварно мисли да оно једва чека баш нас и наше веома конкурентне производе“. [15)]

Амбасадор Конузин је још рекао: „НАТО има доста одређен став о Косову и ако приступите организацији која сматра да је Косово независна држава, то значи да ви делите такав став“. Конузин истиче да Србија треба сама да одлучи, али подсећа: „ НАТО

13) Миломир Степић, „Могућности симбиозе српских и руских геополитичких интереса на Балкану“, *Национални интерес* 1-2/2009, *ИПС*, Београд, 2009, стр. 51-52.

14) Зоран Милошевић, *Политичка модернизација*, део „Србија и Европска унија“, *ИПС*, Београд, 2010, стр. 248.

15) Миломир Степић, „Потребан је референдум о приступању *ЕУ“*, недељник *Печат*, бр. 99, 20. јануар 2010, стр. 18, интервју

је 1999. године бомбардовао читаву земљу и свака породица има своје мишљење о томе какав однос треба да има према овој организацији. Ова организација сматра да је ситуација на Косову већ стабилна и смањује присуство КФОР-а, а постојање ових снага није у складу са Резолуцијом 1244. Наивни људи верују НАТО-у".[16)]

Разуме се да Србија као чланица НАТО и ЕУ, не може са Русијом задржати пријатељске односе, и на то упозоравају руски званичници и научници, добри познаваоци балканске историје и геополитике. Амбасадор Русије при НАТО-у Дмитриј Рогозин изјавио је да ће Србија ако жели у НАТО морати да се одрекне Косова, после чега ће и Русија променити став о Косову. Рогозин упозорава да је већина чланица признала независност Косова, и да Србија у НАТО савез може да уђе само без јужне покрајине. Рогозин каже да не разуме расправу у Србији о уласку у НАТО, после свих страдања и неправде које нам је донела Алијанса. „Ту је и проблем Косова, чију је независност признала већина земаља чланица НАТО-а. Проблем демонизације Срба, флагрантни антисрпски двоструки аршини Запада према учесницима рата у (бившој) Југославији...Зар је све то заборављено? Русија напросто неће разумети избор Србије у корист НАТО у светлу свега што сам набројао"-истиче Рогозин.[17)]

Уместо НАТО-а руски председник Дмитриј Медведев промовисао је, у Београду октобра 2008, предлог о новој колективној и недељивој безбедности на простору „од Ванкувера до Владивостока". Ово је за сада само идеја, али позитивна јер се ради о једном новом приступу који подразумева безбедносну архитектуру „једног крова, који обухвата и Русију". Безбедносни предлог Медведева подразумева превладавање јаза између НАТО-а и Русије и успостављање сарадње која би допринела целокупној безбедности. Треба нагласити да је на иницијативу Русије настала и Организација договора о колективној безбедности (ОДКБ). Њене чланице су: Русија, Белорусија, Казахстан, Узбекистан, Таџикистан, Киргизија и Јерменија.

Све у свему, слабљење америчке моћи прати јачање мултиполарног света. Економски, политички, војно, технолошки јачају

16) Према: Угљеша Мрдић, „НАТО клан за НАТО пакт", *Печат*, бр. 101, 12. фебруар 2010, стр. 18.

17) Према: Угљеша Мрдић, исто

најмногољудније нације . На светској сцени главни геополитички играчи постале су земље БРИК-а-Бразил, Русија, Индија и Кина.

Српска власт треба да се окрене према Русији, јер је ова братска земља и народ проверен историјски ослонац; кад је Русија била снажна и Срби су били снажни, кад је Русија била слаба, Срби су страдали. Тек ослоњен на Русију, наш народ постаје значајан фактор на Балкану и Европи. Руско енергетско наступање према Европи у три правца, од којих један пролази и кроз Србију, представља путоказ не само за српску привреду и економију, него и за једну нову интегрално српску геополитичку парадигму, која се уз подршку Русије може остварити.[18)]

Разуме се, оваква спољнополитичка стратегија не подразумева сврставање Србије и Срба у целини у војно-политичке блокове. Напротив, Србија је мала земља и никад у својој историји није припадала трајним војним савезима, поготово не офанзивним и агресивним какав је НАТО пакт. Нека питања глобалних војних савеза решавају велике земље; Србија и Срби треба да гледају како да као народ и држава опстану. То је њихов најпречи геополитички задатак. А то могу једино с ослонцем и уз подршку доказаних пријатеља, каква је Русија и руски народ. Србија и српске земље треба да остану војно неутралне, што је у Србији и уставна одредба, јер је то мирољубива, одбрамбена позиција која омогућује сарадњу са свим државама, па и онима које су чланице НАТО савеза. Такав статус Србије и Срба у целини представља реалну алтернативу евроатлантским интеграцијама, који омогућава излазак из стања зависности и фактичке окупације.

Momcilo Subotic

NATO-IZATION OF SERBS

Summary

Nowadays every serious observer has realized that in last ten years NATO went through serious changes and that its cruel triumphant time – that has left tragic consequences in the region of former SFRY, primarily in Serbian ethnic and historical region, has passed.

False mask of the NATO is best unmasked on "the issue of Kosovo". Abduction of Kosovo and Metohija represents a key link to prevent Serbian people to form their national

18) Види: Момчило Суботић, *Политичка мисао србистике,* део: „Србија и Европска унија", *ИПС*, Београд, 2010, стр. 283.

state in their own ethnic and historical region. It is a most important part in the process of de-Serbization of Balkan.

In the paper there are analyzed a key question of the NATO "indebting" the Serbs – the enemy-like activity of the NATO against the Serbian people and their states at the end of 20th century, the strategy of NATO-ization of the Serbs and unhidden intention of Serbian government to integrate Serbia and Serbian states (Montenegro and Republika Srpska) into the NATO alliance against the will of the people. It is planned to achieve this objective over Republika Srpska and Bosnia and Herzegovina. The role of the US of America is also analyzed, as well as its Balkan favorite Turkey that is supposed to represent some sort of tutor to newly enrolled Balkanian NATO member-states. All this is synchronized with revived Turkish imperial pretensions.

In the paper there is also underlined historical "detrition" and anachronism of the NATO pact, forestalling of its geo-strategic and geo-political plans toward the East, before else Russia that is on the rise and being strengthened one, offers different and more acceptable models of collective security. Author of the paper supports the idea of the change of foreign policy paradigm that would imply that Serbia and Serbian states should seek support in Russia and that it should be neutral in terms of belonging to some military alliances.

Key Words: NATO, Serbia, Serbian states, NATO-ization of Serbs, Russia, military neutrality

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов Смиља, *Постхеројски рат Запада против Југославије*, *ЛДИЈ*, Ветерник, 1997.
- Аврамовић Зоран, „Косово и Метохија - да ли је НАТО бомбардовањем завршен посао отимања", *Српска слободарска мисао*, бр. 4, Београд, 2003.
- Гускова Јелена, „Русија неће издати – интервју", *Правда*, 12. фебруар 2008.
- Гускова Јелена, „Црногорци у походу на Русију, интервју", *Српске новине*, Подгорица, 6. мај 2010.
- Дугин Александар, „Геополитика нове Европе", у: *Русија и Балкан-питања сарадње и безбедности*, приредио др Зоран Милошевић, *ИПС*, Београд, 2008.
- Екмечић Милорад, „Будућност гледамо кроз таму", *НИН*, 7. и 14. јануар 2010.

- Живковић Никола, „Слика Срба у немачким медијима 1990-2000“, у: *Велика Србија-истине, заблуде, злоупотребе*, уредници: Василије Крестић/Марко Недић, Српска књижевна задруга, Београд, 2003.
- Конузин Александар Васиљевич, „Поздравна реч“, у: *Руска спољна политика и Србија*, *Национални интерес* 1-2/2009, *ИПС*, Београд, 2009.
- Милошевић Зоран, *Политичка модернизација*, *ИПС*, Београд, 2010.
- Мрдић Угљеша, „НАТО клан за НАТО пакт“, *Печат*, бр. 101, 12. фебруар 2010.
- Радиновић Радован, Србија између НАТО-а и Русије, у: *Руска спољна политика и Србија*, *Национални интерес,* 1-2/2009, *ИПС*, Београд, 2009.
- Савић Миле, „Може ли НАТО сачувати Републику Српску?“, *Видовдан*, 28. јун 2010.
- Степић Миломир, „Потребан је референдум о приступању Европској унији“, *Печат*, број 99, 20. јануар 2010.
- Степић Миломир, „Могућности симбиозе српских и руских геополитичких интереса на Балкану“, у: *Руска спољна политика и Србија*, *Национални интерес*, 1-2/2009, *ИПС*, Београд, 2009.
- Суботић Момчило, *Политичка мисао србистике*, *ИПС*, Београд, 2010.
- Суботић Момчило, „Отимање Косова у процесу расрбљивања Балкана“, *Национални интерес,* 3/2009, *ИПС*, Београд, 2009.
- Ћосић Добрица, *Косово*, Новости, Београд, 2004.

Овај рад је примљен 10. маја 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
323.1(=163.41):27-23/-24
Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 87-102.

Зоран Кинђић
Факултет политичких наука, Београд

СРПСКИ НАРОД И БОЖЈА ПРАВДА

Сажетак

Ослањајући се на библијско учење о Божјој правди, аутор разматра стање у којем се налази српски народ. Морално и духовно посртање једног народа узрок је његових економских и политичких невоља, пораза у рату, поробљености и губитка територија. Кроз патњу се чистимо од грехова и лакше окрећемо ка Богу. Смисао искушења је да се појединац или народ духовно преобрази. Уколико се пропусте бројне прилике, пропаст је неизбежна. У светлу религијског учења о сетви и жетви, аутор сматра да су српски непријатељи били само несвесни извршиоци Божје правде. Ако би се српски народ морално и духовно препородио, спољашње политичке и економске околности би му ишле у прилог. Он би на миран начин остварио своје циљеве. Права супротност није она између национализма и космополитизма, већ између опредељености за добро или за зло. Добар човек, без обзира да ли је националиста или космополита, својом позитивном енергијом у исти мах помаже својој породици, свом народу и читавом свету, док им зао човек штети.

Кључне речи: правда, Бог, народ, патња, добро, зло, обнова, духовност

Већ скоро две деценије српски народ је изложен великим невољама. Већина нас је, макар делимично, на својој кожи искусила ратна страдања, економску кризу, као и притисак светских моћника да се без остатка повинујемо њиховим интересима и одустанемо од властитог идентитета. Међународно право је кршено на штету српског народа, излагани смо безобзирном војном, политичком, економском и медијско-пропагандном терору. На српски народ и

његову историју се и даље, крајње поједностављено и пристрасно, гледа из угла Хашког трибунала. Процес сатанизације српског народа не престаје. Осећање дубоке неправде због свега што нам светски моћници чине, које се иначе жигоше као националистичко и антиевропско, већини нас је добро познато. Човек се напросто запита зашто нам се све ово догађа. Има ли у свету уопште правде и јесмо ли ми баш за све једини криви?

Као одговор на очигледну неправду којој смо изложени могу се понудити различита објашњења, од економског до геополитичког. Мада она заиста могу у приличној мери осветлити разлоге за оно што нам се догађа, потребно је ипак у анализи доспети до најдубљег нивоа, јер се ту крије не само објашњење за ситуацију у којој се налазимо него и упућивање на могућност избављења. За разлику од настојања да се схвате компликовани политички, војни и економски механизми, увид у духовни разлог оног што нам се дешава веома је једноставан. Као што о томе недвосмислено сведоче свети списи великих светских религија, а поготово Библија, морално и духовно стање једног народа одређује његову судбину. Предуслов за економски, културни, политички и војни просперитет једног народа је његово добро морално и духовно стање. Уколико је подривен морални и духовни темељ једног народа, уколико у њему доминира себичност, саможивост и злоћа, неизбежно ће после извесног времена наступити економско и политичко расуло, а он доживети пораз на војном пољу.

Универзални закон да свако жање оно што је посејао неумољив је и на индивидуалном и на колективном плану. Библијска историја страдања и просперитета јеврејског народа веома је поучна, и она важи за све народе света. Увек када би јеврејски народ окренуо леђа Богу и погазио моралне норме, следила би казна.[1)] Када би се, поражен и поробљен, покајао за своје грехе и завапио Богу, стање би почело да се поправља. Будући да ништа на овом свету није статично и непроменљиво, па тако ни духовно стање једног народа, све се развија у позитивном или негативном смеру. Уобичајен ритам који карактерише друштвене заједнице одвија се од победничког стања, преко самозадовољне инерције и опадања, до расула

1) Теолошки речено, Бог заправо сâм не кажњава, већ се казна догађа по његовом допуштењу. Човековом архинепријатељу, Сатани, Бог дозвољава да мучи грешнике, сразмерно тежини грехова које су починили. Додуше, патња не мора увек да буде казна за грех, него је понекад искушење кроз које се појединац или заједница духовно усавршава.

и пораза, да би се преко испаштања и покајања та заједница лагано усмерила ка обнови и најзад, повративши Божју наклоност, доспела до победе.[2] Наравно, обнова не следи аутоматски, него подразумева дубоко покајање и морални препород већине припадника једног народа. Уколико народ истрајава у греху и злу, уколико се након све јачих казни не дозове памети, он ће нестати са историјске позорнице.[3] Ма колико Бог био стрпљив и милостив, оне који су непоправљиви чека неизбежна пропаст.

Сходно суптилном духовном механизму, морално зло, како у појединцу тако и у друштвеним заједницама, па и самом човечанству, привлачи физичко зло. Природне катастрофе, као што су суше, поплаве, земљотреси и епидемије, у крајњој инстанци су казна за људске грехе, а не тек некаква случајна природна појава.[4] Исто то важи и за невоље на друштвеном, економском и политичком плану. Уколико један народ морално и духовно посрне, негативна енергија која се накупила у њему неизбежно ће привући моћног непријатеља, који ће бити несвесни извршилац Божје правде. Мада сам по себи може бити веома зао и неправедан, непријатељ има функцију бича Божјег. Нашавши се у наизглед безизлазној ситуацији, народи као и појединци имају шансу да се након претрпљене патње и покајања преобразе и поново задобију Божју милост. Патња, поготово она која је обележена крвљу и сузама, је прочишћујући огањ којим се сагорева негативна енергија у појединцу или народу. Уколико се покајање одигра убрзо након почињеног греха, страдање ће бити умањено или чак и изостати. Казна наиме није израз Божјег гнева, већ она има васпитну улогу. Бог, чије је суштинско одређење љубав, заправо свима жели добро, те стога свима нуди шансу за поправљање. У настојању да преобрази поје-

2) По св. Николају Српском, три главна догађаја, „који су се непрестано и наизменично понављали“ током периода владавине Судија, јесу: „отпад Израиља од Бога, казна Божја у виду робовања под туђинцима и кајање народа са вапијањем к Богу за избављење; па опет отпад, па казна, па кајање са вапијањем; па опет и опет исто“ (Владика Николај, „Номологија“, у: *Изабрана дела у 10 књига*, књига ИИИ, Ваљево, 1996, стр. 33).

3) Приликом склапања Савеза са јеврејским народом на Синајској гори Бог је наговестио благослов или проклетство за Јевреје, у зависности од тога да ли буду поштовали његове заповести. Уколико буду истрајавали у злу, казне ће бити све веће и веће, тако да ће на крају чак од глади јести властиту децу. Види: 3. Мојс. 26, 29. Та претња се у више наврата остварила.

4) Св. Николај Српски пише: „Кад се људи владају строго по моралном закону Божјем, Бог управља сву природу и све стихије природе у корист и на радост људи; ако ли се пак људи владају насупрот моралном закону Божјем, Бог управља природу и стихије природне на муку и жалост људи, да би их поправио“ (Владика Николај, „Номологија“, стр. 40).

динце и народе, он их, сходно свом Промислу, међусобно користи као непријатеље или савезнике.

Будући да је функција искушења у које доспева неки појединац или народ његово морално и духовно преображење, након што се оно одигра више неће постојати потреба за изазовом спољашњег зла у виду непријатељске силе, те ће се зло или преусмерити на неку другу жртву или изнутра распасти. Разлог за трпељиво подношење искушења је у томе што споља усмерено зло не повређује само другог, него и себе изнутра разара. Зато не треба мрзети ни неправедног непријатеља, већ савлађујући зло у себи, чинећи добро, духовно узрастајући, сачекати да се он, након што је несвесно извршио свој задатак, сам у себи уруши. Ваља знати да нам нису други толики проблем колико смо то ми себи самима. Свако је заправо сам себи највећи противник. И зато је наш највиши задатак да победимо сами себе, тј. оно што је лоше и тамно у нама. Ако смо исправни, штитиће нас Божја милост.[5)]

Ваља знати да је Бог веома стрпљив и милостив, према нама као и према нашим непријатељима. Он даје довољно времена и прилика за покајање и преображење. Будући да је смисао казне васпитни, за лакше огрешење о божанске заповести казна ће брзо наступити, док се казна за тежу моралну и духовну посрнулост одлаже, дајући довољно времена грешницима за покајање и враћање на прави пут. Стога не треба сумњати у Божју правду гледајући како моћници непрекидно чине неправду. Они су пуко оруђе у Божјим рукама за кажњавање мањих грешника, и кад несвесно послуже извршењу Божјег плана, искусиће велику казну.

Што се тиче нечије одговорности, и на индивидуалном и на колективном плану важи закон да се од оног ко је више дарова добио више и очекује. Онај ко зна шта треба чинити а то не чини, више греши од оног ко то не зна.[6)] Самим тим Божја правда је била оштрија према изабраном, јеврејском народу него према народима који су грешили налазећи се у духовном мраку. Допуштење да грешници западну у невољу, израз је Божје љубави према њима, жеље

5) Библија наводи више примера када је Божјом интервенцијом јеврејски народ побеђивао много јачег непријатеља. Бог је тада био уз свој изабрани народ, јер је овај то својим духовним стањем заслуживао.

6) Сам Исус Христос наглашава сразмеру божанских дарова и одговорности: „А онај слуга који је знао вољу господара свога и није приправио нити учинио по вољи његовој, биће много бијен; а који није знао, па је учинио оно што заслужује батине, биће мало бијен. А од свакога коме је много дато, много ће се и тражити; а коме је поверено много, од њега ће се више искати“ (Лк. 12, 47-8).

да се они у тешкоћама дозову памети и врате на исправан пут. Могло би се рећи да је Бог најоштрији према онима које највише воли.

Нема сумње да Бог, који је љубав (1. Јн. 4, 8), никог не оставља на цедилу. То важи и за појединце и за народе, па и за само човечанство.[7] Бог народима који су се искварили и посрнули, с времена на време шаље људе који их опомињу и буде, који се подухватају тешког посла моралне и духовне обнове.[8] Некада њихова делатност наиђе на одзив, као што је то био случај са Нинивљанима, који су се покајали након упозоравајуће проповеди пророка Јоне и избегли пропаст, а некада не. Тврдоглаво истрајавање у злу, упркос упозорењима и приликама за покајање, неизбежно води у пропаст. Као што то показује историја, она може бити и дефинитивна уколико је неко непоправљив.

У Библији се на много примера показује да судбина једног народа у великој мери зависи од моралног лика његових старешина. Ако је владар добар и праведан, ако поштује Бога, милост Божја ће почивати и на њему и на народу. Уколико је пак владар огрезао у злу и неправди, велики су изгледи да ће због тога његов народ испаштати. Оно што је речено за владара у приличној мери важи и за политичку, интелектуалну и верску елиту.[9] Одговорност оних који имају вишу позицију у друштвеној и духовној хијерархији много је већа од оне обичних људи. Ипак, било би сувише поједностављено веровање да све зависи само од тога какав је владар, односно владајућа структура друштва. Народ наиме има таквог владара каквог заслужује, тачније речено каквог је заслужио на основу претходног понашања.

7) У временима када преовлада зло на земљи Бог шаље мудраце, пророке или духовне учитеље, да би извели човечанство из мрака. Скулптуре Буде са великим стомаком сугеришу да је он у себе, да би ослободио земљу огромне нагомилане негативне енергије, упио светско зло. Пола миленијума касније сам Бог је морао да лично интервенише. Исус Христос је, жртвујући себе за наше грехе, учино за човечанство највише што се може. Коначан обрачун са злом следи након његовог другог доласка.

8) Говорећи о односу Бога према појединим народима, старац Пајсије каже: „Добри Бог никада не оставља у великим искушењима више од три генерације, како би се сачувао квасац." Као пример он наводи да су се комунисти у Русији задржали на власти седамдесет пет година, управо три генерације. Али чак и у тешким периодима богоодступништва „зло не овлада свима". У личностима ретких праведника „Бог чува квасац за следеће генерације" (Старац Пајсије Светогорац, *С болом и љубављу савременом човеку*, Врање, 2005, стр. 44).

9) На основу мноштва библијских примера св. Николај Српски закључује: „Старешине народне, које су се држале Господа, Живога и Јединога, живећи по закону Господњем, самим својим животом осигуравали су мир држави, те или није било рата за њихово време или ако га је бивало они су побеђивали непријатеље" (Владика Николај, „Рат и Библија", у: *Изабрана дела у 10 књига*, књига ИИИ, стр. 174).

На основу ове грубе скице духовних закона, који су се током историје у небројеним случајевима потврђивали, покушајмо да у њиховом светлу размотримо ситуацију у којој се налази српски народ. Тај покушај лишен је претензија на некакав непогрешив и коначан увид. Путеви Господњи су сувише тајанствени за људски ум[10], а ни историја није судбински предодређена, тако да разматрања која следе имају крајње хипотетички карактер.

Најпре, будући да Бог сигурно није неправедан, да га одликују љубав и милост, с правом се може рећи да су све невоље које су задесиле српски народ, ма колико нам се са ограниченог људског становишта чиниле неправедним, ипак биле израз непогрешиве Божје правде. Мада би за оправдање изречене констатације била пожељна темељна научна аргументација, она ће изостати, јер циљ овог разматрања није да пружи некакву проверљиву научну истину, већ да наведе читаоца на размишљање. Не улазећи, дакле, у дубљу историјску анализу, осврнимо се на претходни век, који је био пун искушења за српски народ. Упркос великим ратним победама у првој половини XX века, које су плаћене огромним жртвама, српски народ се није сналазио у миру. У има југословенске идеје, жртвовао је властити идентитет. Његове политичке вође су се при крају I светског рата показале недорасле историјској ситуацији, интелигенција након II светског рата углавном је лишена патриотског духа, народ дезоријентисан. Заборављајући све више на Бога и моралне норме, и уместо тога окрећући се некаквом класном интернационализму, Срби су све више одустајали од свог идентитета. Заведени материјализмом, сањајући некакав потрошачки рај, презрели су властити духовни православни корен као нешто старомодно и безвредно. Себичност, непоштење, нерад и конформизам како српског тако и осталих југословенских народа, неизбежно су водили ка ратној катастрофи. Нагомилана негативна енергија морала је да се, макар делимично, очисти ратним страдањима.

Да бисмо проценили који је међу бившим југословенским народима уочи распада Југославије, тј. сецесије појединих република, најниже био пао, ваља размислити о томе коме је од њих Бог највише дао, те је због тога од њега и највише очекивао. Није тешко закључити да је то управо српски народ. Ма колико била по-

10) На неопходност опрезности у тумачењу Божје правде и његовог плана спасења упућују речи које је сâм Бог, посредством пророка Исаије, изрекао: „Јер мисли моје нису ваше мисли, нити су ваши путеви моји путеви, ... него колико су небеса виша од земље, толико су путеви моји виши од ваших путева, и мисли моје од ваших мисли“ (Ис. 55, 8-9).

грешна дневнополитичка флоскула о Србима као небеском народу, која је лансирана деведесетих, управо у време највећег моралног посрнућа српског народа, ипак смо склони да верујемо да је Србима додељена улога водећег народа у региону. Мада српски народ сигурно нема светскоисторијски значај јеврејског, грчког или руског народа, његов православни духовни корен, баш као и његова бурна и крвава историја, гарант су мисије која му је додељена на балканском простору.[11)] Православље, које је остало највернији изворном хришћанству, наиме има светскоисторијски задатак да, чувајући висок духовни ниво, онемогући долазак Антихриста.[12)] Срби, оставши верни јулијанском календару, на бранику експанзионистичких тежњи римокатолицизма и ислама, треба да сведоче истину не само речима него и властитим постојањем. Када су Срби ту истину готово сасвим напустили, застидевши се оног што је најбоље у њима, неизбежно је уследило страдање. Унутрашња морална тама и духовна конфузија привукла је спољашњу невољу. И све то ради прочишћења, покајања, преумљења.[13)]

11) Светскоисторијски значај грчког народа не огледа се само у старогрчком језику, којим су писани Библија и светоотачки списи, него и у кључној улози за православље коју је имала Византија. Уосталом, и данас се о свим кључним хришћанским светим местима старају грчки монаси. Па ипак, упркос доминантној грчкој улози у православљу, Србима је на ограниченом балканском простору додељена улога водећег народа. Срби су наиме ти који предњаче, у зависности од свог духовног стања, у добру или злу. Иако православни, Румуни и Бугари немају ту улогу. За разлику од Срба, који су се у надовезивању на Косовски завет, усудили да кажу „Не“ светским моћницима, било да се радило о Франји Јосифу, Хитлеру, Стаљину или Клинтону, и због тога поднели велике жртве, они су се углавном прилагођавали односима моћи. Иако су због тога избегли већа страдања, лишени су херојског осећања. Често опредељивање за погрешну страну доказ је да су давали примат самоодржању над правдом. Уосталом, сувише се приклањају западном утицају, о чему сведочи и њихово напуштање јулијанског календара.

12) По старцу Тадеју, захваљујући молитвама кротких православних душа, одлаже се Сатанин план устоличења Антихриста за господара света. Антихристу, који ће многе завести, представљајући се као велики хуманиста, намењена је функција председника Уједињених нација. Због тога што су главна препрека доласка Антихриста, православни народи су изложени нападима, иза којих заправо стоје демонске силе. Уколико се и православље прилагоди свету, уколико зарад политичке коректности напусти истину, више неће бити духовне снаге која ће се одупрети надолазећем злу. Види: *Поуке старца Тадеја*, стр. 121 и 194.

13) Ако је неком народу додељена значајна мисија, а он је, доспевши у стање духовне раслабљености, изневерава, казна ће бити много већа него у случају неког народа коме није намењена таква улога. То најбоље показује пример руског народа. Владавина комунизма, која је однела на десетине милиона невиних жртава, уследила је након дуготрајног слабљења православне вере у руском народу, поготово у интелектуалним круговима. Страдање је имало прочишћујућу улогу. Комунизам је, по старцу Пајсију, „против своје воље, постао средство освештавања Русије“. Они који су хтели да сасвим искорене православну веру нису очекивали „да ће крв мученика натопити Русију и духовно је препородити“ (*Старац Пајсије – човек љубави Божије*, Београд, 2005, стр. 259). Поред тога, захваљујући Божјем промислу, православна вера се, посредством руских емиграната, раширила по свету, дајући могућност људима на Западу да се упо-

Ако је, дакле, кључни узрок страдања српског народа његово морално и духовно посрнуће, а не сукобљеност интереса са моћним непријатељем, излаз из ове незавидне ситуације је заправо једноставан: треба се покајати, преобразити, вратити се свом духовном корену. За тако нешто је потребно много појединачних одлука, много појединачних борби са старим ја у себи, али уколико би друштвена и духовна елита снагом властитог примера подстакла све нас на такав подухват, позитиван резултат сигурно не би изостао. Моралним и духовним преображајем српског народа, сви његови проблеми, ма колико се чинили претешким, постепено би се решили.

Будући да је предуслов за решавање свих наших проблема управо морални и духовни препород, уместо да кукамо над судбином, осуђујемо друге и сажаљевамо себе, потребно је да свако од нас критички преиспита себе и покуша да буде бољи.[14] Иако не треба потценити снагу инерције и моћ навике, наша чврста решеност да се преобразимо и напор да се то заиста и деси, наићи ће на Божју подршку. Мноштво неприметних, наизглед неважних појединачних преображаја довешће до преображаја и самог народа. Не треба одлагати борбу са својим старим, инертним, огрехovљеним ја, правдајући се тиме што други наводно ништа слично не чине. Будући да праведник, чак и да ништа не чини, самим својим постојањем, позитивном енергијом коју шири око себе, компензује негативну енергију мноштва злих људи, свако од нас је одговоран да се што је више могуће приближи идеалу праведника.[15] Уколико тас праведности на „ваги“ српског народа претегне онај негативни,

знају са изворним хришћанством. Захваљујући духовном препороду, Русија све више економски, политички и војно јача, тако да ће ускоро вероватно постати водећа светска сила. Страдања српског народа су мања од руског, сразмерна улози која му је додељена. Ако су Срби својевремено следили негативан пример руског народа, време је да почну да следе и онај позитивни.

14) Морална и религиозна функција свести о властитој кривици је покајање и духовни преображај. Насупрот томе, политичко наметање осећања кривице, коју посредством медија, Хашког трибунала и домаћих извршилаца врше светски моћници, настоји да у српском народу произведе дефетистичку и ропску свест. Атеистичко коришћење религијског жаргона нема за циљ морални и духовни преображај оних којима се у свест утискује права или измишљена кривица, већ ропско прихватање потчињеног положаја.

15) По Библији, да је било десет праведника Содома би избегла уништење. Будући да су данас градови већи него у библијско време, потребно је сразмерно већи број праведника да би се неутрализовало зло које прожима насеља, народе и сáмо човечанство. Свако од нас носи одговорност према заједници из које је потекао. Наше рођење на одговарајућем месту и у датом времену није случајно. Након пада Јерусалима и одвођења већине јеврејског народа у вавилонско ропство, рабини су развили учење да праведник не сме напустити своју заједницу, јер он не само што даје позитиван пример сугрђанима него и властитим постојањем штити заједницу у којој живи.

тобожњом „игром случаја“, тј. Божјом милошћу, успоставиће се такав политички однос снага у свету који ће нам ићи у прилог. Уместо маштања о некаквом спољашњем, физичком рату, за коју Срби сада нити имају снаге нити им прилике иду на руку, окренимо се оном унутрашњем рату против зла у себи, јер победа у том рату је примарна и одлучујућа. Она ће довести и до победе у спољашњем рату, уколико уопште за то и буде потребе.

Велики проблем за српски народ је у томе што је његова интелектуална и политичка елита у великој мери лишена националне свести, што је, прожета себичношћу, изгубила осећај за солидарност и правду. Корупција у којој се гуше правосуђе, здравство и просвета, као и срамна одлука многих појединаца да свесно служе страним интересима, доказ су веома ниског моралног нивоа оних који себе воле да називају елитом.[16] Без великог прочишћења ових сфера, као и личног примера поштења и пожртвовања, тешко се може очекивати помак набоље. Срећом, Божја правда се стара о томе да они који су огрезли у злу, који истрајавају у безакоњу, који су непоправљиви, брже нестају са сцене него што би се очекивало. Разлоге за натпросечан број болести и смртних случајева последњих година, по свему судећи, треба тражити не толико у изложености немаштини и стресу колико у духовном механизму очишћења овог простора од негативне енергије.[17] Уместо оних који су непоправљиви, на сцену ступају млади, који су у највећем броју случајева ипак чистији и моралнији од припадника старије генерације. Нема сумње да судбина Србије зависи управо од младих генерација, неоптерећених комунистичком и југословенском идеологијом. Задатак старијих је да младима, којима је својствен идеализам, не само речима него и властитим животом, покажу да егиоистички и потрошачки начин живота има алтернативу.

Ако нас процена не вара, након година које су обележиле патња и страдање, српски народ се у извесној мери прочистио. Самим

16) Колико садашње суморно стање српске интелигенције одговара оном од пре осамдесет година, свако се може сам уверити ако прочита Рајсову књигу *Чујте Срби!* О његовој добронамерној поруци Србима „Чувајте се себе“, свако од нас би требало добро да размисли. Види: Др. Рудолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби!: чувајте се себе*, Цирих – Београд, 2004.

17) Наравно, било би крајње погрешно мислити да је свако онај ко се разболео или умро ових година био негативан, те је стога „уклоњен“. Многи су умрли након што су „потрошили“ време живота које им је додељено. Свети списи уче да страдају и они добри, да би, прошавши кроз огањ искушења, постали још бољи. Иако би било крајње опасно и непромишљено, ослањајући се на универзалан космички закон о сетви и жетви, у појединачним случајевима изрицати суд да је дотично страдање последица греха, ипак се на колективном плану о томе са приличном сигурношћу може говорити.

тим што је на делу делимична морална и духовна обнова, постепено се поправља његова друштвено-економска ситуација. Наравно, духовно стање српског народа је још увек далеко од оног пожељног. Стога се с правом може рећи да се он налази на својеврсној историјској прекретници. У зависности од тога да ли ће се наставити процес моралне и духовне обнове, његова економска и политичка позиција ће бити боља или гора од садашње.

Оптимистички сценарио би могао да буде следећи: Након моралног и духовног препорода, српски народ стиче Божју наклоност и међународне околности почињу да му иду у прилог. Његов највећи противник последње две деценије, САД, након бројних неправди нанетих многим народима, бива и сам, сходно универзалном закону сетве и жетве, кажњен. Чини нам се да се већ наслућују невоље које ће погодити САД, и натерати их да се позабаве собом уместо да играју улогу светског полицајца. Суочене са природним катаклизмама, економском кризом, социјалним немирима, САД ће бити принуђене на драстично смањење свог војног и политичког ангажовања у многим регионима света.[18] Слабљење америчке позиције у свету а јачање руске, Србима ће сигурно ићи у прилог. Америчко повлачење из кризних региона вероватно ће дати крила исламским земљама, поготово онима у којима екстремисти однесу победу. Оне ће подстицати муслимане широм света на сецесионизам, што може довести до сукоба између Русије и неких исламских земаља, пре свега Ирана и Турске. И као што је могуће, ма колико се данас то чинило нереалним, да неке земље, попут Грчке, без учешћа у рату, остваре своје националне интересе, на тако нешто може да рачуна и Србија, наравно под условом да је „заслужила“ Божју наклоност.[19]

18) Можда ће се Американцима опробана стратегија изазивања ратова, како би покренули своју привреду, везану за војни комплекс, једном обити о главу. Можда ће у сукобу са снажним противником, као што је Кина, искусити ужасе ратног разарања на својој територији. Библијског упозорења да се не треба радовати невољама непријатеља нити ликовати у тренутку његовог краха треба се сетити ако будемо сведоци тог догађања. Уосталом, Србима и нису непријатељи амерички грађани, који су углавном честити људи. Иза напада на српски народ стоји крупан капитал мултинационалних компанија, који војну моћ САД користи као оруђе за остваривање својих циљева.

19) Ослањајући се на ранија пророштва, попут оног св. Козме, као и на властите прозорљиве увиде, старац Пајсије је тврдио да ће Грци, за нашег живота, без учешћа у рату, добити Константинопоље и још неке територије које су раније насељавали. То ће се догодити након што Руси у рату поразе Турску. Имајући у виду да Турци нису искусили казну за велике злочине, које су починили нарочито Јерменима и балканским народима, предвиђање старца Пајсија о скорашњем распаду Турске звучи прилично уверљиво: „Турци морају много да плате због свега што су починили.“ (Види: *Старац Пајсије – човек љубави Божије*, стр. 216, 259 и 524). И Срби, попут Грка, уколико се претходно морално

Што се тиче земаља с којим је српски народ у потенцијалном сукобу око територија, оптимистички сценарио предвиђа значајно територијално проширење Србије, можда чак и веће од онога о којем маштају заступници идеје Велике Србије. Има ли уопште основа за такво очекивање? Посматрано са становишта тзв. реалполитике, не, али са становишта Божје правде, свакако да. Ако размотримо на чему се заснива реализација албанског пројекта независног Косова, није тешко видети да је он у знаку коришћења изразито лоших средстава. Не само што је новац коришћен за лобирање независности прљав, мафијашки, него су и данас водећи албански политичари огрезли у криминалу. С правом се може рећи да Косовом владају мафијашки кланови. Будући да се зло после извесног времена изнутра само од себе распада, Срби треба само да се морално и духовно преобразе и искористе тренутак када Албанци буду плаћали заслужену казну.

Када је у питању Хрватска, није тешко увидети да она није претрпела казну због геноцида учињеног над Србима у II светском рату. На казну за тешке грехе обично се дуже чека, јер се тиме оставља потребно време за покајање. Код хрватског народа не само што нема покајања за геноцид, него га он и негира, или у најбољу руку минимализује. Када уследи заслужена казна, када се Хрватска изнутра буде распадала, српски народ без ратовања напросто треба да узме територије које му вековима припадају.

Не упуштајући се у даље хипотетичко разматрање оног што би следило када би се српски народ темељно поправио, нагласимо да се српски интереси остварују без рата, мржње и страдања. Да би Србија постала велика, и духовно и територијално, потребни су позитивна енергија, љубав, великодушност, солидарност. И то не само према сународницима, него и према другим народима, па чак и према непријатељу.[20] Преображен српски народ био би магнет

и духовно преобразе, без испаљеног метка, као пуки посматрачи, могу из тог сукоба да извуку корист.

20) Истински свог непријатеља може да воли само светитељ, онај ко је искусио мистичко јединство свеколиког бивствујућег. Ипак, и обичан смртник је у стању, ако се потруди, макар да не мрзи непријатеља. Самим тим, у евентуалном сукобу са њим испољаваће витешки дух. Смисао молитве за непријатеља није да се оствари његови тренутни интереси, поготово уколико су усмерени против нас, него да он постане бољи. То је заправо за њега највише добро. А од тога и ми имамо користи. Јер, чим он постане бољи, његов однос према нама ће се променити. Св. апостол Павле подсећа на Божју поруку човеку да се сâм не свети, већ да то препусти Божјој правди. По њему, управо тиме што се за њега молиш и чиниш му добро, „згрнућеш живо угљевље на главу његову“ (Рим. 12, 20). То живо угљевље је заправо божанска енергија која непријатељу користи или штети, у зависности од тога да ли се поправља или и даље истрајава у злу. Стога старац

који би привлачио не само властите отцепљене делове, као што је Црна Гора, него и све оне који би да уживају у економском благостању дарованом од Бога.

По негативном сценарију, српски народ изнова доживљава морални и духовни пад, те самим тим заслужује казну. Процес дезинтеграције Србије би се наставио. Срби би се у потпуности приклонили заводљивој причи о потрошачком рају Европске уније и заборавили на властити национални идентитет. Уколико би се, морално и духовно непреображени, усудили на сукоб са неком моћном државом, ризиковали би да готово и физички нестану. У сваком случају, чак и као физички живи, били би духовно мртви.[21)]

На основу реченог, није тешко закључити да будућност српског народа, баш као и сваког другог, зависи првенствено од њега самог. Зато они који гаје наглашено национално осећање, уместо да испољавају мржњу према другима, карактеристичну за примитиван национализам, треба да знају да ће највише помоћи свом народу, али и себи, уколико буду испуњени позитивном енергијом. Поновимо још једном: национални интереси се остварују љубављу а не мржњом. Они који гаје мржњу према другим народима заправо штете властитом народу. Њихова мржња енергетски прља земљу у којој се налазе. Самим тим они одмажу ономе за шта верују да се боре. Ако знамо да смо ми себи највећи противник, да је непријатељ тек искушење које нам је додељено да бисмо се поправили, наша борба ће првенствено бити усмерена унутра, на сагоревање властитог ега.

Наравно, у Србији не живе само Срби. Припадници других народа би с правом могли да се запитају да ли би они од потенцијалног преображаја српског народа имали користи. Одговор је, наравно, потврдан. Живећи заједно са Србима, рачунајући с правом на равноправност и поштовање властитих права, они у великој мери деле судбину српског народа. Они би, нема сумње, уживали

Тадеј с правом констатује: „Када се молимо за наше непријатеље, они или ће пропасти или ће се ослободити (зла)“ *(Поуке старца Тадеја*, стр. 201). Наравно, да би се нешто од тога догодило, неопходно је да наша молитва буде искрена, да заиста желимо добро непријатељу а не зло.

21) Ако бисмо се усудили да прогнозирамо шта чека српски народ у будућности, вероватно бисмо уствrдили да ће дешавања што следе бити нешто ближа оптимистичком него песимистичком сценарију. Делимично преображени, Срби ће, како би се прочистили и усавршили, вероватно бити и даље изложени невољама, али ће оне бити знатно мање него што су биле претходних година. Самим тим што се не одиграва брже и темељнији морални и духовни препород српског народа, биће потребно још труда и стрпљења, али ће на крају све ипак, захваљујући Божјој милости, изаћи на добро.

у позитивним политичким, економским и културним последицама евентуалног духовног преображај српског народа. Уколико би српски простор био испуњен позитивном енергијом, били би заштићени од природних и ратних недаћа, које ће задесити оне који су огрезли у злу и безакоњу. Штавише, да би Србија енергетски била што чистија и позитивнија, потребан је и њихов допринос. И они треба да се морално поправе и духовно усаврше, како због себе тако и због општег добра.

А да ли би за Србе било добро да се њихови непријатељи поправе? Одговор је, наравно, позитиван. Када су у питању САД, то би водило престанку дугогодишњих политичких, економских и војних притисака, као и могућности мирољубивог и праведног решавања територијалних проблема између Србије и њених суседа. Преображај албанског и српског народа такође би омогућио налажење решења за праведну поделу косовскометохијске територије, чиме би престали разлози за будућа сукобљавања. Додуше, изгледи да се тако нешто деси тренутно су веома мали, јер Албанци су уверени да могу добити све, присвојити и оно што им не припада. Но, историјска дијалектика смењивања победе и пораза, може их у скоријој будућности непријатно изненадити.[22] Као што је Милошевић пропустио прилику за мирољубиву поделу територије, вероватно ће и Албанци, уверени у своју коначну победу, слично поступити. И погрешити, али то је већ њихов проблем.

Да ли ово разматрање, осим презривог ниподаштавања, заслужује икакву пажњу оних којима је страно национално осећање, који су космополитски оријентисани? Мада је на њима да то оцене, ипак није тешко уочити да и онај ко је заинтересован само за судбину света, кога ране властитог народа не боле, стоји пред избором опредељивања за добро или за зло. Будући да се наша, било позитивна било негативна енергија, шири свуда око нас, ми помажемо или одмажемо својој ближој и даљој околини. Онај ко зрачи

22) Сукоб Срба и Албанаца око косовскометохијске територије подсећа на борбу јеврејског народа са преосталим хананским народима око Палестине. И као што би Јевреји губили Обећану земљу када би се морално искварили и окренули леђа Богу, и поново је задобијали када би се покајали и вратили Богу, такав је случај и са Србима. Албанцима је изгледа додељена улога да кажњавају Србе, отимајући им територију препуну светиња, увек када Срби морално и духовно посрну. Свест о губитку свете земље и жудња за њеним повратком, представља најјачи мотив за покајање и преображај српског народа. Косово и Метохија су привремено изгубљени зато што су били само физички у оквиру територије Србије, али не и духовно, не у свести већине Срба. Сада, када фактички, физички не припадају Србији, важно је да буду у мислима и срцима српског народа. Снага на исти циљ усредсређених мисли и емоција је толика, да ће, уз Божју милост, оно што је духовно наше опет бити и физички наше.

добротом и љубављу у исти мах помаже и себи и својој породици и својим пријатељима, месту у којем живи, свом народу и држави, па и читавој планети.[23] Онај ко је зао, било да је националиста или мондијалиста, штети и себи и другима. Зато примарни сукоб, у Србији, као и у свету, није онај између национализма и космополитизма, него између добра и зла. Космополита, прожет добротом и љубављу, чак и да то не жели, помаже властитом народу, баш као што и националиста, испуњен позитивном енергијом, мада му то не мора бити намера, у исти мах помаже свету. Зли националиста и космополита су савезници у разарању свега око себе и у себи.

Иако се овај текст усредсредио на проблем Божје правде у односу на српски народ, све што је речено важи и за друге народе, па и за читаво човечанство. Божја правда је универзална, тиче се не смо човека него и свеколиког бивствујућег.[24] Што се тиче самог човечанства, чини се да је његово стање теже од оног у којем се налази српски народ. Ако се и може гајити умерени оптимизам у могућност преображаја српског народа, поготово средњорочно посматрано, чини се да, дугорочно посматрано, човечанство показује све израженију тенденцију ка моралном и духовном суноврату. Упркос растућих еколошких проблема, који су последица људске себичности, мало је сигнала који би указивали на жељу за променом. Владавина бездушног крупног капитала све више јача, једноумље је све израженије. Упркос идеолошког постулирања индивидуализма, све је мање слободе, све је теже бити личност. Такав процес, уколико у свету не буде довољно праведника као противтежа нарастајућем злу, лако може довести не само до ратова, природних катастрофа и помора, него и до услова за појаву Антихриста. Баш као и за судбину свог народа, свако од нас је, макар делимично, одговоран и за оно што се дешава у свету. Будимо бољи, ради себе, ради ближњих, ради читавог света. Божја милост је изнад ње-

23) Као што наш мир благотворно делује на нашу ближу и даљу околину, тако ми лошим мислима и емоцијама „не само да реметимо мир на земаљској кугли, него умножавамо зло и у васиони“ (*Поуке старца Тадеја*, стр. 118).

24) Ма како то можда звучало чудно и неочекивано, Божја правда важи и за малу децу, лишену самосвести, па чак и за животиње. Старац Пајсије Светогорац је уочио „да се, кад животињице неће да послушају оно што им се каже, касније види да су платиле за своју непослушност“ (*Старац Пајсије – човек љубави Божије*, стр. 270). Мада је примарна функција казне васпитна, она има и сазнајну димензију – она нас „поучава“ и упозорава да је наше поступање погрешно, и самим тим нас усмерава на прави пут. Уколико, по Божјем допуштењу, искусимо невољу, требало би да добро размислимо да ли смо је можда својим понашањем заслужили.

гове правде, тако да наш напор да будемо бољи, ма колико наизглед неважан, сигурно неће бити узалудан.

Zoran Kindjic

Zusammenfassung

DAS SERBISCHE VOLK UND DIE GERECHTIGKEIT DES GOTTES

Sich an die biblische Lehre von der Gerechtigkeit des Gottes anlehnend, erörtert der Autor die Lage, in der das serbische Volk sich befindet. Der sittliche und geistige Niedergang eines Volkes ist die Ursache seiner ökonomschen und politischen Note, der Niederlage im Krieg, der Unterjochung und des Verlustes von Territorien. Man reinigt sich selbst von der Sünde durch Leiden und wendet sich so leichter Gott zu. Der Sinn einer Versuchung ist es, dass ein Individuum oder ein Volk sich reut und sittlich und geistig umwandelt. Insoweit man viele Gelegenheiten verpasst, ist der Untergang unvermeindlich. Im Licht der Religionslehre von Saat und Ernte hält der Autor dass, die serbischen Feinde nur die unbewussten Vollstrecker der Gerechtigkeit des Gottes waren. Wenn sich das serbische Volk sittlich und geistig erneuern würde, würden sich auch die aussenpolitischen und ökonomischen Umstände zu seinem Günsten wenden. Es würde seine Ziele auf friedliche Weise erreichen. Der wahre Gegensatz ist nicht der Gegensatz zwischen Nationalismus und Kosmopolitismus, sondern zwischen einer Entscheidung für das Gute oder für das Böse. Ein guter Mensch, sei er ein Nationalist oder Kosmopolit ist, hilft gleichzeitig durch seine positive Energie seiner Familie, seinem Volk und der ganzen Welt, während ihnen ein böser Mensch schadet.

Schlüsselwörter: Gerechtigkeit, Gott, Volk, Leid, Gute, Böse, Erneuerung, Geistigkeit

ЛИТЕРАТУРА

- Владика Николај, „Номологија“, у: *Изабрана дела у 10 књига*, књига III, Ваљево, 1996.
- Владика Николај, „Рат и Библија“, у: *Изабрана дела у 10 књига*, књига III, Ваљево, 1996.
- Старац Пајсије Светогорац, *С болом и љубављу савременом човеку*, Врање, 2005.
- *Старац Пајсије – човек љубави Божије*, Београд, 2005.
- *Поуке старца Тадеја*, Лесковац

- Др. Рудолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби!: чувајте се себе*, Цирих–Београд, 2004.
- *Библија – Свето писмо Старог и Новог завета*, Ваљево, 2005.
- Georg Baudler, *Gewalt in den Weltreligionen*, Darmstadt, 2005.
- H. Kochanek (hg.), *Wozu das Böse?* Die Antwort von Religionen und Weltanschaungen, Paderborn, 2002.
- Мирча Елијаде, *Историја веровања и религијских идеја I-III*, Београд–Бања Лука, 2003.

Овај рад је примљен 3. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
321.01:327

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 103-126.

*Срђан Словић**
Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић

ТРАДИЦИОНАЛНИ КОНЦЕПТ ОДНОСА ИЗМЕЂУ СИЛЕ, МОЋИ И НАЦИОНАЛНОГ ИНТЕРЕСА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Сажетак

Сила и моћ се у класичним реалистичким теоријама међународних односа (Моргентау) везују за национални интерес једне земље. Међутим, представници историјско-социолошке оријентације, као једне од варијанти реалистичке теорије, им се супротстављају (Арон). На појаву нове оријентације у међународним односима утицала је појава Аронових дела по називом Paix et guerre entre les nations (Мир и рат међу народима).

Ово дело се јавља као реакција на једностране објашњења – теорија силе, легалистичка теорија и бихејвиоризам, па је, стога, оно извршило снажну синтезу структуре и динамике међународних односа. Код типичних представника реалистичке школе, национални интерес се изводи директно из моћи. Они, дефинишући национални интерес у смислу моћи, полазе од људске природе, која је несавршена и узрок свих дефеката у друштву и међу државама. Бихејвиористи национални интерес поистовећују са државним и оним што доносиоци спољнополитичких одлука одлуче (субјективистичка концепција). Реалисти, засновани на историјској социологији, заговарају мултидисциплинарни приступ у проучавању концепције националног интереса и везују га за плурализам циљева којима државе теже у међународним односима.

* Истраживач сарадник

Кључне речи: Сила, моћ, национални интерес, реализам, бихејвиоризам, легализам

У историји међународних односа сила и моћ су издвајани као чиниоци од *прворазредне* важности у односима између држава.

У староиндијској филозофији рат је сматран „вечитим поретком ствари на овом свету“.[1)] Тукидид (Thucydides) је разматрајући односе између држава дошао до закључка да се они „заснивају на *сили*, а не на праву и моралу“.[2)] Због непостојања једног поретка који би био одржаван једним апаратом *наддржавне* власти долазимо до закључка да су односи између држава остављени вољи сваке државе понаособ, а сâм значај поседовања моћи у тренутку избијања сукоба учинио је да сила буде сматрана и средством и циљем коме државе морају да посвете своје напоре.

Код старогрчких филозофа се могу наћи зачеци идеја које важе и дан данас. Код Аристотела налазимо зачетке идеја о *расистичким и географским* теоријама о друштву и идеја колонијализма, по којима он изводи право цивилизованих држава да покоравају варваре. Поред овога, Платон и Аристотел указују на однос између политичког система и спољне политике. Тираније и недемократски системи чешће воде *рату* него демократски системи.

Сâм појам моћи је вишезначан, противречан и неодређен. У погледу одређивања суштине политике моћи највећи допринос је дала класична *реалистичка* теорија. Она присуство силе прихвата као неминовност и придаје јој улогу *покретачке* снаге у друштвеном развоју. По једнима, узрок насилног понашања може бити људска природа, а по другима, то је политика која је као таква политика силе, на шта нас наводи и историјско искуство.

Родоначелником политичког реализма се сматра Макијавели (Machiavelli) по коме је „оружје изнад закона, те, стога, оно што омогућује опстанак државе је пре квалитет *оружја* него квалитет устава“.[3)] Међутим, Макијавели се не упушта у дубља истраживања узрока тог стања.

Теорија међународних односа почиње да се развија Хобсовом (Hobbes) теоријом *природног стања* где долази до рата „свију про-

1) * Научни сарадник, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић

Бранимир Јанковић, *Међународни односи у развоју политичке мисли*, Београд, 1963, стр. 4.

2) Исто.

3) Nicolo Machiavelli, цитирано према: CH.Rousseau: *La doctrine de la guerre de Machiavel*, dans: *La guerre et ses theories*, Paris, PUF p. 25-26.

тив свих". Ова теорија је добрим делом утицала на Арона, Моргентауа (Morgenthau), Волца (Waltz) и остале реалисте и неореалисте, јер се међународни односи налазе у *природном стању* пошто нема ничега што би било забрањено државама у погледу заштите њихових интереса. Човек је по природи зао и тежи за владањем над другим људима, за престижом и моћи.

Хегел оправдава и *глорификује* рат, даје му обележје славе и уздиже силу до општег духа појединаца и друштвене заједнице.

Немачки историчар Тричке (Treitsche) је дошао до закључка да су „рат и управљање правдом основне дужности државе, чак и оних најварварскијих. Пошто те дужности могу бити схватљиве само уз постојање множине коегзистирајућих држава, идеја о светској империји је гнусна; идеал једне државе човечанства није никакав идеал".[4] Међутим, поред реалистичког приступа развија се и *легалистички* приступ проблемима силе и моћи. По њима, људско друштво није добро организовано, *недостају* институције или правни системи који би ускладили понашање човека и усмерили га на сарадњу.[5] Овај правац се развија под утицајем Гроциуса, Пуфендорфа и Вателa. По њима, човек је добар, те је *мир* природно стање људских односа, а не рат.

Са развојем позитивизма у социологији, а нарочито социологијом Огиста Конта (Auguste Compte) улога силе у међународним односима се посматра у оквиру одредница *друштвене средине*. Посебно је значајно Контово оптимистичко предвиђање да ће са развојем индустријског друштва бити ударени темељи развоја *сарадње и поверења* међу људима и народима као трајног односа и да ће нестати ратова, јер ће сила постати некорисна за постизање циљева.

Под утицајем прагматистичке филозофије у америчкој политичкој теорији после II св. рата, сила престаје да буде схватана општом друштвеном вредношћу, и тиме постаје чинилац од *прворазредне* важности у међународним односима. Такав однос је нужно

4) Treitsche, *Politik*, наведено према: R. Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Lévy, Paris, p. 574.

5) Ова тврдња захтева једно појашњење: класична легалистичка теорија међународних односа је развијана између два светска рата, а посебно институционализацијом првог примењеног система колективне безбедности – Друштво народа. Међутим, после Другог светског рата и процватом Моргентауове реалистичке теорије међународних односа засноване на сили и моћи, почиње да се развија и институционалистичка теорија међународних односа заснована на реализму. Њени представници су Иљис Клод (Claude Ignis), Квинси Рајт (Quincy Wright) и Клајд Иглтон (Clyde Eagleton).

довео до *једностраног* схватања силе, до схватања да је сила циљ и средство држава у њиховим спољним односима, те су, стога, сила и борба за њу сâму услов опстајања држава у међународним односима. Насупрот оваквим монистичким схватањима, имамо плуралистичнија схватања заснована на историјској социологији, али и даље чврсто заснована на реализму, неореалистичка, у оквиру којих имамо структуралну и контингентну струју и либералнија схватања, заснована на тековинама либералног капитализма са акцентом на улози институција у међународним односима.[6)]

ПОЈАМ СИЛЕ И МОЋИ - ДЕФИНИЦИЈЕ И ТЕРМИНОЛОШКА РАЗГРАНИЧЕЊА

Појам моћи је вишезначан, противречан и неодређен. Постоје многобројне дефиниције моћи. Једна од најопштије прихваћених је она коју даје Шварценбергер (Schwarzenberger), а она гласи: „Моћ је способност појединаца, групе или државе да *наметну* своју вољу другоме, ослањајући се при томе на делотворност средстава силе у случају непокоравања".[7)]

Основ моћи лежи у развијености било економске, техничке, политичке или колективне природе. Међутим, моћ је много шири појам од појма силе, нарочито ако се сила сматра као вршење физичког насиља.

Ако пођемо од тога да је моћ исто што и сила, онда се изводи закључак да моћи нема без силе. Моћ садржи *низ могућности* за наметање воље, међу којима је физичка сила само једна од њих.

По Карлу Фридриху (Karl Friedrich) моћ је „однос између људи који се испољава у понашању оних који је извршавају или када понашање једне групе људи одговара жељама једног или групе међу њима - такав однос се назива односом моћи".[8)] Ова дефиниција је *директна и позитивна* са премисама бихејвиоризма. Однос моћи је тако дефинисан да неки појединци у томе следе друге. Али, како их они не следе ни увек ни у свему, разлика између директне или позитивне дефиниције с једне стране, и индиректне или негативне, с друге стране, не представља одлучујући значај.

6) Пошто је предмет ове студије традиционално схватање силе, моћи и националног интереса, неореалистички и либерално-институционалистички приступ, који спадају у модерна схватања, ће бити анализирани у неком од наредних бројева овог часописа.

7) Georg Schvarzenberger, *Power Politics*, London, Stevens, 1951. p. 14.

8) Karl Freidrich, *Man and His Government*, New York, 1963. p. 163.

Фредерик Шуман (Frederick Schuman) истиче да у међународном систему где нема заједничке владе, свака политичка јединица „неопходно тежи *сигурности* ослањајући се на своју сопствену моћ, а на моћ својих суседа гледа са предострожношћу".[9] Овим је Шуман желео да направи разлику између моћи и власти. Власт више везује за *унутрашњи* а моћ за *међународни* поредак.

Кнор (Knorr) моћ доводи у везу са утицајем и *међузависношћу*. По њему, две државе могу бити у сукобу у погледу једног питања, а с друге стране, могу сарађивати у погледу другог.[10] Термин моћ Кнор употребљава у смислу вршења *принудног* утицаја. Утицај је неизбежан начин испољавања моћи, али услед пораста значаја међузависности повећава се и цена вршења те моћи у смислу погоршавања односа двеју политичких јединица.

По Арону, „моћ је способност чињења, производње или уништења". Међутим, Арон ову дефиницију употпуњује дефинишући моћ као „способност чињења али, пре свега, као могућност *утицаја* на понашање и осећања других".[11] Преведено на језик међународних односа, то значи да једна политичка јединка може *наметнути* своју вољу другој. Оваквим се схватањем Арон приближава Шварценбергеру.

Даље, Арон прави разлику између две врсте моћи: *одбрамбене*, која подразумева способност једне политичке јединице да јој се не наметне воља и *нападачке*, која подразумева наметање воље другоме.

Уопштено посматрано, у француској политичкој литератури постоје два термина која одговарају термину ponjer (Macht). То су pouvoir и puissance. И један и други имају исто порекло, потичу од латинског глагола posse (бити способан за). Први је инфинитив глагола и означава акцију, док је други тј. puissance, реч која означава нешто што је трајно, устаљено.

У Француској се усталило схватање да се под појмом pouvoir подводи мањина која одлучује у име заједнице и утиче на њу путем доношења одлука (овде се види утицај бихејвиоризма на представнике историјско-социолошке оријентације). Термин puissance се више употребљава у склопу *односа* између великих сила, јер се

9) Dougherty, J. and Robert P., *Contending Theories in International Relations*, Harper & Row Publishers, New York, l98l. p. 87.

10) Исто.

11) Raymond Aron, *Paix et guerre* …, op. cit., p. 58.

увек каже grande puissance, а не grand pouvoir. Значи, термин puissance је уопштенији, третира се као потенцијал командовања, док је pouvoir само један од начина испољавања моћи (puissance).

Ханс Моргентау се сматра теоретичарем реалистичке школе пар ехцелленце. Он је боље од свих осталих издвојио улог моћи који дефинише супарништво међу државама. У поднаслову свог најважнијег дела из области међународне политике он каже: „Међународна политика, као и све политике, је *борба за моћ*. Ма који био крајњи циљ међународне политике, моћ је увек *непосредни циљ*. Државници и народи могу да траже слободу, безбедност, просперитет или сâму моћ. Они могу да дефинишу своје циљеве као религијске, филозофске, економске или друштвене. Они се могу надати да ће се ови идеали материјализовати кроз њихову унутрашњу снагу, божанско повезивање или природни развој људских односа. Али, ма где се боре да остваре своје циљеве путем међународне политике, они то чине путем *борбе за моћ*. Вудро Вилсон (Woodrow Wilson) је желео да свет учини сигурним за демократију, Национал социјалисти су желели да отворе источну Европу за немачку колонизацију, надмоћ у Европи и освоје свет. Пошто су за постизање ових циљева одабрали моћ, они су били субјекти дешавања у међународној политици“.[12)]

Дакле, моћ је *циљ* свих субјеката међународне сцене и, у исто време, одабрано *средство* за постизање тих циљева. Политика моћи је један узајаман однос између држалаца јавне власти и народа.

С друге стране, Арон и остали представници историјско социолошке оријентације, сматрају да политика моћи, као психолошки однос између оних који је врше и оних који је трпе, не чини заједничко средство субјеката међународних дешавања. Моргентау жели да укаже да је међународна политика *једнака* унутрашњој политици. То је грешка, јер се односи међу члановима заједнице *суштински разликују* од односа изван заједнице. Државе нису своју независност и свој суверенитет *пренеле* неком органу коме су потчињене и који располаже принудом да би им наметнуо своју вољу.

У каквом су односу сила и моћ? Арон, за разлику од Моргентауа, запажа *разлику* између извора или војне снаге једне заједнице које могу бити објективно вредноване, и моћи, коју Арон сврстава у „људски однос“ и која „не зависи само од материјала или сред-

12) Hans Morgenthau, *Politics Among Nations*, New York, A.Knopf, 1960. p. 27.

става“.[13] Дакле, Арон прави разлику између силе и моћи. Пошто је међународна политика као таква политика односа између држава, пошто она садржи стални судар воља јединица које желе бити слободне у својим опредељењима и пошто нису подвргнуте законима или арбитру, оне су као такве супарници. Зашто? Зато што је свака од њих погођена акцијама других и, како Арон каже, „сумња у намере других“.[14]

Моћ је шири појам од појма силе. Моћ у себи садржи могућност примене силе, а заснива се на потенцијалу који поседује један човек или група људи да би успоставили односе који одговарају њима câмима. Арон прави разлику између *могуће снаге* (force potentielle) и *садашње снаге* (force actuelle). Могућа снага је „целина материјалних средстава и људских моралних снага и подразумева она средства и оне снаге које су мобилизиране за вођење спољне политике у време рата и мира“.[15] Арон је успешно запазио међуодносе садашње и војне снаге, јер у време рата долази до њиховог приближавања. Насупрот овоме, у миру сила служи само као средство спољне политике.

У однос силе и моћи Арон уводи и елемент *власти*. Câма борба за власт није ништа друго него супарништво моћи, тежња за приступом управљачким местима, мада, они који су на власти поседују моћ. Дакле, говорећи о власти, Арон мисли на *мањину* која одлучује у име заједнице или доноси одлуке путем којих *утиче* на заједницу. Câма власт се изводи из моћи због тога што „међународни односи нису изашли из природног стања, а носиоци власти су у исто време људи који поседују моћ или, другачије речено, то су поседници широке способности да утичу на понашање њима сличним па чак и на опстанак заједнице“.[16]

Арон власт везује за унутрашњи, а моћ за међународни политички поредак. Али, остаје чињеница да борба за моћ и њено вршење унутар заједнице има неке заједничке црте са супарништвом моћи између независних политичких јединица.

Ароново схватање односа силе и моћи је блиско схватању Мајкла Саливена (Michael Sulliven). По Саливену: „Моћ треба разликовати не само од могућности већ и од употребе силе. Моћ може

13) Raymond Aron, *Paix et guerre*…, op. cit., p. 59.

14) Исто.

15) Исто.

16) Исто.

бити присутна у ситуацијама где се сила не употребљава, па тиме постаје психолошка контрола над другима".[17)]

Арон, који се сматра теоретичарем силе, моћ дефинише и као „способност коју поседује један човек или група да са другим људима или групама успоставе односе *сагласне* својим жељама".[18)] Арон моћ поима као *политичку категорију*, од које разликује силу, али искључује психолошке и теолошке спекулације.

Арон је желео да разграничи моћ од силе и власти. У овоме је у доброј мери и успео. Међутим, и сâм Арон их некада употребљава као синониме употребљавајући термин силе онда када мисли на моћ и термин моћи онда када мисли на силу и власт. Чини се да ова Аронова недоследност у коришћењу ових термина долази несвесно, а проистиче из саме *сложености* њиховог терминолошког разграничења. Они субјекти међународних односа који поседују власт, а употребљавају силу, неизбежно поседују *моћ*, или се бар претпоставља да га поседују (ово из разлога што међународни односи нису изашли из природног стања, на шта је неколико пута указано). Пошто је власт више везана за унутрашњи поредак, а моћ за међународни, они који поседују власт су у исто време и носиоци моћи. Ово су, по Арону, *средства спољне политике*. Уколико се желе постићи неки циљеви, неопходно је поседовати моћ.

Из напред изложеног се види да је моћ термин који је врло *тешко* одредити у потпуности. Неки елементи измичу, неки нови се јављају, па је, стога, и *терминолошка збрка* врло вероватна. Арон је изричито против оних схватања која моћ изједначавају са силом, а силу искључиво сматрају као вршење физичког насиља. Физичко насиље је само један од облика испољавања моћи.

Поставља се питање зашто једна држава жели да наметне своју вољу другој? Одговором на ово питање већ улазимо у *узроке* настанка силе, моћи и начина њиховог утицаја на образовање спољнополитичких циљева. Уколико желимо да на ово питање дамо исправан одговор, морамо знати *којим циљевима* државе теже у својим међусобним односима. Уколико се приближава ратна опасност, као први циљ се намеће *безбедност*. Арон прави конфузију и између ова два термина, употребљавајући их као синониме. Као први вечни циљ спољне политике сваке државе Арон одређује моћ, кога *изједначава* са безбедношћу и надаље их користи као синони-

17) Dougherts,J. and Pfaltzgraff R., *Contending Theories* ..., op. cit., p. 89.

18) Raymond Aron, *Etudes politiques*, Paris, Gallimard, 1972. p. 176.

ме. По Арону, циљ држава није само голи опстанак, већ и њихова тежња да утичу на судбину осталих.

ЕЛЕМЕНТИ МОЋИ

У погледу одређивања елемената моћи не постоје битније разлике између Ароновог (историјско-социолошког) и схватања чисто реалистичке школе мишљења. У главне елементе моћи спадају: географски положај, национални извори, индустријски капацитети, војна способност, становништво, национална особеност, национални морал, политички системи, квалитет дипломатије и др. Сви ови чиниоци се налазе у стању *међузависности* у којој војни и управни имају највећу улогу.

Арон наводи класификацију Г. Фишера (Fischer) према коме постоје три групе чинилаца које утврђују елементе моћи. То су:

- политички чиниоци, у које спадају: географски положај, величина државе, густина насељености и културни ниво;
- психолошки чиниоци, у које спадају: економска прилагодљивост и способност проналажења;
- економски чиниоци, у које спадају: плодност земље, богатство минералима, индустријска организација, ниво технологије и развој трговине и финансија.[19)]

Географски чинилац је сталан, док су остали променљиви. Арон овим чиниоцима придаје подједнаку важност, а посебно истиче значај *знања* које омогућава да се расположиви материјали *рационално* искористе - ради се о преображају расположивих средстава у оружје, а броја људи у војнике. Класификација је веома важна, јер нам она омогућава да разумемо зашто чиниоци моћи нису исти у свим периодима историје и зашто *није могуће* моћ измерити у апсолутном смислу. Квалитет простора утиче на врсту моћи. Арон наводи пример Русије, која је захваљујући квалитетима свог простора дуго одолевала Наполеону, али је, с друге стране, била *лишена нападачке* моћи. Тешко доступан терен повећава одбрамбену моћ, а смањује нападачку. Међутим, са развојем технике расте нападачка моћ и код оних земаља које је нису поседовале.

Да бисмо комплетно схватили улогу моћи у међународним односима, морамо водити рачуна о следећа три елемента: ефикасности оружја, способности колективне акције и броју војника. Овим

19) Raymond Aron, *Paix et guerre* …, op. cit., p. 63.

елементима Арон придодаје још један, а то је *организованост армије*. Ради се о броју људи и њиховој способности преображаја у војнике, које само по себи не значи ништа, уколико није чврсто повезано са организованошћу армије.

Задатак студије ових елемената са историјско-социолошког гледишта се састоји у утврђивању следећих предуслова:

- елемената војне силе;
- односа између војне силе и самих заједница.

Другим речима, треба утврдити у којој мери надмоћност оружја или организација армија одражавају *техничку и друштвену* надмоћност. Ово кажемо због тога што коефицијент мобилизације зависи од структуре друштва и броја становника у односу на недржављане, а обим мобилизације зависи од друштвених околности и начина борбе.

Арон прави разлику између квалитета моћи у време рата и мира. У време мира важе напред наведене категорије: географска средина, извори, способност акције, док у време рата моћ зависи од *војне силе* и могућности њене употребе. У мирним временима моћ служи само као потенцијал, док у ратним временима војна сила и могућност њене примене са начином организације играју велику улогу.

Државе су се вековима борile да би повећале своју моћ. Зашто? Да би стекле статус *велике силе*, јер тај статус подразумева одређена права и намеће одређене обавезе. Права се састоје у томе да „ниједна одлука од битног значаја не може бити донета *без њихове сагласности*, а уколико нека друга сила буде била оштећена, има право на надомешћивање“.[20] Обавезе се састоје у томе што су велике силе директно одговорне за случајеве угрожавања светског мира.

После II св. рата, а нарочито проналаском атомског оружја долази до *преиспитивања* традиционалног схватања силе и моћи - у мери у којој постаје разорније, ово оружје постаје неупотребљивије. Због тога, дипломатија постаје главно средство решавања спорова. То што је нуклеарно оружје тешко применљиво не значи да не постоје други начини за присиљавање држава на одређено понашање. Ту, пре свега, мислимо на економски притисак (санкције Друштва народа против Италије), политички притисак, и, у крај-

20) Исто, р. 68.

њој линији, војну интервенцију. Поред ових, да би убедиле друге државе на одговарајуће понашање велике силе користе и *симболичка* средства (топовска дипломатија) и прикривено насиље (тероризам). Тероризам је врло често коришћени начин борбе између земаља које нису у рату.

Пошто у новије време дипломатија добија све више на значају, битно је поменути и дефиницију дипломатије коју даје Арон. Она гласи: „Дипломатија је *стављање у погон* целине свих средстава и избор оних која највише одговарају, или, прецизније, то је квалитет акције на основу које се добијају пријатељи и разоружавају непријатељи да би се дошло до позитивних резултата“.[21)]

Арон и остали представници историјске социологије овде имплиците наговештавају везу дипломатије са економским и политичким притиском, јер је дипломатија без ових средстава чисто *убеђивање*. Међутим, нема дипломатије без преговора, као што нема ни стратегије без ангажовања. Значи, дипломатија је на првом месту преговарање, а касније све остало, јер дипломатска правила важе и за велике силе. Положај и статус велике силе их ни у ком случају не спречавају да седну за преговарачки сто.

Политичким системима се такође треба дати одговарајући значај, а посебно оним *прогресивним*. Употреба силе уопште, а посебно у међународним односима, се објашњава чиниоцима који их одређују. Од биосоциолошких до материјалних, географског положаја и геополитике, економске моћи, стратешког положаја и међународног окружења се долази до *одлуке* о рату и миру, сарадњи или сукобу међу државама. Међутим, све ово мало вреди уколико није уоквирено у политички систем који у себи садржи *прогрес*.

МЕРЕЊЕ МОЋИ

Моћ је сувише сложена категорија да би се могла потпуно одредити само утврђивањем њених показатеља. Моћ у себи садржи *противречност* - способност стварања и разарања. С друге стране, сви елементи моћи нису подједнако мерљиви, а неки се чак и уопште не могу мерити. По Карлу Дојчу (Deutsch Karl) моћ садржи четири димензије:

- прва димензија је *количина* (тежина), која указује на способност носиоца моћи да изазове промене сходно својој вољи;

21) Исто, р. 71.

- друга димензија је одређена *простором* унутар којег делује моћ која прелази границе носиоца моћи. Тај простор обухвата како људе који на њему живе тако и добра;
- трећа димензија се односи на способност дате моћи да *понуди или ускрати* нека добра другим учесницима у односу;
- четврта димензија се односи на *домашај* утицаја на понашање путем моћи.[22)]

Дојч овим жели да укаже да нема апсолутне моћи, већ се она ограничава на неке врсте понашања, док над другима она нема утицаја. Позитивна страна овог гледишта процењивања моћи нам се чини прихватљивом, због тога што омогућује да се она не посматра *искључиво* као особина *великих сила*, већ много шире.

Француски социолог Мерл (Merle) уводи неке критеријуме у погледу одређивања хијерархијског односа међу државама.

У прву групу би спадале оне чија друштвена и политичка моћ омогућује *вршење утицаја* на *читавој планети*. Овај утицај је вишестран и произилази из свих елемената моћи. На првом месту то су „финансијска и економска снага државе и технолошки развој, а самим тим та држава врши светски утицај на том пољу, а политичка моћ утиче на одржавање утицаја путем *принуде*“.[23)]

У другу групу би спадале државе које *врше светски* утицај у неким од елемената моћи. Ту спадају земље са високим нивоом технолошке развијености (Немачка, Јапан, Француска, САД), као и земље са високим идеолошким утицајем.

У трећу групу би спадале земље које имају *велики утицај* у регионалним размерама (било да се ради о економском, идеолошком или политичком утицају) - пример утицаја Кубе на латиноамеричком простору који је превасходно био идеолошке природе.

Најзад, у четврту групу би спадале мале државе које су географски смештене *ван значајних* геостратешких праваца и саобраћајних путева. Ове земље су, по природи ствари, равнодушне у погледу битних кретања у међународним односима. Ове тврдње не треба схватити у апсолутном смислу, јер су многе мале земље

22) Karl Deutch, *The Analysis of International Relations*, New Jersey, 1978, p. 24-25.

23) Marcel Merle, *Sociologie des relations internationales*, Paris, Dalloz; 1982. p. 275-278.

Арапског залива захваљујући проналаску нафте ушле у прве редове субјеката значајних за међународне односе.[24)]

У међународним односима моћ је у спрези са циљевима за које се користи. Моћ укључује *опипљиве* чиниоце (као што су војни капацитети) и *неопипљиве* (као што су политичке жеље). Мерење моћи постаје главна брига влада у свим деловима света. Сâмо мерење постаје сложеније, пошто се многи чиниоци који делују у међународним односима непрестано економски и војно развијају.

Негде на овој линији треба тражити и Ароново схватање могућности мерења моћи. Али, Арон иде и даље од овога. Више пажње поклања начину војне организације и детаљно га анализира.

Мерење моћи је, дакле, *неизвесно*. Довођење у везу мерења моћи са економским развојем и потенцијалом је исправно, али није довољно. *Техника* борбе и *организација* рата су, по Арону, важнији чиниоци. На пример, коефицијент мобилизације је врло тешко мерљив елемент, јер га је тешко довести у везу са техником борбе и организацијом рата.

Далеко од тога да Арон потцењује значај економске снаге, она је била и остаје врло важан чинилац, али сâм прелаз од економског потенцијала ка војној сили зависи од *способности колективне акције* (capacité d'action collective - Aron Rejmon, podvukao S.S.). Ова акција се посебно односи на техничко-административну организацију. Велика Британија је у току II св. рата извршила мобилизацију високог нивоа у смислу производње опреме и хране, док Хитлер то није успешно урадио, он је почео сукоб, а да није извршио мобилизацију ни индустрије ни радне снаге.

Из напред изложеног се извлачи још један важан чинилац: *морал*. Управо по овом елементу је моћ *тешко* измерити. Сигурно је да би мобилизација за време рата била успешнија ако би народ у време мира имао већи стандард, али је свест народа о циљевима борбе и спремност да се *жртвују* сасвим друго питање и елемент кога је *тешко измерити*. Коефицијент мобилизације је и у функ-

24) Са становишта промена у међународним односима до којих је дошло након завршетка ере „хладног рата", ову класификацију треба схватити условно, јер је дошло до појаве нових земаља које су се појавиле као нове економске, политичке и војне силе. Ту, пре свега, мислимо на нову демократизовану и уједињену Немачку, још индустријски јачи Јапан, Кину, која је у великом просперитетном војном и економском налету, Русију, која полако почиње да се враћа у концерт великих сила након „пораза" у „хладном рату", као и остале промене до којих је дошло у последње две деценије. Опширније о овоме видети у: Срђан Словић, *Аронова теорија међународних односа и актуелно косовско питање,* Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2009. стр. 209-233.

ција других чинилаца, јер се рат не води само потенцијалом, већ тренутно мобилисаним снагама у зависности од времена и места.

Дакле, економски чинилац је веома важан, али само као *предуслов*. Јасно је да је модерну армију немогуће замислити без велике индустрије. Да ли две подједнако опремљене армије имају исту моћ? Одговор лежи у квалитету официра, војника, приступу рату, начину вођења рата и карактеристикама политичког система. Сам положај политичке јединице у међународним односима је одређен обимом средстава, материјалних или људских, која могу бити *посвећена* дипломатско-стратегијској акцији.

Војна сила је само *крајње* средство у дипломатско-стратегијској акцији. Пре него што буде доведена у ситуацију да употреби војну силу, моћна држава може употребити *разноврсна* средства, или да приступи убеђивању. Моћ је чинилац од *прворазредне* важности за спољнополитичку активност једне државе, али *не и одлучујући*, јер је њено мерење врло неизвесно услед пораста значаја моралног чиниоца. Сила је суштинско обележје дипломатије, али она нема никакав значај без способности дипломата и, уколико дође до рата, војсковође.

УТИЦАЈ СИЛЕ И МОЋИ НА ОБРАЗОВАЊЕ СПОЉНОПОЛИТИЧКИХ ЦИЉЕВА ДРЖАВА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Сами елементи силе и моћи утичу и на *образовање* спољнополитичких циљева држава. У зависности од тога којим обимом моћи једна држава располаже зависиће и циљ коме она тежи у међународним односима. По Арону, циљ мањих држава (оних које располажу и мањим обимом моћи) је *опстанак* (subsistence). Што се тиче већих, а самим тим и моћнијих држава, њихов главни циљ се не може свести само на опстанак, већ се ту укључују и простор, слава, идеје и, у крајњој линији, жеља да се *утиче* на понашање и акције других.

Одређивање спољнополитичких циљева је битно, зато што се тиме одређује суштина *националног интереса* једне земље. Ти интереси су, по Арону, *променљиве* категорије. Арон је против догматског схватања националног интереса. Овим се он директно супротставља Моргентау-у, по коме су интереси *вечне и непроменљиве* категорије. Моргентау циљеве спољне политике једне земље

строго везује за национални интерес те земље. Насупрот њему, Арон и Шварценбергер сматрају да би било крајње *погрешно* доводити у директну везу национални интерес са циљевима спољне политике. Ово је само *предуслов*, јер су интереси *историјска* категорија. На пример, совјетска идеологија у време „хладног рата" се не може изједначити са оним што су били вечити интереси Русије. Сила, нити може бити, нити је погодна за задовољење свих интереса и у свакој средини.

ОСНОВНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ И ПЛУРАЛИСТИЧНОСТ КОНЦЕПТА НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС

Историјско-социолошка оријентација у теорији међународних односа приликом одређивања термина национални интерес води рачуна о *личности шефа државе*. Историјски оријентисан истраживач је у великој мери свестан сложености и противречности човекове природе. У њој постоји нешто необјашњиво и непредвидиво. Задатак историчара је да прави поређења у циљу бољег упознавања улога личности у оквиру политичке сложености.

Питање нација и политичких режима је веома важно за утврђивање концепта националног интереса као једног од суштинских елемената реалистичке политике (ако не и најважнијег). Са историјског аспекта посматрано, национални интерес се везује за *појаву нације* и националног осећања, а своју пуну афирмацију достиже у време учвршћења демократских институција. Заговорници ове политике сматрају да се концепт националног интереса састоји у веровању да се у одређеној ситуацији могу *објективно* утврдити непосредни и посредни *циљеви* нације. С друге стране, услед унутардржавних супротности између појединачних и групних интереса, веома је *тешко* прихватити идеју о објективном националном интересу.

Сâм историчар не треба ни у ком случају да игнорише резултате студија до којих су дошли истраживачи из других дисциплина. Према схватању Дирозела (Duroselle), сви покушаји класификације личности се суочавају са две суштинске тешкоће:

– *Прва* је повезана са *противречношћу* самог човека. Човек је биолошко биће које живи у заједници. Конт сматра да је човек биолошко биће које живи колективним животом, али одбацује све оне елементе који се изводе из психоло-

гије. Тард (Tarde) сматра да је човек „друштвено биће које се надовезује на његову виталност". Противречности ових крајности је покушао да помири Жан Деле (Jean Delay)[25] тврдњом да „физиологија није довољна за објашњење врсте или психичке функције". У оваквој психичкој чињеници се открива утицај психолошке и физиолошке структуре у којима друштвени фактори играју суштинску, али не и искључиву улогу".

– *Друга* суштинска тешкоћа се састоји у разлучивању онога што је *урођено од стеченог*. Према Сену (Senne), карактером се назива „целина урођених црта које чине ментални склоп човека"[26]

Задатак историчара је истраживање свих ових чинилаца узетих заједно, дакле целина, а не сваки елемент узет понаособ. Модерна психологија и историја узимају концепт „*ситуације*". Ситуацијом се назива „одређена констелација односа између, с једне стране, субјеката или групе и, с друге стране, објеката, догађаја, спољних чињеница или других особа".[27]

Личност долази до изражаја одговором на дату ситуацију путем одређеног *става или понашања*. Да бисмо утврдили у којој мери личност изражава ставове, неопходно је сазнати које су карактерне црте које се распознају у нашој личности. Ови ставови се могу тражити у различитим изворима, као што су: дипломатски документи, мемоари, говори.

Вилсон, који се сматра представником легалистичке теорије међународних односа, је једном приликом изјавио да је веома *опасно* спољну политику једне нације утврђивати у смислу *националног интереса*. То је „нечасно према другој преговарачкој страни и деградирајуће наспрам сопствених нација".[28] Наспрам политике моћи стоји политика равнотеже снага. С друге стране, мало је оних који верују да је политика равнотеже снага доводила до мира и његовог одржавања.

Америчка концепција националног интереса је тзв. објективистичка концепција, али не у погледу његове правичности и моралности, већ у погледу његовог *објективног постојања*. Национални

25) Delay Jean, *La psycho-psychologie humaine*, Paris,1946, pp. 92-93.

26) René de Senne., *Traité de caracterologie*, Paris, 1946, p. 9.

27) Renouvin P., et Duroselle, J.,B., *Introduction á l'histoire des relations international,*Paris, Gallimard, p. 292.

28) Исто, p. 316.

интерес, како то истичу амерички доктринари, може наметнути политику освајања, дипломатских притисака и рата, а све то да би се одбранили одређени принципи (заштита одређеног народа, поштовање слободе пловидбе морем и др.). У *стварности* је било *другачије*. САД су тежиле да повећају моћ, развијају своје изворе често на уштрб других. Суштину америчке концепције националног интереса је дао већ поменути Моргентау у својој студији *Another Great Debate - The National Interest of the USA* (*Друга велика дебата – национални интерес САД-а)* . Концепт националног интереса, према Моргентау-у, „у себи садржи једно такво значење које је својствено сâмом овом концепту као таквом, а да изван тог минималног захтева његова садржина може да обухвати читаву гаму значења која су спојива са њим. Тај садржај је одређен политичким традицијама и целокупним културним контекстом у оквиру којег се формулише спољна политика“. Сходно томе, концепт националног интереса садржи два елемента: један који логика ствари захтева и који је, у том смислу, *нужан*, и други, који је *променљив* и одређен конкретним околностима. Свака спољна политика остварујући се по стандарду националног интереса, одражава физичке, политичке и културне особености дате нације, али, с друге стране, код свих спољних политика *национални опстанак* представља минимални захтев, тј. нужан минимум. “Стога, све државе чине оно што неизоставно морају да чине: штите свој физички, политички и културни идентитет од његовог угрожавања од стране других држава“.[29)]

Неки сматрају да је морална обавеза државника да промовишу национални интерес . Данас, према схватању Волферса (Wolfers), „многи се плаше да одговорни за политику буду превише забринути и окупирани за интересе целог човечанства“.[30)] Све се своди на сазнање да ли приватни морал и добро очувани национални интерес могу да иду руку под руку са интересом целокупног човечанства. Ово је веома тешко разграничити, јер се у лицима државника тешко може направити разлика између искреног и неискреног. Да ли је национални интерес само фасада иза које се крију лични интереси?!

Дирозел сматра да је у земљама парламентарне демократије, где је извршна власт нестабилна, непосредни интерес председника *опстанак*. У том циљу он може бити доведен у ситуацију да зане-

29) Hans Morganthau, *Another Great Debate*: *The National Interest of the United* States, APSR, Vol. LXVI, No.4, 1952, pp. 961-998.

30) Arnold Wolfers, *Discord and Collaboration*, Baltimore, 1962, p. 148.

мари неке акције које би ризиковале његов пад (пример Француске која је сматрала својим виталним интересима спречавање Хитлера да поново окупира демилитаризовану Рајнску област).

Шварценбергер, исто као Арон и амерички реалисти, разматра проблем националног интереса и придаје му приличан значај. Шварценбергер доводи у везу *национални интерес и моћ* (борбу за позицију моћи) али их *не повезује* у јединствен концепт као што то чини Моргентау. С друге стране, он третира национални интерес мање статично и мање униформно. Прави разлику између националних интереса малих и великих држава, истичући да је сталност интереса више изражена код ових других.

Мале и средње државе своје интересе ограничавају на одржање своје *независности*. *Мале* државе су више *предмети* него креатори међународне политике те и њихови интереси могу зависити, а често и зависе, од сталних интереса великих сила. Начин очувања интереса, који је динамичног карактера, не зависи само од снаге непосредних противника, већ једнако, или у већој мери, од односа између великих сила у чијој се орбити налазе мале земље. Примера овакве политике великих сила у дипломатској историји има доста. Монрова (Monroe) доктрина и слобода мора се генерацијама користила да опише истакнуте циљеве политике САД; један од сталних интереса руске спољне политике је био приступ топлијим морима, а циљ британске спољне политике био је традиционално повезан са независношћу мањих земаља - Суецки канал и Северо-западна граница. Уколико се озбиљније позабавимо наведеним примерима можемо видети да они крију доста сложенију стварност.

У својој поруци Конгресу 1823. године, Монро је изразио супротстављање САД-а даљој колонизацији америчког континента од стране европских сила. С друге стране, Америка се не би мешала у унутрашње ствари било које европске велике силе. Ово су, у својој суштини, били тзв. одбрамбени концепти захтева националне безбедности САД-а. Убрзо после тога, она је била веома усаглашена са растућом моћи САД-а на америчком континенту.

Дакле, суштина Монрове доктрине је била у успостављању америчке *супремације* на америчком континенту. Када су САД постале светска сила, још један од сталних интереса њихове спољне политике, *слобода мора*, је постао један од главних политичких оправдања за улазак САД-а у Први и Други светски рат.

Монрова доктрина просто урања у једну ширу концепцију безбедности и одбране Западне хемисфере на кооперативној основи са осталим америчким државама. Област Западне хемисфере је требала да укључи Филипине, Кину, Јапан и Пацифик, као и бескрајна пространства на Атлантику, поларним регионима Арктика и Антартика. Председник Рузвелт (Roosvelt) је у свом обраћању нацији једном приликом рекао: „Ми, Американци, ћемо одлучити сами за себе да ли, када и где су наши амерички интереси нападнути или наша безбедност угрожена".[31)]

Још један од типова несклада између прокламованих и стварних интереса се може видети у колонијалним освајањима. Прокламовани циљ може бити „цивилизацијски задатак" или борба против ропства, а стварни веома личан и профитабилан.

Класици марксизма (Маркс, Енгелс и Лењин) *не верују* у могућност постојања националног, а камоли светског интереса. У овоме је најдаље отишао Лењин, истичући да је спољна политика држава класног карактера, и да ни у ком случају *није мотивисана* националним интересом.

Дирозел се труди да буде мање под утицајем идеологије којој припада, истичући тежину образовања објективног националног интереса (у смислу његове правичности). Спољна и унутрашња политика су у погледу националног интереса међусобно *супротстављене*. Замислимо једну активну и динамичну политику на ивици агресивности; она ће се, у сваком случају, одразити на свакодневни живот грађана. Може доћи до издвајања већих средстава за ратне подухвате и продужења војног рока.

Унутрашња политика може вршити притисак на државника да одустане од великих очекиваних циљева. С друге стране, спољна политика може бити средство одвраћања грађана од њихових захтева (оваквој политици је посебно био вичан Бизмарк, који је спољне успехе користио за умиривање унутрашњих тензија).

Циљ спољне политике може бити схваћен као циљ по себи или као циљ којим ће се остварити неки други. Историјско проучавање се не сме зауставити само на утврђивању циља по себи (моћ ради моћи и престижа), већ као *средство за постизање других циљева*. Повећање моћи, са своје стране, може утицати на добијање других предности – богатства, задовољство конкретном потребом по-

31) Опширније о осталим примерима интереса великих сила видети код Schwarzenberger Georg: *Power Politics*..., op. cit., pp. 44-51.

везаном са осећањем националности (припајање једне територије настањене истим становништвом). Овим долазимо до плурализма циљева којима државе теже у својим односима.

Најважнији чинилац који се тиче опстанка држава је *безбедност*. Било би незамисливо да један државник не ставља безбедност државе на прво место. Концепт безбедности укључује више компоненти: очување суверенитета, независности, територијалног интегритета и, у крајњој линији, живота становништва.

У неким случајевима, жеља за гарантовањем физичког опстанка може надвладати одржавање независности, *a fortiori*, територијални интегритет. Стога, безбедност у већини случајева остаје угаони камен националног интереса. Велике силе су способне да саме осигурају своју безбедност, било самостално или у савезу. Међутим, и велике силе морају бити умерене у својим захтевима. Уколико је држава слаба, она изазива агресора, а уколико је јака, може против себе навести коалиционе савезе (Бизмарк је био потпуно свестан чињенице да је после победе над Француском требао зауставити своју експанзију због жестоког противљења Русије).

Према Волферсу, [32] да би се осигурала безбедност, неопходно је направити склад између „*циљева поседовања*“ и „*циљева околине*“. Први се састоје у обезбеђењу повећаних средстава одбрамбених снага заједно са територијом. Други се састоје у преображају међународне околине на начин да агресија постаје мање лака, тј. мање исплатива.

Према Арону, постоје *апстрактни* и *конкретни* циљеви спољне политике. Апстрактна серија се тиче предности које одређена држава има захваљујући својим потенцијалима, а конкретна се тиче природе средстава. У апстрактну серију спадају *безбедност, моћ и слава (престиж)*, а у конкретну *простор, људи и душе*. За једног историчара је веома битно истраживати њихову комбинацију у различитим посебним случајевима.

На основу датих приоритета, државник може за своју земљу да тражи моћ или богатство. Моћ је способност наметања своје воље изван поља њеног суверенитета. Врло је релативна категорија, јер је било случајева да су слабији наметали своју вољу јачим (случај Египта који је своју вољу наметао Француској и В. Британији 1956. године).

32) Arnold Wolfers *Discord and Collaboration...,* op. cit., p. 148.

Са конкретног аспекта посматрано, моћ се везује за силу којом се располаже, а са дугорочног, везује се за потенцијал тј. способност повећања сопствених снага. Ово се најбоље може видети на примеру напада Јапана на Перл Харбор (Pearl Harbor) – у тренутку напада Јапан је био јачи од САД, али је огроман *потенцијал* САД омогућио да за две године стекну велику надмоћност.

Везе између моћи и богатства су многобројне. Тежи се увећању богатства зарад повећања моћи стога што се захваљујући богатству могу финансирати јаке армије. Моћ тежи увећању да би једна држава постала богатија – моћ јој омогућава стицање богатих територија. Током 19. века и до краја Другог светског рата обогаћивање се могло вршити освајањем (анектирањем богатих територија) или, на класичан начин, повећањем *продуктивности* рада.

Национални интерес може утицати на *промоцију* одређених *вредности* – религија или идеологија – нарочито у периодима криза и револуционарног фанатизма. Те вредности су везане за ослобођење народа од тиранија „успостављање богатства и пружање помоћи народу који жели бити слободан“ (како стоји у Декрету конвенције од 19. новембра 1792. године). Овим се и врши оправдавање освајања зарад успостављања демократског система. У том циљу се истиче и спремност на екстремне варијанте тј. борбу за одбрану прокламованих начела. Циљеви из апстрактне серије су *вечни* циљеви држава. Главна тежња свих политичких јединки је *опстанак* који је веома уско повезан са *безбедношћу*, нарочито у природном стању где су ратови вероватнији. Да би се дошло до високог нивоа безбедности, неопходно је поседовати велику моћ, али само као предуслов, јер државе из страха стварају сопствене савезе.

Поред тога што су моћ и безбедност у ускоj вези, човек не подређује све своје жеље нагону за опстанак јер „заједнице не желе бити јаке да би обесхрабриле агресора и уживале у миру, оне желе бити јаке да би их други поштовали и да би *утицале* на судбину човечанства“[33] Из овога произилази да је циљ мањих земаља *одбрана* њихове територије и жеља за слободним одлучивањем, док се велике силе овим не би задовољиле, те користе своје нападачке способности да би друге убедиле или застрашиле.

Циљеви конкретне серије нису само конкретни, већ и *историјски* циљеви. Поседовање простора је увек било оригинални улог

33) Raymond Aron, *Paix et guerre entre les nations*..., op. cit., p. 83.

спољне политике сваке државе, независно од њених осталих циљева. У пракси врло често може доћи до мешања циљева из апстрактне и конкретне серије. Мусолинијево освајање Етиопије је, поред освајања простора, имало за циљ и *престиж*. С друге стране, можда је по среди била и компензација за велики одлив италијанског становништва у Аргентину и Бразил.

Из напред наведених схватања се извлачи и један проблем на који Арон посебно указује; можда у његово време и није било толико тешко освојити одређени простор, али је било веома тешко, и још увек је, извршити *трансформацију људи* који су ту настањени. Процес њиховог преображаја и наметања нових схватања је веома тежак, нарочито код зрелих личности. Да би се, како Арон каже, „душе освојиле“ неопходно је припојити их одређеној *идеологији*, или извршити њихову *асимилацију* у националну заједницу.[34)]

Пошто су циљеви спољне политике великих сила различити од циљева малих, нормално је да је свака *промена* на политичкој карти света у току једног периода у историји била објашњавана веома *либерално* у смислу самоочувања или самоодбране; уколико не би било тако, сâм чин њихове експанзије не би могао бити објашњен на лак начин. Циљеви њихове спољне политике – било да су добро артикулисани или не – варирају у зависности од количине моћи од епохе до епохе и могу бити дефинисани на мање-више милосрдан начин. Циљ државе може бити безбедност; то може бити и постизање или одржање положаја велике или светске силе или, додатни „животни простор“; најзад, то могу бити и пуке похлепне амбиције (Švarcenberger).

Srdjan Slovic

TRADITIONAL CONCEPT OF THE RELATIONS BETWEEN FORCE, POWER AND NATIONAL INTEREST IN INTERNATIONAL RELATIONS

Summary

The force and power in classical realistic theories of international relations (Morgenthau) are linked with the national interest of one country. Nevertheless, the representatives of historical-sociologic orientation, as a variant of realistic theory, are confronting them (Aron). The appea-

34) Арон Рејмон у свом теоријском опусу приликом утврђивања циљева спољнополитичке оријентације држава као чинилаца који произилазе из самих елемената силе и моћи, врло често уместо термина „човек“, користи термин „душа“ („l'âme“), и повезује га са човековим опредељењем.

rance of new orientation in international relations is due to the appearance of the Aron's work named Paix et guerre entre les nations (Peace and War among Nations).

This work is appearing as a reaction to unilateral explanations – theory of force, legalistic theory and behaviourism, so that a strong synthesis of the dynamics and structure of international relations is made by it. With the typical representatives of realistic school, national interest is being derived directly from power. By defining national interest in terms of power, the human nature is taken as an initial fundament, which is to be imperfect and the cause of all defects in the society and among states. Behaviourists identify national interest with the state one and what foreign policy decision-makers decide (subjective concept). Realists founded on historical sociology are pleading for multidisciplinary approach in the study of conception of national interest and are linking it to the pluralism of goals the states are aspiring after in international relations.

Key words: Force, power, national interest, realism, behaviourism, legalism

ЛИТЕРАТУРА

- Аћимовић Љубивоје, *Наука о међународним односима – теорије и истраживачки правци*, Београд: Научна књига, 1978.
- Аристотел, *Политика*, Загреб: Глобус, 1988.
- Aron Raymond, *Introduction á la philosophie de l'histoire*, Paris: Gallimard, 1948.
- Aron Raymond, *Démocratie et totalitarisme*, Paris: Gallimard, 1965.
- Aron Raymond, *Dix-huit lecons sur la société industrielle*, Paris: Gallimard, 1966.
- Aron Raymond, *Les Etudes politiques*, Paris: Gallimard, 1972.
- Claude Ignis, *Power and International Relations*, New York: Random House, 1962.
- Deutsch Karl and others, *Political Community and the North Atlantic Area*, Princeton University Press, Princeton, N.Y., 1968.
- Deutsch Karl, *The Analysis of International Relations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1968.
- Димитријевић В., Стојановић Р., *Основи теорије међународних односа*, Београд: Службени лист СФРЈ, 1977.
- Димитријевић В., Стојановић Р., *Међународни односи*, Београд: Савремена администрација, 1979.
- Dougherty J., and Pfaltzgraf R., *Contending theories in International Relations*, Harper and Row Publishers, New York: 1981.

- Duroselle J.B., *L'étude des relations internationales* у: «Revue francaise des sciences politiques», 4/1952.
- Duroselle J.B., et Renouvin P., *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Librairie Armand Colin, Paris: 1964.
- Јанковић Бранимир, *Међународни односи у развоју политичке мисли*, Београд: ВШПН, 1963.
- Матес Лео, „Неки проблеми науке о међународним односима", *Међународни проблеми*, 1/1963.
- Merle Marcel, „Pojam međunarodnih odnosa", *JRMP*, 1-3/1967.
- Merle Marcel, *La sociologie des relations internationales*, Paris: Calman Lévy, 1982.
- Милетић Андреја, *Национални интерес у америчкој теорији међународних односа*, Београд: Савремена администрација, 1978.
- Милетић Андреја, „Осврт на америчка схватања односа између националног интереса и морала", *Зборник за друштвене науке српске књижевне задруге*, 64/1978.
- Morgenthau Hans, *Politics Among Nations*, New York, Alfred Knopf, 1948.
- Morgenthau Hans, „Another Great Debate, The National Interest of the United States", *American Politicas Science Review*, 1952., стр., 961-988.
- Niebuhr Reinhold, *The Children of Light and the Children of Darkness*, New York: Charles Scribner′s Sons, 1945.
- Платон, *Држава*, Београд: Култура, 1990.
- Симеуновић Драган, *Политичко насиље*, Београд: Радничка штампа,1990.
- Стојановић Радослав, „Политика силе у међународним односима", *ЈРМП*, 1-3/1966.
- Стојановић Радослав, „Мир и рат међу народима", *Политичка мисао,* 3/1966.
- Стојановић Радослав, *Сила и моћ у међународним односима*, Београд: Радничка штампа, 1982.
- Treitschke Heinrich, *Politics*, London: Constable and Co., 1916.
- Вукадиновић Радован, *Основе теорије вањске политике*, Загреб: Центар за културну делатност ССО, 1981.
- Wolfers A., and Laurence M., *The Anglo-American Tradition in Foreign Affairs*, New Haven: Yale University Press, 1956.

Овај рад је примљен 6. јула 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
27:001.892]:316.74

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 127-142.

Владан Станковић[*]
Институт за политичке студије, Београд

КОНФЕСИОНАЛНОСТ И ПОЛИТИКА НАУЧНОТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА[**]

Сажетак

У раду аутор изучава везе између три хришћанске конфесије (православне, католичке и протестантске) и показатеља научнотехнолошког развоја, на основу чега изводи закључке о утицају конфесионално-културних чинилаца на политику научнотехнолошког развоја. Полази се од теоријско-појмовног оквира, прелази се на показатеље, спроводи истраживање, и на крају изводе закључци. Први део рада обухвата најпре теоријски оквир досадашњих истраживања у овој области, а потом и радно дефинисање предмета истраживања (појмовни оквир). Други део рада спроводи операционализацију, тако што издваја оне показатеље који јасно указују на везу између конфесионалног и научнотехнолошког развоја. У трећем делу рада, на основу статистичких података, укрштају се независне варијабле конфесионалног (претежно: православне, католичке и протестантске земље) са зависним варијаблама научнотехнолошког развоја (на основу података OECD-а и EUROSTAT-а). Коначно, на основу добијених података, спроводи се закључивање о (не)постојању корелација између конфесионалног и научнотехнолошког развоја. Методи у садржинском смислу речи који се у истраживању користе су: метод посматрања, статистички метод, метод унакрсних култура и упоредни метод, те метод идеалних типо-

* Истраживач сарадник, Института за политичке студије у Београду

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

ва. Од формалних (структуралних) метода на истраживање ће бити примењени: индуктивни метод и метод дедукције, конкретизација и генерализација.

Кључне речи: политика, конфесија, научнотехнолошки развој

1. ПРЕДМЕТНИ ОКВИР

Предметни оквир ће нам помоћи да дефинишемо предмет истраживања, како бисмо на основу њега могли да извршимо операционализацију, методом конкретизације, и да на тај начин спроведемо истраживање.

1.1 Теоријско-предметни оквир

До сада није рађено потпуно и свеобухватно истраживање на тему утицаја верског и религиозног фактора на друштвена, привредна или пак, научноистраживачка питања. Овом темом се у теоријском смислу понајвише бавио један од најугледнијих социолога Макс Вебер (*Max Weber*), који је дао значајне доприносе изучавању утицаја протестантске конфесионалне етике на дух капитализма.[1)] Након Вебера појавила се читава школа веберијанаца који су истраживачко-теоријски предмет ширили на: ислам,[2)] католичанство,[3)] православље...[4)] Поред Вебера и његових следбеника овом се темом бавио још један велики социолог, Роберт Мертон (*Robert K. Merton*).[5)] Мертон је сузио истраживачко поље на проучавање утицаја протестантизма на научноистраживачки развој, доводећи их у узрочно-последичну везу. У новије време вршена су нека непотпуна, пре свега емпиријска, истраживања на тему утицаја верске праксе на друштвени и економски развој и обрнуто (*Robert J. Barro*).[6)] Коначно ту је, поред економисте Бароа, и социолог разво-

1) Најпродаваније издање ове књиге на нашем језику изашло је у издању сарајевске *Свјетлости* 1989. године. (Maks Veber: *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Svjetlost/Veselin Masleša, Sarajevo, 1989)

2) Tarik Mohamed Al-Magarief: *An inquiry into the islamic ethic and the spirit of capitalism*, Department of Economics of the University of Oregon, 1989.

3) Michael Novak: *The Catholic ethic and the spirit of capitalism*, Free Press, New York, 1993.

4) Andreas E. Buss: *The Russian-Orthodox tradition and modernity*, Brill, 2003. На тему везе православља и друштвеног и привредног развоја било је још аутора, попут Василиоса Макридиса или нпр. Наталије Динело.

5) О Мертоновим истраживањима на ову тему видети нпр. у: Robert K. Merton, Norman W. Storer, *The sociology of science – theoretical and empirical investigations*, University of Chicago Press, 1979.

6) Robert J. Barro: *Determinants of economic growth – a cross-country empirical study*, MIT Press, 1998.

ја Инглехарт (*Ronald F. Inglehart*) који је имао значајне осврте на изучавање утицаја религиозно-културних фактора на друштвени, привредни и научнотехнолошки развој.[7)]

1.2 Појмовни оквир истраживања

Овде свакако ваља разјаснити и појмовни оквир предмета истраживања који носи наслов: *Конфесионалност и политика научнотехнолошког развоја*.

1. *Конфесионалност* потиче од речи конфесија (лат. *confessio*), и означава у свом општем облику: *исповедање*, *признавање*, *признање*, али и (у нешто ужем смислу): *изнуду признања* и *вероисповедање* (*вероисповест*).[8)] Синтетичка дефиниција појма конфесија означава *трајну подгрупу унутар једне религије којом појединци исказују сагласност са догмама (учењима) и обредима (манифестационим радњама) групе*[9)] *и тако се подређују њеном приступу исповедању исте вере, а заједница у заједничком вероисповедању потврђује своју повезаност, и истиче постојаност спрам других религијских група*.[10)]

2. Појам *политика* такође је вишезначан. Најшире схваћено, *политика је начин усмеравања друштва*, друштвених група и појединаца *у одређеном правцу*.[11)] Овде се "политика у ужем смислу одређује као усмеравање друштва ка одређеним циљевима уз помоћ државе, а у ширем као усмеравање без обзира на субјекат ко-

7) Погледати нпр. веома интересантна изучавања Инглхарта на тему утицаја религије на развој. (Ronald Inglhart: "Kultura i demokratija", *Kultura je važna – kako vrednosti uobličavaju ljudski progres*, priredili Lorens Harison, Samjuel Hantington, Plato, Beograd, 2004, str. 147-171)

8) Heinz-Giinther Stobbe: "Konfesija",*Leksikon temeljnih religijskih pojmova,* (ur.) Adelth Khoury, Prometej, Zagreb, 2005, str. 213: "Riječ konfesija (*k*) izvodi se iz latinske imenice *confessio* koja polazi od glagolskog oblika *confiteri*. Stariji crkveni jezik poznaje dva značenja *confessio*: ispovijedanje i priznanje. (...) usmena izjava vjerovanja kod krštenja zove se *confessio* (*fidei*), isto tako vjersko svjedočenje u životu i tijekom života sve do krajnjeg slučaja svjedočenja krvlju, zbog čega su kršćani koji su bili spremni na mučeničku smrt bili i nazvani *confessores*."

9) (ур) Димитрије Калезић: *Енциклопедија православља*, Књига II, Савремена администрација, Београд, 2002, str. 1016.

10) Eerdmans Brill: *The Encyclopedia of Christianity*, Brill Leiden, 1997, p. 635: "Its preserves the freedom of the individual conscience, but it also induces conformity through public exposure of deviant behavior."

11) Тако професор Радомир Лукић политику дефинише управо социолошки. Према њему, "Politika je: 1) Delatnost usmeravanja ljudske delatnosti u određenom pravcu, tj. radi ostvarivanja određenih ciljeva." (Radomir Lukić, Pavle Jovanović: "Politika", *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982, str. 464)

ји ту функцију врши."[12] Синтетичка дефиниција појма политике означавао би: *начин усмеравања друштва у одређеном правцу и ка одређеним циљевима које се огледа у вођењу јавних послова доношењем заједничких одлука са општеобавезном снагом*.[13]

3. Коначно, када је реч о термину научнотехнолошки развој, тада би под тим појмом могли да подразумевамо *ону врсту повећања продуктивности рада која се темељи на техници,*[14] *технологији*[15] *и образовању, где је све већи део прираста производње резултат улагања у научна истраживања*.

4. На самом крају, *политика научнотехнолошког развоја представљала би начине усмеравања научнотехнолошке привредне делатности саобразно општој економској политици једне земље и једног друштва*. Ти би се модалитети кретали у идеалнотипском опсегу: од крајњег тржишног приступа иновативног, дерегулисаног индивидуализма до строго централистичког и бирократског начина вођења научнотехнолошке политике.

1.3 Временско-просторни оквир

У временском смислу истраживање ће покрити период од последњих 20 (двадесет) година. Разлог одређивања временског опсега од 20 година лежи у чињеници да је то довољна временска дистанца за мерни период са једне стране, а са друге да је створен временски простор у коме су основни саобразни обрасци у сфери политичког, правног и економског система унификовани (прелаз у неким земљама са социјализма на капитализам).

Када је реч о просторном одређењу, тада се истраживач определио за мерење конфесионалног утицаја у хришћанској религији, која је темељ идентитета како наше, тако и шире европске баштине. Три конфесије о којима ће бити овде речи су: православна, католичка и протестантска конфесија, чији су носиоци: православ-

12) Vojislav Stanovčić: *Politička teorija*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 330.

13) Ibidem

14) Šahin Mandal: *Tehnološki razvoj i politika*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd, 2004, str.5: "Pod tehnikom se u prvom redu podrazumeva skup sredstava za rad u najširem smislu reči, pa shodno takvom stanju pod tehničkim progresom treba podrazumevati pronalaženje novih i usavršavanje postojećih sredstava za rad."

15) Đorđe Vrcelj: *Merenje tehničko-tehnološkog progresa i metodi njegovog prognoziranja*, Institut za ekonomiku industrije, Beograd, 1974, str.6: "Pojam tehnologija obično podrazumeva: Skup znanja i veština fizičkim, hemijskim i drugim osobinama i postupcima obrade ili prerade sirovina, poluproizvoda i prerađevina u procesu proizvodnje, usled čega je i tehnički progres sastavni deo proizvodnog procesa u kome se mahaničko-tehničkim postupcima i hemisjko-tehnološkim procesima sirovine pretvaraju u gotov proizvod."

на, католичка и протестантска друштва (земље). Тако, просторно одређење обухвата друштва у којима је хришћанство доминантна вероисповест.

1.4 Метод

На основу метода посматрања и статистичког метода приступиће се истраживању груписаности земаља према унапред узетим показатељима (зависним варијаблама) који се тичу научнотехнолошког развоја, и за које постоје основане индикације да на њих делује конфесионални фактор (који се у том случају исказује као независна варијабла, у облику конкретне православне, католичке или протестантске земље). Груписаност земаља према конфесионалном аспекту на таблици за поједну променљиву варијаблу научнотехнолошког развоја довољан је индикатор посматране појаве.

1.5 Варијабле

Истраживање установљава две врсте варијабли. Независне варијабле су три хришћанске конфесије, а њихови носиоци су друштва или земље у којима доминира: православна, католичка или протестантска конфесија. Зависне варијабле су одређене променљиве уоквирене основаним показатељима научнотехнолошког развоја. Из чињеничног мноштва које нам нуде статистички подаци *OECD*-а и *EUROSTAT*-а издвојићемо оне показатеље или индикаторе, који самим летимичним увидом у податке, методом посматрања, омогућавају да стекнемо сазнања о присутности корелативне везе између конфесионалног и научнотехнолошког развоја. Ти показатељи су: учешће научног кадра у структури запослених, улагање у знања (% од БДП), број научних истраживача (на 1.000 запослених), број регистрованих патената (на 1.000 становника), обрт (добит) из патентних права за иновације и експлоатацију иновативних система, расходи из буџета на институције високог образовања и приватни расходи у високо образовање.

1.6 Хипотетички оквир

Хипотетички оквир требало би да понуди одговор на питање: у којим ће се општим оквирима кретати сам предмет истраживања.

Пошто постоји сагласност да су Мертонова теоријска истраживања основана, и да су дала резултате у исправном смеру, то ће основна хипотеза бити да између конфесионалног чиниоца и

научнотехнолошког развоја постоје корелативне везе, и да је културно-религијски чинилац један од одређујућих фактора креирања политике научнотехнолошког развоја.

Већ прва посебна хипотеза указује да у земљама у којима доминира протестантска конфесија постоје израженији параметри научнотехнолошког развоја.

Прва појединачна хипотеза је да је учешће научнотехнолошког кадра у укупној маси запослених највеће у протестантским земљама.

Друга појединачна хипотеза: улагање у знања такође је највеће у протестантским земљама.

Трећа појединачна хипотеза је да је и број истраживача (у одабраној маси радноактивних) такође највећи у протестантским земљама.

Четврта појединачна хипотеза је да и према броју регистрованих патената (на унапред одређени број становника) предњаче протестантске земље.

Друга посебна хипотеза: политика научнотехнолошког развоја је различито постављена у односу на преовладавајући конфесионални фактор мерених земаља.

Прва појединачна хипотеза је да су расходи из буџета грађана највећи у протестантским земљама, и то оним реформаторског усмерења (калвинисти, пуританци, презвитери, секторијанци).

Друга појединачна хипотеза: обрт (или добит) на експлоатацију патентних права из иновација и иновативних система највећа је у православним земљама, јер је број остварених патентних права овде најмањи.

На основу овако формираних хипотеза приступићемо налазу резултата, како бисмо могли да спроведемо обраду података и извршимо закључивање.

2. НАЛАЗ

1. Када је реч о учешћу научно-технолошких дисциплина у привреди ваља истаћи да је спој науке и привреде преко учешћа научника у укупном проценту запослених следећег састава. Девет од десет земаља са највишим *учешћем научног кадра у укупној ма-*

си запослених су протестантске земље.[16] На првом месту је Швајцарска, која у 1995. години (када је обављено прво мерење) није обухваћена истраживањем, да би у другом мерном узорку из 2007. године она доспела на челну позицију са 5,21% научног кадра од укупне радне снаге. На другом месту налази се Шведска која је 1995. године имала 3,87% научног кадра, да би тај број 2007. године нарастао на чак 4,94%. На трећем месту је Норвешка, која баш као и Швајцарска у првом мерењу није била обухваћена, али је 2007. године број њеног научног кадра био 4,76%. Међу првих десет само је једна католичка земља која има 4,49% научног кадра у укупној маси упослених. Следи читав низ протестантских земаља: Финска (2,71% у 1995. години и 4,40% у 2007. години), Канада (3,03% и 4,24%), Данска (2,96% и 4,01%), Холандија (3,28% и 3,90%), Сједињене Америчке Државе (3,29% и 3,74%) и Аустралија (3,31% и 3,62%). У доњем делу табеле налази се чак 8 католичких земаља у низу, и то овим редом: Белгија (2,07% и 2,91%), Шпанија (2,22% и 2,89%), Италија (2,44% и 2,83%), Португал (2,84% и 2,77%), Пољска (без мерења, и 2,77%), Мађарска (без мерења и 2,75%), Француска (2,90% и 2,64%), Ирска (2,75% и 2,40%). На дну лествице налази се православна Грчка са 2,17% у 1995. години, и 2,19% у 2007. години.

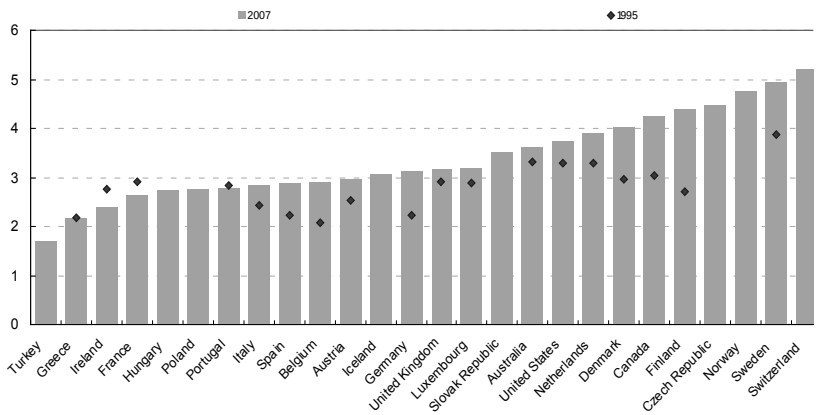

графикон 1

16) *http://oberon.sourceoecd.org/vl=6810826/cl=14/nw=1/rpsv/factbook2009/07/02/03/index.htm*

2. И *улагања у знање* (сходно проценту бруто домаћег производа за 2004. годину, или неку од каснијих година), показује сличну тенденцију.[17] Читав низ протестантских земаља и овде се истиче са највећим улагањима у знања: САД (6,6%), Шведска (6,4%), Финска (5,9%), Данска (5,1%), те Канада (4,5%). Најбоље пласирана земља, по питању улагања у научно-технолошка знања и иновативне системе је Француска са 4,3%, а затим далеко иза ње у непрекидном ланцу следе следеће католичке земље: Аустрија са 3,4%, Белгија (3,4%), Шпанија (2,7%), Италија (2,4%), Ирска (2,3%). На претпоследњем месту у овом низу налази се једна православна земља – Грчка, са 1,9%; а на последњем поново једна католичка земља – Португал, са свега 1,7% издвајања на научно-технолошка знања, од 2004. године наовамо.

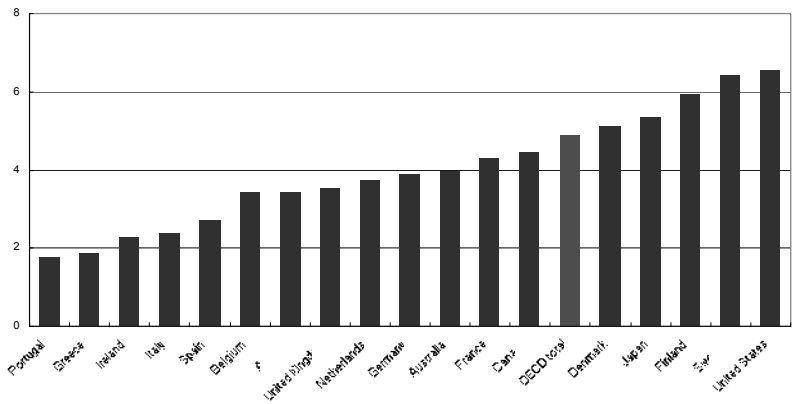

(графикон 2)

3. И у погледу *броја истраживача* (на хиљаду запослених – еквивалент са пуним радним временом) истичу се протестантске земље.[18] Истраживање је спроведено 1998. године први пут, и 2007. године последњи пут. Највишу стопу научних истраживача има Финска, и то 13,9 индексних поена у 1998. години, и чак 15,7 у 2007. години. Следи Исланд са 9,6 индексних поена у 1998, и 13,4 у 2007. години. Од четвртог до осмог места према броју истраживача заузимају следеће протестантске земље: Нови Зеланд (6,2 индекна поена у 1998. години, и 10,5 у 2007), Данска (6,9 и 10,4), Шведска

17) *http://titania.sourceoecd.org/vl=17292543/cl=14/nw=1/rpsv/factbook2009/07/01/02/index.htm*

18) *http://titania.sourceoecd.org/vl=17292543/cl=14/nw=1/rpsv/factbook2009/07/01/03/index.htm*

(9,5 и 9,8), САД (9,3 и 9,6), Норвешка (7,9 и 9,5). У средини табеле налази се православна Русија са 7,7 у 1998, и са значајним падом од 6,7 индексних поена 2007. године. При дну табеле (иза којих су само земље трећег света или оне «у развоју») су: преовлађујуће католичка Мађарска (3,2 и 4,5), доминантно католичка Пољска (3,5 и 4,4), православна Грчка (3,5 и 4,4) и католичка Италија (2,9 и 3,6).

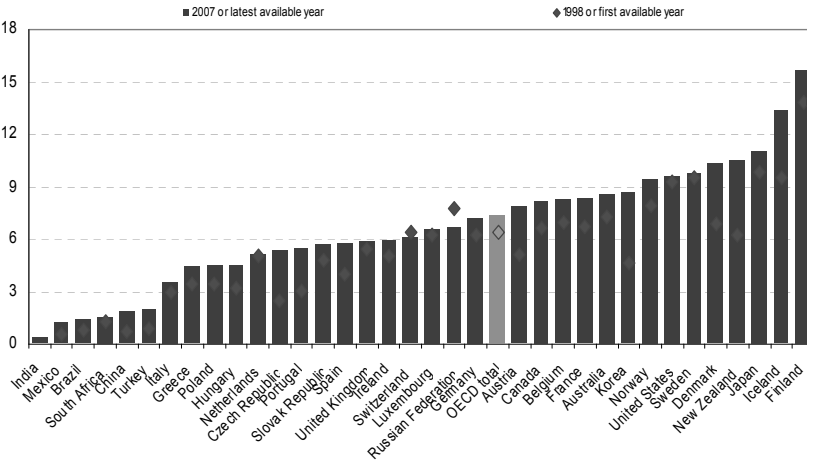

(графикон 3)

4. И када је у питању *број регистрованих патената на хиљаду становника* протестантске земље предводе.[19] На водећем, првом месту налази се Швајцарска са чак 114,8 патената на хиљаду становника. Следи трећепласирана Шведска са 93,3 патента на хиљаду становника, и Финска на петом месту са 64,7 патената. На шестом месту је Холандија са 61,5 патената на хиљаду становника у 2006. години. Осму и девету позицију заузимају Сједињене Америчке Државе (53,3) и Данска (51). Прва католичка земља са бројем патената (ако изузмемо Луксенбург који заузима позицију испред са 48,3) је Аустрија са 46,8 патената. У доњем делу табеле поред низа католичких земаља (Шпанија 5,4; Мађарска 4,1; Чешка 1,7), налазе се и две православне: Грчка са 1,3 патента, и Руска федерација са 0,4 патента на хиљаду становника.

19) *http://titania.sourceoecd.org/vl=17292543/cl=14/nw=1/rpsv/factbook2009/07/01/04/index.htm*

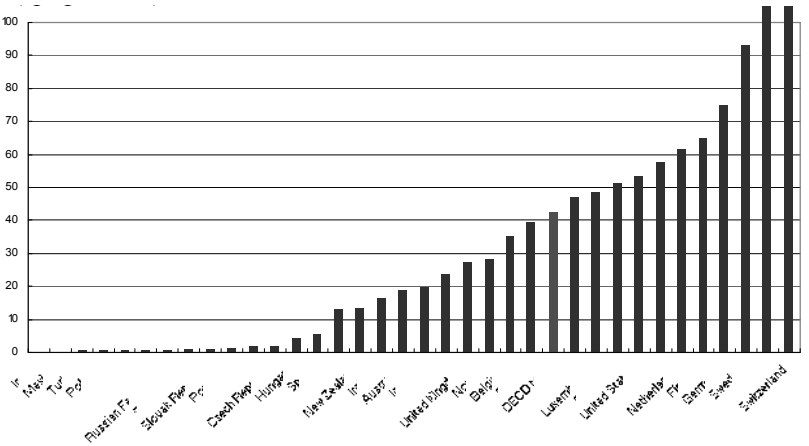

(графикон 4)

5. Када је реч о *обрту (или добити) за експлоатацију патентних права из иновација и иновативних система* (изражених у процентима за последњу мерљиву 2006. годину), резултати стоје овако.[20] На првом и другом месту налазе се две православне земље: Грчка са 25,7% и Румунија са 18,5%. Следе две католичке земље: Словачка са 16,7% и Шпанија са 15,9%, а потом две протестантске: Финска (15,7%) и Шведска (15%). На дну колоне су протестантске земље: Уједињено краљевство (8,5%), Данска (7,8%), Норвешка (4,8%) и Летонија (3,4%).

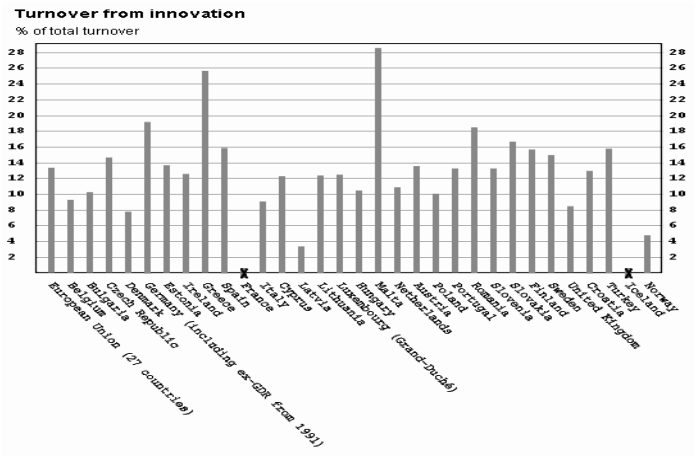

(графикон 5)

20) *http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/graphToolClosed.do?tab=graph&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdec340&toolbox=legend*

6. Поређењем конфесионалне припадности држава са *расходом истих на институције високог образовања*, добијамо следећу слику.[21] Највеће учешће у расходу у односу на проценат друштвеног бруто производа мерено у 2005. години имају Сједињене Америчке Државе: 1% јавне потрошње и 1,9% приватне потрошње. Следи доминантно протестантска Канада са 1,4% јавне и 1,1% приватне потрошње. Четврта је Финска са 1,7% јавне и 0,1% приватне потрошње. Одмах иза се налазе и следеће протестантске земље: Данска (1,6% и 0,1%), Шведска (1,5% и 0,2%) и Аустралија (0,8% и 0,8%). Прва католичка земља, Пољска, налази се тек на 8. месту са 1,2% јавне и 0,4% приватне потрошње. Далеко иза је православна Грчка са 1,4% јавне и без приватне потрошње. На дну табелу су католичка: Чешка Република (са 0,8% и 0,2%), Италија (0,6 и 0,3) и Словачка (0,7% и 0,2%). На самом рубу табеле је још једна православна земља – Руска федерација са 0,8% учешћа у јавном расходу на институције високог образовања, и без учешћа приватне потрошње у овој области.

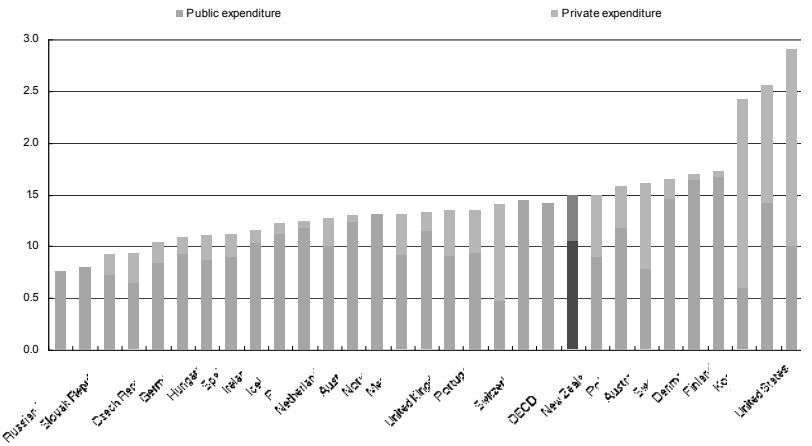

(графикон 6)

7. Када је реч о уделу за *издвајање приватних трошкова у високо образовање* (изражено у процентима од бруто друштвеног производа), тада је ситуација следећа.[22] У врху се налази низ од пет протестантских земаља: САД са 68,9% у 2000. години и 65,3% у 2005. години, следи Аустралија са 49% и 52,2%, Канада (39% и

21) *http://oberon.sourceoecd.org/vl=2830275/cl=28/nw=1/rpsv/factbook2009/09/02/04/index.htm*

22) *http://oberon.sourceoecd.org/vl=2588795/cl=20/nw=1/rpsv/factbook2009/09/02/03/index.htm*

44,9%), Нови Зеланд (без мерења и 40,3%) и Уједињено краљевство (32,3% и 33,1%). На самом дну табеле су католичка Аустрија са 3,7% и 7,1%, протестантска Финска са 2,8% и 3,9%, православна Грчка са 0,3% и 3,3%, и протестантска Данска са 2,4% и 3,3%.

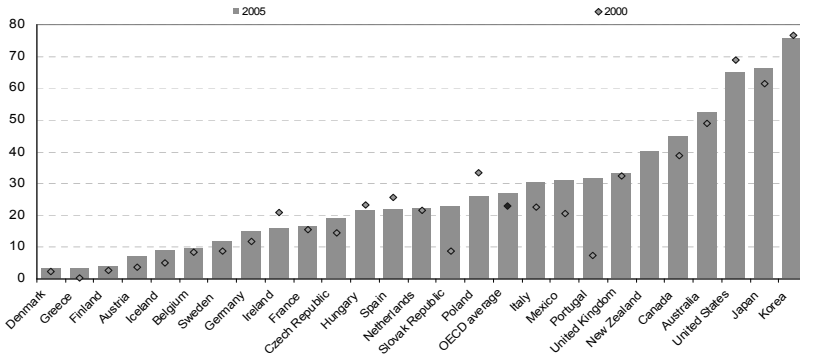

(графикон 7)

3. ОБРАДА ПОДАТАКА

1. Девет од десет земаља са највишим учешћем научног кадра у укупној маси запослених су протестантске земље. Након једне католичке земље, поново се ређа низ од неколико протестантских земаља. У доњем делу табеле налази се чак 8 католичких земаља у низу. На дну таблице једна је православна земља.

2. И улагање у знања има сличну тенденцију. Највећа улагања у знања исказује низ од неколико протестантских земаља. У средини таблице налази се ланац католичких земаља, а на дну листе једна православна и, коначно, једна католичка земља.

3. И у погледу броја истраживача (на хиљаду запослених) одударају протестантска друштва. Прва два места су резервисана за ове земље, баш као и распоред од 4-8. места. Средину таблице заузима једна православна земља, док се на дну распореда налази низ од: неколико католичких, једне православне, па поново низ од неколико католичких земаља.

4. И када је у питању број регистрованих патената на хиљаду становника протестантске земље предводе. Прво, треће, пето, шесто, осмо и девето место заузимају протестантска друштва. Тек на десетом месту је једна католичка земља. Доњи део табеле резер-

висан је за низ католичких земаља, а при дну су два православна друштва.

5. Највишу добит на експлоатацији патентних права из иновација и иновативних система показују две православне земље, следе их две католичке. На дну колоне налази се низ од неколико протестантских друштава.

6. Највеће расходе на институције високог образовања имају чак првих седам протестантских земаља. Прва католичка земља која одваја одређени проценат од БДП-а налази се тек на осмом месту. Далеко иза је једна православна земља, а на дну табеле неколико католичких земаља. Прваославна земља је последња на листи.

7. Слика је још евидентнија када је реч о издвајањима приватних трошкова за високо образовање. У врху листе су пет протестантских земаља, а на дну табеле католичке и протестантске земље. Овде треба нагласити да су на врху табеле САД и британски доминиони који имају превалентан калвинистички, пуритански, презветеријански и англикански облик вероисповедања хришћанства.[23] Насупрот томе на дну табеле се налазе земље скандинавског појаса у којима је лутеранство доминантна (државна) религија.

На основу упоредног истраживања понуђених статистичких података *OECD*-а и *EUROSTAT*-а може се закључити да протестантске земље имају: највеће учешће научног кадра у укупној маси запослених, највећи број истраживача (на 1.000 становника), највећа улагања у знања, највећи број патената (на 1.000 становника), највећа улагања из буџета у високо образовање, као и највећа издвајања из личних (приватних) буџета у високо образовање. Обрнуто, највишу добит из патентних права (у односу на БДП) имају православне земље, а следе католичке. Пошто су добити из патентних права у православним привредама велике, из овога следи да је научно-истраживачка делатност орјентисана више централистички него приватно и комерцијално. Обрнуто, пошто су добити из експлоатације патентних права у протестантским земљама мале то указује на високо комерцијализован карактер научноистра-

23) Англиканци су по многим питањима већ увелико калвинизовани, што је последица политике енглеске круне да приближи учења Англиканске цркве пуританизму, који се тој истој круни коначно и покорио дајући јој легитимитет. Остваривање доминантног места енглеске власти у друштву, које је коначно признао и пуритански верски покрет, утицао је да та иста власт утиче у правцу додатног реформисања Англиканске цркве. Тако је дошло до додатне протестантизације англиканизма (који је некада доктринарно био између католичанства и протестантизма).

живачке делатности, и орјентацију ка тржишном облику привређивања у овој области.

ЗАКЉУЧАК

На основу теоријских предпоставки, постављеног хипотетичког оквира и налаза стања да се закључити да је полазна Мертонова примеса о присној вези савременог научнотехнолошког приступа и протестантске конфесионалне културе потврђена. Са друге стране, политика научнотехнолошког развоја се у протестантским земљама унеколико разликује од конфесионално-културног миљеа у католичким друштвима и још више између протестантских и православних земаља. Ова политика се, међутим, разликује и међу самим протестантским земаљама и то према скали: лутерани – реформисани, чиме се и по овом питању потврђују Веберове тезе о (тада само могућим, а данас и доказивим) различитостима у друштвеним приступима лутерана и калвиниста (презветеријанаца и секти). Политику научнотехнолошког развоја у протестантским земљама (коју диктирају реформисани, а прате је тек лутерани) одређује склоност ка иновативним улагањима, тржишни приступ проблему, комерцијализација услуга, распрострањеност практичних иновација. Насупрот томе православна друштва (која су добрим делом изашла из планске привреде и договорне економије) карактерише: некомерцијални приступ научнотехнолошким активностима, мања улагања у иновативне делатности, бирократски приступ овом сектору привреде, орјентација према базичним истраживањима.

Наведени истраживачки подухвати и горе изнети закључци указују на тесну везу између конфесионалног и научнотехнолошког развоја. Потврђивање основних поставки: Мертона, Вебера, Бароа и Инглехарта указује на нерскидиве везе културних чинилаца и економског – друштвеног и привредног развоја, у коме је научнотехнолошки развој тек један његов нераскидиви део. Тако, коначно, економија престаје да се сагледава само као некаква засебна научна дисциплина издвојена из интеракције са другим друштвеним подручјима и подложна економском инжењерингу који разара верско-онтолошко, културно и друштвено ткиво једне нације. Она сада почиње да се сагледава и као друштвена делатност (и друштвена наука у пуном значењу речи), у којој вредности, норме

и култура играју важну улогу, и у којој је политика место сусрета културе и економије, религије и науке.

Vladan Stankovic

CONFESSIONS AND POLITICS OF SCIENTIFIC-TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT

Summary

In this paper author analyzed connections between three Christian confessions (Orthodox, Catholic and Protestant) and pointers of scientific-technological development and on the basis of this analysis the author made conclusions on influence of confession-cultural factors on the politics of scientific-technological development. The starting point in the analysis is a theoretical-notional frame, then the author analyzed the pointers, made research and presented final conclusions. First part of the paper encompasses firstly a theoretical frame of research in this field that has been conducted so far, and then a practical (working) definition of the object of research (notional frame). Second part is operational one, and it was written by underlining the pointers which clearly pointed a relation between confessional and scientific-technological development. In third part of the paper on the basis of statistical data the author connected independent variables of confessional (mainly in the case of Orthodox, Catholic and Protestant states) with dependent variables of scientific-technological development (on the basis of the OEBS and EUROSTAT data). In the end of the paper, on the basis of such data the author made conclusions on (non)existence of correlations between confessional and scientific-technological development. In case of the content of the meaning of the words used in the research the author used following methods: method of observation, statistical method, method of intertwined cultures, comparative method and method of ideal types. Among formal (structural) methods there were implemented the following methods: inductive method and method of deduction, concretization and generalization.

Key Words: politics, confession, scientific-technological development

ЛИТЕРАТУРА

• Al-Magarief, Tarik Mohamed: *An inquiry into the islamic ethic and the spirit of capitalism*, Department of Economics of the University of Oregon, 1989.

- Barro J. Robert: *Determinants of economic growth – a cross-country empirical study*, MIT Press, 1998.
- Brill Eerdmans: *The Encyclopedia of Christianity*, Brill Leiden, 1997.
- Buss E. Andreas: *The Russian-Orthodox tradition and modernity*, Brill, 2003.
- Veber, Maks: *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Svjetlost/Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.
- Vrcelj Đorđe: *Merenje tehničko-tehnološkog progresa i metodi njegovog prognoziranja*, Institut za ekonomiku industrije, Beograd, 1974.
- Inglhart, Ronald: „Култура и демократија“, *Култура је важна – како вредности уобличавају људски прогрес*, приредили Lorens Harison, Samjuel Hantington, Плато, Београд, 2004, стр. 147-171,
- Калезић Димитрије: *Енциклопедија православља*, Књига II, Савремена администрација, Београд, 2002.
- Lukić Radomir, Jovanović Pavle: "Politika", *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982, str. 464-468.
- Mandal Šahin: *Tehnološki razvoj i politika*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd, 2004.
- Merton K. Robert, Storer W. Norman: *The sociology of science – theoretical and empirical investigations*, University of Chicago Press, 1979.
- Novak, Michael: *The Catholic ethic and the spirit of capitalism*, Free Press, New York, 1993.
- Stanovčić, Vojislav: *Politička teorija*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
- **Stobbe**, Heinz-Giinther: "Konfesija", *Leksikon temeljnih religijskih pojmova*: (ur.) Adelth Khoury, Prometej, Zagreb, 2005, str. 213-217.
- *http://oberon.sourceoecd.org/vl*

Овај рад је примљен 8. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
316.75:2

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 143-154.

Ђуро Бодрожић[*]
Институт за политичке студије, Београд

ИДЕОЛОГИЈА И РЕЛИГИЈА[**]

Сажетак

Разумевање једног друштва, народа или цивилизације подразумева разумевање њихове културе. Срж сваке културе налази се у религији, коју је, опет, немогуће оделити од митологије с чијом је структуром испреплетена. Мит о пореклу, о тренутку од којег један народ почиње себе распознавати, најбоље говори о његовом разумевању самог себе и односу према другима, око себе.

Заједничка веровања, никако заједнички интереси, од скупљеног мноштва чине моралну заједницу и држе је на окупу. Од самог почетка, Американци су себе видели као изабрану нацију, као народ који има уговор с Богом да изврши поверену му мисију.

Кључне речи: идеологија, религија, мит, американизам, протестантизам.

Народи се, упркос универзалним људским својствима, што се по себи разуме, разликују по својој природи и задацима, ма колико се овакве тврдње карактерисале као манифестација расизма и шовинистичког национализма, чему су склони савремени мондијалисти.

Мит је прича која посведочава о догађају који је оставио трајан утисак у свести народа, постао њеним трајним делом, обликовао свест и наставио се као сећање кроз целокупно повесно време.

* Истраживач сарадник, Института за политичке студије у Београду

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Сам догађај, разуме се, морао је бити потресан да би свест била њиме обузета.

И морао је бити посвећен, издигнут изнад конкретне земаљске коњуктуре. А да би то био, он се прима као уговор с Богом, примљен својом вољом и запечаћен сопственом крвљу.

Мит о пореклу, дакле, тренутак или догађај «који један народ доживљава као свој почетак, много говори о његовом најтемељнијем разумевању самог себе».[1)]

Заједнички интереси, правни и политички поредак, свакако да обликују оно што се зове народ, „али исто тако готово да је сувишно подсећати на то како су код свих народа с представама богова присно повезани највиша власт, законодавство, обичаји, чак и занимања. Питање је баш да ли све што се претпоставља, и што је свакако дато с једним народом, може уопште да се замисли без икаквих религијских представа које нигде не опстоје без митологије.“[2)]

Заблуда је веровати да се људи понашају само у складу с рационално одабраним интересима, пре свих оним из домена економије. „Основни покретачки мотиви историје и политике налазе се у области духа, а не економије. Политика је неодвојиви део људске културе, култура је, пак, оваплоћење духа којим се бави филозофија“.[3)]

Без унутрашње кохезије и заједничке приче која даје смисао, заједница остаје механичка. А с њом она постаје једна морална и духовна целина. Или, Диркемовим језиком, органска заједница. Без заједничких веровања такво што је незамисливо. Спољашње везе, ма колико чврсте, као што су државни и правни поредак, недостатни су да међу припадницима једне политичко-правне групације створе присне везе и узајамну солидарност. Све цивилизације, прошле и садашње, имале су у правилима морално-правне садржине своје почело. У утврђивању ових правила преплићу се религијски и политички моменти, историја и легенда.[4)] Карл Шмит

1) Р. Н. Бела, *Погажен завет*, Београд, XX век, 2003, стр. 28.

2) Ф. В. Ј. Шелинг, *Философија митологије*, Београд, Опус, 1988, стр. 69.

3) Н. Нарочницка, *Русија и Руси у светској историји*, Београд, СКЗ, 2008, стр. 21.

4) В. Становчић, *Политичке идеје и религија 1*, Београд, Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, 2003, стр. 8.

је устврдио: „Сви прегнантни појмови модерне теорије државе јесу секуларизовани теолошки појмови“.[5)]

Страх од спољашње принуде може човека учинити пузавцем без уверења, али тешко може код њега створити уверења због којих би се он био готов жртвовати и запечатити их својом крвљу.

Реформација је самом борбом против папе и универзалистичких претензија римске цркве помогла стварању нације и појави национализма. „Откад је реформација пресекла на пола нашу Европу, хришћанство не постоји“ – каже Морас и додаје – „Где се налази људски род за сваког човека понаособ? У његовој отаџбини.“[6)] Почетак разједињавања не почиње плурализмом догми већ плурализмом њиховог тумачења. Средњевековно црквено јединство западног света бива разбијено Реформацијом. Нестајањем црквеног, нестало је и политичко јединство, а заједно с њим и свест о припадању ‘’светској држави’’. Суочен са открићима како на подручју природних наука, тако и у географији (Америка) рушио се постојећи светоназор, јер много од оног што је очекивано после историје, постало је историјска стварност. Љуљањем физичког, неминовно се заљуљао и метафизички свет.[7)]

Природа било ког друштва не може се разумети ако се не посвети дужна пажња религијском животу друштва. Јер је религија породила све оно што је у друштву битно, што је омогућено тиме „што је идеја друштва душа религије“.[8)] „Истински покретачки мотиви појава људске историје откривају се – каже Нарочницка – у поимању да свака државна стратегија, социјално-економска доктрина или концепција спољне политике увек имају филозофску основу, и још дубље – религијску, која одређује смисао историјског бића и одређено виђење сопствене улоге и места у светској историји.“[9)] Оно што се збирним именом назива култура има свој корен у религији. Слабљењем религијског импулса, култура губи своју основу и стваралачки потенцијал. То важи и за америчко друштво.

5) К. Шмит, *Политичка теологија - Норма и одлука, Карл Шмит и његови критичари*, Београд, Филип Вишњић, 2001, стр. 107.

6) Према, М. де Унамуно, *Агонија хришћанства*, Београд, Clio, 2000, стр. 33.

7) Е. Спекторски, *Историја социјалне филозофије*, Београд, Службени лист и др, 1997, стр. 165-170.

8) Е. Диркем, *Елементарни облици религијског живота*, Београд, Просвета, 1982, стр. 380.

9) Н. Нарочницка, *Исто*, Београд, СКЗ, 2008, стр. 17.

Американци су били религиозан народ и као мало где религија је утицала на јавни живот, нарочито се мора обратити пажња на установу богослужења и њој сродно политичко говорништво препуно библијске симболике. Протестантско свештенство давало је тон и било главни гласноговорник америчке културе. Протестантска реторика ушла је у политички дискурс и вршила моћан утицај и на лични карактер и на карактер друштвених покрета.

Битна црта америчке свести јесу месијанизам и провиденција. То је идеја, својствена англосаксонском, нарочито америчком пуританизму, потекла из калвинизма. Идеја посебне предодређености нашла је надахнуће у Старом завету. Према Калвиновом учењу, од искона људи се деле на предодређене за спасење и оне којима је то недоступно, што се распознаје према њиховом пословном успеху и резултату до ког се долази радом и штедљивошћу. Своје корене калвинизам има у албижанској јереси и манихеизму. Калвинистичка свест не пристаје на боголикост сваке душе и дату јој слободу ради трагања за универзалним смислом и спознајом Тајне, сопственим духовним искуством. У складу с тим деле се и нације на изабране и непотребне, без икакве вредности осим да буду средство изабраним.

Протестанти сматрају своју веру вером изабраних, просвећених и разумних, а све друге, па и хришћане, нарочито православне, који се држе старе вере и црквеног живота, сматрају нижом расом. У опхођењу с таквима искључен је сваки вид солидарности или облик милосрђа. Такво нешто било би, по њиховом схватању, увреда Бога и ремећење Његовог реда. Лицемерје и фарисејска охолост одвели су особитом типу верског фанатизма: „к фанатизму охолога разума и самоувјерења да је само истина у њихову вјеровању међу свјема другим вјеровањима“.[10)]

У САД су се скупили људи са свих страна света, најразличитији људски материјал. Али, америчку цивилизацију створили су досељеници из Западне Европе. Они су оформили иницијално језгро и дали смер развојном процесу америчког друштва. Сви други, након што је цивилизација добила развојну инерцију, ушли су у овај процес, подржали га и били искоришћени. Идејни инспиратори и организатори били су људи западног типа. Од тога колико ће они

10) К. П. Побједоносцев, *Мисли о цркви, држави, вјери, народној просвјети*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1899. стр. 109.

задржати своје место и улогу у будућности зависи и опстанак Америке какву знамо.[11)]

Америка је творевина западног, првенствено, англосаксонског човека. И то њиховог најрадикалнијег елемента.

Николај Данилевски проницљиво је уочио да је одлазак овог дела њеног људства за Енглеску права срећа. „Посебно срећном околношћу – пише Данилевски – за Енглеску се може сматрати да је најрадикалнији, најдоследнији део њеног становништва, Пуританци, одлучио да оде преко океана ради брзог остварења својих идеала. То одстрањење демократских елемената задуго је Енглеску учинило безбедном земљом".[12)]

Свака империја има у своме језгру једну доминирајућу империјалну нацију. Тамо где је било више од једне империјалне нације структура империје се показала као нестабилна. Способност империје да се супротстави својим непријатељима у највећој мери је условљена својствима империјалне нације.[13)] Управо је овај људски материјал, о ком говори Данилевски, постао доминирајући и дао новооснованој земљи империјалну црту и зацртао будућност.

А какви су били његови идеали?

Вести о новој земљи, откривеној преко океана, распалили су машту Европљана. Осећања су била подељена. И наде и страхови били су покренути из најдубљих темеља.

Нова земља доживљена је као рај и као пустиња. Библијски појам пустиње блиско је повезан с темом обнове и очишћења, неопходним да би се могло кренути путем сопственог послања и мисије која је од Бога додељена појединцу или народу. Тема обнове покренута реформацијом успоставила је симболичку везу с темом нове земље. Пред том новом, непознатом земљом колонисти су осећали огромне наде и страхове, а свој поход доживљавали као мисију уговорену с Богом и потврђену заветом који представља скуп обавеза у односима између Бога и човека и између човека и човека. Проповед коју је одржао Џон Винтроп, први вођа масачусетских колониста, на палуби брода пре него су се колонисти искрцали на нову земљу о том најречитије говори:

11) А. Зиновјев, *Запад: феномен западњаштва*, Београд, Наш дом, 2002, стр. 41.

12) Н. Данилевски, *Русија и Европа*, Београд, Службени лист и др, 1994. стр. 201.

13) П. Турчин, *Рат и Мир и Рат*, Београд, ПортаЛибрис, 2006, стр. 6.

„Тако стоји ствар између нас и Бога. Ми смо склопили завет с њим за ово дело, ми смо добили Овлашћење, Господ нам је допустио да зацртамо сопствене Одредбе, ми смо се заветовали да ћемо се упустити у овај Подухват с одређеним циљем, ми смо га потом преклињали за милост и благослов: Сада, ако Богу буде воља да нас чује, и у миру нас доведе до жељеног места, потврдиће тај Завет, запечатиће наше Овлашћење и очекиваће строго придржавање Одредаба које Завет садржи; али, не будемо ли се држали тих Одредаба које су циљеви које смо себи поставили, и не будемо ли искрени пред Богом, ако не пригрлимо овај свет, већ наставимо да тежимо материјалним циљевима и да тражимо велике ствари за себе и своје потомство, Господ ће се сигурно дићи у гневу против нас, осветиће се таквом кривоклетничком народу и показати колика је цена за прекршај таквог Завета.

Једини начин да избегнемо тај бродолом и осигурамо своје потомство јесте да послушамо Савет Старога завета, да поступамо Праведно, да пригрлимо милосрђе, да понизно ходамо са својим Богом. ... Господ ће бити наш Бог и радоваће се што борави међу нама који смо његов народ... Видећемо да је Бог Израиљев међу нама кад нас десеторо буде у стању да победи хиљаду непријатеља...“[14)]

У свом првом инаугуралном говору Џорџ Вашингтон је рекао: „Можда се очување свете ватре слободе и судбина републиканског модела власти с правом сматрају темељним и коначним улогом у експерименту који је поверен америчком народу“.[15)]

Насељеници нису нашли ненасељену област. Тамо је обитавао народ особених својстава и самобитне културе. Њих је чекало истребљење. Да би злочин био почињен без икакве гриже савести, без моралних дилема и осуда, било је неопходно да се миту о расној инфериорности жртве придружи и други мит, о расној супериорности починиоца који све то чини у име виших циљева за које су предодређени неком вишом, божанском вољом која их је учинила изабраним народом.

Порицање културне самобитности америчких урођеника циљао је управо на „порицање њихове хуманости; оно се одражавало и на економском, па чак и на биолошком плану. Нови досељеници су лишавали Индијанце не само инхерентног људског права да њи-

14) Према, Р. Н. Бела, *Исто,* стр. 40, 41.

15) *Исто,* стр. 62.

хова култура буде схваћена и поштована већ су им и немилосрдно одузимали земљу и могућност да себи обезбеде живот, а веома често су их лишавали и самог живота. То је био првобитни злочин на којем је америчко друштво засновано".[16)]

Злочину истребљења домородаца придружен је нови злочин присилног довођења афричких црнаца и њихово претварање у робове. „Тако је – пише Роберт Н. Бела – већ на самом почетку постојања америчког друштва почињен двоструки злочин, чије непроцењиве последице још увек лебде над нама."[17)]

Рецепт који је примењен на Индијанце и црнце предлаган је и за друге заједнице. Тако је сенатор Алфред Џ. Беверић, 1900. године, а по питању анексије Филипина, осврћући се на богатство острва и на корист коју би од тог могле имати САД, а не пропуштајући да укаже на расну инфериорност и неспособност тамошњих становника, понудио следеће аргументе: „Бог није хиљадама година припремао народе који говоре енглеским језиком и народе тевтонског порекла да би се они само узалудно и доконо бавили сами собом и дивили се сами себи. Није. Он нас је направио врхунским организаторима света да бисмо увели систем тамо где влада хаос. Он нам је улио дух прогреса да бисмо савладали снаге реакције широм света. Он нас је учинио вичним владавини да бисмо успоставили власт међу дивљим и престарелим народима. Кад не би било такве силе као што је наша, свет би се вратио у варварство и мрак. И целој нашој раси Он је означио амерички народ као своју изабрану нацију која ће коначно довести до спасења света."[18)]

Историја света је историја изабраног народа и зато што је добро за њега добро је и за свет. У том духу писао је и Херман Мелвил, један од ретких америчких писаца који заврђује да се сматра првокласним: „А ми Американци смо особен, изабран народ – Израиљци свог времена; ми носимо славолук слободе света. Пре седамдесет година избегли смо из ропства; и, поред нашег права стеченог рођењем – које обухвата један континент на земљи – Бог нам је дао, као будуће наслеђе, пространу земљу политичких пагана, који ће тек доћи и лећи у сенку нашег славолука а да ниједна рука не буде окрвављена. Бог је нашу расу предодредио за велике ствари, и човечанство их од нас очекује; и ми осећамо велике ства-

16) *Исто,* стр. 65, 66.

17) *Исто,* стр. 66.

18) *Исто,* стр. 67.

ри у својим срцима. Остале нације морају ускоро бити у нашем зачељу. Ми смо пионири света; претходница која је послата да кроз досад нетакнуту дивљину прокрчи пут у Нови свет који је наш. Наша снага је у нашој младости; у нашем неискуству, у нашој мудрости. У време кад друге нације умеју само да тепају, наш громки глас се далеко чује. Предуго смо сумњали у себе и питали се да ли је политички Месија заиста стигао. А он је дошао у нама, и ми треба само да га пустимо да из нас проговори. Не смемо никад заборавити да је, готово први пут у историји света, наша национална себичност заправо безгранично човекољубље; јер не можемо чинити добро Америци а да то не буде добро и за цео свет.“[19)]

Величање сопствене нације као изабране врло лако може да измакне контроли и да се претвори у необуздани расистички империјализам. Роберт Н. Бела би рекао да „идеја о изабраном народу која се отме контроли и обавезама завета води право у пакао“.[20)] Ако се и могло десити да се, барем на тренутак, посумња да су све англосаксонске особине у складу с хришћанством и сви поступци по Божијој вољи, у оном ко је био на супротној страни од њих није никад налажено нешто што би било у пуној мери људско и како Бог хоће.

У Америци 17-ог века разлика између белих и црних људи означавана је тако што су прве звали хришћанима, а друге црнцима. Бити хришћанин, с једне стране, значило је веровати да су сви људи браћа; с друге стране, у име тог истог узимано је право европских хришћана да поробљавају, пљачкају и уништавају све друге, уколико су друге расе. Уколико су им обичаји или боја коже другачија ни истоветност вере им није могла помоћи. „Такав дијалектички однос између универзализма и партикуларизма, између свеобухватности и искључивости налазимо код свих народа. Али само је у Америци универзалистичко схватање човека постојало напоредо с најгрубљом и најсуровијом искључивошћу.“ Чак ни установа ропства, док је постојала у САД, није била препрека да се ово друштво истиче и дичи називом најдемократскије земље света.

Токвил је забележио значај религије у Америци и у коликој се она мери уплиће у свакодневни живот људи у свим његовим сегментима укључујући културу и политику. При том се није обраћала пажња коју религију они исповедају. Било је важно да некакву ре-

19) *Исто.* стр. 68.

20) *Исто,* стр. 92.

лигију имају. Суштина религије сведена је на некакво субјективно осећање.

Религија по којој свако може веровати како му је воља и по свом нахођењу противречи сваком класичном религијском схватању „или му одузима не само сваку спољну и сваку унутрашњу обавезност, тј. сваку веродостојност, па дакле одриче религију уопште јер је она незамислива без потпуне веродостојности која себи потчињава сав човеков дух, исто онако као што логичка веродостојност потчињава себи његов ум“.[21)]

Као добар пример такве религиозности Николај Данилевски наводи детаљ везан за председника САД Џеферсона. Џеферсон је узео два примерка Јеванђеља и маказама изрезао оно што му се чинило да одговара моралности како ју је он схватао, а то значи оно што му се допадало. После је то налепио у посебну свеску и добио систем религије према својој потреби. Исто би се могло рећи и за сваког привржениka протестантизма.

Али, каква је то, онда, религија? „Већ сам религиозни плурализам говори да је америчка религиозност историјски формирано испољавање једног феномена сасвим друге врсте него што је религија – идеологије... То је – каже Александар Зиновјев – историјски куриозитет – безбожна идеологија у лицемерној религиозној обланди“.

Говорећи о цркви у Енглеској из које су амерички колонисти понели своје „вјерују“, још је, у свом *Дневнику*, и Достојевски записао: „Улазите у цркву; тамо: дивна служба, богате ризе, кадионице, свечана тишина, мир на лицима оних који се моле. Чита се Свето писмо, сви приступају и у сузама љубе свету књигу, ганути. И, шта? То је црква – атеиста. Сви они који се моле не верују у Бога. Обавезна догма и услов за приступање таквој цркви – јесте атеизам“.[22)]

Америка је, без обзира на фанатичну религијозност калвиниста, од самих почетака била антропоцентрична.

Нису ли исти разлози навели Исидору Секулић да, уочавајући овај моменат и запажајући исто, о америкaнизму каже нешто што би на први поглед, нарочито данас, могло изгледати као потпун промашај. Само су – вели она – народи који имају националну

21) Н. Данилевски, *Исто,* стр. 172.

22) Ф. М. Достојевски, *Дневник писца 1876*, Београд, Партизанска књига, 1981, стр. 113.

религију стварали и стваране историју. Народи који немају националну веру, губе своју моћ. Америци недостаје једна јединствена национална вера и без тога нема праве националности. „Америка – наставља Исидора – за коју се још недавно говорило да ће американизовати цео свет, остала је апаратна до данас, јер она гомила емиграната из свих божјих земаља, која је без успомена, без расе, без традиција, та је гомила анационална и узалудан је и смешан је њен покушај да књижевношћу и драмом створи и докаже националност.“[23)]

Djuro Bodrozic

IDEOLOGY AND RELIGION

Summary

Understanding of one society, nation or civilization implies understanding of their culture, too. Essence of each culture is in its religion. However, it is impossible to separate religion from mythology as it is intertwined with its structure. A myth on the origins of the people and the moment from which the nation started to recognize itself speaks best about their understanding of themselves and their relationship toward other peoples around them.

Mutual believes, and not mutual interests, make one moral community out of a gathered crowd and keep them together as a unit. From the very beginning, Americans viewed themselves as a chosen nation, as the people who had the contract with God to accomplish the mission that was entrusted to them.

Key Words: ideology, religion, myth, Americanism, Protestantism

ЛИТЕРАТУРА

- Р. Н. Бела, *Погажен завет*, Београд, XX век, 2003.
- Ф. В. Ј. Шелинг, *Философија митологије*, Београд, Опус, 1988.
- Н. Нарочницка, *Русија и Руси у светској историји*, Београд, СКЗ, 2008.
- М. де Унамуно, *Агонија хришћанства*, Београд, Clio, 2000.
- Е. Спекторски, *Историја социјалне филозофије*, Београд, Службени лист и др, 1997.
- Е. Диркем, *Елементарни облици религијског живота*, Београд, Просвета, 1982.
- К. Шмит, *Политичка теологија - Норма и одлука, Карл Шмит и његови критичари*, Београд, Филип Вишњић, 2001.

23) И. Секулић, *Служба*, Нови Сад, 1966, стр. 106 и 107.

- К. П. Побједоносцев, *Мисли о цркви, држави, вјери, народној просвјети*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1899.
- А. Зиновјев, *Запад: феномен западњаштва*, Београд, Наш дом, 2002.
- П. Турчин, *Рат и Мир и Рат*, Београд, ПортаЛибрис, 2006.
- И. Секулић, *Служба*, Нови Сад, 1966.
- Ф. М. Достојевски, *Дневник писца 1876*, Београд, Партизанска књига, 1981.
- В. Становчић, *Политичке идеје и религија 1*, Београд, Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, 2003.

Овај рад је примљен 13. јула 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ЕКОНОМИЈА

157

Татјана Драгићевић Радичевић

КОРПОРАТИВНИ КАПИТАЛИЗАМ, КРАЈ ЈЕДНЕ ДОКТРИНЕ – АПСТРАКЦИОНИЗАМ ИЛИ КРЕАТИВНА ДЕСТРУКЦИЈА

175

Раденко Марић

ДРУШТВЕНО-ЕТИЧКИ ИЗАЗОВИ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

189

Бела Мухи

ТРЖИШТЕ АВИО УСЛУГА У СРБИЈИ У НОВИМ ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКИМ УСЛОВИМА – ДОЛАЗАК НИСКОТАРИФНИХ АВИО-КОМПАНИЈА

УДК:
330.342.14+316.323.6

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 157-174.

Татјана Драгичевић Радичевић
Мегатренд Универзитет Београд

КОРПОРАТИВНИ КАПИТАЛИЗАМ, КРАЈ ЈЕДНЕ ДОКТРИНЕ – АПСТРАКЦИОНИЗАМ ИЛИ КРЕАТИВНА ДЕСТРУКЦИЈА

Сажетак

Капитализам као уређење своју егзистенцијалну функцију започиње напуштањем феудалног уређења, од средине 16. века. Прошао је кроз три фазе: трговачки капитализам (XVII і XVII век), индустријски капитализам (XIX и XX век) и корпоративни или транснационални капитализам. Након индустријске револуције развојни пут капитализма улази у фазу акцелерације. Убрзава се производња и стопа раста, али и прометна фаза изражена кроз потрошњу. На тај начин долази до убрзања репродуктивног циклуса, који капитал дели на новчани и предузетнички. На тај начин, наглашава се улога финансијског тржишта, хартија од вредности и берзе. У фази индустријализације започиње процес отуђења радника од ефеката уложеног рада, управо кроз машине чији је он креатор, и власника од сопственог капитала. Фром истиче да управо у капиталистичком начину производње, доминирају појединачни циљеви (радник, менаџер, власник), и да се у њему они зову закони тржишта, а у сваком другом имали би синоним у анархији. Такво отуђење доводи до потпуне реификације човека и апстраховања човека не само од других већ и од самог себе. Човек постаје пројекција ирационалног зависника од материјализоване форме духа зване новац. Гигантске корпорације, географски и функционално распрострањене, еталон су корпоративног капитализма. На страни капитала долази до степена отуђења у смислу његових улога и начину коришћења. Висок степен кредитног финан-

сирања обезбеђује зависност од финансијских тржишта, па и повећава могућност појаве економских криза. У свом еволутивном развоју капитализма, носиоци привредне делатности су постајали све сложенији и гломазнији, па је и систем отуђења постајао све израженији код свих субјеката (радник–менаџер–власник). Такође, јавља се дилема да ли постоји граница производње и потрошње или њихова корелација условљава бесконачно повећање претераних шпекулација, што и убрзава процесе противречности и изазивања економских криза светских размера и ствара претпоставке и елементе капиталистичког нихилизма. У том смислу, отвара се дилема да избор неће бити између корпорација и њихових конкурената, већ у начину избора у правцу побољшања социјалних и економских резултата агрегата крупних корпорација. Са једне стране отварају се нове форме етичких и моралних норми, али и поставка нових вредности, манифестована кроз разне видове реформи у системима друштва. Рад као покретач производних односа, могуће је посматрати не само са аспекта продуктивности, већ и етичких и моралних принципа. Односно, данашња дешавања указују на проблем изналажења трајног решења у виду нове етичке доктрине, која за свој циљ има преиспитивање објективних домета и историјских ограничења капиталистичког начина производње. У том поимању норми и вредности „капитализам једе своју децу“.

Кључне речи: капитализам, реификација, криза, отуђење, апстракционизам, берза, тржиште

РЕИФИКАЦИЈОМ ДО АПСТРАКЦИОНИЗМА - РАЗВОЈНИМ ПУТЕМ КАПИТАЛИЗМА – уводне напомене

Капитализам по својој суштини доводи до концентрације капитала, запошљавања и моћи. Са друге стране, наглашава моћ конкуренције и монопола. Резултат ових претпоставки био је стварање великих корпорација које су тежиле вертикалним и хоризонталним интеграцијама у смислу контролисања тржишта, конкурената, али и обликовања укуса потрошача. Међутим, неусклађеност микро и макро економског система када је у питању систем планирања, условљавале су појаве светских криза 30-тих , 70-тих и 80-тих година, па и данас.

Посматрајући еволутивни развој капитализма, уочавамо да је његова уводна фаза била *трговачки капитализам* и трајала је све до раног XVIII века. Младим националним државама одговарало је пружити монополистичку заштиту трговачким компанијама. Развојем индустрије и проналаском парне машине, претходну фазу капитализма замено је *индустријски капитализам*. У фази конкурентности „када једно предузеће расте у односу према одређеној индустрији достиже степен на којем даља експанзија у склопу те индустрије смањује ефикасност пословања. Тада је присиљено изаћи из те индустрије и разврстати производњу грански и географски.“[1)] Претходна тврдња недвосмислено указује да у развијеном капитализму основни привредни субјекат јесу велике корпорације са мултинационалним префиксом и конгломератском делатношћу. Иако на први поглед, улога државе није доминантна, она у сваком случају јесте стратешка и партнерска за велике корпорације. Држава својим инструментима убрзава технолошки напредак, обликује радну снагу кроз образовни систем, инвестира у амбијент и инфраструктуру и преузима у том смислу ризике, субвенционише нерентабилне индустрије и сл.[2)] Дакле, препознајемо фазу развоја коју економисти зову државно – монополски капитализам.

Међутим, овакав убрзан развој капитализма уз помоћ државе, отворио је поље интернационализације економије, што изискује потребу планирања на међународној основи, а што превазилази оквире националних држава. Решење се пронашло управо у мултинационалним и транснационалним компанијама које су прелазиле оквире држава, па се може говорити о *транснационалном капитализму*.

Са великим корпорацијама дошло је до великих промена и на страни радни снаге. Апарат корпорације је гломазан и са једне стране има велики број запослених, конгломератску структуру, велико тржиште и више од једног власника капитала. Централизам се замењује децентрализмом, долази до све већег отуђења на страни радник - власник капитала, тржишта постају велика и непозната.

Карл Маркс наводи да је образовање акционарских друштава:[3)]

1) Horvat Branko, *The Political Economy of Socialism,* M.E. SHarpe, INC. Armonk, New York 1982, превод Глобус, Загреб, стр. 28.

2) Ibid, стр. 30.

3) Карл Маркс, *Капитал – III том* , Просвета –,БИГЗ, Београд, 1979, стр. 1504.

- *„огромно увећање размера производње и предузећа која су за појединачне капитале била немогућа у исти мах државна предузећа постају друштвена;*
- *Капитал, који по себи почива на друштвеном начину производње и претпоставља друштвену концентрацију средстава за производњу и радних снага, добија овде директно облик друштвеног капитала у супротности са приватним капиталом и његова предузећа иступају као друштвена предузећа у супротности према приватним предузећима. То је укидање капитала као приватне својине у границама самог капиталистичког начина производње;*
- *Претварање стварно активног капиталисте у простог дирigента, управитеља туђег капитала, а власника капитала у просте власнике, просте новчане капиталисте. Чак и када дивиденде које они вуку укључују камату и предузетничку добит тј. целокупни профит (јер плата диригентова јесте или треба да буде само најамнина једне врсте квалификованог рада, чија се цена регулише на тржишту рада као и цена сваког другог рада), вуче се овај целокупни профит још само у облику камате, тј. пука награда за својину на капитал. Тако се профит представља као просто присвајање туђег вишка рада. У акционарском друштву функција је растављена од својине на капитал, па је дакле и рад потпуно растављен од средства за производњу и на вишак рада. Овај резултат највишег развитка капиталистичке производње представља нужну пролазну тачку за поновно претварање капитала у својину произвођача, али не више приватну, већ као непосредну друштвену својину.“*

Све нас ово наводи на закључак да капитализам у свом савременом облику корпоративног капитализма отвара проблем отуђења и процес квантификације и апстракционизма.

Светска економска криза у 21. веку, донела је и отворила велики број дебата на тему развојне етапе капитализма и дилему да ли је она еволутивни крај неолиберализма који у својој суштини заступа тезу слободног тржишта („laissez – faire“) и који је зрела фаза еволутивног раздобља капитализма? Питање које ствара почетну претпоставку у истраживачком раду јесте да ли је капитализам са почетном идејом Адама Смита (1723-1790) о капиталистичком моделу да је богатство нације, настојање сваког појединца у оствари-

вању и задовољењу сопствених интереса, па на тај начин служи и друштвеним и јавним интересима, у потпуној либерализацији тржишта довело до отуђења тог појединца и превазишло бивствовање једне идеје зване неолиберални капитализам, базиране на саморегулацији тржишта. Уколико посматрамо узроке поменуте кризе, јасни су утицаји берзанских шпекуланата, па то отвара ново поље истраживања, да ли економија заснована на идејама строгог регулисања, пре свега, финансијског сектора и инвестиција од стране државе, креира амбијент новог модела економске доктрине? Друга претпоставка, поново отвара питања економије Карла Маркса (1818-1883), који наглашава контрадикторности развоја производних снага и технологије у правцу хуманијег друштвеног стадијума, а са друге стране присвајања вишка вредности искључиво од стране приватних власника капитала, што доводи до класног раслојавања и ствара неодрживост идеје даљег развоја капитализма.

Такође, поново се наглашава утицај и потреба државног интервенционизма идеје економисте Мајнарда Кејнза (1883–1946), који је своју доктрину изласка из економске кризе засновао на принципима финансирања јавних пројеката, који ће стимулисати потражњу и запошљавање.

Осим Смита, основе капиталистичког уређења поставили су и Дејвид Рикардо (1772-1823) кроз тезу да наднице покривају само минимум потреба радника и Жан Баптист Сеј (1767-1832) кроз закон о аутоматском успостављању и одржавању макроекономске равнотеже тј. свака понуда ствара своју тражњу[4)].

Капитализам је постао доминантан у XVII и XVIII веку. Иако је прошао кроз различите фазе развоја у том раздобљу, диференцирале су се неке заједничке карактеристике: [5)]

- „*Постојање политички и правно слободних људи;*
- *Чињеница да слободни људи (радници и намештеници) продају своју радну снагу власнику капитала на тржишту радне снаге на основу уговора;*
- *Постојање тржишта као механизма помоћу кога се одређују цене и регулише размена друштвених производа;*

4) Mesarić Milan, «Dugoročna neodrživost tržišnog fundamenstalizma i neoliberalnog kapitalizma», *Ekonomski pregled*, Zagreb, 87 (9-10), 2006.

5) Фром Ерих, *Здраво друштво,* Рад, Београд, 1980, стр. 99.

- *Свака индивидуа ради са циљем остваривања профита, али ће помоћу опште конкурентске борбе сви извући користи од тога*."

У капитализму у XVII и XVIII веку индустрија и техника су биле на ниском степену развоја, а људска активност заснована на нормама и моралу средњовековне културе. Оно што се данас сматра конкурентношћу и тржишним позиционирањем, тада је било неморално и неетички (нпр. отети муштерију другом трговцу услед нижих цена).

Дакле, на основу поменутих разматрања о капитализму долазимо до закључка да су у друштву доминирале две претпоставке. Једна је идеолошка филозофија са анализом појединца и његовом позицијом у друштву, а друга је технологија и индустрија са њеним доприносом убрзаном развоју друштва. Једна посматра ирационалну страну друштва, док друга посматра рационалну страну друштва. У једној се крије негативна карактеристика капиталистичког модела, а у другој позитивна. Још је Франсис Бекон (1561–1626) сматрао да је улога човека у друштву не да спозна законе природе, већ да овлада њоме, а Рене Декарт (1596-1650) говорио о потреби занемаривања ирационалног. Оба филозофа у извесном смислу претпостављају и филозофске темеље капиталистичког уређења. Највећи критичар оваквог уређења био је Карл Маркс.

ОТУЂЕЊЕ – АПСТРАКЦИОНИЗАМ – РЕИФИКАЦИЈА

Еволутивни развој капитализама неминовно указује на његов утицај на развој личности. Ова појава има директни и индиректни утицај, међутим, без обзира на снагу утицаја, евидентно је присутан процес отуђења, односно у процесу трошења човекове енергије фокусирајући се на већи продуктивни напор у капитализму се ствара производ и резултати напора који се отуђују, па се на тај начин врши и индиректан утицај сопственог отуђења. Индустријска револуција је директно утицала на човека као ствараоца, а индиректно на човека као биће. Машина јесте била резултат човековог рада, али се истовремено ставила се изнад њега и угрожавала његов рад.

Међутим, отуђење у капитализму се не јавља, само на страни радника, већ и на страни менаџера и власника. Разлоге можемо тражити у друштвеним силама капиталистичког начина производње, које дејствују по принципу нејасности и анонимности, јер сва-

ки субјект креира принцип борбе на тржишту у којем задовољава искључиво појединачне (читај сопствене) потребе. Фром наглашава, да би у сваком другом друштвеном уређењу то било названо анархијом, а само се у капитализму зове *"економски закони управљања тржиштем*". Развој капитализма наглашава овај принцип, и оно што је уочљиво да он постаје доминантан у периодима економских криза.

По Фрому, у капитализму је потврђен принцип успостављања политичких слобода, насупрот централном планирању и путу потенцијалној контроли, али са друге стране отуђење које изазива капитализам манифестује се и кроз законе које појединац ствара, али не контролише, одбацујући на тај начин одговорност будућности и стварајући гигантске државе и економске системе којима је тешко управљати.[6)]

Овако поимано отуђење, не само да удаљава човека од другог човека, већ га апстрахује и од самог себе. Идолопоклонство је развијено кроз форму капитала и новца и све друго постаје апстракционизам. Појединац и себе и друге посматра кроз достигнућа у новцу. Дакле, човек постаје пројекција ирационалног зависника од материјализоване форме духа зване новац.

Радник у таквом систему постаје као машина коју је он створио, па отуда и закључак Џилеспија, који каже: „*У индустрији појединац постаје економски атом који игра према мелодији атомског управљања. Ваше место је управо овде, ви ћете седети овако, ваше руке ће се кретати х сантиметара у правцу у радијуса, а време кретања биће х минута. Рад постаје све више понављана и несвесна делатност, јер планери, микро покретачи и научна организација све више одузимају раднику његово право да мисли и да се слободно креће. Оспорава се живот; спречава се потреба да се контролише, спречава се стваралаштво, знатижеља и независна мисао, а резултат, неминовно резултат тога је бекство или борба радника, апатија или деструктивност, психичка регресија!"*[7)]*!*

Менаџер управља капиталом који је неко други уложио, дакле принос капитала је отуђен од њега. Такође, у менаџерским структурама све је више наглашено управљање људима, у односу на управљање технолошким процесима (изгледа да клица духа још увек бивствује). Пример отуђења менаџера Фром види у његовој личној борби са „*безличним гигантима конкурентских предузећа,*

6) Ерих Фром, *Здраво друштво,* Рад, Београд, 1980, стр.,143-146.

7) J.J. Gillespie, *Free Expression in Industry,*The Pilot Press Ltd., London, 1948.

светским тржиштима, гигантским синдикатима, гигантским потрошачима...“ По њему све је то савршен миље за стварање крутих бирократских структура „управљача“. Ту отуђење прераста у апстракционизам, јер је однос бирократа потпуно отуђен од појединаца, а безличност изражена кроз величину организације.

Управо та величина, по Питеру Дракеру представља отуђење самог власника корпорације. По њему отуђење власника од радника, менаџера, па и саме корпорације верификовано је кроз власништво над „парчетом хартије“ званом акција, а која представља варљиву количину новца.[8] Дакле власник капитала је отуђен кроз више форми: постао је пасивни власник хартије од вредности отуђен од директног управљања, његово индивидуално богатство често је условљено активношћу појединаца који управљају његовим и туђим корпорацијама, што наводи на закључак да су власништво, моћ и одговорност отуђене од власника, а у рукама стварних управљача (управних одбора и менаџера).

Осим на субјекте креатора и власника капитала, отуђење се јавља и на страни потрошача, јер обликује њихове ставове: „*кад бих имао новаца, могао бих да купим изврсну слику,... не би ми био потребан напор да бих нешто стекао,... могу да уништим књигу или слику које сам купио...* “ Дакле отуђује се начин прибављања од начин употребе.

Међутим, управо овакви процеси отуђења и апстракције изградиће систем друштвене реификације који ће довести до потпуног опредмећивања односа међу људима. Наравно, инструмент опредмећивања је изражен у систему звани капитализам тј. како га Фром зове супер капитализам, а Маркс изражава кроз „Беду филозофије“ у форми: “*Најзад је дошло време када је све што су људи до сада сматрали као неотуђиво, постало предмет размене, продаје и могло се отуђивати.....то су ствари које су се могле размењивати, давати, али никад куповати: врлина, уверење, савест и знање итд. – једном речју све је постало предмет трговине. То је време свеопште корупције, продаје, односно, време у којем се сваки предмет, био физички или морални доноси на тржиште, као предмет размене да би тамо био оцењен према својој правој вредности*.“[9] Дакле, тржишни односи постају еталон бића и бивствовања. И у ери суперкапитализма, све док је профит отуђен од радника, ентузијазам ће бити депресирана форма. Стога Линколн сматра да

8) Peter Drucker, *Concept of the Corporation,* The John Day co., New York, 1946, стр. 8-9.

9) Карл Маркс, *Беда филозофије*, Просвета, Београд, 1980, стр. 57.

једино развитак појединца може повратити ентузијазам и смањити незадовољство радника и створити тржиште задовољних потрошача, а које ће креирати здраво друштво. Фром наглашава да је главни аргумент у корист капитализма била идеја профита и њена материјализација манифестована радом, а онда се може повући паралела са социјализмом, јер се управо у том уређењу највише приписује материјализам, а објективност социјализма је управо супротна, јер и критикује материјализам и његов негативан утицај на битак.

ШТА ЈЕ ЗАЈЕДНИЧКО КРИЗАМА?

Маркс раздваја капиталисте на новчарске и индустријске капиталисте. Једни стварају камату, а други предузетнички добитак. Такође наглашава да већина капиталиста ради са позајмљеним капиталом, што значи да обе врсте капиталиста користе исти капитал са различитим сврхама, па самим тим имају и различиту улогу у процесу репродукције. За производног капиталисту са позајмљеним капиталом, профит има два префикса, каматни профит и добитни профит. Маркс долази до закључка "*да је камата плод капитала по себи, својине над капиталом, без обзира на процес производње, а предузетничка добит плод капитала који процесира, који дејствује у процесу производње, те стога активне улоге коју примењивач капитала игра у процесу репродукције.*"[10]

Из претходне тврдње Маркса проистиче чињеница и дилема да ли је капиталиста власник капитала. Ако се повуче паралела између ове тврдње и чињенице развијености тржишта капитала, тј. све већег обима коришћења позајмљеног капитала, јасни су узроци који су у последњим деценијама све чешће доводили до криза. Дакле, и на страни капитала долази до степена отуђења у смислу његових улога и начину коришћења. Висок степен самофинансирања обезбеђује независност од финансијских тржишта, па и смањује могућност појаве економских криза. У свом еволутивном развоју капитализма, носиоци привредне делатности су постајали све сложенији и гломазнији, па је и систем отуђења постајао све израженији код свих субјеката (радник-менаџер-власник). Свака фаза капитализма завршена је одређеном кризом. Трговачки капитализам 18. века, завршио је кризом 1847, а по Марксу један од главних узрока кризе била је презасићеност тржишта и велики број шпекулација, а онда кризом 1857, па 1866/67. Индустријски капитализам завршио је кризом велике депресије 1929-33 (прецењеном

10) Карл Маркс, *Капитал,* том III, Просвета, Београд, 1979, стр. 1447-1448.

вредношћу хартија од вредности и сломом на берзи („црни четвртак“), потом нафтном кризом 1970-тих, па све то наводи Енгелса на чињеницу коју потврђују и данашња дешавања, да су „*кризе акутни облик периодичног процеса с досадашњим десетогодишњим циклусом, прерасла у хронични стадијум смењивања кратког слабог побољшања, са релативно дугом депресијом, а можда се своди на само продужавање трајања циклуса“*. Дакле, остаје да видимо да ли криза 2008. године, означава крај корпоративног капитализма.

Претпоставка тржишне економије је да потрошачи самосталноврше избор оне робе која максимално задовољава њихове потребе, а произвођачи производе оне производе који максимизују добит, односно који имају најниже трошкове. Из тога произилази да су најрентабилнији они производи који су највреднији за потрошаче и да учесници на тржишту на тај начин стварају економски благостање.[11] То управо заступа тезу Laissez-faire тржишта. Овај економски модел претпоставља сигурност, извесност, доступност информација. Међутим, ако се зна да су економски услови на тржишту симбол неизвесности, несигурности, недоступности информација, нестабилности тржишта услед нееластичности цена, поставља се питање исправности избора потрошача и произвођача, на основу доступних информација, па по тврдњама Кејнза такво индивидуалистичко поимање добитка, може довести до друштвеног губитка. Да ли овакво поимање захтева планирање тржишта насупрот Laisse-faire тржишту, како би индивидуализам био замењен благостањем заједнице. У том смислу, планирање подразумева функције инструмента предвиђања, координације привредних одлука и иницијатива. Да ли различитост оваквих инструмената детерминише економски систем у зависности од доминантних облика? Постоји пет типова регулаторних механизама:[12]

1. **„Laissez-faire“** – Слободно тржиште. Овај инструмент је представљао спону преласка из феудалног у капиталистичко уређење, тј. индивидуалистичке феудалне привреде малих трговаца, у јединствену националну привреду. Држава је имала улогу гаранта имовине. На тим основама Смит је развио теорију „невидљиве руке“
2. Неусаглашеност платно-способне и друштвене потражње указала је на неодрживост теорије „Невидљиве руке“. Стога се јавља инструмент „видљиве руке“ као инструмента ко-

11) Horvat Branko, op. cit., стр. 270.

12) Ibid, стр. 276-278.

ординације. Приватну иницијативу замењује тржишно **централно планирање –административно планирање**

3. Анимозитет централног планирања и приватног власништва условио је потребу креирања новог механизма: државе као органа **економске политике.**
4. **Информатичка револуција**, оживљава идеју „тржишне руке“, али сада у симбиози „видљиве и невидљиве“. Приступ информацијама, брзина доступности са једне стране, за предузећа отвара могућност вишег степена слободног тржишта, али истовремено могућност обраде и архивирања креира потенцијал државног централизма.
5. Нетржишни инструменти координације (неадминистративне контроле), типа договора, арбитража, консултација, усавршили су „видљиву руку“.

Свих пет типова регулаторних механизама дефинишу различите развојне стадијуме економије. Слободно тржиште – либерални капитализам, административно планирање – етатизам, економска политика – кејнзијански модел, производња и коришћење информација и нетржишни инструменти координације – корпоративни капитализам и државе благостања. Социјализам обележавају свих пет регулаторних механизама у различитим фазама. Неминовно се намеће питање следећег стадијума економског развоја.

ХУМАНИЗАЦИЈА ИЛИ НИХИЛИЗАМ ИНДИВИДУАЛНИХ СЛОБОДА

У свом делу „Револуција наде“ Фром поставља питање и дилему, да ли имућни (Фром помиње Американце, али ово питање се може односити на све појединце) треба де се ослободе стално растуће потрошње, коју он назива бесконачним и бездуховним процесом, а да држава настави експанзивни раст. Такође, поставља и дилему да ли постоји граница производње и потрошње или њихова корелација условљава бесконачно повећање? Он сматра, да раст производње је средство за достизање циља, а не циљ. Средство којима се омогућава усмеравање продуктивне енергије на истински људски развитак, не кроз материјализацију, већ кроз духовни напредак и бивствовање. Фром подржава ставове Џона Стјуарта Мила, који између осталог каже: “*Ако би земља морала да изгуби овај велики део своје пријатности, које сада захваљује стварима које су неспојиве са неограниченим повећањем имања и становни-*

штва, само у циљу издржавања бројног, али не и бољег и срећнијег становништва, хоћу искрено да се надам оном најбољем за будући нараштај, да се задовољи стањем мировања много пре га нужда натера."[13] Из ове тврдње Фром закључује да застој у повећању капитала, чији смо сведоци данас, не укључује нужно и застој у напретку људске културе. Напротив, он у томе види ренесансу отуђених људи, претпоставку планирања оних вредности које су сматране старомоднима и превазиђенима. И одмах поставља питање, какав економски систем треба да буде, а да одговара принципа технике, који су успостављени, а са друге стане ограничио дехуманизовану потрошњу. Фром решење налази управо у процесу планирања, али не приватно кроз ароганцију и симбол највећег отуђења – гигантске корпорације, већ кроз систематизован принцип планирања на нивоу друштва као целине. Управо систем који су успоставиле конкурентске предности на бази широких лепеза интеграција, сродних и пратећих делатности, омогућава синхронизацију плана кроз више привредних делатности на нивоу друштва. На тај начин, нехумано, материјално мистификовано друштво, би примило обличје развитка душевног и духовног људског друштва. Већ у своје време Фром примећује да се решење налази управо у оним средствима које спомињу и кроз разне видове стратегија промовишу многи научници. То су: ревитализација сеоских и приградских насеља, ширење мреже јавног образовања и здравства, развитак саобраћајне инфраструктуре, културни препород и сл. Нови став тада може да постане: бити, а не имати и трошити.

ПРОКЛЕТСТВО ВЕЛИЧИНЕ И НИХИЛИЗАМ КАПИТАЛИЗМА

Уколико се сад осврнемо на карактеристике постојећег степена развитка друштва (читај капиталистичког развитка), лако се уочава феномен кредитног финансирања. Кредитно финансирање убрзава промет па самим тим и метаморфозу роба, значи процес репродукције уопште. Међутим, Маркс истиче да ово убрзање са друге стране временски одваја чин куповине и продаје, па је због тога предмет честих шпекулација. Он у овим процесима види отуђење капитала од капитализма. У том смислу истиче:[14]

13) Преузето: Фром Ерих, *Револуција наде,* Графос, Београд ,1980, стр. 136.

14) Карл Маркс, op.cit., стр. 1504-1506.

- *„огромно увећање размера производње и предузећа која су за појединачне капитале била немогућа. У исти мах и таква предузећа која су раније била државна постају друштвена.*
- *Капитал, који по себи почива на друштвеном начину производње и претпоставља друштвену концентрацију средстава за производњу и радних снага добијају овде облик директног друштвеног капитала (удружене индивидуе) насупрот приватном капиталу. То је укидање капитала као приватне својине у границама самог капиталистичког начина производње.*
- *Претварање стварно активног капиталисте у простог дирigента управитеља туђег капитала, а власника капитала у просте власнике, просте новчане капиталисте.*
- *Тако се дошло да у појединим гранама целокупна производња концентрише у једно велико акционарско друштво с јединственом управом*:"

По Марксу ово доводи до укидања капиталистичког начина производње у оквиру самог капиталистичког начина производње, па стога представља сопствену противречност и тачку прелаза у нови облик производње. „ *У извесним областима она успоставља монопол и стога изазива мешање државе. Она репродукује једну нову финансијску аристократију, нову врсту паразита у виду пројектаната, оснивача и чисто номиналних директора, читав систем подваљивања и преваре у погледу оснивања, издавања акција и трговине са акцијама. То је приватна производња без контроле приватне производње.*"[15] Дакле, Маркс укидање капитализма види као директну спрегу са кредитима и принципом коришћења туђег капитала, туђе својине, па и туђег рада. То укида приватну својину, а сопствени капитал јесте надградња кредита. Па отуда и паралела са економским кризама, које су већином биле резултат спекулативних берзанских радњи, односно управљања туђим капиталом.

Дакле, кредитни систем је био претпоставка преласка из индивидуалне у корпоративну производњу, тако је он сада главна основица за ширење капиталистичких акционарских друштава у националне размере. Овај систем такође убрзава материјални развитак производних снага и доводи до прекомерне производње и потрошње, али и претераних шпекулација, што и убрзава процесе противречности и изазивања економских криза светских размера и

15) Карл Маркс, op.cit., стр. 1506.

ствара претпоставке и елементе капиталистичког нихилизма. Берзе, у том контексту представљају етатистички миље капиталистичког уређења, са елементима животворног елемента. У почетним фазама развоја капитализма, берза је служила за убрзани развој капиталистичког уређења, а онда акцелерацијом основних постулата капитализам довела до мултиплицирања негативних елемената и довела до процеса самоуништења. У XIX веку тржиште хартија од вредности је било мало, па је и берза имала секундарну улогу. Међутим, с краја XIX века долази до акцелерације новчаног капитала, јер је акумулирани капитал превазилазио потребе потрошње и раста производње. Индустрија се претвара у акционарска предузећа и процес нихилизма започиње од те тачке. Власници капитала постају „власници позоришта чијим оркестром други диригују", банкарски систем се развија на бази хипотека, а берза постаје место где се продаје „врховна својина", а не стварна вредност.

Акционари са ограниченим власништвом у капиталу имају ограничену обавезу, акционарска друштва располажу „трајном сукцесијом", без обзира на власнике капитала.[16)] Отуђење постаје друго име за та друштва.

Самуелсон указује на становиште да акције са становишта инвеститора представљају поступност све већих ризика, а све мање сигурности, где се компензација проналази у високим стопама профита. Међутим, управо гигантизам корпорација са собом вуче проклетство величине, по Самуелсону. Он сматра да тај гигантизам ствара монопол, а онда потребу реаговања државе. У том смислу, отвара дилему да избор неће бити између корпорација и њихових конкурената, већ у начину избора у правцу побољшања социјалних и економских резултата агрегата крупних корпорација.[17)] По њему ове корпорације треба усмерити да раде за јавно добро, дакле на сцену ступа држава и Кејнзов интервенционизам. Односно, данашња дешавања указују на проблем изналажења трајног решења у виду нове етичке доктрине, која за свој циљ има преиспитивање објективних домета и историјских ограничења капиталистичког начина производње.[18)] Ако се узме у обзир тврдња Макса Вебера да се ондашњи капитализам базирао на стваралачкој моћи људског рада, да ли се данас у потпуности отуђен рад може сматрати покретачем промена у протестантском духу капитализма ка некој новој

16) Самуелсон, *Економија,* Савремена администрација, Београд, 1969, стр. 7.

17) Ibid, стр. 107.

18) Маринковић Д., *Протестантска етика и дух капитализма – други пут*

идеологији, и да ли су економске кризе са све већим историјским одјецима опомена људског духа. И коначно, да ли је људски дух у исконским почецима оваплоћен у људском раду кроз његово позитивно или негативно становиште. („*Бог створи земљу*“ – позитивно становиште рада, „*Земља да је проклета због тебе, са муком ћеш се од ње хранити целог живота*“ – негативно становиште)

Дакле, рад као покретач производних односа, могуће је посматрати не само са аспекта продуктивности, већ и са аспекта етичких и моралних принципа. Он је константна морална вредност, али одређени системи друштвеног уређења, као што је капиталистички начин производње кроз процес отуђења стваралаца рада до корисника његових ефеката отварају ново поглавље у систему свеукупних друштвених односа. Са једне стране, отварају се нове форме етичких и моралних норми, али и поставка нових вредности, манифестована кроз разне видове реформи у системима друштва. У том поимању норми и вредности „капитализам једе своју децу“.

Tatjana Dragicevic Radicevic
Megatrend University, Belgrade

CORPORATIVE CAPITALISM, THE END OF ONE DOCTRINE – ABSTRACTIONISM OR CREATIVE DESTRUCTION

Summary

Capitalism as the system had started up its existential function following the end of feudal system in the middle of sixteenth century. It has gone through three stages: merchant-style capitalism (seventeenth and eighteenth century), industrial capitalism (nineteenth and twentieth century) and corporative or transnational capitalism. After the industrial revolution developmental path of capitalism got into the phase of acceleration. Production and growth rate got accelerated, but also the exchange phase that is expressed through consumption. Consequently the reproductive cycle, dividing the capital on financial and entrepreneurship capital, got accelerated, too. In this way there is accentuated the role of financial market, the stocks and the stock-market. In the phase of industrialization there started a process of alienation of the workers from the effects of their contributive work, by the means of the machines who were created by them, and a process of alienation of the owners from their own capital. It was Fromm who underlined that it is exactly in the capitalistic way of production that there dominate individual objectives (the

worker, manager, owner), and that it is called the market laws in this environment, but in any other one its synonym would be anarchy. Such alienation lead to complete reification of the man and abstraction of the man not only from other people but from his own self, too. The man became a projection of an irrational addict to the materialized form of the spirit called the money. Gigantic corporations that are geographically and functionally spread around, are the etalon of corporative capitalism. In case of the capital there came the level of alienation in term of its role and the way of use. High level of credit financing provided for the dependence on financial market and increased the possibility (announcement) of economical crisis. Within evolutionary development of the capitalism, the carriers of economic activities became more complex and larger in scale, so that the system of alienation became more evident in case of all subjects (the worker-manager-owner). Also, there has been a dilemma whether there was the border between the production and consumption or their correlation caused an endless increase of exaggerated speculations, thus accelerating the processes of contradictories and inflicting economical crisis of the world proportions and created preconditions and elements of capitalistic nihilism. In this sense, there has also been a new dilemma that there would not be the choice between the corporations and their rivals, but in the way of the choice in direction of improvement of social and economic results of the aggregates of large corporations. On one hand, there came new forms of ethical and moral norms, but also a formation of new values that was manifested through various ways of reforms in social systems. It is possible to view work, as a determinant of production relations, not only from the point of productivity but also ethical and moral principles. Or, in other words, recent events have uncovered a problem of finding a permanent solution in the way of new ethical doctrine that has its objective of re-consideration of objective ranges and historical limitations of capitalistic way of production. In such comprehension of the norms and values – "Capitalism eats self."

Key Words: capitalism, reification, crisis, alienations, abstractionism, stock market, market

ЛИТЕРАТУРА

• Dess G.G., Lumpkin G.T., Eisner A.B., *Стратегијски менаџмент*, Дата статус, Београд, 2007.

- Драгичевић Т., Павловић В., «Значај и улога извештаја о корпоративном управљању», *SymOrg 2008, Зборник радова*, Београд, 2008.
- Dragičević T., Živković M. *Corporate Management During the Crisis***,** 7th International Scientific Conference, Dealing with the Global Economic Crisis by Companies and Economies, Belgrade November 27th, 2009.
- Drucker Peter, *Concept of the Corporation,* The John Day co., New York, 1946.
- Фром Ерих, *Бекство од слободе,* Нолит, Београд, 1983.
- Фром Ерих, *Револуција наде,* Графос, Београд, 1980.
- Фром Ерих, *Здраво друштво,* Рад, Београд, 1980.
- Gillespie J.J., *Free Expression in Industry,*The Pilot Press Ltd., London, 1948.
- Horvat Branko, *The Political Economy of Socialism,* M.E. SHarpe, INC. Armonk, New York 1982, prevod Globus, Zagreb.
- Карл Маркс, *Капитал,* том I- III, Просвета Београд 1979
- Lavellle, Jespersen 2002, Executive pay, Business Week, April 15
- Marinković Darko, *Protestantska etika i duh kapitalizma – drugi put*
- Месарић Милан, «Дугорочна неодрживост тржишног фундаментализма и неолибералног капитализма», *Економски преглед*, Загреб, 87 (9-10), 2006
- OECD Principles of Corporate Governance – 2004, Edition Principes de gouvernement d'enterprise de l'OCDE – Édition, 2004© 2004. OECD
- Samuelson Paul, *Економија,* Савремена администрација Београд 1969
- Смит Адам, *Богатства народа*, Global book, Нови Сад 1998.

Овај рад је примљен 10. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
316.324.8:172

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 175-188.

Раденко Марић
Универзитет Едуконс, Факултет за услужни бизнис,
Сремска Каменица - Нови Сад

ДРУШТВЕНО-ЕТИЧКИ ИЗАЗОВИ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Сажетак

Основна карактеристика савремене светске привреде је доминација мултинационалних компанија, снажно присуство државе у привреди и дугорочна тенденција глобализације светске производње, трговине и потрошње. Глобализација је многоструки проблем који крије у себи ризике али и шансе. Ако је за једне назадовање и пад у „Манчестер капитализам“, други је управо глорификују. По једном списку „Института за привреду Келн“ глобализација не ствара никакве проблеме, она само дефинише проблеме – на лековит начин – све проблеме које смо сами себи раније створили. Она је изазов: економски изазов али такође и друштвени, културни, пословни, етички, политички, и то не само за компаније. У том контексту, овај рад се бави проблемима и друштвено-економским последицама процеса глобализације, пре свега на привреду транзиционих земаља. Као једно од могућих решења за спречавање штетних последица глобализације, предлаже се њено организовање у друштвено-етичком смислу, тј., кроз примену „нормативно-политичке“ стратегије и стратегије конкуренције.

Кључне речи: глобализација, друштвене и економске последице, одговорност, друштвено-етичке стратегије.

1. УВОД

Иако глобализација има неке далеке историјске корене, она је првенствено феномен модерног доба. Процват индустрије, трговине и размене између земаља доводи до тога да се специјализација (подела рада) између људи трансформише у специјализацију (поделу рада) између земаља као националних економија. Развој крупне капиталистичке робне производње и афирмација профита, као основног покретачког мотива пословања, доводи до експанзије Светске трговине и инвестиција при крају XIX и почетком XX века. Растући тренд глобализације делимично је заустављен с почетком Првог светског рата и појавом не-слободне трговине која је довела до Велике депресије 30-их година, да би у другој половини XX века глобализација доживела поновну експанзију обухватајући све области живота. Срастање разноврсних транснационалних процеса и националних структура омогућава да економија, политика, култура и идеологија земља продиру једна у другу.[1)] Као резултат, јављају се различити облици организације међународних веза и односа између појединих земаља, група земаља и региона, као што су на пример: ЕУ, НАФТА, АФТА и др.[2)]

Сматра се да је глобализација проузрокована са три главна покретача, чији је убрзан развој последњих двадесет година довео до динамичних промена у светској привреди и економији, то су:

(1) технолошка глобализација,

(2) политичка глобализација и

(3) економска глобализација.

Ова три основна покретача иницирала су процес у коме географска удаљеност сада постаје најмање битан фактор у укупном глобалном естаблишменту где се границе фиктивно бришу. Другим речима, мреже међусобних веза постају безграничне и распрострањене широм света. Велики допринос рушењу трговачких ограда дао је и ГАТТ – „Општи споразум о царинама и трговини“ који се сматра једним од основних узрока растуће глобализације у другој половини XX века. Основна нит која је била стално присутна у току трајања ГАТТ-а (1948-1993) је настојање да се либерализује спољна трговина. Као главно, било је укинути све рестрикци-

1) В. Вулетић, *Глобализација – мит или стварност*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 160.

2) R. Anderson; J. Hair; A. Bush, *Професионалне менаџмент продаје,* Грмеч, Београд, 1998, стр. 253.

је у спољној трговини, а нарочито смањити што више царине као главну препреку за приступ страним тржиштима.

Као главне узрочнике глобализације треба споменути и енормни пад трошкова комуникација и транспорта. За илустрацију ове тенденције могу се навести следећи подаци: трошкови поморског транспорта смањени су са 95 на 25 америчких долара по тони у периоду од 1920. до 2000. године, трошкови превоза путника у авионском саобраћају су смањени са 0.68 на 0.11 америчких долара по једној миљи у периоду од 1930. до 2000. године.[3)] Највећи напредак је успостављен у домену рачунарских комуникација. Њихов развој, посебно развој информационе мреже - Интернет, омогућио је веома јефтину, стандардизовану и поуздану релацију финансијских и других прометних трансакција.

Глобализација је реалност светске привреде, процес који са собом носи многе предности и недостатке. Као логички, намећу се следећа питања: какве последице, по државе, народе, компаније и појединце, са собом носи процес глобализације? Које пословне проблеме она узрокује? Да ли је глобализација мит или стварност?[4)] На које начине се компаније, као „глобални играчи“ на светском тржишту, могу прилагодити изазовима растућег процеса глобализације, а да при том сачувају свој идентитет и поштење и да ли се то исплати у све оштријој конкурентској борби? Једном речју, да ли је могуће избећи или исправити „лоше“ а задржати „добре“ последице тоталних појава као што је глобализација?

2. ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ПРОБЛЕМИ И ПОСЛЕДИЦЕ

У пракси се показало да глобализација доноси краткорочни профит малобројнима, уместо дугорочне добити многобројних.[5)] Данас, то представља највећи проблем са којим се суочавају светска економија и привреда, будући да у условима слободне трговине, пореских олакшица и неограниченог згртања новца, велике корпорације постају монополисти. Не долази до једнакости између страна које партиципирају у „тржишној утакмици“, већ онај ко први стекне веће богатство заузима монополски положај. Уколи-

3) M. Schramm, *Unterenehmens etic immerzeitafterder globalizirung*, Erfurt, 2002, стр. 5.

4) В. Вулетић, нав. дело, стр. 5.

5) М. Томић, *Проблеми глобализације,* Зборник радова Универзитета у Загребу, Загреб, 2006, стр. 5.

ко нека мала компанија у „тржишној утакмици“ дође у колизију са мултинационалном компанијом, она једноставно не може бити конкурентна тој компанији. Тиме мултинационалне компаније добијају привилегован положај, што је у потпуној супротности са законом о слободном тржишту, будући да је услов слободног тржишта да нико не сме бити привилегован.[6)]

Привилегован положај омогућио је мултинационалним компанијама да додатно злоупотребљавају већ ионако нарушене тржишне односе, првенствено на штету националних компанија. Најчешће су у питању: (1) пореске олакшице, (2) корупција, (3) условљене инвестиције и (4) угрожавање и искоришћавање јефтине радне снаге.

1.) Када су у питању пореске олакшице, проблем је тај да велике компаније које послују на тржишту других земаља, због своје величине и обима пословања које остварују, према одредбама закона, имају право да користе одређене пореске олакшице и смањене стопе опорезивања. На тај начин оне су додатно привилеговане на тржишту у односу на националне компаније које такве могућности немају. Овакав вид пословања довео је до несагледивих штетних последица по националне економије јер, када велике компаније уђу на тржиште неразвијених земаља њихов први циљ је уништавање домаће производње а управо наведене пореске олакшице им иду у корист. Како наглашава Урлих (Urlich Bec): „Мултинационалне компаније су у могућности да извозе своје послове у оне делове света где су обавезе за радно место најмање. Највећи моћници могу живети тамо где је најлепше за живот, а плаћати порез тамо где је то најјефтиније“[7)]

2.) Опстанак на тржишту, притисак конкуренције, очување прихода и високи профит као основни циљ сваке економске и пословне активности, често утиче на компаније да прекрше правне и законске смернице, а све са циљем постизања што боље пословне предности и позиције, превасходно на тржишту неразвијених земаља. Није ни мало необично што мултинационалне компаније не брину о начину како воде своје пословање на страним тржиштима. С обзиром да процес глобализације намеће правила игре у којима циљ (у овом случају високи профит) оправдава средства, често се догађа да мултинационалне компаније прибегавају разним врстама

6) М. Томић, нав. дело, стр. 6.

7) В. Вулетић, нав. дело, стр. 60.

„провизија“, као што су: подмићивање страних влада, корупција и др. На тај начин, послове на тржишту не добијају најбољи, што штетно делује на потрошаче, јавност, као и саме државе.

3.) Последњих година глобализација доноси још један озбиљан проблем који се тиче страних или такозваних условљених инвестиција. Реч је о томе да се мултинационалне компаније у циљу пробоја на нова тржишта и преузимања домаће производње, користе уценама и условљавањима домаћих произвођача и влада њихових земаља. Најчешће се то постиже кроз постављање услова за улазак великог капитала у земље које пролазе кроз проблеме транзиције и економске реформе, те су им стога, дата средства преко потребна. Конкретни случајеви су: малверзације и уцене у приватизацији, куповина домаћих компанија испод њихове реалне тржишне вредности, оснивање представништва („ћерки фирми“) мултинационалних компанија под далеко повољнијим условима него што је то случај са домицилним произвођачима, веза политике и улагања у смислу - већи износ инвестиција – веће могућности и помоћ државе за стварање монопола и др.

4.) Као резултат глобалне трке за профитом радикално реструктуирање претрпело је и тржиште радне снаге. Суочени са обавезом остваривања задатог обима производње и продаје, појачаном конкуренцијом и смањеним профитним маржама, мултинационалне компаније су искористиле слабљење моћи синдиката, море сувишних радника и незапослених, да прогурају много флексибилније режиме рада и уговоре о раду.[8)] Права сврха те флексибилности јесте задовољавање често веома специфичних захтева сваке компаније. Све уобичајени постају системи као што је: прековремени рад или програми рада који износе преко 50 радних сати недељно, непоштовање и искоришћавање радника, неадекватно плаћен посао, нереална очекивања у погледу радног учинка запослених, непостојање пословне културе и др.

Смисао глобализације треба да буде у томе да она постане средство и пут помака на боље у материјалном и целокупном друштвено-економском положају и животним изгледима свих људских бића, што и чини садржај вишег квалитета живота.[9)] Према Тркуљи: „Уместо да циљ буде добар живот коме служи економија,

8) Исто, стр. 223.

9) Ј. Тркуља, *Искушења глобализације - глобализација, европеизација и национални идентитет*, Кикиндски дијалози, Кикинда, 2004, стр. 82.

она постаје само сврха. Смисао глобализације и економских активности постаје што ефикаснија привреда и што већи профит, а не све бољи живот појединца“[10)]

3. ДРУШТВЕНО-ЕТИЧКЕ СТРАТЕГИЈЕ

Решавање наведених друштвено-економских проблема глобализације, од држава, компанија, па и појединца, захтева системски приступ решавању у два корака. Као прво, међу учесницима на тржишту треба развити свест о постојању датих проблема и њиховим озбиљним последицама по националне економије. У покушају да се реше неки проблеми, прво се морају разјаснити чињенице и настојати потврдити међу њима све оне релевантне. Након дефинисања проблема, да би се исти елеминисали и да би у будућности таквих и сличних проблема било што мање, неопходно је да се уваже две основне друштвено-етичке стратегије. То су:

(1) »нормативно-политичка« стратегија

(2) стратегија конкуренције [11)]

3.1. НОРМАТИВНО-ПОЛИТИЧКА СТРАТЕГИЈА

Код “нормативно-политичке” стратегије ради се о томе да се нормативно-политичка правила, национална и интернационална, тако конципирају да се злоупотребе и финансијске малверзације више не исплате и да више нису могуће, да доносе много више штете него користи (добра), за разлику од онога што је случај данас. О чему се заправо ради илуструју наредна два конкретна примера:

Пример 1. **Пореска политика и инвестиције**

У односу на пореску политику и условљене инвестиције добитници су мултинационалне компаније, који су добро субвенционисане у процесу глобализације. Оне могу као „глобални играчи“ да користе, не смо тржишне шансе у иностранству, већ и да избегавају трошкове, порезе у домицилној земљи, те да сами одређују повољније услове за сопствено пословање и сл. С друге стране ове предности процеса глобализације мале и средње компаније не могу да користе. Велике компаније у просеку плаћају на добит мањи порез што фискалну власт, која жели да обезбеди порез, наводи

10) Ј. Тркуља, нав. дело, стр. 83.

11) M. Schramm, нав. дело, стр. 7.

на то да подигне пореске стопе и још више захвата у џепове малих и средњих компанија. Све ово је од пословне равноправности, моралног пословног односа и услова слободног тржишта сувише далеко. Овај проблем који се заоштрава процесом глобализације може се решити само путем "нормативно-политичке" стратегије и то на два начина:

Прво, неопходна је пореска реформа којом би се успоставила пореска равноправност у корпоративном пословању и којом би се мале и средње компаније растеретила у односу на пореске обавезе (нпр. пореза на добит и сл.). Такође у оквиру закона треба увести и посебна нечела везана за откривање и кажњавање везе инвестиција и пословних погодности за рад мултинационалних компанија на територији домаће привреде.

Друго, неопходно је да се на нивоу ЕУ или ОЕЦД-а постигну споразуми за хармонизацију пореза и утврђивање минималног пореског нивоа, те изједначавање и усклађивање националног законодавства.

Пример 2. **Борба против корупције**

Један од највећих проблема са којима се суочавају модерне корпорације јесте феномен корупције који је по многим ауторима синоним за "друштвени пад привреде". Око 29% менаџера изјављује да је у њиховом пословном подручју корупција надалеко проширена. Проблеми везани за корупцију су: [12)]

- Само апел на елиминисање и разоткривање корупције неће донети жељене резултате јер се та индивидуална намера предузетника као јединке, може експлоатисати од стране оних који потплаћују.
- Примена кривичног закона који се односи само на лица, као у случају Немачке, емпиријски се није оправдала. У овом случају су се кажњавали само индивидуални починиоци тако да менаџмент компаније нема мотиве за откривање корупције у сопственом «дворишту». Они ће пре инвестирати у заташкавање корупције него у њено сузбијање.

Један од најефикаснијих начина борбе против корупције је «нормативно-политичка» стратегија у САД. Амерички конгрес је 1991. године усвојио «Смернице Савезног Кривичног Закона»

12) Д. Антонић, *Корупција у Србији*, Центар за либерално демократске студије, Београд, 2001, стр. 57.

који предвиђа финансијску одговорност компанија за незаконито поступање својих чланова, за читав низ законских и моралних прекршаја као што су: подмићивање, превара, оштећење животне средине и сл. Новчане казне могу достићи износе и од неколико милиона долара. На пример: за тежи преступ новчана казна је од 5.000 до 72 милиона америчких долара, а за лакши преступ до 50.000 долара. Суштина је у томе да се код компанија које саме открију случај корупције казне могу редуковати и до 95%.[13] Оваквим нормама компаније се само подстичу да инвестирају у сузбијање корупције.

Процес глобализације додатно компликује проблем корупције. Чест је случај подмићивања чланова влада страних земаља (обично земаља у развоју) од стране мултинационалних компанија, у циљу: слободне трговине у тој земљи, коришћења њених природних ресурса, избегавања плаћања пореза и др. До сада су САД једина земља која је 1977. године усвојила Закон против стране корупције "Foreign Corrupt Practices Act - FCPA" који америчким компанијама забрањује давање мита владиним званичницима у страним земљама. Премда су се САД надале да ће друге земље следити њихов пример и усвојити сличне законе готово двадесет година ниједна земља није то учинила. У сваком случају, у то време мењала се реакција јавности на подмићивање у једној земљи за другом. Корупција власти укључујући узимање мита довела је до затворске казне за двојицу бивших Јужнокорејских председника, до оставке председника Бразила и Венецуеле, до кризе у Јапану и до подизања оптужница против владиних функционера у многим земљама у којима је подмићивање било наводно прихватљиво.

Коначно 1996. године земље чланице ОЕЦД-а договориле су се да више неће дозвољавати својим корпорацијама да суме које су исплаћене на име мита легитимно одбијају од пореске основице. Године 1997. 29 земаља чланица ОЕЦД-а потписало је Споразум о стављању ван закона давање мита функционерима страних влада.

Дакле, најважније тачке које се односе на борбу против корупције јесу: (1) корупција је законски, друштвено и етички неприхватљива јер штетно делује на конкуренцију, пошто подмићивањем послове не добијају најбољи и (2) ако сви други подмићују и уче-

13) С. Гредељ, З. Гавриловић, Н. Шолић, *Професија и корупција,* Центар за мониторинг и евалуацију, Београд, 2005, стр. 18.

ствују у корупцији, не може се очекивати од појединачног предузимача да то не чини тј. реч је о нормативно-политичком проблему.

3.2. СТРАТЕГИЈА КОНКУРЕНЦИЈЕ

Код стратегије конкуренције ради се о томе да се разјасни у којој мери се може мерити пословање компанија мимо токова које намеће глобализација тј, да ли је такво „етички исправно" пословање (нпр, поштовање људских права, заједнички наступ на тржишту са домаћим компанијама, итд.) заиста конкурентно у данашњим условима? Може ли се за компанију исплатити да буде независна од последица глобалних токова и да при том истовремено буде и продуктивна на глобалном тржишту? За стратегију конкуренције као и у претходном случају наведена су два примера:

Пример 1. **Капитал - репутације**

Типична примедба упућена на рачун мултинационалних компанија је рецимо да: инвестирају у неку неразвијену земљу у којој су људска права минимално заштићена, да ли тиме интерно помажу режим који угњетава елементарна људска права. Намеће се кључна морална дилема: Да ли се исплати, са економског становишта, за компанију циљ јачања људских права? Управо то може бити случај. На пример: компанија „Levi Strauss & Co." се извукла из послова у Кини да не би ризиковала имиџ марке која се доводи у везу са људским правима и радом деце. Наиме, за „Levi Strauss & Co." од посебног је интереса, да као компанија која сваке године у рекламу инвестира стотине милиона долара, те инвестиције и заштити. Данас, један извештај на телевизији о радним условима је довољан да уништи дугогодишње напоре да се створи лојалност марки. Компаније са јаком репутацијом имају већи обрт и постижу већу добит. Пошто репутација у јавности има економске последице оваква пословна одлука се може исплатити „пер салдо" и то је тачка на којој се на режим који не поштује основна људска права може извршити додатни притисак. У прилог предходном треба навести и то да су САД допринеле превазилажењу апартхејда тако што су у америчким компанијама укинуле расну поделу.

Пример 2. **Интерна пословна култура**

Свака компанија поставља себи питања: Како активирати радни потенцијал својих запослених? Како избећи безвољно обављање дужности ради прописа? и др., све то у корист опстанка у

оштрој и бескомпромисној борби на светском тржишту. Кључ одговора на оваква питања лежи у интегрисаној култури пословања.

Пошто се у једном уговору о раду не може у потпуности све регулисати, нпр. унутрашња мотивација радника, његова идентификација са компанијом итд., спремност радника зависи и од следећих чињеница:[14)]

(1) *атмосфере у којој се рад одвија* - пријатно окружење је пожељније од суморне, прљаве или непријатне средине, адекватан простор уместо стишњених просторија, климатизација тамо где је потребна итд.,

(2) *стила међусобног опхођења* – на пример, у компанији „IBM“ техничари носе кравате као и многобројни чланови Управе или, у једној од фабрика „General Motors-a“ руководиоци носе одела као и радници на монтажној траци и др.

(3) *реалних очекивања у погледу учинка* – менаџмент компаније увек треба да има у виду тренутну ситуацију на тржишту, економско и политичко стање у земљи и региону, и у складу са датом анализом постави реалне пословне циљеве.

(4) *креативности и иновативности у раду* – једна од најважнијих карактеристика доброг руковођења је спремност на прихватање другачијег начина мишљења и ставова, а посебно мишљења и ставова запослених, без обзира на положај у хијерархијској лествици.

Тимски дух радника не може се заменити ни најпаметнијим уговором о раду, једноставно мора постојати нешто као »невидљив ударац руком« међу учесницима. У САД ова »невидљива рука« се назива »Савезом«. Ради се о томе да се могући трошкови који настају због недовољне мотивације радника избегну. Само снажна интерна култура доприноси и мотивише остварење већих резултата и представља значајну унутрашњу снагу корпорације. Врховни менаџери имају задатак да успоставе одговарајућу пословну културу, којом ће запослени бити задовољни, а истовремено и мотивисани на нове успехе и победе. Овакво друштвено одговорно пословање једне компаније, у све јачој конкуренцији и све већој глобализацији светске привреде, се може испоставити као одлучујућа конкурентска предност.

14) R. T. DeGeorge, *Пословна етика,* Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 167.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У оквиру пословног опредељења компанија између економског и друштвено-економског модела, све је више опредељења за пословање по моделу друштвено-економске одговорности које обухвата, барем када је реч о етици пословања и Ролсов концепт регулисања друштвено-економских неједнакости који се састоји из два елемента: "принцип непристрасно једнаких могућности и принцип разлике. Принцип непристрасно једнаких могућности захтева да друштвене и економске неједнакости морају бити везане за службе и положаје који су створени за све и под условом непристрасне једнакости могућности.[15)] Представљено истраживање показује да су примена „нормативно-политичке" стратегије и стратегије конкуренције неопходни процеси којима се у савременом свету глобализације реализују сврха и циљеви компанија, потрошача, јавности, држава и друштва. Као закључак, какав став треба заузети, према глобализацији, последицама и проблемима које она доноси, битно је истаћи следеће чињенице:

Прво, глобализацију не треба сувише генерално нападати јер је она реалност светске привреде, процес који је немогуће зауставити. Критикујмо у њој оно, што је недостојно поштеног, моралног, односа према човеку и избацимо из ње проблеме који се тичу повластица у пословању које имају и злоупотребљавају мултинационалне компаније, проблеме корупције и подмићивања, угрожавања националног идентитета и суверенитета, поштовања националног законодавства, итд.

Друго, глобализација се мора вршити у складу са националном регулативном политиком и у контексту националног законодавства, као и у складу са добровољно усвојеним стандардима, уколико они постоје. Такође, неопходно је усагласити национално законодавство са светским законима, како би иста правила пословања постојала за све учеснике на тржишту, односно неопходно је применити "нормативно-политичку" стратегију.

Треће, због глобалног ширења пословања на тржишта неразвијених земаља, јавља се проблем искоришћавања јефтине радне снаге и непоштовања права запослених. Суштина је да се компанијама наметну обавезна законска начела и кодекси понашања на тржиштима домицилних земаља, да развију пословну културу која

15) Вељко Дубљевић: Примена Ролсових принципа правде кроз појмове - рационално и разложно, у: Правни живот бр. 14, 2007. стр. 404.

ће ценити запослене, вратити утицај синдиката и успоставити једнак третман за сваког радника, а све са циљем да се кроз моралан однос према запосленима створи здрава пословна клима у којој ни резултат на тржишту неће изостати - то налаже примену стратегије конкуренције.

Четврто, глобализацију треба схватити као потпуно вештачку творевину, неопходно је разумети да она може и треба да се промени и преусмери ка правом циљу. Један од начина да се то постигне јесте примена друштвено-етичких стратегија, односно "нормативно-политичке" и стратегије конкуренције. Компаније све чешће треба да друштвену одговорности уграђују у главне токове свог пословања. Уместо да једноставно буде додатак постојећем програму, друштвена одговорност ће за многе учеснике у тржишним збивањима постати значајна управљачка функција будућности и кључни фактор опстанка на тржишту.

Radenko Maric

SOCIAL-ETHICAL CHALLENGES OF GLOBALIZATION

Summary

The globalization of the economy and business dealings in the modern era is characterized by transnational corporations, direct foreign investment, realization of a global common market, strong government presence, the desire to consume and enjoy foreign products and ideas. As such globalization has its supporters and the opposition. Globalization opposition argues that corporations exercise power through leveraging trade agreements that damage the democratic rights of citizens, the environment, as well as national governments sovereignty to determine labor rights. On the other hand the supporters argue that it increases economic prosperity and opportunity, enhances civil liberties and leads to a more efficient allocation of resources. In fact, the globalization is challange, economic challenge, but also social, cultural, business, ethical, political challenge too, and not only for the companies. In this context, this paper addresses the problems and socio-economic consequences of the globalization process, particularly in the transition economy countries. As one of the possible solutions to prevent the harmful effects of globalization, proposes to her in social organization - the ethical sense, ie., Through the application of "normative-political" strategy and competitive strategy.

Key words: Globalization, social and economics result, responsibility, social-ethics strategic

ЛИТЕРАТУРА

- R. Anderson; J. Hair; A. Bush, *Професионални менаџмент продаје*, Грмеч, Београд, 1998.
- Д. Антонић, *Корупција у Србији*, Центар за либерално демократске студије, Београд, 2001.
- Б. Баљ, А. Чучковић, *Прилози за увод у филозофију*, ИП Београд, Зрењанин, 2006.
- R.T. DeGeorge, *Пословна етика – Business Ethics,* Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Вељко Дубљевић: Примена Ролсових принципа правде кроз појмове - рационално и разложно, у: *Правни живот* бр. 14, 2007.
- С. Гредељ, З. Гавриловић, Н. Шолић, *Професија и корупција*, Центар за мониторинг и евалуацију, Београд, 2005.
- G. Lancaster; L. Massingham, *Менаџмент у маркетингу*, Грмеч, Београд, 1997.
- Д. Милетић, *Економска глобализација кроз призму социолога и економиста*, Универзитет "Браћа Карић", Београд, 2007.
- Б. Митровић, *Economic inequalities and poverty as the consequence of the ongoing globalization*, Универзитет у Нишу, Ниш, 2003.
- М. Печујлић, „Два лица глобализације", *Политика, Култура-Уметност-Наука*, 17. фебруар, Београд, 2001.
- M. Schramm, *Unterenehmens etic immerzeitafterder globalizirung*, Erfurt, 2002. Možda je *Unternehmens Ethic immerzeitafter der Globalisierung, mada ni takvu knjigu nigde nisam našla - BG*
- P. Singer; J. Myers, *One World: The Ethics of Globalization*, Carnegie Council, 2002.
- М. Томић, *Проблеми глобализације*, Зборник радова Универзитета у Загребу, Загреб, 2006.
- Ј. Тркуља, *Искушења глобализације - глобализација, европеизација и национални идентитет*, Кикиндски дијалози, Кикинда, 2004.
- З. Видојевић, *Куда води глобализација*, Филип Вишњић, Београд, 2005.
- В. Вулетић, *Глобализација – мит или стварност*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.

Овај рад је примљен 18. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
339.13.012.42:656.7(497.11)

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 189-206.

Бела Мухи
Универзитет Едуконс, Факултет пословне економије
Сремска Каменица - Нови Сад

ТРЖИШТЕ АВИО УСЛУГА У СРБИЈИ У НОВИМ ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКИМ УСЛОВИМА – ДОЛАЗАК НИСКОТАРИФНИХ АВИО-КОМПАНИЈА

Сажетак

Једно од најпропулзивнијих сегмената транспортног тржишта у последњих 20-так година свакако представља тржиште авио услуга. Од првобитног мита о Дедалу и Икару, да човек може да лети, па до првог модела авиона браће Рајт и све до данашњих супersоничних авиона, авио саобраћај је мењао много лица, али је задржао основну сврху, а то је да људе, што је брже и безбедније могуће превезе до њиховог одредишта. Светски ваздушни саобраћај је одавно изашао из почетне фазе развоја и економски се осамосталио, а директне државне интервенције су све мање оријентисане на инвестиције и субвенције (поготово у развијеним земљама где је дошло до консолидације ваздушног саобраћаја).

Србија (као и земље региона) је постала интересантно тржиште за многе националне и нискотарифне авио-компаније. Тек ће се борба на овом тржишном сегменту развити, с обзиром да су многе велике и познате компаније већ успоставили летове, а многи најавили своје присуство. У овом раду се дају основна обележја пословних модела националних и нискотарифних авио-компанија, при том фокусирајући се на тржиште Србије и на ваздухопловну политику у оквиру укупне економске, саобраћајне и развојне политике земље.

Кључне речи: нискотарифне авио-компаније, националне авио-компаније, тржиште авио услуга

УВОД

На почетку 21. века ситуација је драстично промењена на светском авио-тржишту. Светски и европски авио-саобраћај се по обиму удвостручио, али је у многоме изменио и своју структуру и пословну филозофију, а конкуренција је изузетно пооштрена. Драматичне промене су настале и на тржишту југоисточне Европе.

Дугогодишње пропадање привреде Србије у годинама санкције и ратова у великој мери се одразило и на сектор авио услуга. Некада успешна и велика компанија (и у европским и светским оквирима) ЈАТ се нашао у великим проблемима. Сада са вишком капацитета и персонала, са организацијом која није прилагођена новим тржишним условима, са флотом која је добрим делом застарела практично се из почетка укључује у светски саобраћај који је у међувремену битно промењен. Додатни притасак предатавља и улазак нискотарифних авио-компанија на тржиште Србије, са којима ЈАТ треба да се такмичи.

Присуство и понуда нискотарифних авио-компанија ће свакако подстицати путовања у Србију и из Србије, а умногоме ће помоћи и грађанима Србије да лакше, брже и знатно јефтиније путују. Остаје да се види како ће се снаћи у овим динамичним условима домаћа авио-компанија којој ће бити све теже да држи корак са модерним пословањем нискотарифних авио-превозника.

1. ГЛОБАЛНИ РАЗВОЈ ВАЗДУШНОГ САОБРАЋАЈА

Сама појава потребе за ваздушним превозом јавио се у ери када се живот почео одвијати неупоредиво бржим темпом. Морало се појавити и саобраћајно средство које ће – у почетку макар и са мање сигурности и удобности, те уз више цене – задовољити управо ту потребу за брзином. По томе се са ваздушним не може мерити ни железнички, ни друмски, ни водени саобраћај. Зато је појава авиона, тог најмлађег средства у редовном путничком промету, изазвала не само нову саобраћајну него и економску револуцију.

Реализација човековог сна да полети била је омогућена техничким напретком крајем 19. и на почетку 20. века. Прави почетак ове врсте путовања обележен је изумом авиона. Но, од првих

експеримената прошло је доста времена док је конструисан авион способан за дужи лет. Блериов лет 1909. године преко канала Ла Манш био је први велики догађај на том пољу, али је много већи подухват учинио амерички пилот Чарлс Линдберг, када је потпуно сам прелетео океан и савладао удаљеност од Њујорка до Париза. Авиону се од тада почела посвећивати све већа пажња, јер је већ од почетка имао брзину по којој му није било равно ни једно друго превозно средство.

Ипак авион је још дуго остао несигурно, неудобно и скупо саобраћајно средство, да би се у путничком промету авион почео појављивати 1930. године, а до шире примене авиона дошло тек 50-их година прошлог века, као редовног саобраћајног средства. У том периоду већином се одвијао унутрашњи авионски саобраћај на домаћим линијама појединих држава, нарочито оних развијенијих. Врло брзо са појавом све савршенијих и већих авиона почео да јача и међународни авионски саобраћај, прво на континенталним линијама, а касније и на интерконтиненталним линијама (највећим делом између Европе и Северне Америке).[1)]

У последњих 40 година прошлог века обим ваздушног саобраћаја се повећавао просечном стопом раста од близу 10% годишње, без обзира на краће кризне периоде који су се циклично понављали приближно сваких 10 година (као последица економских и енергетских криза, ратних сукоба и терористичких напада). Ваздушни саобраћај је и данас један од транспортних сектора са најбржим развојем у светској економији. Већина прогноза указује да ће се у првој декади 21. века наставити раст ваздушног саобраћаја са годишњим стопама од преко 5%, (скоро двоструко брже од стопе глобалног раста друштвеног производа). То значи да се очекује дуплирање обима авио-превоза у наредних 10 до 15 година.[2)]

1) Види Л. Лазић, К. Кошић, *Туристичка географија*, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад, 2004. стр. 89-94.

2) Опширније види Б. Крстић, Љ. Степановић, *Авио-саобраћај у турбуленцијама - неки елементи за формирање ваздухопловне политике*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004.

Табела 1. Стопе раста европског редовног ваздушног саобраћаја у периоду од 1989. до 2000. године, са државама бившег Совјетског Савеза (ЦИС) и без њих и упоређене са светским просеком

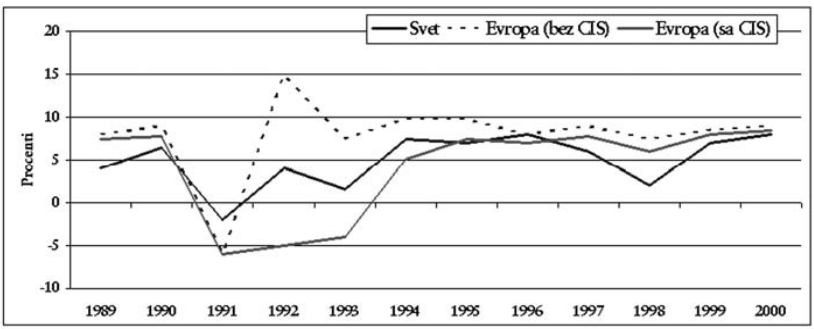

(извор: ICAO, World of Civil Aviation 2000.)

Табела 2. Светски авио саобраћај – кретање оперативних резултата и профита

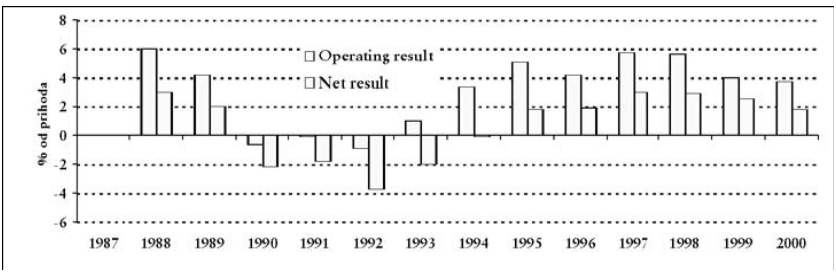

(извор: ICAO, World of Civil Aviation 2000.)

2. ВАЗДУХОПЛОВНА ТРАДИЦИЈА СРБИЈЕ

Србија, односно Југославија има дугу и богату традицију у развоју авијације у најширем смислу и ваздушног саобраћаја посебно. Спадамо у мали број земаља које су од самих почетака авијације биле активно укључене у његов развој и примену у војне и цивилне сврхе. Српска војска је међу првима увела ваздухопловство у свој састав и применила га у ратне сврхе још у балканским ратовима и наравно много више у Првом светском рату. Србија је међу првим земљама у свету, још пре Првог светског рата, донела Уредбу о ваздушној пловидби, којом је озаконила заштиту суверенитета свог ваздушног простора и регулисала коришћење ваздухоплова у цивилне сврхе. Захваљујући наслеђеној традицији и образованим кадровима, и поред ратних разарања у Другом светском рату,

у новој Југославији је брзо обновљено напредно ваздухопловство у свим његовим облицима (спортско, саобраћајно, пољопривредна и лака авијација, ратно ваздухопловство, ваздухопловна индустрија). Југословенски ваздушни саобраћај је био интегрални део глобалног светског авио-саобраћајног система и заузимао угледно место у овом делу света по обиму превоза и савремености флоте. Југословенска ваздухопловна индустрија је добила велики замах у производњи летилица за потребе цивилног и војног ваздухопловства, а укључила се и у кооперантске односе са најпознатијим произвођачима путничких авиона (Боеинг и Доуглас), захваљујући наруџбинама које су наше авио-компаније имале код тих фирми (на тај начин су се неке наше фабрике, на пример Соко, Утва, Прва петолетка, укључиле у светску поделу рада).

Највећи пад у својој историји, наше ваздухопловство вероватно је доживело у 90-тим годинама прошлог века. Међународни ваздушни саобраћај је већи део тог времена био под ембаргом, превозници су искључени из међународне сарадње, обустављен је рад ваздухопловне индустрије, прекинути извозни послови и кооперација са великим светским произвођачима авиона, напуштен је рад на пројектима нових војних и цивилних авиона.[3)]

3. НАЦИОНАЛНА АВИО КОМПАНИЈА ЈАТ

Ваздушни саобраћај у СФРЈ био је у непрестаном успону током периода после Другог светског рата. Захваљујући политици отварања према Западу, нарочито у економском смислу, СФРЈ је била у пуној мери укључена у међународни ваздушни саобраћај. Држава је равноправно сарађивала у светским и регионалним ваздухопловним организацијама, а превозници су поседовали флоту западне технологије, били су активни чланови одговарајућих удружења (IATA[4)], AEA[5)] и др.) и обављали саобраћај по међународним стандардима и процедурама.

ЈАТ (Југословенски Аеротранспорт) је национални превозник, формиран 1947. године и наследио је традицију предратног „Аеропут"-а који је основан 1927. године. Основна делатност је

3) Опширније видети Б. Крстић, Љ. Степановић, *Авио-саобраћај у турбуленцијама - неки елементи за формирање ваздухопловне политике*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004.

4) *International Air Transport Association* (*IATA*) - Међународна асоцијација за авио транспорт

5) *Association of European Airlines (AEA)* - Европска асоцијација авио-превозника

био редовни превоз на домаћим и међународним линијама. Чартер превоз му је био додатна делатност чија је сврха, пре свега, било допунско коришћење капацитета, као и уходавање неких нових линија у периоду још нерегулисаног редовног статуса или неизвесне комерцијалне оправданости.

У билатералним уговорима са другим државама, JAT је био одређени превозник за експлоатацију договорених међународних линија. Поред домаћих линија које су повезивале све аеродроме у Југославији, JAT је развио разгранату мрежу међународних линија у евромедитеранској области, а од 70-тих година се укључио и у дуголинијски саобраћај који је обухватао на северноатлантској рути већи број тачака у САД и Канади, а на источној рути у Аустралији, Азији и на Средњем истоку.

Цела мрежа линија је била повезана у јединствен систем који је обезбеђивао везе са свим домаћим аеродромима преко транзитних центара у Београду и Загребу, а у мањој мери и преко Љубљане. Развијени су такође и снажни међународни транзитни токови путника и робе повезивањем линија у правцу источних и западних дестинација са добрим везама у оба правца на Београдском аеродрому, који је почео да добија карактеристике транзитног центра.[6)]

JAT је током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века отворио многа представништва у свету, и превозио годишње пет милиона путника. Развијао и модернизовао своју техничку делатност, али истовремено је развијао и терцијалне делатности, попут привредне авијације, хотелијерства, као и сопствени школски центар за обуку кадрова, али и школовање сопственог пилотског кадра. Улагао у развој инфраструктуре (гради велики хангар за пријем широкотрупних авиона, пробни сто за испитивање млазних мотора, осваја ревизије мотора и других компонената за савремену флоту). Такође JAT је склопио и врло успешне уговоре о сарадњи са многим компанијама у такозваном „трећем свету", постепено је развијао свој информациони систем, уводио аутоматизовану продају карата.[7)]

Авиони JAT-а саобраћали су крајем осамдесетих година на више од 300 линија, од којих су две трећине биле међународне. У годинама рекорда, 1987/88/89, JAT је повезивао Југославију са 61

6) Опширније видети Б. Крстић, Љ. Степановић, *Авио-саобраћај у турбуленцијама - неки елементи за формирање ваздухопловне политике*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004.

7) http://www.jat.com/

дестинацијом света на пет континената, превозећи годишње 5 милиона путника и 46 хиљада тона робе.

Упоређење JAT-а са осталим редовним и националним превозницима у свету и Европи показује да је крајем 80-тих година прошлог века JAT по обиму саобраћаја био рангиран приближно у првој трећини (31. место у свету) на листи тадашњих 112 чланица ИАТА и на половини листе (12. место у Европи) међу тадашњим 21 чланом АЕА. JAT је био члан Међународне асоцијације за авио транспорт (*International Air Transport Association*) од 1961. године а члан Европска асоцијација авио-превозника (*Association of European Airlines*) од 1971. године. У односу на остале редовне компаније из земаља југоисточне Европе, JAT је имао најсавременију флоту и највећи обим саобраћаја после грчког *Olympic Airlines*.

Почетком деведесетих година следи најтежи период у послератној историји бивше Југославије - рат, распад земље и санкције које су се прво и најтеже одражавале управо на националног авиопревозиоца. Убрзо после почетних трагичних дешавања JAT се вратио на тржиште и почео да хвата корак са светом. Већ 1994. обновио је дестинације и кренуо у нову епоху свог развоја, означену борбом за опстанак на светском небу. Сваке године резултати су били све бољи, да би 2006. године JAT превезао 1.207.712 путника, 3556 тона робе и 689 тона поште и први пут после 1991. позитивно завршио пословну годину, са нето добитком од 3,8 милиона евра.[8)]

Табела 3. Обим редовног превоза АЕА компанија из југоисточне Европе у 1989. године

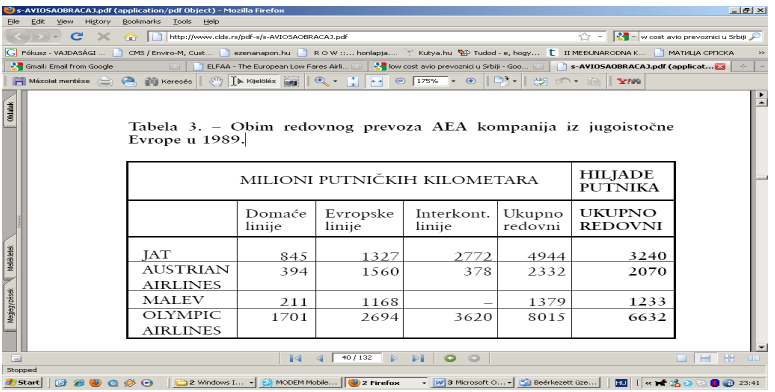

Tabela 3. – Obim redovnog prevoza AEA kompanija iz jugoistočne Evrope u 1989.

	MILIONI PUTNIČKIH KILOMETARA				HILJADE PUTNIKA
	Domaće linije	Evropske linije	Interkont. linije	Ukupno redovni	UKUPNO REDOVNI
JAT	845	1327	2772	4944	3240
AUSTRIAN AIRLINES	394	1560	378	2332	2070
MALEV	211	1168	–	1379	1233
OLYMPIC AIRLINES	1701	2694	3620	8015	6632

(извор: Б. Крстић, Љ. Степановић, *Авио-саобраћај у турбуленцијама - неки елементи за формирање ваздухопловне политике*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004.)

8) http://www.jat.com/

4. ПОЈАВА НИСКОТАРИФНИХ АВИО-ПРЕВОЗНИКА

На почетку 21. века, ситуација је битно промењена на светском авио-тржишту. Светски и европски авио-саобраћај се по обиму удвостручио, али је у многоме изменио и своју структуру, а конкуренција је изузетно пооштрена. Драматичне промене су настале и у југоисточној Европи.

На простору бивше СФРЈ је настало више држава које имају своје националне авио-компаније и авио тржиште је испарцелисано. Од редовних превозника у Србији је остао JAT са великим проблемима због смањеног тржишта, уназађен вишегодишњим ембаргом на саобраћај и суспензијом сарадње са западним земљама. Међутим појавила се још једна велика претња на тржишту авио-услуга националној авио-компанији, а то су нискотарифне авио-компаније.

Нискотарифне авио-компаније (*low-cost companies, low-cost carriers – LCC*) се најлакше могу дефинисати као авио-компаније које послују на релативно кратким рутама, у одређеним регионима и које не нуде никакве додатне услуге.[9)] Основна идеја *low cost* лета се налази у самом имену - нискотарифни лет, брз и сигуран превоз до одредишта уз приступачну цену. Оно што је најбитније је то да сама безбедност лета и путника није угрожена смањењем цене. За све летове се примењује прописана регулатива Европске уније (остале регије нпр, Америка и Канада имају своје прописе који се такође поштују).[10)]

Појава нискотарифних авио-превозника се везује за либерализацију ваздушног превоза током 80-их и посебно током 90-их година прошлог века, када се почеле да се оснивају нискотарифне авио компаније. У то време многобројни национални превозници (конвенционални авио-превозници), који су по правилу били у државном власништву, пословали су са високим трошковима и ниском фреквенцијом летова. Улазак на тржиште нискотарифних превозника је довело до боље повезаности између аеродрома (дестинација), нижих цена летова и веће фреквенције летова.[11)]

9) Опширније у Air Transport Group, Europe's Low-cost Airlines, Cranfield University, Cranfield, 2000.

10) О томе видети European air transport policies – the need for a truly „One Sky Europe"; Council of Europe – Committee on Economic Affairs and Development; June 2000.

11) С. Аћимовић, „Од националних авио превозника до low cost компанија – Ефекти успешне промене маркетинг стратегије", Маркетинг, 2009, број 3, стр. 145-154.

Начин пословања данашњих нискотарифних авио компанија постављен је у САД-у са уласком компаније *Southwest Airlines* још 1967. године на тржиште. Успех регионалне авио компаније *Southwest Airlines* је постигнут ниским ценама и укидајућим луксузом (са много мање услуга и комфора за путнике).

Последњих двадесетак година на готово свим тржиштима (посебно Европе и САД) оснивали су се *low cost* авио-компаније, које имају другачију пословну стратегију у односу на класичне, националне авио-превознике. Са поступком либерализације, тј. применом „Споразума о отвореном небу“ (*Open Sky Agreement* уговора) повећава се тржишно учешће, као и профит нискотарифних авиокомпанија.

Интерконтинентални споразум „Отворено небо“ ступио је на снагу 30. марта 2008. године. Данас је Споразумом предвиђено да све авио-компаније, које имају интерес могу да лете из Европе у САД са било ког аеродрома из Европске уније, а не само са аеродрома из матичних земаља, чиме се значајно повећава степен конкуренције и додатно либерализује систем формирања цена на једној релацији.[12)]

У поређењу са тржиштем Северне Америке где је учешће *low cost* компанија око 30%, у Европи 28%, у Азији је тржишно учешће око 9% и представља велики потенцијал за развој нискотарифних превозника.[13)]

Табела 4. Најпознатије светске нискотарифне авио-компаније

ЕВРОПА	САД	АФРИКА	АЗИЈА	**БЛИСКИ ИСТОК**
RyanAir	Southwest Airlines	Kulula	Air Asia – Malezija	Jazeera
EasyJet	West jet	Mango	NokAir - Tajland	Air Arabia
Maersk Air	Jazz	Itime	Tiger Airways Singapore	
AirOne	Viva Aerobus		Spring Air - Kina	
WizzAir	Jet Blue		Lion Air- Indonezija	

(извор: EUROCONTROL, Forecast Monitor, November 2008.)

12) Опширније видети С. Аћимовић, “Од националних авио превозника до low cost компанија – Ефекти успешне промене маркетинг стратегије“, Маркетинг, 2009, број 3, стр. 145-154.

13) EUROCONTROL, Forecast Monitor, November 2008.

5. ПОСЛОВНИ МОДЕЛИ НИСКОТАРИФНИХ АВИО-КОМПАНИЈА

Екстремно ниске цене које нуде нискотарифне авио-компаније привлаче све више путника и одвлаче их од авио-компанија са потпуном услугом (националне авио-компаније). Једна од највећих предности нискотарифних авио-компанија лежи у њиховом *point-to-point* (од тачке до тачке – од аеродрома до аеродрома) начину путовања. Директним путовањима на краткотрајним летовима повећава се корисност и употреба авиона, при том елиминишу се потребе за додатним услугама које се иначе очекују на дужим релацијама, а при том је и шанса губљења пртљага сведена на минимум.

Нижи трошкови радне снаге су још један у низу вида смањења трошкова у поређењу с конвенционалним превозницима. Према истраживањима пилоти low cost авио-компанија у просеку лете 25% времена више од пилота националних авио-компанија. Осим дужег летења, пилоти и посада имају мање времена за одмор и обављају још неке додатне задатке - планирање лета, надгледање утовара кофера и точења горива, чишћење авиона и сл. Смањење трошкова особља укључује и *outsourcing* свих нелетачких дужности.[14)]

Избор low cost авио-компанија да спајају незагушене аеродроме може се протумачити као оптимална употреба слободног капацитета аеродрома. Бирајући секундарне аеродроме времена укрцавања, техничког прегледа, точења горива итд. су мања што је резултат мањег промета на аеродрому. Тиме се осигурава максимална употреба авиона. Нискотарифне авио-компаније заказују летове већином рано ујутро или касно увече да би избегли загушења на фреквентнијим аеродромима и искористили ниже трошкове слетања.

Извор смањења трошкова представља и корисничка *on-board* usluga (услуге у авиону). Нискотарифне компаније не осигуравају бесплатну храну и пиће, већ их продају путницима. Пртљаг се добро контролише, обично је дозвољен један комад преданог пртљага и један ручног, при чему је максимална тежина мања него код конвенционалних превозника. Додатни пртљаг се наплаћује (обич-

14) S. Steiner, A Vidović, R. Škurla, *Impact of low-cost airlines on the European air transport market*, Faculty of Transport and Traffic sciences, Zagreb, 1998.

но према тежини). На тај начин се добија додатан приход, а при том се смањује и време рада са *catering* службама на аеродрому.[15)]

Употребом само једног типа авиона увелико се смањују трошкови одржавања, сервисирања и обуке посаде. Нискотарифне авио-компаније нуде само једну класу без могућности резервације седишта, чиме се подстичу путници да се сместе што раније и тако смање време које авион проведе на земљи. Још једна предност лежи у *check in*-у путника (пријављивање путника на аеродрому), који је много једноставнији због укидања карата. Довољно је појавити се на шалтеру са пасошем и бројем резервације. Више од 97% карата low cost авио-компаније продају путем Интернета, заобилазећи притом продају путем посредника (туристичких агенција, резервационих система) и на тај начин се избегава плаћање провизије.[16)]

Нижи трошкови и већа попуњеност седишта у авиону омогућавају нискобуџетним авио-компанијама да понуде и 50-70% ниже цене од традиционалих авио-компанија. Просечна цена карте нискобуџетних авио-компанија на континенталним летовима (између дестинација у Европи) износи од 50 до 100 еура (чак и мање) наспрам 180-200 евра код националних авио-компанија.[17)]

Пословни концепт који најчешће практикују нискобуџетне авио-компаније:[18)]

- јединствена путничка класа;
- јединствени модел авиона (најчешће *Airbus A320* или *Boeing 737*);
- минимални сет додатне опреме у авиону;
- јединствена цена карата (карта у једном смеру износи тачно половину цене повратног путовања, цена карте се повећава сразмерно повећању попуњености авиона, а посебно се наплаћују ране резервације карата);

15) Види R. Doganis, *The Airline Business in the 21st Century*, Routlege, London, 2001, pp. 174-185.

16) Види T. Coies, M.C. Hall, "Effectively planing and managing European airport capacity", *International Business and Tourism*, Routledge, 2008, pp. 60-75.

17) Према World Air Transport Statistics; IATA; 2002. www.iata.org – International Air Transport Association (Међународно удружење за ваздушни саобраћај)

18) Опширније види С. Аћимовић, „Од националних авио превозника до low cost компанија – Ефекти успешне промене маркетинг стратегије", *Маркетинг*, 2009, бр. 3, стр. 145-154.

– коришћење јефтинијих, секундарних аеродрома, који су понекад удаљени и до 100 километара од саме дестинације;
– поласци у раним јутарњим или касним вечерњим сатима како би се избегла кашњења и искористили нижи трошкови полетања и слетања авиона;
– поједностављене руте (најчешће директни летови, без трансфера у великим авио чвориштима, чиме се смањује и ризик изгубљеног пртљага);
– тежиште на директној продаји карата (посебно преко Интернета, чиме се избегавају трошкови и провизије путничким агенцијама и резервационом системима);
– избегавање пружања посебних услуга путницима (не служе се бесплатни оброци);
– наплаћивање додатних услуга (чување пртљага, приоритетно укрцавање, храна и пиће у авиону итд.);

Све више националних авио-превозника под притиском жестоке конкуренције нискотарифних авио-компанија почела је да усваја принципе пословања low cost превозника. Као одговор на пословне моделе многе националне авио-компаније су отворили ћерке фирме које потпуно послују по принципима рада нискотарифних авио компанија (нпр. *Lufthansa* је основала *Germenwings*, *British Airways* компанију *Go* итд.) Такође одговор конвенционалих авио-компанија јесте њихово удруживање у алијансе, како би се смањили трошкови, пре свега код преламања транспорта на далеким дестинацијама при преласку са једног на други лет. Може се закључити да разлике у пословању конвенционалних и нискотарифних авио-компанија полако нестају.

Табела 5. Индикатори продуктивности нискотарифних авио-компанија

КОМПАНИЈА	ПОПУЊЕНОСТ АВИОНА	**ДНЕВНИ БРОЈ ЛЕТОВА**	**РУТЕ**	**БРОЈ ЛЕТЕЛИЦА**
Ryanair	81.2%	1099	712	166
Easyjet	83.3%	1045	340	163
Norwegian	80%	200	140	36
Flybe	75%	520	163	69
Clickair	68.9%	150	55	25
Transavia	76.3%	90	90	34

WizzAir	85%	62	117	18
Sterling	75%	137	124	26
Jet2	81%	104	90	30
Sky Europe	75%	107	77	15
Myair	67%	41	42	12
Sverigefly	80%	54	14	9

(извор: ELFAA - The European Low Fares Airline Association)

Табела 6. Позиције нискотарифних авио компанија у Европи (према броју летова изведених у једној недељи – подаци из 2008. године)

Позиција	Авио превозник	Летови	Седишта	Руте
1	Ryanair	7,639	1,443,771	1,222
2	Easyjet	6,534	1,026,519	639
3	Air Berlin (LCC-segment)	3,485	543,420	330
4	Flybe	3,047	238,714	300
5	Norwegian	1,564	239,294	287
6	Aer Lingus	1,439	272,993	167
7	Germanwings	1,434	206,496	252
8	Meridiana	1,122	149,548	104
9	TUIfly (LCC-segment)	1,093	171,492	230
10	Vueling	1,036	186,480	114

(извор: Deutsches Zentrum für Luft und Raumfahrt)

Нискотарифне авио-компаније су драстично промениле и маркетинг приступ на тржишту авио-превоза, што им је континуирано унапређивало тржишну позицију и пословне резултате. Промене у маркетинг стратегијама low cost компанија биле су револуционарне и у правом смислу речи су последица препознавања реалних потреба клијената који користе услуге авио превоза. Успех нискотарифних авио-превозника све више тера националне авио-компаније да своје инструменте маркетинга прилагођавају новом моделу пословања.

Елементи маркетинг микса (7п) нискотарифних авио компанија:[19)]

Цена – формирана на правилима економије обима;

19) Према С. Аћимовић, „Од националних авио превозника до low cost компанија – Ефекти успешне промене маркетинг стратегије”, *Маркетинг*, 2009, број 3, стр. 145-154.

Услуга (производ) – основна услуга је само превоз, све друго се посебно плаћа по жељи путника;

Процес услуживања – широк спектар маркетиншких повољности (нпр. чекирање од куће, куповина карата посредством Интернета);

Услужни амбијент – коришћење удаљених, мање фреквентних аеродрома, лакши улазак за линије нове компаније, мање преседања, мањи број типова авиона у флоти (често један) итд;

Људи – Максималне уштеде на нелетачком особљу (*outsourcing*);

Канали дистрибуције – максимално фаворизовање Интернет букирања и продаје карата;

Интегрисане комуникације – углавном посредством Интернета, коришћење авиона као рекламног паноа (и споља и унутра);

6. ДОЛАЗАК НИСКОТАРИФНИХ АВИО-КОМПАНИЈА У СРБИЈУ

У почетку тржиште Југоисточне Европе био је неинтересантан сегмент за већину нискотарифних авио-превозника. Прва озбиљна присуства low cost компанија у региону се бележи у великим градовима и туристичким центрима, пре свега западних држава регије, оних код којих су визна либерализација и процес приступања Европској унији били бржи.

Путници из Србије током претходних година су плаћали скупље услуге авио превоза због дугогодишњег одлагања реструктурирања некада, у европским размерама респектабилне, а у међувремену готово потпуно посрнуле националне авиокомпаније JAT. У међувремену, чекајући боља времена наши путници у жељи да лете јефтиније су одлазили на аеродроме у региону (највише у Будимпешту).

Очекивало се да ће отварање неба изнад Србије у значајнијој мери наступити са процесом визне либерализације, који се десио крајем 2009. године. Дугогодишњи притисак од стране неких нискотарифних авио-компанија и процес убрзаног приближавања Србије Европској унији је подстакао ваздухопловне власти да у међувремену одобре летове неким нискотарифним превозницима, а

да друге позову да уђу на тржиште Србије. Први квантитативни подаци говоре у прилог томе да је само промет путника на Београдском аеродрому Никола Тесла у последњем месецу 2009. године и првом месецу 2010. године повећан за 20% у односу на исти период прошле године.

Свакако ће присуство и понуда нискотарифних авио-компанија подстицати путовања у Србију и из Србије, а умногоме помоћи и грађанима Србије да лакше, брже и знатно јефтиније путују. Low cost компаније полако отварају све европске дестинације за грађане Србије, делом директно из Београда и Ниша, делом преко Темишвара и Софије.

Међу првим low cost компанијама у Србији које су почеле да лете су *Germanwings* и *Norwegian Air*. *Germanwings*, прва low cost авиокомпанија која је почела да послује на територији Србије, за четири године обављања летова из наше земље превезла је више од 300.000 путника. За првих пет месеци ове године, превезено је 32.000, а циљ им је да до краја године цифра порасте на 79.000 путника. Просечна попуњеност авиона на летовима је 80%. *Germanwings* лети из Београда ка 16 европских дестинација (Лондон, Берлин, Барселона, Беч, Стокхолм итд.). Компанија *Norwegian Air* лети у 11 дестинација Европе. Од краја 2009. године када се Србија нашла на белој Шенген листи, почели су преговори и са другим нискотарифним авио-компанијама. Летови мађарског *Malev*-а (национална авио-компанија) и *Vizair*-а почели су да се одвијају на релацији Београд – Будимпешта. Италијански *Wind Jet* успоставио је линију Болоња - Ниш и то је једина low cost компанија која је увела линију за аеродром "Константин Велики" у Нишу. Почетком године је и компанија *Fly Niki* iz Беча увела нискотарифне летове на релацији Београд – Беч. Италијанска авиокомпанија *Air Vallee* најавила је да ће покренути редовну авионску линију између Београда и Риминија.

Још неколико нових low cost компанија најавило је своје летове из Београда. Данска авио компанија *Cimber Sterling* покреће лет на релацији Копенхаген – Београд, словеначка авио компанија *Adria Airways* успоставља летове на релацији Београд - Љубљана, а у најави је и почетак летова *Air Baltic*-а.

Тренутно, на саобраћајној мапи Србије постоје два међународна аеродрома, "Никола Тесла" у Београду и "Константин Велики" у Нишу. Шансу да пређу у ту категорију имају и војни аеродроми

"Батајница", "Поникве" и "Лаћевци" али и ваздушне луке Пилотске академије у Вршцу и локалне самоуправе у Бору, који су тренутно у категорији секундарних аеродрома. Такође, у нашој земљи постоји још 18 мањих спортских и војних аеродрома. За Београд најзначајније је да се за цивилни саобраћај оспособи батајнички аеродром одакле би летели чартери и low cost компаније, а да сурчински буде искључиво за велике (националне) авио-компаније.

Долазак нискотарифних авио-превозника и тржишна либерализација ће мотивисати и друге регионалне авио компаније да започну процес реструктурирања (*CroatiaAirlines* и *AdriAirlines* су то већ започели, док тај процес тек чека поред JAT-а и *Montenegroairlines*).

ЗАКЉУЧАК

Доласком нискотарифних авио-компанија у Србију су рано дошли до изражаја позитивни ефекти за путнике. Међутим поставља се питање да ли држава треба да дозволи да национална авио компанија JAT пропадне? Дилема је такође и којим путем треба реструктурирати односно ревитализовати домаћег националног превозника. Свакако неопходно је за JAT изабрати адекватну комбинацију пословних стратегија. Једна од опција је и проналазак стратешког партнера и улазак JAT-а у неку јаку алијансу авио превозника (раније је било речи да ће JAT као регионални превозник ући у светску алијансу коју предводи *Lufthansa*). Спомиње се и предузимање радикалнијих мера, кроз ликвидацију постојеће и истовремено формирање нове компаније која ће бити прилагођена садашњем тржишту и условима који на њему владају.

Да би се проценили могућности оптималног развоја авио-саобраћаја генерално на тржишту Србије у наредним годинама неопходно је да се врло прецизно и студиозно испитају потенцијалне могућности ваздушног саобраћаја у оквиру прогнозе општег економског и политичког развоја земље, као и међународној интеграцији (посебно ка Европској унији). У складу са таквом визијом потенцијала развоја, Србија треба да формира своју ваздухопловну политику и обезбеди институционалне оквире и инструменте за њено спровођење у оквиру укупне економске, саобраћајне и развојне политике земље и да се омогући да се ваздушни саобраћај реструктурира у складу са новим околностима, да искористи потенцијалне могућности које пружа локално, регионално и ме-

ђународно тржиште (поготово тржиште Европске уније) и да се оспособи за равноправну конкуренцију на будућем интегрисаном европском тржишту, које ће донети нове развојне могућности, али исто тако и нова искушења.

Bela Muhi

SERBIAN AIR MARKET IN NEW ECONOMIC-POLITICAL CONDITIONS – COMING OF LOW COST AIRLINES

Summary

One of the most propulsive segments of the transport market in the last 20 years is certainly the air service market. Since the myth of Daedalus and Icarus, that the man can fly, until the first Wright brothers aircraft model and up to today's supersonic aircraft, air traffic changed many forms, but kept the basic purpose, which is that people, as quickly as can safely transport to their destinations. World air traffic has moved from the early stages of economic development and became independent, so direct state interventions and investments are subsidies (especially in developed countries where there is a consolidation of air traffic).

Serbia (and countries in the region) has become an interesting market for many national and low-cost airline companies. The battle on this market segment are developing. Many large and famous companies have already established flights, and many have announced their presence. This paper presents the main features of business models airline companies, with the focus on the Serbian market and the airline policy in the overall economic, transportation and development policies of the country.

Key words: low cost airlines, national airlines, the market for air services

ЛИТЕРАТУРА

- AETF – Airline Economic Task Force – Radna grupa IATA za ekonomiku aviokompanija
- Air Transport Group, Europe's Low-cost Airlines, Cranfield University, Cranfield, 2000.
- Б. Крстић, Љ. Степановић, *Авио-саобраћај у турбуленцијама - неки елементи за формирање ваздухопловне политике*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004.
- V. Božić, *Ekonomija saobraćaja*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2009.

- World Air Transport Statistics; IATA; 2002. www.iata.org – International Air Transport Association (Međunarodno udruženje za vazdušni saobraćaj)
- Deutsches Zentrum für Luft und Raumfahrt (DLR) - http://www.dlr.de
- ELFAA - The European Low Fares Airline Association http://www.elfaa.com
- ELFAA, Liberalization of European Air Transport: The Benefits of Low Fares Airlines to Consumers, Airports, Regions and the Environment, European Low Fares Airlines Association, Brussels, 2004.
- EUROCONTROL, Forecast Monitor, November 2008.
- European air transport policies – the need for a truly „One Sky Europe"; Council of Europe – Committee on Economic Affairs and Development; June 2000.
- ICAO, World of Civil Aviation 2000.
- J. C. Holloway, "The Business of Tourism", Prentice Hall, 2002.
- Л. Лазић, К. Кошић, *Туристичка географија*, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад, 2004. стр. 89-94.
- Low cost Carriers in the European Aviation Single Market, ECA Industrial Sub Group, Bruxelles 2002.
- R. Doganis, *The Airline Business in the 21st Century*, Routlege, London, 2001, pp. 174-185
- С. Аћимовић, „Од националних авио превозника до low cost компанија – Ефекти успешне промене маркетинг стратегије", *Маркетинг*, 2009, број 3, стр. 145-154.
- S. Steiner, A Vidović, R. Škurla, *Impact of low-cost airlines on the European air transport market*, Faculty of Transport and Traffic sciences, Zagreb, 1998.
- T. Coies, M.C. Hall, "Effectively planing and managing European airport capacity", *International Business and Tourism*, Routledge, 2008, pp. 60-75
- http://www.aea.com – Evropska asocijacija avio prevoznika AEA
- http://www.air-transport.org – Air Transport Association
- http://www.easyjet.com
- http://www.germanwings.com
- http://www.jat.com
- http://www.low-cost.rs
- http://www.lufthansa.com
- http://www.ryanair.com
- http://www.southwest.com

Овај рад је примљен јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

АКТУЕЛНО

209

Милош Ђинђић

ИЗБОРНИ ИНЖЕЊЕРИНГ СР НЕМАЧКЕ: СПЕЦИФИЧНОСТИ И ПРОБЛЕМИ

233

Зоран Милошевић

ШИРЕЊЕ ИДЕЈА БЛИСКОИСТОЧНИХ ИСЛАМИСТА У ШКОЛАМА НЕМАЧКЕ

249

Ана Јовашевић

ОБЕЛЕЖЈА СПОЉНЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ НЕМАЧКЕ

УДК:
342.8+324(430)

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 209-232.

Милош Ђинђић
Београд

ИЗБОРНИ ИНЖЕЊЕРИНГ СР НЕМАЧКЕ: СПЕЦИФИЧНОСТИ И ПРОБЛЕМИ

Сажетак

Немачка је пример земље у којој су присутни елементи карактеристични како за пропорционалне тако и за већинске изборне системе. То се пре свега односи на сам процес гласања у ком бирач има право да дâ два гласа – један кандидату, други изборној листи. Прва ситуација је карактеристична пре свега за униноминалне изборне јединице у већинским изборним системима, а друга за пропорционалне изборне системе са кандидатурама путем листа. Бирачима је стога омогућено да своју лојалност поделе међу партијама/кандидатима уколико тако нешто желе. Као последица јављају се тзв. прекомерни мандати које партије задржавају и који бројчани састав Бундестага никад не остављају константним. Поред тога, партијама су на располагању два изборна прага за улазак у парламент. Све у свему, такав изборни инжењеринг производи последице на два нивоа: на нивоу комплексности модела и на нивоу резултата које производи у пракси након спровођења изборних радњи. Протеком времена те последице су се показале делом као отежавајуће или пак олакшавајуће околности. Међутим, скорашња дешавања око тзв. негативне тежине гласа и облигација упућена од стране Савезног уставног суда ка корекцији дела изборног законодавства говоре у прилог негативним последицама и најављују "реформисани" изборни модел.

Кључне речи: стратешко гласање, прекомерни мандати, изборни праг, негативна тежина гласа, ниво расподеле мандата, комплексност итд.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Политички систем Савезне Републике Немачке се одликује дистинктним изборним моделом који је у извесном смислу револуционисао праксу устројавања једног изборног система, који одолева времену и доприноси стабилизацији демократског поретка у немачкој држави. Изворно настао у Немачкој, овај систем персонализованих пропорционалних избора примењује се и у другим земљама, што не значи да у њима производи и исте последице.

Због своје природе произвео је недоумице око његовог класификовања. Наиме, често се сврстава у мешовите изборне системе, док му неки други ауторитети у области изборне тематике придају својства пропорционалних. Увођење оваквог модела је за Немачку био експеримент за који се није могло тачно знати како ће се одразити на друштвену датост. Стога, логично је да су се временом тражила другачија решења за поједине елементе у циљу даљег дотеривања. Те промене су често биле значајне и тицале су се неких одређујућих елемената.

Настанак послератног изборног система Савезне Републике Немачке снажно је историјски детерминисан предратним као и међуратним искуствима. У 19. веку за време другог Немачког Рајха на снази је био већински изборни систем. Међуратни период обележен крхком Вајмарском републиком као промену на овом пољу донео је чист пропорционални изборни систем. Након колапса Вајмарске републике и искустава са нацистичким режимом, у дебатама о изборном систему није понављана иста грешка и аргумент пропорције није наглашаван у толикој мери. Тешко је, а вероватно и погрешно, закључити да је такав изборни систем искључиво одговоран за развој догађаја који је водио екстремизовању политичког живота и на крају нацистичкој диктатури, али верује се да није допринео стабилности патијског и парламентарног система[1)] већ га је у великој мери радикализован.

Данас је изборна материја у правном систему Савезне Републике Немачке уређена кроз одговарајуће уставне и законске правне акте. Најпре, Основним законом (*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*), а потом и низом других закона - Законом

1) О учинку пропорционалних избора у Вајмарској републици у: Нолен, Дитер (1992), *Изборно право и страначки сустав*, Школска књига, Загреб, стр. 155-160.

о савезним изборима (*Bundeswahlgesetz*), Законом о посланицима (*Abgeordnetengesetz*), Законом о изборној статистици (*Wahlstatistikgesetz*), Законом о провери избора (*Wahlprüfungsgesetz*), Законом о политичким партијама (*Parteiengesetz*) и осталим актима.[2)] Интенција овог рада јесте да прикаже а потом и проблематизује оне елементе немачког изборног система које га чине специфичним још од његовог устројавања.

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И ПАРАДОКСИ НЕМАЧКОГ ИЗБОРНОГ МОДЕЛА

Законом о савезним изборима[3)] се детаљно уређују суштинска питања изборног система Немачке. Закон је састављен 7. маја 1956. године и до данас је био предмет вишеструких промена и модификација.

Бундестаг се састоји од 598 посланика изабраних посредством општих, непосредних, једнаких, слободних и тајних избора на којима учествују Немци са бирачким правом, у складу са принципом комбинације пропорционалног представљања и униноминалних избора. 299 посланика се бира путем кандидатура у изборним јединицама, односно изборним окрузима (*Wahlkreisvorschlag*), а остатак, такође 299, путем листа које се подносе у савезним покрајинама (*Landeslisten*). Кандидатура преко ових покрајинских листа је резервисана у Немачкој искључиво за политичке партије, док су потенцијалне кандидатуре независних кандидата могуће у једномандатним изборним окрузима.

Изборна област (*Wahlgebiet*) је целокупна територија Савезне Републике Немачке, а у подели изборне области на изборне округе води се рачуна о одређеним принципима: морају се поштовати границе савезних покрајина/федералних јединица (*Länder*); њихов број мора у највећој могућој мери одговарати пропорцији становника; популација изборног округа не сме одступати од просека популације у изборним окрузима више од 15% у било ком правцу, а тамо где је одступање веће од 25% границе се морају поновно утврдити; сваки изборни округ мора бити једна кохерентна област и где је то могуће поштоваће се границе општина (*Gemeinde*), округа (*Kreise*) и урбаних дистрикта (*kreisfreien Städte*).

2) http://www.bundeswahlleiter.de/de/bundestagswahlen/rechtsgrundlagen/ (20.11. 2009)

3) http://www.bundeswahlleiter.de/de/bundestagswahlen/rechtsgrundlagen/bundeswahlgesetz.html (20.11.2009)

Сваки бирач има два гласа, први за избор члана Бундестага у изборном округу, други за избор покрајинске листе. У сваком изборном округу изабран је по један кандидат и то онај који освоји већину гласова. У случају изједначеног исхода одлучује жреб.

Код пропорционалног дела избора путем покрајинских листа користи се Sainte-Laguë/Schepers формула за прерачунавање гласова у мандате и тиме одређује коначан број мандата за сваку покрајинску листу сваке партије: најпре се помоћу ове формуле утврди укупан број мандата сваке партије на нивоу целокупне изборне области, тзв. горња расподела (*Oberverteilung*), а након тога, служећи се истом формулом, утврди из тога удео мандата који припада свакој покрајини тзв. доња расподела (*Unterverteilung*). Са завршетком овакве процедуре следи утврђивање редоследа добијања мандата: прво мандате добијају директно изабрани кандидати у изборним округзима сваке покрајине, а након њих преостали број места попуњавају кандидати са покрајинске листе.

Уколико једна партија освоји укупно више места путем изборних округа него што јој путем листе припада, она те прекомерне мандате (*Überhangsmandate*) задржава, а укупан број места у парламенту ће се повећати за тај додатак. У Немачкој постоји изборни праг од 5% (*Sperrklausel*, *Fünf-prozent-Hürde*) на нивоу целе изборне области, а алтернативни изборни праг (*Alternativklausel*) је најмање три мандата у изборним округзима (*Direktmandate, Grundmandate*). То не важи за партије националних мањина.

Покрајинске листе једне партије сматрају се везаним тј. при расподели мандата третирају се као једна листа. Посланичка места која отпадну на везану листу су дистрибуирана покрајинским листама у одговарајућој пропорцији.

Немачка је у периоду од 1949. до 2009. године три пута мењала формулу којом се у пропорционалном систему број гласова датих некој листи претвара у мандате, док се метод просте већине у изборним округзима није мењао од првих избора.

Од првих избора 1949. закључно са оним 1983. године у Немачкој се примењивао Д'Хондт-ов систем. Законска промена је уследила 1985. године када је уместо њега инаугурисан Харе-Нимајер-ов метод за прерасподелу гласова у мандате.

Примена овог метода допринела је и томе да се у Немачкој актуелизује дебата о тзв. „негативној тежини гласа" (*negatives*

Stimmgewicht, negative vote weight): кад више гласова води лошијој расподели места (мање места), односно мање гласова бољој расподели (више места).[4)]

Као пример служе избори из 1998. године је један део бирача несвесно умањио број мандата префериране партије и то тако што је гласао за њу. Објашњења овог парадокса се траже у двоструком нивоу расподеле мандата који доводи до конкуренције покрајинских листа у оквиру једне партије.[5)] На већ поменутим изборима СПД је у покрајини Хамбург освојила 6 мандата према другим гласовима и 7 директних мандата и задржала један прекомерни мандат, али тај један мандат не би добила да је у истој изборној јединици/изборном округу на СПД отпало 20 000 гласова више. Тај додатни удео у гласовима не би утицао на горњу расподелу, односно укупан број гласова у свим покрајинама, већ би на нивоу друге расподеле један мандат више (пропорционални) припао Хамбургу, а један мање покрајини Рајна-Палатинат и тиме укупан број мандата СПД-а био смањен за 1 (тј. онај прекомерни мандат):

Табела 1. Избори 1998. и негативна тежина гласа

Покрајинска расподела - СПД						
Покрајинска листа	Други гласови	Број места	**Места по Харе/ Нимајеру**	**Директни мандати**	**Прекомерни мандати**	**Мандати укупно**
Хамбург	445 276	6, 288	6	7	1	7
	(465 276)[1]	(6, 564)	(7)	(7)	(0)	**(7)**
Рајна – Палатинат	1 028 886	14, 529	15	10	0	15
	(1 028 886)	14, 515	(14)	(10)	(0)	**(14)**

(Извор: http://www.wissenschaft-online.de/page/fe_seiten&article_id=570654 (26.11. 2009))

До сличних закључака дошло се и анализом изборних резултата протеклих деценија, много пре избора 1998. године. Утврђено је да би повољније по изборни резултат (броја мандата) појединих партија било да је њихов број гласова у појединим покрајинама био мањи, као и обратно, оне би забележиле лошији скор да је број њихових гласача којим случајем био нешто већи. На анализи стварних изборних учинака партије СПД у покрајини Бремен у не-

4) http://www.wahlrecht.de/lexikon/negatives-stimmgewicht.html, (25.11. 2009)

5) http://www.wissenschaft-online.de/page/fe_seiten&art icle_id=570654, „*Paradoxien des Bundestags-Wahlsystems*“, (26.11. 2009)

колико претходних изборних циклуса и њихове компарације са хипотетичким резултатима најбоље се виде ефекти овакве аномалије. Наиме, утврђено је да би ова партија у више наврата профитирала да је којим случајем добила мање гласова. У пар наврата би евентуални већи скор гласова значио мандат мање.

Табела 2. Хипотетички резултат СПД-а у Бремену у неким од протеклих изборних циклуса

Година	Број гласова	Укупан број места
1957	21 000 мање	1 више
1965	30 000 мање	1 више
1969	47 000 мање	1 више
1980	22 000 мање	1 више
1983	5 000 више	1 мање
	74 000 мање	1 више
1987	23 000 мање	1 више
1990	8 000 мање	1 више
1994	2 000 више	1 мање
1998	3 000 мање + 3 000 мање у Бранденбургу	1 више

(Извор: http://www.wissenschaft-online.de/page/fe_seiten&article_id=570654, (26.11. 2009))

По излистаним годинама одржавања избора видљиво је да су се и током примене Д'Хондт-ове методе могле су запазити овакве аномалије. Очигледно је проблем нешто дубљи од нивоа формуле за претварање гласова у мандате, па препоруке за решавање овог проблема углавном воде у правцу реевалуације двостепене доделе мандата (*Ober-* і *Unterverteilung*) или избегавања прекомерних мандата.[6)]

Могуће је наићи на још неке ситуације проузроковане већ поменутим или неким другим разлозима.

Први је познат као *Алабама парадокс (Sitzzuwachsparadoxon)*[7)]. Наиме, Харе-Нимајер-ов метод може довести и до ситуације у којој повећање броја места која се деле доводи до губљења мандата при истом резултату једне странке. Сматра се да је оваква ситуаци-

6) Lübbert, Daniel (2009), *Negative Stimmgewichte und die Reform des Bundestages-Wahlrechts*, Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestag, http://www.bundestag.de/dokumente/analysen/index.html, (26.11. 2009)

7) http://www.wahlrecht.de/verfahren/paradoxien/alabama.html, (27.11. 2009)

ја могућа када укупан број места није константан (што је случај са немачким изборним системом).

Други је *New state парадокс (Parteizuwachsparadoxon)*[8]. У случају смањења броја партија исти изборни резултат једне партије доводи до губљења мандата. Овакав случај је вероватан кад број партија није константан што је случај у Немачкој (прво Зелени, а потом и ПДС (данас Левица – *Die Linke*), и најчешће се постиже постојањем изборног прага.

Парадокси доводе у питање једнакост и непосредност избора. Опасна системска грешка лежи у чињеници да партија може освојити мандат док губи гласове, и обрнуто, чиме гласови имају неједнаку тежину.

Поменути *Sainte-Laguë/Schepers* метод уведен је изменама од 17. марта 2008. године и први пут коришћен на изборима за Бундестаг 27. септембра 2009. године, а пре тога је био примењен и на изборима за Европски парламент.

ТЕОРИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ И ПРАКТИЧНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Како је јасно из изборног законодавства да број мандата који освоји једна партија одређује искључиво број гласова путем пропорционалне формуле, овај систем се сврстава у пропорционалне: „*То су размјерни* (пропорционални, прим. М.Ђ.) *избори. Уградња елемената који се односе на избор личности ни најмање их не мења.*“[9]

Оваква класификација немачког изборног система, стога, проистиче из последица које један систем производи. Мешавина поменутих елемената може отежавати јасно сврставање јер наводи на закључак да се ради о мешовитом изборном систему. У мешовитим изборним системима, у којима се један број мандата расподељује у једномандатним изборним јединицама, а остатак путем листа, имамо практично два паралелна процеса избора која се одвијају независно, самим тим је и резултат избора другачији него при примени пропорционалног метода – другим речима, они су мешовити (већинско-пропорционални) и „на улазу“ и „на излазу“, док системи као што је немачки у погледу исхода остају пропорционални. Међутим, ако немачки изборни систем није мешовити

8) http://www.wahlrecht.de/verfahren/paradoxien/parteizuwachs.html, (27.11.2009)

9) Нолен, Дитер (1992), *Изборно право и страначки сустав*, Школска књига, Загреб, стр. 181.

он свакако јесте *комбиновани изборни систем* јер представља комбинацију елемената: „*Посебно треба нагласити да појмови ‚мешовити изборни систем' и ‚комбиновани изборни систем' никако нису идентични, и да су њихове функције у класификацији изборних система потпуно различите. Док се категорија ‚мешовитих' система, у традиционалном значењу, налази на истом нивоу као и већински и пропорционални, ‚комбиновани изборни систем' означава спој различитих (већинских и пропорционалних) елемената на нивоу техничког осмишљавања изборних система у оквиру једног свакако дихотомно устројеног универзума изборних система.*"[10] Дакле, у немачком изборном инжењерингу мешавина је ствар искључиво техничког карактера. Следећа табела пореди потенцијалне, при коришћењу (мешовитог) рововског изборног система, и стварне резултате избора 1980. године:

Табела 3. Поређење стварних и потенцијалних резултата избора из 1980. године

	Мандати с првим гласом према релативној већини	Мандати с другим гласом према пропорцији	Збир оба резултата	Стварни резултат избора
СПД	128	109	**237**	**218**
ЦДУ	80	87	167	174
ЦСУ	40	26	**66**	**66**
ФДП	0	26	**26**	**53**

(Извор: Nohlen, Dieter (1992), Izborno pravo i stranački sustav, Školska knjiga, Zagreb, str. 181)

Још тачније, како се у овом систему јача веза између бирача и кандидата/посланика, а при том чува пропорција, овај систем спада у *персонализоване пропорционалне системе* (нем. *personalisierte Verhältniswahl,* енг. *personalized proportional representation, mixed-member proportional voting (MMP)*).

Прохибитивна клаузула од 5% присутна је још од првих избора 1949. године и примећује се њен концентришући ефекат на партијски систем Немачке. То с једне стране значи да је онемогућила пролаз мањих партија и тиме фрагментацију партијског система, с друге да је број партија био умерен, у дужим временским секвенцама константан (позамашан број листа који учествује на изборима је као по правилу без представника). Једнопартијске владе биле су, а и данас су, права реткост, а коалиционе правило. Сартори овај

10) Нолен, Дитер и Касаповић, Мирјана (1997), *Изборни системи источне Европе*, Фондација Фридрих Еберт, Београд, стр. 9.

редукцијски ефекат више приписује Савезном уставном суду који је одређене конкурентне странке забрањивао као неуставне, него самом изборном систему и додаје да „*права предност немачког система није у редукцији страначке фрагментације, већ у томе што успева да 'персонализује' избор бирача боље (или сигурније) од преференцијалног гласања у пропорционалним системима листе*.“[11] Међутим, чињеница је да је овај систем годинама фаворизовао функционалност власти и стабилност система и мање странке удаљавао од парламента. Примери Зелених и ПДС-а и њихов „пробој” у парламентарне редове током времена доказују да је могућа реконфигурација партијског система који је годинама био тропартијски и да изборни праг од 5% није перманентно онемогућио пролаз нових снага у парламент. И поред тога поједини аутори о немачком партијском систему говоре као о „*двоипопартијском*“, а „*основни разлог за овакво разврставање...треба тражити у чињеници што две основне партије, социјалдемократска и демохришћанска, покривају 90% бирачке популације и што се једна од трећих партија узима као партнер владајуће партије и према томе има знатно већу тежину од две или три друге мање партије.“*[12] Специфичност је алтернативни изборни праг од три директна мандата који партијама пружа другу могућност да буду заступљене у парламенту.

Табела 4. Број партија у Бундестагу 1949–2009.

Избори	1949	1953	1957	1961 - 1980	1983 и 1987	1990 -2009
Број партија у Бундестагу[2]	10[3]	6	4	3	4	5

(Бројчани извори: http://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/ (30.11.2009))

Друга страна приче о изборном прагу је дисторзивни ефекат, тј. у колико мери овај систем изазива диспропорционалност резултата. Тај ефекат је варирао у зависности од различитих варијабли и у мањој мери био израз формуле колико самог изборног прага. Изузев првих неколико избора и оних након уједињења приметан је изразито концентришући ефекат од три или четири партије у пе-

11) Сартори, Ђовани (2003), *Упоредни уставни инжењеринг*, Филип Вишњић, Београд, стр. 36.

12) Васовић, Вучина (2006), *Савремене демократије I*, ЈП Службени гласник, Београд, стр. 648.

риоду од 1961–1987, са ниским индексом диспропорције поготово за изборе од 1972–1987. године:

Табела 5. Индекс диспропорције 1961–1987.

Избори	Индекс дисторзије	Незаступљени гласови	Избори	Индекс дисторзије	Незаступљени гласови
1961.	5.7	5.7%	**1976.**	1.0	0.8%
1965.	3.6	3.6%	**1980.**	2.1	1.9%
1969.	5.4	5.2%	**1983.**	1.2	0.4%
1972.	1.2	1.0%	**1987.**	1.4	1.5%

(Бројчани извори: Giovannni Capoccia (2002), The Political Consequences of Electoral Laws: the German System at Fifty, West European Politics, Vol. 25, No. 3, str. 179)

Међутим након уједињења дошло је већих деформација. Док је изборно опредељење бирача било концентрисано углавном на три партије (ЦДУ/ЦСУ, СПД, ФДП) ефекти диспропорције су били минимални. Како се само бирачко тело фракционисало, то се одразило и на број партија у парламенту као и на пропорционалност система и на сам проценат незаступљених гласова . Партије које су освајале мандате су готово увек биле надпредстављене, док су две највеће то биле увек - места која отпадају на незаступљени број гласова се редистрибуирају међу партијама које учествују у подели.[13] Да није било алтернативног изборног прага у неким случајевима би се појавили још већи ефекти диспропорције.[14]

Што се тиче кандидовања приметне су још неке специфичности. Кандидовање путем листа резервисано је искључиво за партије, док се простор за непартијске кандидатуре оставља за изборне округе. За покрајинске листе треба нагласити и то да су оне затворене и да се утврђени редослед кандидата не може мењати. С обзиром да бирачи могу исказати своје преференције према кандидатима у изборним округима, затворена листа не представља проблем од суштинског значаја.

13) Giovannni Capoccia „The Political Consequences of Electoral Laws: the German System at Fifty", *West European Politics*, Vol. 25, No. 3 (2002), str. 180.

14) На пример, на изборима 1994. године ПДС је освојила 4,4% али је већа диспропорционалност спречена тако што је ова странка прешла алтернативни изборни праг. Супротно томе, на изборима 1990. диспропорционалност је достигла свој дотадашњи врхунац од 8% између осталог захваљујући и чињеници да су западни Зелени остали испод изборног прага са чак 100.000 гласова. Исто, стр. 178.

СПЕЦИФИЧНОСТИ ИЗБОРНОГ МОДЕЛА

Конструкција са два гласа

Бирач има два гласа, један даје кандидату у изборном округу, други покрајинској листи у целини. Овај елемент је изузетно значајан. Пре свега зато што омогућава тзв. *цепање гласова* (ен. *split ticket*, нем. *Stimmensplitterung*).

Појам цепања гласова је проистекао из изборне праксе САД где се под њим подразумевало давање различитих гласова различитим институцијама које се бирају истог дана, односно подела политичке лојалности. На пример, један бирач даје републиканском кандидату глас за Представнички дом, док при избору сенатора подржава демократског кандидата.[15] Супротно сплит тицкет-у је *straight ticket*, или симултано гласање, када се подржавају представници исте партије. У европској традицији искристалисало се схватање по коме је цепање последица различитог гласања за само један орган, као што је у Немачкој случај.

Претпоставка је да је творац овог решења имао идеју да омогући сваком бирачу да изрази и своју партијску преференцију и наклоност личности кандидата. Поједини аутори истичу да изборни систем Немачке није испунио очекивања уставотвораца у Немачкој, односно избори у изборним округзима нису усмерени на кандидате већ пре свега на партије које их номинују, тј. не испуњавају функцију персонализованости.[16] То би значило да се заправо ради о дуплим страначким изборима. Показатељ који иде томе у прилог јесте готово увек предоминантна већина бирача која гласа симултано, за одређену партијску листу и њеног кандидата. Ипак, сматра се да мањина која се константно повећава и која редовно цепа гласове знатно утиче на резултат избора, што не значи да она то чини концентришући се на личност кандидата и његове квалитете. Цепање гласова се повећало временом са 4% 1961. године до преко 15% током деведесетих година[17] и оно је увек мање код великих него код малих странака. Ако не бирају личност зашто онда бирачи у Немачкој цепају свој глас?

15) Касаповић, Мирјана (2003), *Изборни лексикон*, Политичка култура, Загреб, стр. 53.

16) Нолен, Дитер (1992), *Изборно право и страначки сустав*, Школска књига, Загреб, стр. 175.

17) Karp, A. Jeffrey, „Political knowledge about electoral rules: Comparing mixed member proportional systems in Germany and New Zealand“, *Electoral Studies*, Vol 25, Issue 4 (2006), str. 722.

Истраживања *splitting*-а гласова указују на то да, поред емотивних разлога (симпатије или несимпатије), постоје и неки други који утичу на преференцију бирача и цепање гласа. Из тог разлога је у анализама овог изборног система веома актуелна тема о тзв. стратешком гласању.

Табела 6. Неки од разлога цепања гласова (истраживања из 1983. године):

Први и други глас дају се различитим странкама због:	
спречавања апсолутне већине	29%
јачања ФДП-а	28%
продужетка хришћанско–либералне коалиције	22%
јачања Зелених	21%
омогућавање сарадње СПД-а и Зелених	13%
несимпатије према кандидату странке коју бирам у изборном округу	10%
неизгледности да страначки кандидат добије већину у изборном округу	8%

(Извор: Нолен, Дитер (1992), *Изборно право и страначки систем*, Школска књига, Загреб, стр. 175)

Директним подстицајем институционалног дизајна, у овом случају конструкције са два гласа, сматра се *стратешко гласање* (енг. *strategic voting*, нем. *strategische Stimmgebung*). Оно се још назива и рационалним, софистицираним или тактичким, па чак и прорачунатим, лицемерним изборним понашањем јер не изражава стварно опредељење бирача.[18)]

Ослања се на традицију коју је увео Морис Диверже. По њему, бирачи антиципирају тзв. механичке ефекте избора и према томе подешавају и сопствене одлуке како би имали више користи. Такво понашање резултат је психолошког ефекта који избори имају. Једноставно речено, бирач се плаши да не потроши свој глас узалудно. *Теза пропраћеног гласа* управо почива на претпоставци да бирач свој глас неће дати кандидату којег преферира уколико процени да нема шансе за победу, већ ће као алтернативу изабрати оног са изгледнијим шансама. То је пример стратешког, тактичког гласања. Сатисфакција се не налази у пукој партиципацији на изборима или пошто пото исказивању своје праве преференције, већ у жељи да се утиче на исход. Супротно од тога је искрени гласач који се одлучује за своју прву преференцију.

18) Касаповић, Мирјана (2003), *Изборни лексикон*, Политичка култура, Загреб, стр. 337.

Ова теза је проверавана и на примерима немачких избора. Конкретно, утврђено је да су током избора 1961, 1965. и 1969. године гласачи мањих партија давали укупно мање првих гласова својим партијама него гласачи две велике партије, већ су их делили великим и то углавном у складу са идеолошком подобношћу.[19] Ситуација делује савршено логично – на пример, ФДП се није у том периоду одликовао директно освојеним мандатима па је његов симпатизер одлучио да свој први глас да странци која је идеолошки блиска и чији кандидат има изгледе на победу, а то је ЦДУ/ЦСУ. Теза протраћеног гласа, дакле, подразумева рационално понашање бирача.

Генерално мишљење које влада у Немачкој по питању цепања гласова јесте да оно служи подржавању одређених коалиционих аранжмана. Теза која доводи у питање овакво становиште имплицира, пре свега, висок ниво информисаности бирача. Он мора бити у толикој мери едукован да зна које су преференције партија, тј. с којом другом би једна партија хтела у коалицију. У Немачкој је, рекло би се, стање са партијама јасно: постоји нека врста слагања које су то партије међусобно блиске. Међутим та блискост није била увек правило, па су се дешавале неочекиване коалиције. Али, уколико бирач жели рационално да „поцепа“ свој глас, он мора бити информисан у погледу пожељних коалиција у датом тренутку, у супротном два гласа додељена непомирљивим таборима постају пример нерационалног гласа. Учење у том процесу игра значајну улогу, јер би временом рационалност требало да се повећава како се бирач више упознаје са карактеристикама изборног система и партија и флуктуацијама пожељних коалиционих партнера.

Гласање на немачким изборима у периоду од 1953-1990. године сведочи о проблематичности тезе о рационалном гласању у погледу формирања коалиција као и у погледу разумевање изборног система.[20] Понекад је тешко предвидети будуће коалиционе аранжмане услед недостатка јасних индикатора или других разлога, а неразумевање важности који имају први и други глас може довести бирача у ситуацију да се (несвесно) понаша нерационално, мислећи да чини супротно. Удео збуњених бирача се и поред оних рационалних мора узети као константа.

19) Fisher, L. Stephen, „The Wasted Vote Thesis – West German Evidence“, *Comparative politics*, Vol 5, No. 2 (1973), str. 293–299.

20) Harald Schoen, „Split-ticket voting in German Elections, 1953-90: an example of sophisticated balloting“, *Electoral Studies*, Vol 18, Issue 3 (1999), str. 473-496.

Са друге стране, бирач мора проценити шансе појединих партија да освоје већину, као и могућност формирања различитих коалиција и тако да свој стратешки глас. Да би се понашао стратешки није довољно знати која је пожељна коалиција већ развити и очекивања о успеху. Очекивања су дакле свеприсутни елемент стратешке калкулације.[21)]

У оквиру немачког изборног система пажња је углавном усмеравана на изборне округе и мале партије које свој први глас дају кандидатима великих партија. Супротна ситуација је веома реална, као што показује претходна табела, када бирачи великих партија несигурни у резултат мањих партија дају њима глас желећи да их тиме ојачају ради будуће сарадње – *хипотеза осигурања коалиције*.[22)] То опет укључује потенцијално знање о томе како преферирана партија "размишља" и кога би најрадије видела као коалиционог партнера, или бар експлицитну информацију од стране саме партије кога жели, чиме се ствара благи притисак да се гласа у жељеном правцу.

Изборни системи као што је немачки истраживачима су идеални за посматрање утицаја изборних правила на изборно понашање. Он омогућава бирачу да се понаша стратешки, чинио он то свесно или несвесно. У сваком случају, оваква врста гласања се појављује на немачким изборима и утиче на односе моћи на партијској сцени. Колико бирача користи прилику да се стратешки определи остаје питање. Стратешко гласање онако како се дефинише и мери подразумева потпуно едукованог или политички софистицираног бирача који је у стању да проникне у суштину система и институционалног инжењеринга, а такав феномен пуне рационалности засад је на ниском нивоу.[23)] Претпоставка је да стриктна примена теоријских критеријума рационалности доводи до знатно мањег броја бирача-стратега него што има у пракси оних који врше калкулације при избору.

Комплексност немачког изборног система

Теза о стратешком гласању губи на значају уколико бирачи не разумеју изборни систем и не знају како се врши рачунање њихо-

21) Gschwend, Thomas, „Ticket-splitting and strategic voting under mixed electoral rules: Evidence from Germany", *European Journal of Political Research*, Vol 46, Issue 1 (2007), str. 3

22) Исто, стр. 7

23) Herrmann, Michael i Pappi, Franz Urban, „Strategic voting in German constituencies", *Electoral Studies*, Vol 27, Issue 2 (2008), str . 228-224. Закључци који се изводе су да је на изборима 1998. године 3% бирача гласало стратешки, 2002. свега 1%.

вих гласова или какав ће ефекат имати на резултат њихови први, односно други гласови. Када се говори о комплексности изборног система, већински се наводи као лакши за разумевање, док се пропорционалном спочитава да је превише комплексан и неразумљив за бираче. Основа за то се налази у чињеници да је у већинском систему довољно да преферирани кандидат буде први да би победио и да је такво правило углавном јасно свима, односно сви бирачи знају како њихов глас завршава. У пропорционалним системима није баш најјасније шта се догађа са гласовима с обзиром на коришћење различитих формула које могу бити нејасне бирачима, ако изузмемо оне који се интензивно интересују, а којих је по свој прилици мало. Немачки изборни систем је комбинација елемената већинског и пропорционалног система, али како се то одражава на његову комплексност и сходно томе на разумљивост код бирачког тела?

Прво што се примећује јесте то како се гласови називају у немачком решењу. Глас за кандидата у изборном округу је *први глас* (*Erststimme*), глас за листу у покрајини је *други глас* (*Zweitstimme*). Већ је речено да други гласови одређују укупну снагу једне партије у парламенту. Самим тим је тај глас важнији у смислу резултата. Ситуација у којој глас назван „други" има већу важност од гласа названог „први" може водити конфузији у погледу првенства гласова. Једноставно, могуће је да први глас буде процењен као више „тежак" и то само јер је тако назван. На Новом Зеланду је овакав систем однедавно на снази, први пут је примењен на изборима 1996. године. Да би се избегла могућа конфузија, глас за партијску листу се наводи као „*party vote*", глас за кандидата као „*electorate vote*", а и поред тога изборна комисија је спроводила програм едукације наглашавајући улогу и значај сваког гласа, а сличном врстом обуке се бавила и партијска литература.[24)]

Емпиријска истраживања на ову тему почивају на различитим методама. Одговори на питања о изборним системима могу послужити као индикатори знања о њима. Резултати неких истраживања пре и након уједињења Немачке показују да је познавање овог изборног система у Немачкој остало веома стабилно током времена, с изузетком првих заједничких избора где је на простору тада бивше Источне Немачке то био први пут да се грађани сусрећу са овим

24) Karp, A. Jeffrey, „Political knowledge about electoral rules: Comparing mixed member proportional systems in Germany and New Zealand", *Electoral Studies*, Vol 25, Issue 4 (2006), str. 716

изборним системом. Подаци су израчунати на основу једноставног питања постављеног бирачима пре избора (онима који су рекли да ће гласати) шта мисле који је глас важнији:

Табела 7. Знање о значају првог односно другог гласа

	Шта мислите који је глас важнији?								
	Западна Немачка					Источна Немачка			
	1980	1990	1994		1998	1990	1994		1998
	Пре избора	**Пре избора**	**Пре избора**	**Пре избора**	**Након избора**	**Пре избора**	**Пре избора**	**Пре избора**	**Након избора**
Други глас	47%	51%	55%	48%	58%	31%	53%	40%	44%
Једнако важни	31%	9%	2%	22%	21%	17%	24%	27%	35%
Први глас	20%	23%	31%	21%	15%	18%	19%	19%	11%
Не знам	2%	17%	12%	9%	6%	34%	45	15%	10%

(Извор: Karp, A. Jeffrey, „Political knowledge about electoral rules: Comparing mixed member proportional systems in Germany and New Zealand“, *Electoral Studies*, Vol 25, Issue 4 (2006), str. 717)

Подаци из ове студије, такође говоре, да се након избора 1998. године знање о функционисању система повећало, а претпоставља се да су на то утицали сами проток и резултати избора. Но, ово је само један од начина утврђивања знања о изборном систему. Исто тако, бројке из табеле показују да је заједнички удео оних који не знају, оних који сматрају да је први глас важнији или да су оба подједнако важна, такође био велики у том раздобљу, некад чак и преко 50%. Ако се тако тумаче ови резултати, онда је број оних испитаника који су се одликовали знањем о изборном систему у том периоду праћен добрим уделом оних који су га погрешно разумели или га нису разумели уопште.

Мерење се вршило и на друге начине, наиме укрштањем варијабли за које се сматра да могу имати утицај на политичко знање, а самим тим и на изборно понашање. Иста студија истражује утицај

фактора као што су заинтересованост за политику, пол, старост, образовање, преференција мале партије или непостојање партијске преференције, да би утврдила њихов утицај на познавање изборног система. На основу добијених резултата закључује се да су једина два фактора која играју нешто значајнију улогу образовање и заинтересованост за политику, односно они творе политичко знање (конкретно, за изборе 1994. и 1998. године).[25] Чак се закључује да непознавање система готово да не утиче на партијску преференцију - бирач ће свој глас дати преферираној партији, или чак оба гласа мислећи да тиме повећава њен укупни скор. Исто тако он може поцепати свој глас верујући да на тај начин подиже укупан скор обе партије. Али ови примери опет показују да се и поред малог утицаја на партијску преференцију ради о заблуди бирача, чиме и проблем неразумевања учинака система остаје нерешен.

Прекомерни мандати

Јављају се у ситуацији када једна партија освоји више директних мандата него што јој по пропорционалној формули припада. Разлика између та два броја представља број прекомерних мандата. Прекомерни мандати (нем. *Überhangsmandate, енг. overhang seats*) се у Немачкој законски толеришу и предвиђа се да их партија задржава уколико до њих дође. Они представљају, заправо, *једини елемент у изборном систему Немачке који доводи до одступања од правила пропорционалности и уводи већинске ефекте*.

У *Изборном лексикону*[26] Мирјане Касаповић наводи се да прекомерни мандати настају услед: 1) цепања гласова бирача, којим странка може доћи у ситуацију да добије знатно више првих гласова него других 2) примене два различита правила одлучивања унутар једног изборног система, што може довести до јаке натпредстављености странака у већинским изборима 3) различите територијалне поделе на једномандатне округе међу појединима покрајинама, што као резултат има већи број тих округа с обзиром на величину бирачке популације 4) ниже изборне партиципације, јер она смањује број мандата путем листа и повећава шансу за прекомерне мандате 5) примене Харе-Нимајер методе, која погодује мањим јединицама.

Ђовани Капоча, поред наведених, додаје још неке разлоге појављивања ових мандата на немачким изборима: 1) различи-

25) Исто, стр. 721.

26) Касаповић, Мирјана (2003), *Изборни лексикон*, Политичка култура, Загреб, стр. 305.

та територијална подела унутар једне покрајине (међу изборним округзима) и обавезни услов који налаже да се изборни округзи са популацијским квотама мањим од просечних концентришу у једној или неколико покрајина 2) број малолетника у покрајини изнад националног просека - округзи морају имати униформне популацијске квоте и не прави се разлика између оних са и без права гласа 3) апстиненција или неважећи други гласови у савезној покрајини изнад националног просека 4) велики број партија које прескоче изборни праг за дистрибуцију места на националном нивоу у једној покрајини – у овом случају мали проценат других гласова остаје нераспоређен. [27)]

Од свих фактора, једина два на која законодавац може директно утицати односе се на неједнак популацијски баланс изборних округа унутар и између покрајина,[28)] док се неједнакост међу изборним округзима у покрајинама сматра вероватно главним узрочником прекомерних мандата. Ови мандати нису имали подједнак значај током времена и њихов број се мењао, а на појединим изборима се нису ни појавили.

Табела 8. Прекомерни мандати 1949-2009

Избори	Број прекомерних мандата	Партија
1949	2	СПД 1, ЦДУ 1
1953	3	ЦДУ 2, ДП[4] 1
1957	3	ЦДУ
1961	5	ЦДУ
1980	1	СПД
1983	2	СПД
1987	1	ЦДУ
1990	6	ЦДУ
1994	16	ЦДУ 12, СПД 4
1998	13	СПД 13
2002	5	СПД 4, ЦДУ 1
2005	16	СПД 9, ЦДУ 7
2009	24	ЦДУ 21, ЦСУ 3

27) Giovannni Capoccia, „The Political Consequences of Electoral Laws: the German System at Fifty“, *West European Politics*, Vol. 25, No. 3 (2002), str.186-188.

28) Исто, стр. 188.

(Извор: http://www.wahlrecht.de/ueberhang/ueberhist.html, (5.12.2009)
)

Табела 9. Прекомерни мандати – партијски биланс

Партија	Прекомерни мандати	Временски период
ЦДУ	59	1949-2009
СПД	34	1949-2009
ЦСУ	3	2009
ДП	1	1953

(Извор: http://www.wahlrecht.de/ueberhang/ueberhist.html, (5.12.2009)
)

Као што се види из табела, практично једине две странке које су профитирале путем прекомерних мандата биле су и две највеће, са изузетком избора 1953. године и последњих 2009. године на којима су две мање странке дошле до њих. До уједињења Немачке број ових мандата је у парламенту био готово занемарљив, а од тада број се значајно повећао и самим тим и њихова улога. Сматра се да је то повећање и настало припајањем територије бивше Источне Немачке у изборну област. Наиме, постоји изразита територијална диференцијација у изборном понашању између два региона у погледу партијских преференција, апстиненције и цепања гласова.[29)]

И поред чињенице да их скоро две деценије није било (1965–1980. године), они су пре правило него изузетак и у неким случајевима учвршћују владајућу већину као што је случај са новом владом Ангеле Меркел. Критике иду у правцу укидања прекомерних мандата као законски дозвољеног изузетка јер се сматрају једним од узрока негативне тежине гласа бирача у Немачкој чиме утичу на једнакост избора.[30)]

Алтернативни изборни праг

Уколико партија не скупи довољно других гласова за учешће у расподели, она може то учинити помоћу алтернативног изборног прага (*Grundmandatsklausel*) који омогућава улазак у парламент са најмање три директно освојена мандата у целој изборној области. До избора 1956. године алтернативни изборни праг је износио један директни мандат. Важно је нагласити да се партији која преско-

29) Исто, стр. 190.

30) Lübbert, Daniel (2009), *Negative Stimmgewichte und die Reform des Bundestages-Wahlrechts*, Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestag, http://www.bundestag.de/dokumente/analysen/index.html, (26.11.2009)

чи овај изборни праг у расподели мандата рачунају сви освојени други гласови.

Ова могућност је више пута утицала на састав парламента. На изборима 1949. године неколико партијски независних кандидата је на овај начин ушло у парламент, а на изборима 1953. две партије, ДП и Партија центра (*Zentrum*). Треба напоменути да је на тим изборима постојао изборни савез ЦДУ/ЦСУ са овим малим партијама и већи партнер у савезу је један изборни округ оставио празним тј. није предложио кандидата и упутио апел својим бирачима да гласају за кандидата мање партије у том изборном округу како би она ушла у парламент.[31] Од тога је у потпуности профитирала Партија центра која је освојила тај један мандат и захваљујући њему са својих 0,8% других гласова учествовала у пропорционалној расподели што јој је донело још два мандата, док је ДП од тог изборног савеза профитирала преко 8 успешних кандидата који су били подржани од стране ЦДУ/ЦСУ иако је саму репрезентацију у парламенту освојила својим снагама преко два директна мандата у Доњој Саксонији.[32]

Реформом 1956. године праг је подигнут на три директна мандата што је мањим паријама знатно отежало ситуацију. На изборима следеће године ДП се изборила за парламентарни статус преко алтернативног изборног прага, стекавши недовољних 3,4% других гласова. И у овом случају је изборни савез са ЦДУ био одлучујући - 5 од 6 освојених директних мандата ова мала партија је дуговала тој подршци.

Све до избора 1994. године алтернативни изборни праг није искористила ниједна парија и ПДС је те године освојила 4 директна мандата прешавши алтернативну изборну баријеру. Њен национални удео у гласовима је износио нешто испод изборног прага 4,4% , а тиме је њен коначни салдо бројао укупно 30 мандата.

Овај „већински“ елемент изборног система Немачке у ствари доприноси његовој пропорционалности на тај начин што дистрибуцију места додатно усклађује са дистрибуцијом гласова узимајући у обзир комплетне друге гласове оних партија које нису прешле национални цензус. Савез ЦДУ/ЦСУ је 2005. године поднео законски предлог о измени постојећег алтернативног изборног прага и

31) Giovannni Capoccia, „The Political Consequences of Electoral Laws: the German System at Fifty“, *West European Politics*, Vol. 25, No. 3 (2002), str. 190.

32) Исто, стр. 190.

његовом повећању на 5 директних мандата уз аргумент да је од уједињења број оних са правом гласа знатно порастао што доводи до дискрепанце између броја гласова потребних за прелазак клаузуле од 5% и броја гласова потребних за три директна мандата.[33] Њихов предлог није усвојен.

ЗАКЉУЧАК

Током примене оваквог изборног модела парламентарни систем је био без неких већих потешкоћа када је функционисање власти у питању. Гласало се о поверењу или неповерењу влади, канцелари и њихове политике су довођени у питање али склапање коалиционих аранжмана или вођење државне политике никад нису били угрожени у мери да би се могло говорити о кризи политичких институција. Могуће је укључити низ фактора који иду томе у прилог као што су нпр. политичка култура и култура дијалога, објава будућих коалиција пре избора, затим конвергенција самих партија и њихово више центрипетално него центрифугално усмерење, али позитивни ефекат изборног система остаје евидентан. Самим тим може се закључити да је све оно што представља посебност овог изборног модела имплементирано са жељом да се допринесе развоју демократских односа у политичком систему, а његова на први поглед изузетна комплексност је само једна последица остваривања таквог циља.

Међутим, временом је постало јасно да и овај систем пати од недостатака који се не могу сматрати ефемерним. Ти недостаци се чак сударају са оним уставним одредбама о изборима које се сматрају општедемократским и универзалним. Суфицит броја жалби пред Савезним уставним судом које наглашавају проблем неједнакости избора, а које се јављају као директна последица наведене неједнаке тежине гласа, говоре томе у прилог као и одлуке самог суда које јасно упућују на то да је у систему једна аномалија која неће нестати сама од себе. Наиме, Суд је 3. јула 2008. године донео одлуку о питањима тзв. негативне тежине гласа и у одлуци се истиче да ситуација у којој одређени број других гласова, за партије које освоје прекомерне мандате у једној покрајини, доводи до губитка мандата у истој или другој покрајини, као и ситуација у којој мање гласова доприноси једној партији јесте неуставна, јер се на тај начин крше принципи једнакости и непосредности избо-

33) http://www.wahlrecht.de/doku/doku/200502242.htm, (5.12.2009)

ра. Оваква „грешка“ се односила на састав 16. Бундестага али је суд одлучио да до његовог распуштања не дође, већ је превагнуо аргумент о одржавању народног представништва. Законодавству је остављен рок до 30. јуна 2011. године за регулисање спорних одредби које омогућују да до овакве ситуације уопште дође.[34)]

Још се не зна у ком ће правцу те реформе кренути, могуће је полемисати само о неким мање или више предвидивим сценаријима, међутим оно што је сигурно јесте да динамичан период у погледу промена или еволуције немачког изборног предстоји у блиској будућности.

Milos Djindjic

ELECTORAL ENGINEERING OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY: PARTICULARITIES AND PROBLEMS

Summary

Germany is an example of a country in which the characteristic elements are present for both the proportional and majority electoral systems. This primarily refers to the process of voting in which voters have the opportunity of casting two votes - one for certain candidate, another for party list. The first situation is characterized primarily for single-mandate constituencies in majority rule systems, and the other for the proportional electoral system with the candidacies through the list. Voters are thus able to divide their loyalties between the parties / candidates if they want. As a result so called overhang mandates occur that parties retain and numerical composition of the Bundestag is therefore never constant. In addition, the parties have two electoral thresholds at their disposal in order to enter parliament. All in all, such election engineering produces effects on two levels: at the level of model complexity and at the level of results produced in practice after the realization of electoral activities. Over time has been shown that these effects have worked as either aggravating or mitigating circumstances. However, recent events around the so-called negative vote weight and ruling by the Federal Constitutional Court in the direction of modification of the electoral legislation speak in favor of the negative consequences and pave the way for the somewhat "reformed" electoral model.

Key words: strategic voting, overhang mandates, electoral threshold, negative vote weight, the level of the distribution of seats, complexity etc.

34) http://www.bundesverfassungsgericht.de/en/press/bvg08-068en.html, (6.12.2009)

ЛИТЕРАТУРА

- *Berechnungsverfahren nach Sainte-Laguë/Schepers und Verteilung der Abgeordnetensitze nach § 6 Bundeswahlgesetz (BWG) bei der Bundestagswahl 2009*, http://www.bundeswahlleiter.de/de/bundestagswahlen/BTW_BUND_09/veroeffentlichungen/
- Capoccia, Giovanni (2002), „The Political Consequences of Electoral Laws: the German System at Fifty", *West European Politics*, Vol. 25, No. 3
- *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, grupa autora, International Institue for Democracy and Electoral Assistance, http://www.idea.int/publications/esd/
- Fisher, L. Stephen (1973), „The Wasted Vote Thesis – West German Evidence", *Comparative politics*, Vol 5, No. 2
- Gisart, Brigitte (2009), „Grundlagen und Daten der Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009", Auszug aus *Wirtschaft und Statistik*, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden, http://www.bundeswahlleiter.de/de/bundestagswahlen/BTW_BUND_09/veroeffentlichungen/
- Gschwend, Thomas (2007), „Ticket-splitting and strategic voting under mixed electoral rules: Evidence from Germany", *European Journal of Political Research*, Vol 46, Issue 1
- Herrmann, Michael i Pappi, Franz Urban (2008), „*Strategic voting in German constituencies"*, *Electoral Studies*, Vol 27, Issue 2
- Јелић, Зоран (1992), „Маргиналије поводм првих вишестраначких избора за савезне посланике", *Архив за правне и друштвене науке*, вол 48, бр. 2
- Јовановић, Н. Милан (1997), *Изборни системи – избори у Србији 1990-1996*, Институт за политичке студије и ЈП „Службени гласник", Београд
- Karp, A. Jeffrey (2006), „Political knowledge about electoral rules: Comparing mixed member proportional systems in Germany and New Zealand", *Electoral Studies*, Vol 25, Issue 4
- Касаповић, Мирјана (2003*), Изборни лексикон*, Политичка култура, Загреб
- Klingemann, Hans-Dieter i Wessels, Bernhard (2001), „The Political Consequences of Germany's Mixed-Member System: Personalization at the Grass Roots?", u: *Mixed-Member Electoral Systems – The Best of Both Worlds?*, uredili: Shugart, Soberg Mathew i Wattenberg, P. Martin, Oxford University Press, New York
- Lübbert, Daniel (2009), *Negative Stimmgewichte und die Reform des Bundestages-Wahlrechts*, Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestag, http://www.bundestag.de/dokumente/analysen/index.html
- Маринковић, Танасије (2002), *Изборни системи држава Европске уније*, Центар за слободне изборе и демократију, Београд

- Menudier, Henri (1986), *Parteien und Wahlen im politischen System der Bundesrepublik Deutschland*, Iudicium Verlag, München
- Нолен, Дитер (1992), *Изборно право и страначки систем*, Школска књига, Загреб
- Нолен, Дитер и Касаповић, Мирјана (1997), *Изборни системи Источне Европе*, Фондација Фридрих Еберт, Београд
- Сартори, Ђовани (2003), *Упоредни уставни инжењеринг*, Филип Вишњић, Београд
- Schoen, Haarld (1999), „Split-ticket voting in German Elections, 1953-90: an example of sophisticated balloting“, *Electoral Studies*, Vol 18, Issue 3
- Schreiner, J. Hermann i Linn, Susan (2008), *So arbeitet der Deutsche Bundestag*, NDV, Rheinbreitbach
- Васовић, Вучина (2006)*, Савремене демократије I*, ЈП Службени гласник, Београд
- http://aceproject.org/regions-en/countries-and-territories/DE/case-studies/
- http://www.bundestag.de
- http://www.bundesverfassungsgericht.de/
- http://www.bundeswahlleiter.de
- http://electionresources.org/de
- http://www.idea.int
- http://www.iuscomp.org/gla/judgments/bverfg/v900929.htm
- http://staatsrecht.honikel.de/en/bundestag.htm#wahl
- http://www.wahlrecht.de
- http://www.wissenschaft-online.de/page/fe_seiten&article_id=570654

(Footnotes)

1 Вредности у заградама представљају хипотетичку вредност.

2 ЦДУ и ЦСУ се третирају као једна партијска групација.

3 Плус једна нестраначка листа.

4 Deutsche Partei – Немачка партија.

Овај рад је примљен априла 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
329.3:28(56)]:373(430)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 233-248.

Зоран Милошевић[*]
Институт за почитичке студије, Београд

ШИРЕЊЕ ИДЕЈА БЛИСКОИСТОЧНИХ ИСЛАМИСТА У ШКОЛАМА НЕМАЧКЕ[**]

Сажетак

У Немачкој постоји могућност да верске заједнице отварају своје образовне институције, што је искористила и Исламска верска заједница у овој држави. Међутим, праћењем њиховог рада дошло се до података да се у њима пропагира екстремни ислам, тзв. исламизам чији је циљ покоравање и исламизација целог света, па тако и Немачке. Бројне државе службе су утврдиле да је централна идеја у уџбеницима исламских образовних институција «свети рат са неверницима». У раду се даје преглед нових сазнања по овом питању и анализа рада државних институција по питању решавања «исламистичког проблема».

Кључне речи: Ислам, вера, Немачка, политика, друштво, дијалог, екстремизам

Сусрет немуслимана са исламом често носи обележје шока. Не ради се само о великим културним разликама, већ о игнорисању друштвених чињеница од стране муслиманских верских вођа. Кад им је нешто у интересу дебело слажу, уз образложење «тако је рекао муфтија или имам».[1)] За вернике муслимане то може бити

* Научни саветник, Институт за политичке студије, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

1) Мислимо на изјаву главног муфтије Исламске заједнице у Србији Муамера Зукорилића: “Ми Бошњаци смо пореклом Илири. Ако вас неко пита откуд вам то, реците му слободно: ‘Рекао нам муфтија’.» Види: „Историја Србије по црквама или по кадији“, *Политика*, 6. мај 2010. стр. 1 и 6. Овакве изјаве исламских великодостојника биле би смешне да не носе са собом трагичне последице. Наравно, отвара се и питање како

аргумент, али за друге то је нешто што изазива страх – страх од ирационалности. Друго, споменуте изјаве и понашање појединих исламских великодостојника изазивају и страх да са њима није могућ дијалог. Овакву судбину није могла да избегне ни Немачка, водећа држава Европске уније – по многим питањима, која из петних жила покушава да реши «енигму ислама», али јој то, очигледно, не иде баш од руке.

Ново преиспитивање места муслимана у немачком друштву покренула је смрт немачког исламисте *Ерика Брајнингера*, етничког Немца, који је убијен 30. априла 2010. године у региону Вазирстана, на северу Пакистана. Брајнингер је постао познат у Немачкој по томе што је испред терористичке групе «Савез исламског џихада» објавио неколико видео позива (преко интернета) муслиманима у Немачкој («браћи по вери») да започну терористичке акције у овој неверничкој држави.[2)]

Брајнингер је после прихватања ислама узео име Абдул Гафаром (конспиративно име «Немац») и завршио је, потом, терористичку обуку на Пакистанско – Авганистанској граници. Брајнингер је четврти Немац-муслиман убијен на Пакистанско – Авганистанској граници. Први је био Саадула Каплан, из исте исламистичке «ћелије» («Савез исламског џихада»), који је погинуо 2007. године. Други је Кунет Кифтчи, који је погинуо у јесен 2009. године, а трећи Џевад С. из Бона, који се само пре неколико година придружио «Исламском покрету Узбекистана».[3)]

ИСЛАМСКЕ ШКОЛЕ У НЕМАЧКОЈ - «МАГНЕТ ЗА РАДИКАЛНЕ ИСЛАМИСТЕ»

Муслимани стално настањени у Немачкој представљају велику религиозну мањину, која је створила значајан број регионалних и националних организација, попут "Централног савета муслима-

остати нормалан, тј. трпељив према оваквим провокативним и ненаучним изјавама, односно како сачувати рационалан однос са оваквим људима.

2) Џихадисти су створили у Немачкој инфраструктуру преко које је могуће добити лажне документе, мобилне телефоне, исхрану и смештај. Симпатезири џихадиста су углавном муслиманска студентска и друга омладина.

3) «Савез исламског џихада» је милитаристичка тајна организација са узбекистанским коренима (немачки експерти сматрају да је ова организација створена уз подршку «Исламског Узбекистанског покрета»), а за њу су се немачке специјалне службе заинтересовале 2001. године, тачније од самог почетка њеног деловања. «Савез исламског џихада» је повезан са «Ал – Каидом». Један од најважнијих циљева је да нападну немачке војне објекте, како би подстакли повлачење немачке војске из Авганистана.

на у Немачкој», «Исламског савета», «Исламске федерације у Берлину» итд. У том смислу, наводи немачки експерт *Кристиан Рот*, и исламско религиозно образовање у државним и приватним школама није необично.[4] На пример, постоје приватне исламске школе попут Исламске основне школе у Берлину, која ради у оквиру Исламског колеџа (Islam Kollege e. V), Исламска основна школа» у Минхену (такозвана немачко-исламска школа), Исламска школа у Штутгарту (која ради само суботом и недељом), Исламска школа у Нирнбергу, па Академија краља Фахда у Бону.

У овим школама, по правилу, улазак новинара је забрањен. Ипак, зна се да су неке од ових исламских школа прави «магнети за радикалне исламисте». Тако је од њеног оснивања, 1994. године, тврде у бонској полицији. Запажени су и потврђени контакти службеника Академија краља Фахда у Бону са лицима повезаним са «Ал-Каидом». Портпарол полиције у Бону, *Хари Колб*, изјавио је медијима да не може да открије све информације, али «могу да потврдим да су одређена лица блиска блискоисточним екстремистима повезани са људима из Академије», што сведочи о радикализацији учења у овој школској установи. *Централна идеја у уџбеницима ове школе је «свети рат са неверницима»*, који се не пропагира само кроз предавања, већ и у дому ученика и студената, који је, такође, власништво Академије.[5] Дипломац Академије краља Фахда у Бону је и џихадиста *Бекај Хараш* (Bekkay Harrach), 32 године, ратно име: «Абу-Талха», иначе је становник Бона, мароканског порекла. Говори немачки, француски и арапски језик. Обраћа се јавности преко интернета (видео порукама) позивајући на рат са «неверницима». Сада се налази на Авганистанско-пакистанској граници са женом, Немицом Елиза-

4) Нема јединственог става међу проучавациома ислама колико у њему има политичко-религиозних доктрина. О томе видети: А. Б. Подцероб, О типологии современных исламистских концепций, http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html

5) Идентичну ситуацију имамо и у Босни и Херцеговини где су у уџбеницима исламске веронауке за државне основне школе православни Срби представљени у најгорем светлу. У уџбенику за први разред се каже: «Алах је највећи! Свједочим да нема другог Бога осим Алаха», затим: «Запамти! Муслимани су пријатељи једни другима. Дружите се и помажите једни другима. Не одвајајте се од својих». Grupa autora, *Vjeronauka za prvi razred osnovne škole*, Vjeronaučni udžbenik, El-kalem, Rijaset Islamske zajendice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2000, str. 58. У осталим уџбеницима до осмог разреда има још и екстремнијих ставова, а можда је најагресивнији став да је «Босна и Херцеговина одбрањена, али не и ослобођена». Дакле, по среди је припрема деце за тотални рат за хришћанима. Види: Зоран Милошевић, *Бошњачко поништавање Срба*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2004, стр. 52.

бет, која је примила ислам и малим сином. Циљ његовог деловања и обраћања немачкој јавности је да испослује одлазак немачке војске из Авганистана.[6)]

Иако руководство Академије ово негира могуће је потврдити горњи став ако се узме, на пример, уџбеник за шести разред, где се као најважнији непријатељи ислама наводе хришћани и јудаисти (Јевреји). «Да би смо их победили», пише у уџбенику, «потребан је џихад у чије име треба принети жртве. Наравно и из властитих редова».

Градске власти Бона су предузеле одређене мере против исламских екстремиста. На пример, организовали су састанак са родитељима који су дали децу у ову школу (углавном су пореклом из Сирије, Јордана, Турске и Ирака). На питање зашто су дали децу у ову школу најчешћи одговор је био – зато што је потпуно бесплатна. Међутим, ово није искрен одговор. Познато је да је у Немачкој основно и средње образовање у државним школама, такође, потпуно бесплатно, а поред тога постоје још неке привилегије и за родитеље и за децу (бесплатан оброк, бесплатне екскурзије, књиге...).[7)]

Бесплатно (за новац Саудијске Арабије) школовао се у своје време питомац Академије *Бекај Хараш*, грађанин Немачке са мароканским пореклом, који се прославио у јесен 2009. године када је у видео обраћању изложио захтеве Ал-Каиде. Славу је стекао као најмлађи пропагандиста Ал-Каиде, који је и вешт новинар и течно говори немачки језик (као прави Немац). После бонске Академије завршио је још и терористичку обуку у Пакистану. *Бекај Хараш* је позвао све бивше ученике Академије да се прикључе светом рату и да мученички умру у борби са Јеврејима и хришћанима. Ипак, ректор Академије, професор универзитета краља Суада у Ер Ријаду, *Ибрахим ал Муснад* и поред очигледних чињеница негира екстремистички карактер школе и говори да је «Академија мост између култура Запада и Истока».

Савет за чување уставног поретка Северне Рајне-Вестфалије, такође, је утврдио да радикални исламисти свесно усмеравају своју децу у школе сличне бонској Академији, али и у приватне исламистичке школе. На упозорење руководства државе да то неће

6) И. С. Берг, «Джихад» в Германии: история и современность, Институт Блиског Истока (Москва), http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/07-05-10-htm

7) Распространение идей ближневосточных исламистов в учебных заведениях Германии, http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/04-05-10c.htm

бити на корист деци, а и њима, родитељи по правилу одговарају да желе да им се деца верски образују, јер планирају да се за 10 година врате у Турску или неку другу државу Блиског Истока, где су се и родили. На тај начин они покушавају да кажу Немцима да су они ту привремено, то јест да им не прети никаква опасност од исламиста. Међутим, повратка нема![8)]

Ипак Немци ову делатност исламиста виде сасвим другачије. Другим речима – сумњају. Сумњају у искреност речи исламиста. Сви муслимани који су дошли у Немачку узели су држављанство ове државе. Ту рађају децу и тако су створени аутохтони, немачки муслимани. Они су у многим градовима створили муслиманска гета, у које немуслимани ретко или никако залазе. У овим гетима муслимани продужавају да живе по својим обичајима и традицијама, а све је обавијено некаквом конспирацијом. Радикални исламисти баш у овим гетима врбују људе за своје редове. Другим речима, јасно је да до интеграције муслимана у немачко друштво није дошло. И не само што није дошло до интеграције досељеника муслимана, већ они придобијају и саме Немце да се боре против свог народа.

Наиме, према речима *Јорга Циркеа* јавног тужиоца Немачке, на конференцији одржаној 26. априла 2010. године, тренутно се истражује 220 терористичких дела, од чега је половина повезана са нападима на немачке војнике у Авганистану. Под надзором се налази 1100 људи, од којих је 127 веома опасно, јер велики број из ове групе чине џихадисти-домороци (Немци).[9)]

КО ЈЕ ОПАСНИЈИ ЗА НЕМАЧКУ – ИСЛАМИСТИ ИЛИ НЕОНАЦИСТИ?

У муслиманска гета по немачким градовима долазе блискоисточни емисари из богатих држава овог региона. Са собом, осим

8) Немачка држава има проблема и са „Партијом Бога“ – „Хизбалом“, која се бави терористичким активностима и шпијунажом у корист Ирана и Сирије. Циљ јој је уништење Израела и САД. Иако „Партија Бога“ у формалном смислу има само 150 чланова, на демонстрацијама, у циљу подршке овој партији, појавило се више од 3500 људи. Партија је усмерена на оружану борбу и има два крила: војно и политичко. Од терористичких активности ове партије, до сада је погинуло више стотина људи. Извели су бомбашке акције у Паризу, Буенос Ајресу и Берлину. Партију финансира Иран са 200 милиона долара годишње. Види: И. С. Берг, «Хизбалла» в Германии: история и современность, http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html. Упор.: И. С. Берг, ХАМАС в Германии: история и современность, http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html

9) И. С. Берг, «Джихад» в Германии: история и современность, Институт Блиског Истока (Москва), http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/07-05-10-htm

новца, доносе и наставне планове и програме са радикалним исламским идејама. То је отворени извоз екстремизма.

Према мишљењу баварског министра унутрашњих послова претњу безбедности Немачке не представљају неонацисти, већ исламисти. Они шире «конкретне планове угрожавања Немачке». У Извештају шефа покрајинског МУП објављеног у марту 2010. године речено је да се умножава број обраћања исламских џихадлија преко видео обраћања (путем интернета) којима желе да «надахну џихадисте за борбу против неверника и за дело Алаха».[10)]

Исламисти не изазивају подозрење јер обично користе постојеће либералне државне законе који омогућавају да се изучава арапски језик и Куран. Арапски је потребан да би се Куран проучавао у оригиналу, јер на другим језицима, кажу исламисти, то није могуће. При томе их уче (коментарима одређених сура Курана, примерима из биографије пророка, проповеди, такмичења из познавања Курана...) *да је најважније бити спреман умрети за Алаха.* Овде се посебно истакао имам *Сабахудин Туркилмаз*, који ради у џамији у Франкфурту на Мајни. Имам је одавно под будним оком немачких специјалних служби. У својим проповедима у споменутој џамији јавно је позивао вернике на шиитску солидарност у циљу исламизације Европе и стварања «на земљи неверника» државе по обрасцу Ирана. Такође, у својим проповедима, како је пренео *Радио Хесишер Рундфунк* (Hessischer Rundfunk) априла 2010. године говорио је против Јевреја и позивао на џихад. Међутим, када се џамија регистровала у документацији је написано да ће овај верски објекат бити «место сусрета, трпељивости и транспарентности». Слично је написано и 2004. године у оснивачком акту бонске Академије, «да ће то бити место дијалога са свим народима, религијама и културама које постоје у Немачкој». Сви ови подаци говоре да су радикални исламисти научили да се представљају као либерали.

10) Инфраструктура међународног тероризма представља опасност за све, без обзира на државну форму и политички режим који влада у држави, али и морални поредак. Види: Глеб Олегович Павловский - президент Фонда эффективной политики, **Независимая газета**, Москва, 10. 09. 2002. Истовремено, *Сергей Путилов*, Как победить исламский экстремизм? http://schola-teologica.narod.ru/text09012503.html пише: «Шта да очекујемо од тајанственог исламског света у будућности? Да ли ће џихадисти побити све хришћане, а њихове државе претворити у исламске. Да ли ће наше домове и улице претворити у поље светског џихада, у 'дом непрекидног мучењства', како то говоре 'Браћа мусулимани'?» «Парадокс је у томе, што борити се са исламизмом - од специјалних операација до војно-економских мера - САД и ЕУ стављају карту искључиво на насиље, чиме често иду на руку џихадистима. На смену једном погинулом фанатику џихада, долази нових десет. Ово подсећа на хидру, код које на месту одрезане главе нарасте неколико нових.»

И, наравно, споменути имам, да не заборавимо, води и часове веронауке (суботом и недељом).

Иако су друштвени и државни субјекти из Немачке понудили Академији у Бону да ради пројекте о положају жене у исламу, о обрасцима васпитања деце, питањима интеграције, проучавања раста радикалног ислама итд., како би била више од користи за Немачку државу, руководство је то одбило. Насупрот томе, успоставило је тесне везе са многобројним муслиманским организацијама из Турске, Ирана, Египта, Авганистана, Марока, Судана и Пакистана. Имао се утисак да што је нека организација у исламском свету била екстремнија, то је била прихватљивија за Академију![11)]

Оваква ситуација довела је до тога да се државне власти Немачке дистанцирају од оваквих образовних установа. Конац је повучен 2005. године (августа – када већина школа у Немачкој почиње да ради) од владе Баварске која је повукла државну подршку и одобрење за рад Исламској основној школи у Минхену. Према мишљењу експерата покрајинског МУП споменута школа улази у категорију «екстремних». Престанак рада правдан је заштитом уставног поретка, јер је руководство ове школе одржавало тесне везе са «Муслиманском браћом» из Египта, али и ширила њихове идеје у споменутој школи. У жалби, руководство школе се позвало на Устав Немачке, тачније став 7 у коме се каже да је «дозвољено верско образовање у сагласности са религиозним принципима парохије (црквене општине)». Од тада немачка бирократија је предузела низ истраживања по «исламском питању у Немачкој». *Тако су дошли до података да почевши од 2002. године почиње пад уписа муслиманске деце у немачке школе*. Споменуте 2002. године, само 27 посто муслиманске деце није похађало немачке школе, а 2009. године 35 посто. Немци ово тумаче као «демонстрацију моћи муслимана и демонстрацију односа према Немачкој». Што је најгоре ни Немачка пословична педантност није успела да попише муслимане у држави, тако да нема података колико их заправо има. Процене су различите и крећу се од три до пет милиона.

ГЛАВНА МЕТА ИСЛАМИСТА СУ ДЕЦА

Управо међу овом омладином која не знају немачки, не знају немачку историју и културу, а и немају никакве квалификације за

11) Види: Гушер А.И., Проблема терроризма на рубеже третьего тысячелетия новой эры человечества // http://www.e-journal.ru/p_euro-st3-3.html

неки пристојнији посао се највише регрутује «бораца за Алаха». Наиме, према социолошким истраживањима јасно се одсликава правило – што мање (цивилно) образовање – то већи верски екстремиста.[12)]

Радикални исламисти не желе да преваспитавају одрасле муслимане, већ пажњу посвећују деци, од малих ногу. Зато траже верско образовање и у вртићима, а познато је да су до сада исламисти покушали да у Немачкој (Штутгарту) организују и две илегалне школе са интернатима. Наиме, деца радника из Турске су до 15 сати ишла у нормалну грађанску школу, а после тога у илегалну исламистичку, коју је организовала Асоцијација исламских културних центара. Када је полиција упала у ову илегалну школу затекла је стање које је оцењено као «нарушавање свих грађевинских, хигијенских и противпожарних мера безбедности». Школа је заправо више представљала затвор за децу него образовну установу, а руководство школе се у истрази чудило да су требали да региструју школу. Говорили су да су први пут чули да је то потребно. После тога у покрајини Бден-Виртемберг регистровано је 20 исламистичких школа, са плаћеним педагошким кадром. Представници Асоцијације исламских културних центара су новинарима рекли «да је то боље, него да попут немачке деце муслиманска деца проводе време поред телевизора». Међутим, у овим школама се преносе проповеди египатског имама *Омара Абдел Кафија* који се обратио браћи по вери која живе у «државама неверника» са следећим речима: «*Наш најважнији задатак је ширење ислама, ми смо дужни да покоримо цео свет и исламизујемо га*!».[13)]

12) Види: Авдеев Ю. И., Особенности современного международного терроризма и некоторые правовые проблемы борьбы с ним // http://www.waaf.ru/3x.htm

13) Недавно је «Тајмс» («Time») објавио чланак посвећен делатности турског проповедника **Фејтулаха Гулена**, који живи у Пенсилванији, а који је створио исламску организацију по обрасцу римокатоличког монашког реда Језуита. Циљ Гулена је да створи кадрове за «Велику исламску револуцију». У том смислу је пре неколико година послао хиљаде учитеља, наставника и универзитетских професора (наравно исламиста) у државе Централне Азије. Тиме је положио начела великом процесу исламизације на глобалном нивоу.

До априла 2010. године у 100 држава света, отворио је око хиљаду школа «блиских Гулену», а он сам руководи том империјом из своје куће у Пенсилванији. Тако у једном Казахстану годишње 30 000 младих полаже испите у 28 школа које је основао Гулен, од којих је око 400 изузетних студената.

Циљ Гулена је да се створи «нова религиозна турска елита», која ће, уважавајући науку и високе технолигије успешно да ради на светским тржиштима, али и са уважавањем «породичних ислимских вредности» извести «Велику исламску револуцију».

Покушај немачке државе да организује исламску веронауку у државним школама није дао резултате. Наиме, у покрајини Северна Рајна – Вестфалија где је пројекат прво и започео, јер је највише муслимана, пријавило се само 11 деце, а после акције дељења пропагандних листића број се попео на 90. Истовремено, у покрајини Баден – Витемберг, где се исто покушало у тамошњим школама, пренет је дух радикализма. Наиме, вероучитељи су ширили став Швапског одељења турске исламистичке организације Milli Goerues: «Децо ви сте ту да испуните речи Алаха изговорене пред Мухамедом. Ви сте дужни да схватите колико су лажне и апсурдне друге религије и да се држите даље од њих. Млади муџахедини! Стално размишљајте како да испуните ове задатке».

ИСТРАЖИВАЊЕ МУСЛИМАНСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У НЕМАЧКОЈ

Уследило је шире истраживање муслиманске популације у Немачкој које је објављено почетком 2010. године. У њему су експерти дошли до закључка да је најбоља средина за ширење исламског екстремизма она где живе Турци. Они избегавају да уче немачки језик, а само их је 16 посто завршило средњу школу (ту је убројана и гимназија), што значи да тек сваки шести Турчин заврши школу. Најбољи су резултати остварени код муслимана из бивше Југославије. Они у 22, 7 посто случајева завршавају средњу школу. Интересантно је да сваки седми Турчин напусти средњу школу, док то чини само један посто Пољака. Турци углавном завршавају само основну школу (61 посто), што су најгори резултати међу муслиманском популацијом.[14] Такође турска деца не уписују универзитет. Наиме, на једног Турчина – студента долазе четири Пољака и два Грка, а 15,2 посто Турака у Немачкој прима социјалну помоћ, док, на пример, Грци то примају 2, 5 мање.

Посебно је истраживано питање Немаца-муслимана који су спремни да учествују у џихаду. Тако се дошло до одређених законитости:

Организација Гулена је још скривена од очију јавности, а није ни познато одакле се финасира. Види: А. А. Гурьев, Ситуация в Турции: апрель 2010 г., http://www.kurdistan.ru/index.php?m=read&a=5388&PHPSESSID=80e68d83ea543ab7c15ee186fd7c46c4

14) Интересантно је, међутим, да се турска влада јавно хвали подацима да Турска заузима једно од првих места у Европи по коришћењу мобилних телефона и да Турци више користе интернет од грађана Европске уније (60 према 53 посто). Види: А. А. Гурьев, Ситуация в Турции: апрель 2010 г., http://www.kurdistan.ru/index.php?m=read&a=5388&PHPSESSID=80e68d83ea543ab7c15ee186fd7c46c4

Прво, ислам у Немачкој је престао да буде религија миграната. Сваке године око 100 Немаца и Немица пређе на ислам, а потом постају ватрени заговорници нове конфесије. Затим, неки свом немачком имену и презимену додају арапско, на пример, Ајуб Аксел Келер, Мариам Бригита Вајс, а други мењају немачко у арапско име. На пример, Ибрахим Ришоф, Фатима Грим...

Друго, разлози који Немце подстичу да пређу на ислам су различити. Жене углавном прелазе на ислам када ступају у брак са муслиманом. Колико има таквих жена за сада није познато. Међутим, мушкарци прелазе на ислам када се суоче са бројним и нагомиланим проблемима, а посебно када уследи дискредитација њихове личности, што их онемогућава да нађу место у друштву. Такође има и оних који примају ислам из жеље да промене свој монотони живот, као и оних којима су муслимански обреди веродостојнији од хришћанских (наводе концилом установљену догму о безгрешности папе, схватање Бога у три лица итд.).

Треће, према муслиманима после 11. септембра 2001. године формирао се један посебан негативан и ружан однос у западном јавном мњењу, што многим младима представља изазов, тзв. забрањено воће, па желе да га пробају.

Четврто, стварање новог имица. Турбан, брада посебно одело и ношење оружја је многима занимљиво. Јер, они сматрају, бити терориста значи бити опасан, бити онај од кога сви стрепе.

Пето, хероизација тероризма.

Шесто, чување традиције. Наиме, немачки муслимани (Deutsche Muslime) говоре да је од 788. године на двору Карла Великог у Ахену био муслимански амбасадор, док је одређени број муслимана започео свој живот у Немачкој још у XII веку. Такође сачуван је запис чувеног протестантског теолога, Лутера: «Чујем да у немачкој земљи постоје људи који са нестрпљењем очекују да Турци преузму власт, јер им је неподношљиво под императором и кнежевима».[15] Ово и сада користе исламисти када истичу исламску традицију Немачке.

15) Евгений Бахревский, Турция от европейского курса Ататюрка идет к новой Османской державе, http://www.kurdistan.ru/index.php?m=read&a=5384; Упор. Зоран Милошевић, „Турска – регионална суперсила“, *Печат*, бр. 98, Београд, 2010.; Зоран Милошевић, „Разлози обнављања османске политике: од кемализма до модерног неоосманизма“, *Печат*, бр. 99, Београд, 2010. Зоран Милошевић, Почему обновляется Османская политика? http://www.rusk.ru/analitika/2010/03/03/pochemu_obnovlyetsy_osmanskay_politika/

КАКО ДАЉЕ?

Тренутно Немачка нема одговор како даље са радикалним исламистима, уосталом као што га нема ни већина држава. Међутим, једно је сигурно, међу немуслиманима Европске уније све је више оних који су за предузимање свих законских мера у сузбијању исламиста. Чак се појављују и групе са радикалним антимуслиманским ставовима који сведоче да у Европској унији верско питање није решено и да оно у условима светске економске кризе и незапослености може изазвати и веће политичке потресе. Наиме, истраживања на Блиском Истоку показују да тамошњи муслимани нису сви екстремни, да имају позитиван став према Русима, добар према Европљанима, а веома лош према Американцима. Никоме од тих муслимана не пада на памет да убија своје комшије хришћане са којима су вековима живели у добрим односима. Чак се може рећи да акције џихадиста немају широку популарност код становништва Блиског Истока. Они сами нису за насилно ширење ислама, иако овај став има основа у Курану.[16)]

Овоме се може придодати и глас неких научника из Русије да Запад не разуме ислам и да нема правилан став према њему. Из тог неразумевања следи предузимање агресивних корака, затим догматизам и на крају заблуда и неефикасност.[17)] Било како било јасно је да проблем исламистичког екстремизма очекује још дубљу анализу и префињенији приступ.

Са друге стране, са социолошког аспекта, ово значи да су могући велики потреси у немачком друштву. Наиме, функционисање друштва – то је константно самообнављање, стабилан процес стварања базичних елемената, структуре, функционалних веза, које одређују квалитативну дефиницију социјеталног система. Ради одређивања процеса самообнављања социјалног система користи се термин «аутогонија» (грчки – самотворење, самостварање). Аутогонијски системи су такви системи који поседују способност да репродукују своје основне компоненте, обезбеђују њихову повезаност, уређеност, самим тиме подржавају сопствени идентитет. Но, када то не успева, а не успева се кад значајан број људи одбија да следи одређени идентитет и норме и пређе у деликатну фазу

16) Сергей Путилов, Как победить исламский экстремизм? http://schola-teologica.narod.ru/text09012503.html

17) И. В. Кудряшова, Политический ислам и Конфликтогенность современного мира, http://seminaria.bel.ru/pages/mo/2003/mo9_st_5.htm

– рушења система. *Фаза нарушавања равнотеже* је појава дисхармоније, кратак спој у раду друштва-система: повећавање броја случајева неодговарајућег понашања прописаних улога, смањење ефикасности санкција, нарушавање нормативног поретка. Дисхармонија унутрашњих функционалних веза оптерећена је озбиљним последицама за систем, зато он мора да се активизира у циљу сузбијања дисфункционалних појава и самим тиме добије равнотежу.

Главни подстрекач у спокоју система је човек, који је спреман да својим деловањем разруши формиране институционалне везе, да учини неефикасним нормативни поредак. Ето због чега је *основни проблем функционисања друштва-система потчињавање својој логици људских активности.*

Пре свега, за то је потребно да понашање људи одговара статусним одредбама, да они испуњавају улоге које је одредио систем.

Ради решавања тог задатка користе се *механизми социјализације* – управо у току социјализације индивидуе се уче да обављају улоге предвиђене друштвом, сазнају о значајним културним обрасцима понашања, изграђују вредносне оријентације, што обезбеђује константно обнављање формираних социјалних веза. И управо на овом подручју Немачка држава, (као уосталом што то није умела ни Југославија, а ни сада Србија) не успева да успостави механизме социјализације муслимана у Немачкој.

Рушење друштва је губљење његове способности да се репродукује, губитак његове квалитативне одређености, идентитета.

ПОРАСТ ДЕВИЈАЦИЈА И АНОМИЈЕ – УСЛОВИ ЗА РАСПАД ДРУШТВА

Основно обележје пораста «неспокоја» друштва-система је пораст девијације, тј. како се већ помињало, нарушавање формираних норми социјалног поретка, које поимају индивидуе. Тај процес, по правилу је део општијег процеса – *аномије*. Тај термин је предложио Е. Диркем за означавање дезорганизације социјалног живота, уз који нормативни институционални поредак у друштву престаје да извршава своју регулациону улогу: нико не зна тачно шта је могуће, а шта немогуће, шта је правично, шта је неправично; не могу се повући границе међу законитим и претераним зах-

тевима и надама, и зато сви сматрају да имају право да претендују на све.[18)]

Први фактор, који потпомаже развитку аномије у друштву је због одређених узрока престанак оријентације великог дела становништва у својим деловањима на раније формиране покрете, одредбе статуса-улоге, које су до скоро биле опште-прихваћене норме понашања.

Други фактор који доприноси развитку аномије је *делегитимација*, тј. распадање полазних вредносних основа нормативног поретка, који обезбеђују интегративност, целовитост друштва на социјалном нивоу. Широке масе губе поверење у раније формиран систем вредности који је до недавно обезбеђивао легитимитет нормативног поретка. Критичко расположење многих људи према тим идеалима, представама, уверењима, који су им до скора изгледали важни, животно неопходни, су важно обележје делегитимације.

Важна компонента процеса распадања власти социјеталног нивоа друштва-система је делегитимација политичке власти. Губитак поверења маса у државне органе, незадовољство руководством земље, оштро сужава могућности правног регулисања друштва. Власт почиње да се одржава искључиво принудом, насиљем, што не може дуго да траје.

Аномија је, дакле, неусаглашеност нормативно-функционалних захтева система и реално понашање индивидуа, које води ка отуђењу индивидуа од друштва. Друштво нема могућности да усмери понашање индивидуа у институционалне оквире на које су раније навикли, а људи, лишени вредносно-нормативне оријентације, налазе се у стању или крајње узнемирености или дубоке депресије, делују у страху или ризикујући, вођени тренутним интересима и самим тиме престају да реорганизују структурне елементе друштва-система.

Самим тим, могуће је, изучавањем одређених друштава, предвидети даљи след тогађаја, али то предупредити, представља велики изазов и посао, скоро немогућу мисију која тражи велике трудбенике и визионаре. На жалост, таквих је у Европи веома мало. А делатност исламиста је заиста достигла ниво опасности по традиционална друштва у Европи.

18) Авторски колектив, *Общая социология*, Учебное пособие, Инфра – М, Минск, 2000, стр. 517-532.

Zoran Milosevic

DISSEMINATION OF IDEAS OF THE MIDDLE EAST ISLAMISTS IN THE SCHOOLS IN GERMANY

Summary

In Germany there exists an opportunity for all religious communities to open their own educational institutions, and among others, the Islamic religious community, too, used such opportunity in this state. However, through observation of their activity there came the information that an extreme Islam, so-called Islamism with the objective of overmastering and Islamization of whole world, including Germany, too, has been propagated in them. Numerous state agencies came to conclusion that the central idea in the textbooks of Islamic educational institutions is a "holy war with unbelievers". In this paper there are presented new information regarding this issue along with an analysis of the activities of the state institutions regarding the "Islamic issue".

Key Words: Islam, faith, Germany, politics, society, dialogue, extremism

ЛИТЕРАТУРА

- Авторски колектив: *Общая социология*, Учебное пособие, Инфра – М, Минск, 2000.
- Авдеев Ю. И., Особенности современного международного терроризма и некоторые правовые проблемы борьбы с ним // http://www.waaf.ru/3x.htm
- Бахревский, Евгений: Турция от европейского курса Ататюрка идет к новой Османской державе, http://www.kurdistan.ru/index.php?m=read&a=5384
- Берг, И. С.: «Джихад» в Германии: история и современность, Институт Блиског Истока (Москва), http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/07-05-10-htm
- Берг, И.С.: «Хизбалла» в Германии: история и современность, http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
- Берг, И.С.: ХАМАС в Германии: история и современность, http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
- Grupa autora, *Vjeronauka za prvi razred osnovne škole*, Vjeronaučni udžbenik, El-kalem, Rijaset Islamske zajendice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2000.
- Гушер А.И.**,** Проблема терроризма на рубеже третьего тысячелетия новой эры человечества // http://www.e-journal.ru/p_euro-st3-3.html

- Гурьев, А. А.: Ситуация в Турции: апрель 2010 г., http://www.kurdistan.ru/index.php?m=read&a=5388&PHPSESSID=80e68d83ea543ab7c15ee186fd7c46c4
- „Историја Србије по црквама или по кадији“, *Политика*, 6. мај 2010.
- Кудряшова И.В.: Политический ислам и Конфликтогенность современного мира, http://seminaria.bel.ru/pages/mo/2003/mo9_st_5.htm
- Милошевић, Зоран: *Бошњачко поништавање Срба*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2004.
- Милошевић, Зоран: „Турска – регионална суперсила“, *Печат*, бр. 98, Београд, 2010.
- Милошевић, Зоран: „Разлози обнављања османске политике: од кемализма до модерног неоосманизма“, *Печат*, бр. 99, Београд, 2010.
- Олегович Павловский, Глеб: Независимая газета, Москва, 10. 09. 2002.
- Подцероб, А. Б.: О типологии современных исламистских концепций, http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
- Плещунов, Ф.О.: Ислам в Швеции: кризис интеграционной и миграционной политики, http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
- Путилов, Сергей: Как победить исламский экстремизм? http://scholateologica.narod.ru/text09012503.html
- Распространение идей ближневосточных исламистов в учебных заведениях Германии, http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/04-05-10c.htm

Abstract

New examination of Muslims role in German society was actualized after the death of German Islamists Erik Brajninger. He was killed on April 30 2010 in Vazirstan region in the north of Pakistan. Brajninger became famous during his activities in the terroristic group known as "Islamic Jihad Union". He became famous in Germany after several internet calls to German Muslims about their organization inside the country full with "unbelievers".

Muslims residing in Germany have become numerous regional minorities, which has created a significant number of regional and national organizations such as "The Central Council of Muslims in Germany", "Islamic Council", "Islamic Federation in Berlin"... In that sense, Islamic religious education is not unusual. For example, there are private Islamic schools such as the Islamic primary school in Berlin that works at the Islamic College, Islamic elementary school in Munich (so-called German-Islamic School), Islamic school in Stuttgart (that only runs on Sat-

urdays and Sundays), Islamic school in Nuremberg, and King Fahd Academy in Bonn.

These schools do not allow reporters to enter. Yet we know that some of these Islamic schools are "magnets for radical Islamists". Bonne police claim that this kind of situation is present since establishment of these schools. It is noted and confirmed that some of the officers of King Fahd Academy in Bonn had contacts with persons that are connected to Al-Qaeda. Central idea of these school notebooks is the "wholly war against unbelievers" which is propagated not only through lectures but also inside the pupils and students home which is also owned by Academy.

In Germany is currently investigating 220 terroristic acts, half related to the attacks on German soldiers in Afghanistan. Over 1100 is under supervision, of which 127 is very dangerous because a large number of these groups are native jihadists (Germans).

Овај рад је примљен 15. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
351.85:327(430)

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 249-268.

Ана Јовашевић
Београд

ОБЕЛЕЖЈА СПОЉНЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ НЕМАЧКЕ

Сажетак

Предмет овог рада је представљање и анализа спољне културне политике СР Немачке на крају 20. века кроз анализу карактеристика њене културне политике према различитим државама, а посебно места, улоге и значаја које поједине институције, као главни посленици немачке културе, имају у остваривању циљева ове политике и изградњи, унапређењу и побољшању међусобних културних односа и сарадње других држава и Немачке. У овом раду биће говора о појму спољне културне политике и њеним општим одликама, спољној културној политици СР Немачке, историјату, главним карактеристикама и циљевима те политике. Анализирана је улога појединих носилаца немачке културе у иностранству, као посредничке институције Савезног министарства спољних послова Савезне Републике Немачке које је задужено за осмишљавање и спровођење спољне политике. Кроз опис и анализу активности ових организација добија се јаснија слика какву званичну државну спољну културну политику Немачка води према појединим државама и које су њене особености. Анализом немачке спољне културне политике и активности појединих институција као њеног посредника уочене су карактеристике и одлике спољне немачке културне политике уопште, као и опште смернице којим се та културна политика води. Размотрено је на који начин је отворен простор за активније деловање и искоришћавање постојећих потенцијала. Уједно, овај рад представља и основу за деловање културних радника и могућност за проши-

рење културне сарадње и размене између Немачке и других држава.

Кључне речи: спољна културна политика, културна дипломатија, међународни односи, међународна културна сарадња, интеркултурни дијалог.

ПОЈАМ И УЛОГА СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

Спољна политика је дефинисана још шездесетих година прошлог века као „активност једне државе и њено деловање у односима са другим државама, у оквиру међународне заједнице и међународних односа, али мотивисано властитим интересима“[1]. Ти односи су надгледани и контролисани са циљем да се повећа добит од билатералне и мултилатералне сарадње. Спољна политика је осмишљена да чува национални интерес и националну сигурност, као и идеолошке циљеве и економски просперитет, што се може постићи кроз мирнодопску сарадњу између народа или експлоатацију, какав је чест случај био у прошлости.

Она одређује како ће једна држава сарађивати са другим државама на економском, политичком, друштвеном и војном плану – и у мањем обиму, али данас све значајнијем, како ће се односити према недржавним актерима. Тако се може говорити о спољној политици у ужем смислу, као искључиво политичкој активности – нпр. дипломатији и војним односима и спољној политици у ширем смислу која обухвата целокупне односе једне државе са страним актерима – нпр. у економско-трговинским, културним, образовним и спортским односима.

Теоретичари спољне политике имају различита мишљења о носиоцима те политике и неки од њих „одређују државу као извориште спољне политике“[2]. Други сматрају да ту политику воде „и други субјекти међународних односа, ‚изнад' и ‚испод' нивоа државе**,** поједини политички покрети, међународне организације, регионалне интеграције (Европска унија), војни савези, цркве“[3] и такав став је ближи савременој спољној политици, која се данас све чешће тумачи као уређење политичко-друштвених, економских и културно-образовних међународних односа. Оправданост таквог мишљења је у томе што осим уређења политичко-економ-

1) В. Гавранов, М. Стојковић, *Међународни односи и спољна политика Југославије*, Савремена администрација, Београд, 1972, стр. 14.

2) И. Висковић, *Спољна политика, Репетиторијум*, Београд, 2005, стр. 7.

3) И. Висковић, *Спољна политика*, ибид, стр. 7.

ских односа, култура и образовање имају све већи значај у изградњи и побољшању односа међу државама.

У савременој политичкој теорији користе се различити термини који означавају „међународне културне односе“, тако се овај појам често замењује појмовима „културна дипломатија“, „међународна културна сарадња“, „културна размена“ и „међународна културна политика“[4]. Без обзира који се од ових израза употребљава, култура се сматра једном од три главне компоненте спољне политике државе, заједно са економијом и политиком.

СПОЉНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА КАО ДЕО СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

Готово све државе су у прошлости водиле неке облике спољне политике према другим земљама. До прошлог века, та политика углавном није била дефинисана и често се мењала од друштвено-политичког контекста, а била је условљена и недефинисаношћу држава и њихових правних система, честим променама граница и ратовима. Ипак, постојала је размена како материјалних, тако и нематеријалних добара. Постојале су и дипломатске мисије које су водиле преговоре, потписивале споразуме, уговарале пактове, а можемо говорити о „дипломатији“ као појму који постоји колико и интеракција међу народима. Ако културну дипломатију дефинишемо као „размену идеја, информација, вредности, система, традиције, веровања, уметности као и других аспеката културе, у циљу подстицања и неговања међусобног разумевања“[5], онда можемо говорити да је и културна дипломатија, као инструмент спољне културне политике вековима била пракса. Истраживачи, путници, путописци, наставници, просветитељи, уметници, па чак и авантуристи могу се сматрати првим амбасадорима или неформалним културним дипломатама. Успостављање редовних трговачких путева омогућило је честе размене информација и културних добара између трговаца и представника власти. Сви ти облици културне размене се могу идентификовати као рани примери културне дипломатије, а свака интеракција са различитим културама у про-

4) М. Ц. Визомирски, С. П. Шнајдер, *Културна дипломатија*, Балканкулт, Београд, 2006, стр. 19.

5) M. C. Cummings Jr, *Cultural Diplomacy and the United States Goverment: a Survey*, Center for Arts and Culture, Washington, 2003, стр. 1. према М. Ц. Визомирски, С. П. Шнајдер, *Културна дипломатија*, Балканкулт, Београд, 2006, стр. 101.

шлости, као и данас, означава важан облик културне размене или културног дијалога.

Културна размена се може одвијати у различитим областима уметности, науке и привреде. Такве размене подразумевају комуникацију и поштовање између култура и културних актера који су укључени и која се одвија на основу разумевања одговарајућих вредности. Циљ што бољег разумевања јесте да се омогући боља интеракција и сарадња. Културна дипломатија је покретање или олакшавање такве размене са циљем дугорочне користи, било да промовише националне интересе, да изграђује односе или да унапређује друштвено-културно разумевање[6].

У спољној политици која одређује међународне односе могу се разликовати два приступа: „тврда моћ“ и „мека моћ“[7]. „Мека моћ“ је описана као: „способност да се убеди кроз културу, вредности и идеје“, за разлику од „тврде моћи“, која „осваја или присиљава кроз војне моћи“. Слично томе, британски политички *think-tank Demos* дефинише „тврду моћ“, као „могућност да се присили“, а „меку моћ“ као „средство за привлачење и убеђивање“[8]. Историјски посматрано приступ „тврде моћи“ у спровођењу спољне политике и грађењу међународних односа био је чешће примењиван. Ипак, у 20. веку, на светској сцени се све више јавља потреба за међусобном сарадњом на новим нивоима и унапређењем дипломатије - те се ту отвара простор за спољну културну политику какву данас познајемо. Тако да се може рећи да спољна културна политика представља саставни део политичких односа и политичких активности једне државе према другој.

Кроз историју се култура често користила као средство исказивања државне или владарске надмоћи и изградње дуготрајних односа између народа. Објективно гледано, у спољној културној политици улога културе и културне размене – односно спољне културне политике - била је пожељна, али не и обавезна пракса. Иако се кроз културну размену и сарадњу могу подстицати и јачати односи између држава, та пракса је подређена друштвено-правним односима, законима, конвенцијама, билатералним и мултилатералним уговорима, као и војним и економским односима тих држава.

6) www.culturaldiplomacy.org/index.php?en_culturaldiplomacy, приступљено 11.01.2010.

7) J. S. Nye Jr, „Soft power“, *Foreign policy*, 1990, стр. 164.

8) K. Bound, R. Briggs, J. Holden, S. Jones, *Cultural Diplomacy*, Demos, London, 2007, стр. 23.

То потврђује и раскорак између средстава која се посвећују културној дипломатији са иностранством и формалној дипломатији.

Актери спољне културне политике тврде да данас, више него икада пре, култура и културна размена и сарадња имају значајну улогу у међународним односима и оправдано траже да им се тај значај и признa, јер „културна размена нам пружа могућност да разумемо сличности и, тамо где постоје разлике, да разумемо мотивацију и људскост које се налазе у њима“[9]. Ови атрибути одређују културу као критички форум за преговарање и медијум сарадње за изналажење заједничких решења, „форум за незваничну изградњу политичких односа, који отвара простор за преговарање са државама где политички односи нису погодни”[10].

Ти актери не траже да спољна културна политика буде једини инструмент јавне дипломатије и међународних односа, али наглашавају вредности културних активности које се заснивају на њиховој независности и слободи, кроз представљање и повезивање, на првом месту људи (група и појединаца), а не државних и политичких позиција. У прилог томе говори то да се „данас све више удаљавамо из света где ови појмови припадају свету елите, непроменљивих и традиционалних културних обележја која су била део амбасадорско-политичких уговора, у свет где је култура медијум између људи на масовном плану“[11]. Концепт културне размене *Many-to-many* се све више развија и оставља ефекте, тако да културна дипломатија сада директно утиче и може чак и да усмерава традиционалне форме јавне дипломатије. Њени актери желе да се значај међународне културне сарадње призна и наглашавају разноликост националних приступа у решавању овог питања, као и универзални изазов проналажења успешне везе између културе и политике.

Пре него што је спољна културна политика добила на државном, односном међународном значају који данас носи, културна дипломатија у прошлости је тумачена више као ентузијазам и авантуристички дух појединаца, који су у прошлости, у времену када још технологија није омогућила да покретљивост буде поједностављена као данас, путовали, ширили културни утицај народа из ког су долазили и преузимали утицаје народа које су сретали – и

9) K. Bound, R. Briggs, J. Holden, S. Jones, *Cultural Diplomacy*, ibid, стр. 12.

10) K. Bound, R. Briggs, J. Holden, S. Jones, *Cultural Diplomacy*, ibid, стр. 12.

11) K. Bound, R. Briggs, J. Holden, S. Jones, *Cultural Diplomacy*, ibid, стр. 16.

сматрана је више приватном иницијативом, а не државном сфером. Ипак, овако идеалистички постављено виђење међународних културних односа руше чињенице да су државе управо финансирале та путовања, попут путовања Колумба и Марка Пола или истраживача који су пратили Наполеона на његовим експедицијама у Египту[12].

Може се закључити да је међународна културна сарадња врло рано постала саставни део политичких односа и она се може испољавати на различите начине и имати различите нивое примене. На првом месту, схваћена као политичка активност, вођење спољне културне политика се јавља од стране јавног сектора – односно државне владе и других државних органа који међународне односе, односно културну сферу тих односа, користе за промоцију националних и регионалних интереса, пружање информација о земљи или региону порекла, стварање слике о тој земљи, посебно њеном народу и култури, побољшавање или промену имиџа и имају јасну намеру да промовишу своје вредности и културу.

Те активности често укључују и економску добит, унапређење билатералне и мултилатералне сарадње са међународним партнерима, промоцију политичких ставова, вредности и убеђења у иностранству. Могу пружати и алтернативу традиционалној дипломатији, када званично преговарање, на пример, из неког разлога није могуће. Док је у прошлости државно спонзорисање и подршка културној дипломатији била повезана са намером да се наметне одређени начин живота на другом простору, у новије време фокус се мења: од агресивног наметања до транспарентног и несебичног нуђења културе. Ипак, у примерима државног спонзорисања културне дипломатије и утицања на спољну културну политику постоји јасна намера: свака држава је заинтересована за пренос информација о сопственим вредностима и начину живота са циљем неговања симпатија или прихватања истих. Резултат су боље економске и политичке везе са другим земљама. Национална култура се на тај начин користи да промовише нацију и побољша њено место на међународној сцени.

Као други актер спољне културне политике једне земље јавља се цивилни сектор – цивилно друштво. Невладине организације и институције кроз међународне културне односе, делујући ван јавног сектора или у сарадњи са њим, подржавају интерес свог ре-

12) A. Haigh, *Cultural diplomacy in Europe*, Council of Europe, Strasbourg, 1974, стр. 27.

гиона или земље, подижу свест о одређеном културном питању и мотивисане су могућностима да развију и подстакну културну платформу за међусобну размену. У основи би требало да су вођени филантропским разлозима да подрже и ојачају међукултурне односе, а њихове активности могу попримити облик сарадње кроз размену корисних стручних информација, база знања, асоцијације или умрежавање.

Праксе независне или полунезависне спољне културне политике, односно посредничких институција, као што је Гете институт, нуде примере модерне информативно-културне размене засноване на националним културним стратегијама спољне културне политике. Овакав начин размене је у знатно већем обиму него појединачни програми размене и олакшава мобилност појединаца из обе културне и академске сцене. Добри примери су, такође, *Erasmus* програм или билатерални програми за размену уметника. Мотивација индивидуалних уметника, академика и стручњака, који су ангажовани на директним разменама културе, огледа се у томе да добију прилику да покажу свој рад и способности, али и да науче о другима и од других. Она је најчешће лична и не мора имати политичку или економску димензију.

Међународна културна размена која је започета у сфери приватног сектора и приватних иницијатива, одвија се и данас. Приватне компаније и други заинтересовани актери из лукративног сектора често учествују у међународној културној сарадњи са циљем подизања свести о својим активностима на међународном плану, чиме би себи омогућиле најоптималније радне услове; оне се укључују на пољу коорпоративне друштвене одговорности[13] и тако обезбеђују успех у инвестирању и раду на новом међународном тржишту. Та глобална предузећа нису само важан пут преко ког се неформална културна размена одвија, већ су заинтересована за интеркултуралну комуникацију и интеркултурно учење, као средство за побољшање своје ефикасности и праксе.

13) Corporate Social Responsibility (CSR) је појам за који још не постоји тачно утврђен и општеприхваћен критеријум шта све обухвата. Имајући у виду да је примарна улога бизниса стварање радних места и подизање материјалног благостања у друштву, CSR се генерално схвата као начин на који компаније остварују равнотежу између економских, еколошких и друштвених императива, истовремено испуњавајући своје пословне циљеве и очекивања својих власника/акционара. Применом CSR се очекује не само испуњавање законских обавеза предузећа, већ и да се оде корак даље и инвестира у друштвени развој и очување животне средине – www.smartkolektiv.org/cms/item/csr/sr/O+CSR-u.html, приступљено 14.03.2010.

У корпорацијама и предузећима, кроз константно развијање области корпоративне друштвене одговорности и друштвено одговорних улагања, развијају се многе иницијативе да се помогне у јачању дијалога, разумевања и поверења између народа и култура. У свакој прилици кад је појединац у иностранству или кад ради у страној канцеларији, јавља се могућност да делује као незванични културни дипломата. Фондације приватног сектора послују у све већем броју земаља и региона широм света. У многим случајевима њих финансирају власници фирми приватног сектора, али, бар званично, раде независно од њих у некомерцијалне сврхе. Подржавајући пројекте и манифестације у локалним заједницама у домаћем и међународном контексту, они нуде другачији начин контакта између различитих култура и зато су важни актери културне размене и међународног дијалога.

СПОЉНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА НЕМАЧКЕ

Појам немачке спољне културне политике почео је да се користи почетком 20. века и био је повезан са порастом броја немачког становништва које је живело у иностранству, што је, пак, било условљено економским факторима: порастом немачке индустрије и трговине. После „Версајског мировног уговора“ који је закључен 1919. године број Немаца или особа немачког порекла, који су живели у иностранству је порастао. Као циљ ове политике прихваћена је брига о идеји германизма међу тим становништвом. У овом периоду су се циљеви спољне културне политике односили само на немачко становништво у иностранству, одржавање језичке и културне заједнице између народа у земљи и у иностранству, а није било речи о тумачењу спољне културне политике у данашњем смислу, које подразумева подизање свести међу народима, разумевање, изградњу односа и сарадњу.

Тек је у Вајмарској Републици у оквиру Министарства спољних послова, 1920. године отворена Дирекција за германизам у иностранству и културне односе. Године 1925. отворен је Сервис за немачку академску размену (DAAD) са мисијом да организује размену студената и предавача са иностранством – са правим задатком међународне културне размене, за разлику од бриге о германизму у иностранству. Нешто касније су у оквиру Немачке академије (DA) постављени оквири и за Гете институт са циљем

промовисања наставе немачког језика у иностранству[14]. Данас је за спољну културну политику Савезне Републике Немачке задужено Министарство спољних послова Савезне Републике Немачке.

1. Историјат спољне културне политике Немачке

Спољну културну политику Савезне Републике Немачке у савременом смислу и њен историјат можемо посматрати у периоду после завршетка Другог светског рата, у мају 1945. године. Када се немачки *Reich* распао, управљање државном влашћу су преузеле четири државе: Сједињене Америчке Државе, Француска, Велика Британија – које су, нешто касније, биле обележене као „западни блок" и „гвозденом завесом" одвојена ССС Русија – која је представљала „источни блок". Када је реч о спољној културној политици Немачке и њеном спровођењу, подразумевамо њено деловање само под управом „западног блока".

Прекинути дипломатски односи у периоду рата и нешто пре њега, услед национал-социјалистичког режима, утицали су и на прекид у културној дипломатији. Обнова међународних културних односа Савезне Републике Немачке после Другог светског рата отпочела је тек 1950. године када се успоставила Заједничка канцеларија између Савезне канцеларије и Високог савезног комитета[15]. Иако без званичне сарадње, у овом периоду је постојала незванична „међународна културна сарадња" Немаца у „западном блоку" и три државе које су управљале тим блоком. У првим годинама, чак се може говорити и о првим деценијама после рата, наследство претходног режима играло је значајну улогу, у негативном контексту.

Актери немачке културне дипломатије су увек морали да узимају у обзиру могућност да одређене активности, које би се сматрале потпуно нормалним од стране њихових некадашњих противника, могу подстаћи сећања или предрасуде на штету слике о Немачкој коју су они желели да представе. Други значајан проблем немачке културне дипломатије био је у чињеници да је некадашњи главни град – Берлин, који је поред друштвено-политичког центра, представљао и културну престоницу, сада био подељен и окружен

14) A. Haigh, *Cultural diplomacy in Europe*, op. cit. стр. 33.

15) A. Haigh, *Cultural diplomacy in Europe*, ibid, стр. 101.

совјетском влашћу. Нова престоница Бон није давао знаке да може постићи културни значај[16].

Следећу „препреку“ у културној обнови нове државе представљало је и то да су само три петине немачких универзитета били у „западном блоку“, док су и многи центри културе (попут Вајмара) остали у Источној Немачкој. Тешка културна позиција Немачке, у послератном периоду, односила се и на значај немачког језика у Европи. Енглески и француски језик убедљиво односе победу, али се, ипак, не може занемарити чињеница да се 90 милиона становника у Немачкој, Аустрији, у делу Швајцарске и међу другим мањинама и даље служе немачким језиком. Такође, велики број имиграната, који су после Првог и Другог светског рата отишли у Северну и Јужну Америку шире свој језик, али и културу ван граница аутентично немачког говорног подручја.

У периоду државне, а тиме и културне обнове, што даље условљава и обнову културне дипломатије немачке државе, важну улогу преузимају Савезно министарство спољних послова и Министарство образовања. Правна питања су остављена свакој покрајини[17] државе појединачно, што усложњава међународне културне конвенције. Савезна држава мора сачекати потврду свих савезних покрајина пре него што Савезна Република Немачка може да потпише споразум[18].

У јуну 1950. године Канцеларија је преуређена у Одељене спољних послова, да би 1951. било створено Савезно министарство спољних послова, на чијем челу је био Конрад Аденауер. Године 1950. Савезна Република постала је придружени члан Савета Европе, а следеће године пуноправни члан. Исте године је постала и чланица Unescoa и ове новине су значиле прекретницу у спољној политици Немачке која се окреће развоју културне дипломатије/спољне културне политике. Успостављани су „културни уговори“ са иностранством, првенствено на пољу науке, студентске размене и уметничке сарадње.

16) A. Haigh, *Cultural diplomacy in Europe*, ibid, стр. 102.

17) Према Основном закону (Уставу) СР Немачке од 23.05.1949. године са изменама од 8.10.2008. године одређено је: у члану 73. да Савезна држава има искључиво законодавну надлежност, између осталог, у заштити немачког културног добра против изношења у иностранство (тачка 5.а) и у правној заштити индустријске својине, ауторских и издавачких права (тачка 9), док је у члану 74. одређена конкурентна надлежност Савезне државе и земаља: регулисање помоћи у образовању и унапређењу научног рада (тачка 13).

18) A. Haigh, *Cultural diplomacy in Europe*, op.cit. стр. 103.

Билатерални уговори су се у првој линији успостављали између „западног блока“ којим су, подељено, управљале Британија, Француска и Сједињене Америчке Државе и тих држава. Први је потписан 1953. године, а остали билатерални споразуми су следили у наредним годинама. Немачко-иностранa друштва су се формирала. *Deutsches Auslands-Institut* који је основан још 1917. године, 1951. године обновио је своју делатност као Институт за међународне односе у Штутгарту. Гете институт у Минхену је такође поновно успоставио своју активност, прекинуту због Другог светског рата тражећи финансијску помоћ од државе.

Поред успостављања дипломатских мисија у иностранству, поново су отваране немачке школе и радило се на успостављању наставе немачког језика. У томе је најзначајнију улогу, као и данас, имао Гете институт. Истовремено и друге раније основане институције студентске размене, као што су DAAD (Немачка служба за академску размену) и фондација Александра Хумболта, обновиле су своју делатност. Ови актери и данас имају централну улогу у спољној културној политици Немачке. Такође су основани *Carl Duisberg Society* (1949), *Inter Nationes* (1952), *Deutscher Kunstrat* (Немачки уметнички савет, 1954), *Deutscher Musikrat* (Немачки музички савет, 1955) који су подстицали међународне културне односе, размену између Немачке и иностранства и пружали подршку сарадњи у различитим областима културног и уметничког живота.

У овом периоду осим успостављања веза са иностранством, радило се и на изградњи унутрашње инфраструктуре, између Министарства и других министарстава у држави, са другим партнерима земаља Немачке, али и приватним сектором. Спољна културна политика Немачке била је децентрализовано заснована и њом је управљало Министарство спољних послова и његова тела на различитим нивоима, али и неке недржавне институције. Чињеница да административни центар није уједно био и културни центар, као и то да није постојао само један културни центар, већ више њих, као и децентрализована државна управа подељена на савезне покрајине, довела је до тога да су модели Француске, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава у области спољне културне политике одбијени – и поред тежње ових држава да контролишу и овај сегмент нове немачке државе. Дитер Затлер који је тада управљао културним сектором Министарства спољних послова преу-

зео је задатак стварања немачког система културне дипломатије и постизање његове успешности[19].

У овом периоду, кроз културне преговоре, билатералне и мултилатералне природе, свест о Немачкој у иностранству се мењала. Подизање свести о Немачкој и унапређење имица државе и данас је један од главних циљева спољне културне политике Немачке. Осим успостављања културне дипломатије између Немачке и иностранства, Затлер је успостављао и јачао односе између различитих нивоа децентрализоване државне управе, али и приватног сектора. Кулминација ових активности потврдила се 1960. године када је управљање над немачким културним институцијама у иностранству преузела приватна институција Гете институт.

Културна дипломатија се, као инструмент спољне културне политике, вредновала као сегмент традиционалне јавне дипломатије, а не као општа идеја културне размене и сарадње између народна – „мека сила" разумевања и заједничког живота, како се културна дипломатија у савременом смислу тумачи. Савет за културну политику је основан 1960. године као саветодавно тело састављено од чланова који не долазе из политичког већ из културног живота Немачке. Они су се састајали неколико пута годишње и по њиховим смерницама Дирекција за културне односе морала се управљати. Та дирекција је сарађивала са многим органима ван Министарства спољних послова, као што су Министарство унутрашњих послова, Министарство за научно истраживање и Министарство за породицу и омладину.

Одговорности за спољну културну политику сноси савезна држава Немачка и ту политику спроводи првенствено Савезно министарство спољних послова – односно Дирекција за културне односе. Ова Дирекција сноси одговорност за спољну културну политику и финансијску политику, даје смернице, алоцира средства и учествује у неколико *decision-making* тела, заједно са другим представницима Савезне државе и министара образовања покрајина Немачке[20]. Удео Дирекције је донекле ограничен и делегиран, те Савезно министарство спољних послова и Дирекција за културне односе подржавају неколико институција и организација у њиховој делатности у иностранству.

19) A. Haigh, Cultural diplomacy in Europe, ibid, стр. 108.

20) A. Haigh, *Cultural diplomacy in Europe*, ibid, стр. 112.

2. Одлике савремене спољне културне политике Немачке

Немачки приступ спољној културној политици представљен је кроз позитиван став према сарадњи са другим европским државама, као и остатком света. Мисија, интерни документи и практичне активности званичних немачких актера у иностранству у културној и образовној области показују да је Немачка представник идеје о што повезанијој спољној културној политици Европске уније.

Неке историјске чињенице и даље обележавају немачку спољну политику данас. Најпре, савремени културни и образовни односи са остатком света (који су саставни део спољне политике) морају бити сагледани у светлу Хитлерове фашистичке диктатуре од 1933. до 1945. године са свим својим последицама на европски и светски поредак. Такође, значај за спољну политику Немачке има и то што данас постоји 16 независних савезних покрајина које утичу у одређеној мери на спољну културну политику Савезне владе. И трећи фактор је то што Немачка, за разлику од неких других лидера Европске уније, никада није имала битну улогу као колонијална сила, што је оставило трага на данашњу спољну политику, као и унутрашње културне односе[21)].

Савезно министарство спољних послова[22)] је главни стратешки актер, који учествује у планирању, спровођењу, управљању и контролисању немачке спољне културне политике. Званични циљеви спољне културне и образовне политике су[23)]: 1) да се промовише немачка културна и образовна сфера; 2) да се ослика свакодневни живот у савременој Немачкој; 3) да се развије дијалог о вредностима и спречава конфликт и 4) да се промовишу европске интеграције.

Савезна канцеларија спољних послова донела је и низ приоритета ради постизања ових циљева : 1) од 2002. је покренут специјалан програм под називом *European-Islamic Intercultural Dialogue*, који је осмишљен да промовише сусрет и сарадњу запада и исламског света; 2) потрошња великог дела буџета за немачке културне односе и образовање на активности у 25 држава Европске уније, са циљем промовисања „шире и дубље“ Уније; 3) унапређење не-

21) www.culturalpolicies.net/web/germany.php?aid=241, приступљено 13.01.2010.

22) www.auswaertiges-ant.de, приступљено 10.02.2010.

23) У литератури и годишњим извештајима Савезног министарства спољних послова СР Немачке се појам спољне културне и образовне политика изједначава са појмом спољне културне политике.

мачког профила у високом образовању кроз промовисање размене и међународне сарадње на академском нивоу; 4) помоћ немачким школама у иностранству и 5) непрекидни напори да се стимулише интересовање за немачки језик у иностранству, као главна компонента културних односа и образовне политике.

Имплементацију ових политика Савезно министарство спољних послова у одређеној мери препушта посредничким институцијама и организацијама, под геслом: „што мање мешања државе, то боље“ и „културни односи и образовна политика нису само питање „доброг, лепог и истинитог“, већ саставни део немачке спољне политике у циљу спречавања конфликата и одржавању мира“[24].

Министарство има проактиван став према европском заједништву да „културни идентитет јесте и биће одређен кроз регионе и народе“, а залаже се да „транснационални утицај добије на значају. Често подељивачка улога културе мора се заменити интегративном улогом“[25]. Због тога, најзначајнија од тих посредничких организација – Гете институт, не само да подржава „европски садржај“, већ и охрабрује сарадњу страних културних институција, амбасада, као и сарадњу са цивилним сектором унутар Европске уније и шире. Није зачуђујуће што Гете институт има потписане уговоре са Британским саветом и Шпанским институтом Сервантес, као и то да је члан EUNIC[26].

Наклоност ка европском региону је не само из природне географске повезаности и гео-политичких приоритета, већ и у покушају да „излечи“ ране из Другог светског рата, да регенерише поверење међународне заједнице, да заступа безбеднији светски поредак и зато се спољна политика СР Немачке фокусирала, од самог почетка, на процесе европске интеграције у прилог трансатланској оси. У додатак томе, Министарство је истицало чињеницу да је велики број нових читаоница Гете института основан у европским земљама у последњих петнаест година, чему сведочи и чињеница да је две трећине Гете института данас смештено у државе Европске уније и у државе бившег Совјетског Савеза.

Уз политичке и економске програме и активности културни односи засновани на заједништву представљали су такозвани трећи

24) www.culturalpolicies.net/web/germany.php?aid=241, приступљено 13.01.2010.

25) http://www.culturalpolicies.net/web/germany.php?aid=241, приступљено 13.01.2010.

26) European Union National Institutes for Culture – www.eunic-brussels.eu, приступљено 20.01.2010.

стуб спољне политике Немачке. У послератним годинама, друге европске државе су биле позване и чак финансијски стимулисане да успоставе културне односе са Немачком. Немачки стратешки *decision-makers* били су свесни да би требало да се од представљања „реедуковане, опране од кривице и лепе Немачке“ окрену „извозу“ немачког језика и културе у иностранство. Тиме је отворен критички дијалог и успостављена интеркултурна двосмерност.

3. Интеркултурни дијалог

Интеркултурни дијалог представља „процес отворене и достојанствене размене или интеракције међу појединцима, групама или организацијама са различитим културним наслеђем и погледом на свет. Циљеви су, између осталог, да се развија боље разумевање различитих ставова и пракси, да се повећа учешће, слобода и могућност избора, да се подстиче равноправност и да се побољшају креативни процеси.“[27)]

Савезна Република Немачка за циљ интеркултурног дијалога има јачање међусобног разумевања, толеранције и поштовања, пре свега, кроз дијалог са исламским светом и трансатланске међудруштвене односе. Културна размена гради ширу основу за поверење, а тиме се проширује немачка политичка и привредна партнерства и сарадња. Све то утиче на опште односе тих држава. Класична културна размена у областима филма, музике, плеса и позоришта развија се, такође, без државне интервенције; академска и научна размена – остварена кроз DAAD, Фулбрајтову комисију, DFG и AvH су већ деценијама не само основа високошколске и научне сарадње, већ стварају поред културних и политичко-економске везе. За успостављање и побољшање интеркултурног дијалога и културне размене, Немачка са многим државама и регионима гради партнерске односе, како у политичко-економској сфери, тако и у области културе, зависно од историјских фактора али и савремених тенденција.

Интеркултурни дијалог, разумевање и сарадња су на првом месту са старим партнерима, са којима Немачка већ деценијама, па и вековима гради односе. Ту су државе западне Европе (нпр. Француска је традиционално важан партнер у сарадњи и већ деценијама је развијен немачко-француски дијалог међу културним посредни-

27) http://www.interculturaldialogue.eu/web/intercultural-dialogue.php, приступљено 28. 05. 2010

цима), али и средње, источне и југоисточне Европе (што се односи на првом месту на сарадњу са Пољском). Интеркултурни дијалог одвија се и са Северном Америком. Јужна Америка је, такође, већ традиционално фокус немачке спољне културне и образовне политике, јер је, средином двадесетог века, велики број немачког становништва емигрирао на тај континент. Немачке школе затим културне институције и универзитетска сарадња имају дугу историју у Бразилу, Аргентини и Чилеу.

Последњих година знатна пажња посвећена је сарадњи са Кином, где је у току реализација пројекта којим се представља Немачка и који је уједно и највећа презентација Немачке у иностранству до сада. Тежишта сарадње су усмерена и на афрички континент у коме се спроводи *Aktion Afrika* и партнерства подстакнута у државама бившег СССР, Блиског и Средњег истока, у којима су различити степени транзиције и изградња цивилног друштва. Веома важна тачка интеркултурне сарадње и фокус спољне културне и образовне политике је однос Немачке и Турске, са којом постоје уске и вишеструке везе, услед чињенице да се велики број особа у обе ове државе осећају као „код куће". Немачка и Турска су већ историјски дуго повезане и међусобно културно присутне. Због тога се реализују интензивни програми размене. Најзначајније су активности *Ernst-Reuter-Initiative* који подржава пројекте немачко-турског културног дијалога у областима уметности, културе, медија, науке, омладине и интеграције. Значајно је и оснивање немачко-турског универзитета у Истанбулу.

ЗАКЉУЧАК

Спољна културна политика се на првом месту залаже за „представљање Немачке као државе са живом, разноврсном и међународно признатом културном сценом"[28], тако да можемо рећи да културни програм представља основу деловања спољне културне политике Савезне Републике Немачке. Задатак културног програма је да у иностранству прикаже слику висококвалитетног и разноврсног уметничког живота и достигнућа у Немачкој и представља Немачку као креативну, иновативну, модерну и културну државу Европе.

То се остварује кроз представљање немачке културе и уметности, поготово савременог стваралаштва, у иностранству. Ипак, то

28) http://www.auswaertiges-amt.de/diplo/de/Aussenpolitik/KulturDialog/ZieleUndPartner/ZielePartner.html

приказивање немачке уметности у областима литературе, филма, музике, представљачких и визуелних уметности у иностранству није једносмеран и статичан процес, већ даје значајан допринос интеркултурном дијалогу и разумевању[29]. Тај дијалог и сарадња нису само између посредника спољне културне политике Немачке (нпр. Гете института) и појединаца, организација и институција у иностранству, већ и између иностране културе и уметности са једне стране и Немачке са друге – чиме се ојачава сарадња Савезног министарства спољних послова и иностраних културних институција у Немачкој, а и подршка њиховим културним програмима и културним недељама.

Пружа се и могућност иностраним уметницима да се представе у Немачкој. Тиме Министарство подржава не само немачке пројекте или уметничка остварења и културне вредности Немачке у иностранству, већ у духу „културне двосмерности" даје и финансијску подршку културним достигнућима других држава, посебно земљама у развоју, што се најчешће обавља преко Гете института, Института за иностране културне односе (Ifa) и сарадње са приватним иницијативама грађана. Добар пример те двосмерности су активности у оквиру *Haus der Kulturen der Welt* у Берлину.

Највећи део делатности спољне културне политике Немачке представљају активности из области културе и уметности у иностранству. Најважнији инструменти ових активности су: 1) подршка литератури и књижевности – објављивање књига и културних часописа, брига о немачким библиотекама и читаоницама у иностранству, учествовање на сајмовима у иностранству, помоћ при превођењу, позиви иностраним издавачима и олакшице при добијању ауторских права, библиотекарски рад и сарадња, подстицање књижевних вечери и сусрета, као и учествовања аутора и издавача; 2) подршка филму – приказивање актуелних немачких филмова у иностранству (често у оквиру ЕУ филмских фестивала) и подршка немачком филму, учествовање немачких режисера на међународним филмским фестивалима, подршка копродукцији, као и подршка страним филмовима и редитељима при гостовању на немачким филмским фестивалима (нпр. на Међународном филмском фестивалу у Берлину); 3) подршка гостовањима – турнејама музичких оркестара, хорова ансамбала и група, плесних и позоришних трупа у иностранству; 4) подршка фестивалима, конгресима, семинарима; 5) подршка кроз саветовање тј. услуге *consulting*

29) Документ „Спољна културна политика - Концепт 2000"

и информисања (у земљама у развоју и транзиције); 6) подршка изложбама – представљању немачких уметника у иностранству и 7) уметничка размена.

Критеријуми за избор пројеката су уметнички квалитет. О том квалитету одлучују експерти из различитих области зависно од врсте програма, област примене у партнерској држави – релевантност и одрживост пројекта, које процењују Гете институт, радна група Министарства и инострани представници у месту у ком се пројекат реализује. Такође, значајна је подршка уметничким пројектима који нису претходно подржани од стране Европске уније, савезне државе, савезне покрајине или приватних спонзора.

Ana Jovasevic

CHARACTERISTICS OF FOREIGN CULTURAL POLITICS OF GERMANY

Summary

Theme of this paper is a presentation-analysis of foreign cultural politics of the Federal Republic of Germany at the end of the 20th century through the analysis of some characteristics of its cultural politics in regard to various states. Within the theme of the paper, in particular there are analyzed the place and the role and significance that certain institutions, being main factors in German culture, have had in achievement of the objectives of this politics, its establishment and improvement and development of the inter-cultural relations and cooperations between the other states and Germany. In this paper the word is also about the notion of foreign cultural politics of Federal Republic of Germany, its history and main characteristics and objectives. In the paper there is also analyzed a role of certain protagonists of German culture abroad as the mediating institution of the Ministry of Foreign Affairs of Federal Republic of Germany, which is responsible for the planning and implementation of foreign politics. Through the presentation and analysis of activities of these institutions it is possible to get a clear image and main characteristics of official state foreign politics that Germany has been presenting to certain other states. Through the analysis of the German foreign cultural politics and some of its mediating institutions' activities there are underlined general characteristics and particularities of German cultural politics, as well as its general guidelines. It is also analyzed in what way there could be provided more active performance and utilization of available resources and

potentials in this field. In addition to that, this paper represents a basis for future activities of cultural workers and at the same time it represents an opportunity for broadening of cultural cooperation between Germany and other states.

Key Words: foreign cultural politics, cultural diplomacy, international relations, international cultural cooperation, inter-cultural dialogue

ЛИТЕРАТУРА

- Bound, K., Briggs, R., Holden, J., Jones, S., *Cultural Diplomacy*, Demos, London, 2007.
- Cummings Jr, M.C., *Cultural Diplomacy and the United States Goverment: a Survey*, Center for Arts and Culture, Washington, 2003.
- *European Union National Institutes for Culture*, 2010.
- Гавранов, В., Стојковић, М., *Међународни односи и спољна политика Југославије*, Савремена администрација, Београд, 1972.
- Документ „Спољна културна политика - Концепт 2000“, 2000.
- Haigh, A., *Cultural diplomacy in Europe*, Council of Europe, Strasbourg, 1974.
- Nye Jr, J.S., „Soft power“, *Foreign policy*, 1990.
- Висковић, И., *Спољна политика, Репетиторијум*, Факултет политичких наука, Београд, 2005.
- Визомирски, М.Ц., Шнајдер, С.П., *Културна дипломатија*, Балканкулт, Београд, 2006.

Овај рад је примљен јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

271

Дејана М. Вукчевић

ДЕРОГАЦИЈА ПРАВИЛА УНУТРАШЊЕГ ТРЖИШТА ЕУ У ОБЛАСТИ НАОРУЖАЊА

289

Синиша С. Домазет

ПОЛИТИКА КОНКУРЕНЦИЈЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И УСЛУГЕ ОД ОПШТЕГ ЕКОНОМСКОГ ИНТЕРЕСА

311

Ђорђе Стојановић, Петар Матић

КОНЦЕПТ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ: СЛУЧАЈ ЕУ

345

Дејан Костић

ЕВРОПСКИ КОНЦЕПТ РЕШАВАЊА РАДНИХ СПОРОВА

УДК:
355.1:339.13(4-672EU)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 271-288.

Дејана М. Вукчевић*
Институт за политичке студије, Београд

ДЕРОГАЦИЈА ПРАВИЛА УНУТРАШЊЕГ ТРЖИШТА ЕУ У ОБЛАСТИ НАОРУЖАЊА**

Сажетак

Аутор се у овом чланку бави питањем специфичности правног статуса сектора наоружања и његовим односом са прописима унутрашњег тржишта ЕУ. Основу за анализу представља члан 296 Уговора о ЕЗ, који је после ступања на снагу Лисабонског уговора постао члан 346 Уговора о функционисању ЕУ, а чија је сврха да успостави равнотежу између тржишних интереса ЕУ и националних безбедносних интереса држава чланица. Управо је циљ овог чланка да укаже у којој мери је остварена ова равнотежа између специфичности сектора наоружања и примене правила унутрашњег тржишта. Аутор је мишљења да је европско тржиште наоружања и даље подељено, јер се ради о питању које задире у срце националне суверености, али да постоји одређени помак у односу национално/супранационално, који се огледа у постепеном укључивању овог сектора у комунитарна правна правила унутрашњег тржишта.

Чланак је подељен у три дела. У првом, разматра се циљ и домет одредби члана 296, и његова примена од стране држава чланица. У другом делу анализира се пракса Суда правде ЕЗ, који је у последњој деценији донео неколико пресуда у корист рестриктивног тумачења овог члана. Коначно, у трећем делу аутор

* Научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

настоји да укаже на напоре Комисије да се сектор наоружања укључи у примену правила унутрашњег тржишта под специфичним условима, и тиме спречи злоупотреба у тумачењу члана 296.

Кључне речи: сектор наоружања, унутрашње тржиште, јавне набавке, члан 296 Уговора о ЕЗ, члан 346 Уговора о функционисању ЕУ, национални безбедносни интереси, европске интеграције.

1. ЦИЉ И ДОМЕТ ОДРЕДБИ ЧЛАНА 346 (БИВШИ ЧЛАН 296)

Уговором о оснивању ЕЕЗ предвиђено је успостављање заједничког тржишта, које би почивало на успостављању царинске уније њених чланица, заједничкој царинској тарифи и укидању квантитативних трговинских ограничења, као и на поштовању јединствених правила конкуренције и заједничке трговинске политике. Јединственим европским актом постављен је нови циљ: образовање унутрашњег (јединственог тржишта), које би одликовало уклањање техничких, пореских и физичких препрека на границама и развој додатних политика, посебно економске и социјалне кохезије.[1)] Истовремено, у Уговор о ЕЕЗ уведен је члан 223, који је постао члан 296, и који представља дерогацију правила унутрашњег тржишта у области војног тржишта и индустрије.

Ова дерогација разликује се од оне која је уведена у област слободног промета роба, а која је била обухваћена чланом 30 УЕЗ. Према овом члану, забрана или ограничење увоза, извоза или транзита робе може бити оправдано разлозима јавног морала, јавног поретка, јавне безбедности, заштите здравља и живота људи, животиња или биљака, заштите националног културног добра уметничке, историјске и археолошке вредности или заштите индустријске и трговачке својине. Међутим, ове забране или ограничења не смеју да представљају средство својевољне дискриминације нити прикривени облик ограничења трговине између држава чланица. Ради се, у овом случају, о изузећима јавне безбедности.[2)]

Дерогација садржана у члану 296 имала је двоструки аспекат. С једне стране, овај члан предвиђао је могућност позивања на по-

1) Denys Simon, *Le système juridique communautaire*, PUF, Paris, 1997, p. 23.

2) Martin Trybus, «The EC Treaty as an Instrument of European Defence Integration: Judicial Scrutiny of Defence and Security Exceptions», *Common Market Law Review*, Kluwer Law International, Hague, vol. 39, n° 6, 2002, p. 1350.

јам националне безбедности као основни мотив за изузеће тржишта наоружања од примене правила комунитарног права. С друге стране, потврђено је право на тајност за државе чланице, којима припада могућност процене поверљивости неке информације везане за њихове битне безбедносне интересе. Тако су одредбе члана 296 (параграф 1) предвиђале да:

а) ниједна држава чланица није обавезна да даје податке, чије откривање сматра противним њеним битним безбедносним интересима;

б) свака држава чланица може да предузме мере које сматра неопходним за заштиту битних безбедносних интереса, а који се односе на производњу или трговину оружја, муниције и ратног материјала; ове мере не смеју да угрозе услове конкуренције на заједничком тржишту у погледу производа који нису намењени искључиво у војне сврхе.

Два су разлога у основи ове дерогације. Пре свега, економска интеграција представљала је основ уједињења земаља западне Европе. Европска заједница се превасходно образовала око процеса економске интеграције, док су за област одбране били задужени НАТО и Западноевропска унија. Отуда у тренутку потписивања Римских уговора није било оправдано узети у разматрање сектор наоружања у складу са логиком отварања тржишта. Затим, одредбе члана 296 истицале су специфичност индустрије наоружања, уз настојање да се избегне примена неадекватних правила.[3] Наиме, Римски уговори наметали су државама чланицама обавезу јавних набавки. Међутим, ова регулатива није могла бити примењена на сектор наоружања. За разлику од цивилног сектора, у којем купац врши избор превасходно на основу цене, у сектору одбране избор одређује комбинација критеријума који укључују оперативне капацитете, цену програма, међуоперативност са постојећом опремом.[4] Ипак, да би се омогућило јединствено тумачење члана 296, предвиђена су одређена правна ограничења која су спречавала злоупотребу примене овог члана. Тако је 1958. године установљена, од стране Савета ЕЗ, листа производа који су обухваћени чланом 296. Ова листа никада није службено објављена нити је била предмет ревизије. Државе чланице могле су се позивати на дерогацију чла-

3) Sandra Mezzadri, «L'ouverture des marchés de la défense : enjeux et modalités», *Papiers occasionnels*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, n° 12, 2000, p. 7.

4) Pierre De Vestel, «Les marchés et les industries de défense en Europe : l'heure des politiques?», *Cahier de Chaillot*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, n° 21, 1996, p. 25.

на 296 само за производе садржане на тој листи. То је, уосталом, потврдио и Суд правде ЕЗ 1968. године у пресуди *Salgoil*.[5] Тако су настала различита правна правила применљива на сектор наоружања: производи који су наведени на листи могли су бити предмет правне регулативе држава чланица, док су остали производи из сектора наоружања потпадали под комунитарни правни режим.

Чињеница да листа производа коју је донео Савет није никада јавно објављена условила је различите ставове међу државама чланицама о степену поверљивости овог документа. Неке државе чланице, и Комисија, сматрале су да се ради о поверљивом документу, док су неке државе, пак, прослеђивале ову листу заинтересованим странама, сматрајући је за јавни документ. Основни проблем око «полуповерљивости» ове листе тицао се могућности злоупотребе члана 296, проширивањем листе производа који нису били садржани на тој листи.[6] У сваком случају, дерогација предвиђена за производе наведене на листи Савета није смела да угрози услове конкуренције у оквиру заједничког тржишта, али је истовремено била усмерена на заштиту битних безбедносних интереса држава чланица. Ови услови наглашени су и у члану 298 УЕЗ, који наводи да уколико мере предузете у складу са чланом 296 доведу до поремећаја услова конкуренције на заједничком тржишту, Комисија ће, заједно за државом о којој је реч, испитати начин на који се ове мере могу прилагодити одредбама Уговора. Такође, Комисија или било која држава чланица могу директно поднети предмет Суду правде ЕЗ уколико сматрају да друга држава чланица злоупотребљава овлашћења из члана 296.

Иако се члан 296 превасходно односио на војну опрему[7], и садржао правна ограничења за националне дерогације, он је врло брзо постао основа за потпуну слободу држава чланица у области производње и трговине оружја. Упркос чињеници да дерогација садржана у члану 296 није била аутоматска, она је постепено постала основно правило, и сектор наоружања је временом био у потпуности изузет од примене комунитарних правних правила, јер је већина држава чланица тумачила овај члан као аутоматско

5) Arrêt de la Cour du 19 décembre 1968, Affaire 13/68, *Recueil de jurisprudence* 1968, p. 00661.

6) Martin Trybus, *European Union Law and Defence Integration*, Hart Publishing, Oxford and Portland Oregon, 2005, p. 143.

7) Trevor Taylor, «Arms Procurement», У: *The European Union and National Defence Policy* , (edited by Jolyon Howorth, Anand Menon), Routledge, London, 1997, p. 122.

и опште изузеће војног сектора од примене правила унутрашњег тржишта.[8)] Државе чланице су појам «безбедносних интереса» одређивале веома широко, како би избегле интервенцију Комисије у области наоружања[9)], док су истовремено настојале да подржавају и фаворизују националне војне индустрије. Ова ситуација била је олакшана чињеницом да Суд правде ЕЗ није установио дефиницију «битних безбедносних интереса», иако су одредбе члана 296 биле уско повезане са овим појмом.

Аутоматско позивање држава на члан 296 последица је непостојања заједничких правила у области војне опреме, која би знатно ограничила домет одредби овог члана. Отуда постојање једног нехомогеног тржишта наоружања, које се заснива на дуплирању националних програма и повећању трошкова. Државе чланице су, позивањем на изузећа која је предвиђао члан 296, реализовале већину набавки војне опреме без процедуре јавних набавки, уз привилеговање националних добављача. Међутим, крај хладног рата условио је значајна смањења војних буџета држава чланица, која су била праћена реструктурирањем њихових војних снага и све већим ангажовањем у операцијама управљања кризама, које су стварале додатне трошкове. Све ово имало је за последицу смањење дела војних буџета који су били намењени инвестирању. Раскорак између смањења овог дела буџета и све већих трошкова одражавао се и на развој војних капацитета ЕУ и перспективу будуће европске безбедносне и одбрамбене политике. Европске војне снаге нису биле опремљене модерном војном опремом, која се све више наметала у савременим операцијама управљања кризама. Томе треба додати и чињеницу да је нарастајућа интеграција између војне и цивилне индустрије на технолошком и финансијском плану све више отежавала поделу на војно и цивилно установљену чланом 296, и ризиковала да угрози глобалну конкурентност европске индустрије. Извоз, јавне набавке, конкуренција, који су у основи унутрашњег тржишта, утичу такође и на сектор одбране, као и на сваки други индустријски сектор. Отуда аутоматско изузимање сектора одбране, због разлога националне безбедности, може да има негативне последице по функционисање унутрашњег тржишта у целини. У тој перспективи, потребно је да постоји равнотежа између циљева

8) Martin Trybus, «The EC Treaty as an Instrument of European Defence Integration: Judicial Scrutiny of Defence and Security Exceptions», *op. cit.,* p. 1354.

9) Burkard Schmitt, «The European Union and armements», *Cahiers de Chaillot*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, n° 63, 2003, p. 9.

унутрашњег тржишта и безбедносних интереса држава чланица. С друге стране, државе чланице су под притиском да развију што систематичнији и амбициознији приступ у области наоружања, што доводи у питање и ригидност одредби члана 296. Постоје, с једне стране, мишљења да овај члан треба укинути, будући да представља препреку либерализацији тржишта војне опреме. Његово укидање би тако производњу и трговину војне опреме подвело под правила конкуренције унутрашњег тржишта, омогућавајући нове фузије и консолидације и боље управљање трошковима програма. Међутим, овај приступ није реалан, јер се ради о области која је израз националог суверенитета, који је везан за спољну политику, безбедност и одбрану државе. Брза примена правила унутрашњег тржишта на сектор војне опреме је тешко изводљива из више разлога: техничких (управљање политиком конкуренције), стратешких (дилема «Европа тврђава» или отварање према америчким тржиштима), политичких (напред наведено питање националне суверености, контроле и управљања јединственог тржишта војне опреме). Ови разлози су руководили и творце Лисабонског уговора, те је члан 296 задржан у овом уговору. Убудуће, ради се о члану 346 Уговора о функционисању ЕУ, који је неизмењен преузет из Уговора о ЕУ.

2. ТУМАЧЕЊЕ ЧЛАНА 296 ОД СТРАНЕ СУДА ПРАВДЕ ЕЗ

Дерогација садржана у параграфу 1 члана 296 предвиђала је три могућности. Прво, ради се о праву на тајност свих информација које могу да угрозе националну безбедност. Отуда државе могу да одбију да пруже информације Комисији или Савету, уколико би били угрожени њихови основни безбедносни интереси. Друго, реч је о могућности да се држава позове на изузеће од правила унутрашњег тржишта у области трговине оружјем, за производе који су утврђени на листи Савета од 1958. године. Дакле, члан 296 не обухвата цивилне производе који су намењени снадбевању војних снага, док је питање производа намењених у цивилне и војне сврхе остало неразјашњено. Треће, дерогација не сме да угрози услове конкуренције на заједничком тржишту. Међутим, већина држава није поштовала ове услове, и цео сектор одбране био је постепено изузет од правила унутрашњег тржишта.

И поред злоупотребе одредби члана 296, Суд правде ЕЗ дуго се није огласио поводом тумачења овог члана. Ипак, током 80-тих

година прошлог века, примећује се одређени помак у том погледу, нарочито ако се осврнемо на пресуду *Johnston* из 1986. године,[10] у којој се, додуше, Суд не изјашњава о одредбама члана 296 (тада члан 223), будући да се ова пресуда не односи на сектор наоружања. У овој пресуди Суд је истакао да «*Уговор предвиђа само дерогације које се односе на ситуације које могу да угрозе јавну безбедност, као што је случај са члановима 36, 48, 56, 223 и 224, који указују на јасно ограничене изузетке*». Ови чланови, «*због ограниченог дејства (...) нису подложни широком тумачењу и не дозвољавају да се из њихових одредби изведе општи изузетак*».[11] Значај ове пресуде огледа се у томе што афирмише надлежност Суда за пресуде које се односе на примену дерогација везаних за јавну безбедност, и истиче да ове дерогације нису апсолутне. Будући да члан 296 такође представља дерогацију везану за јавну безбедност, он потпада под надлежност Суда. Дакле, у сектору војне опреме, државе јесу суверене у погледу организације и регулисања европског тржишта, али морају да воде рачуна о општем правном оквиру Заједнице (комунитарна правила). Међутим, тек у пресуди поводом спора између Комисије и Краљевине Шпаније од 16. септембра 1999. године, Суд се по први пут бавио тумачењем члана 296. У овом спору, Комисија је оптужила Шпанију да није поштовала одредбе директиве Савета из 1977. године (77/388) о порезу на додату вредност. Шпанија се позвала на одредбе члана 296 Уговора о ЕЗ како би избегла плаћање пореза на додату вредност, истичући да ово пореско ослобађање представља неопходну меру у циљу спровођења основних интереса на глобалном стратешком плану, и јачања ефикасности шпанских војних снага у оквиру националне одбране и НАТО-а. Суд је одбацио ово становиште наводећи да, услед ограниченог дејства дерогације предвиђене чланом 296, « *држава која намерава да се позове на изузетке како би оправдала непоштовање обавеза, треба да поднесе доказ да усвојене мере не превазилазе ограничења дерогације предвиђене чланом 296* ». [12] Будући да Шпанија није доставила ове доказе, Суд је донео пресуду против ове државе. Значај пресуде огледа се у чињеници да се Суд прогласио надлежним за одредбе члана 296, те је самим тим имао могућност да размотри одлуку држава чланица да се позивају на

10) Arrêt de la Cours du 22 mai 1986, affaire 222/84, *Recueil de jurisprudence* 1986, p.1651.

11) Affaire 222/84, point 26.

12) Arrêt de la Cour du 16 septembre 1999, Affaire C-414/97, *Recueil de jurisprudence* 1999, p. I-05585, point 2.

дерогације овог члана.[13] Исто тако, Суд се определио за рестриктивно тумачење овог члана као што је то био случај и са другим дерогацијама које се односе на јавну безбедност.[14] Дакле, члан 296 не може бити схваћен као аутоматско изузеће војног сектора од правила унутрашњег тржишта, а Суд у појединачним случајевима одлучује да ли је изузеће оправдано или није. Ово становиште потврђено је и у пресудама *Sirdar*[15], *Kreil*[16] и *Dory*[17], у којима је Суд нагласио да би опште изузеће члана 296 «*ризиковало да угрози обавезујући карактер и униформну примену комунитарног права*». Неки аутори истичу да позивање на дерогације садржане у члану 296 има смисла уколико се односи на набавку, рецимо, војних хеликоптера, али не и у случају набавке нпр. аутобуса, док је позивање на овај члан у случају набавке добара које могу бити употребљене у цивилне и војне сврхе, у најмању руку, неизвесно.[18] Суд се дуго није оглашавао поводом овог питања. Иако се 1995. године у пресудама *Werner* и *Leifer*[19] бавио питањем производа намењених у цивилне и војне сврхе, и том приликом закључио да политика извоза ових производа спада у надлежност заједничке трговинске политике, уз могућност, за државе чланице, да донесу рестриктивне мере када овај извоз може да угрози њихову јавну безбедност, Суд у овој пресуди ипак није одговорио на питање да ли производња и трговина добара намењених у војне и цивилне сврхе могу бити обухваћене дерогацијом садржаном у параграфу 1(б) члана 296.

Значајна пресуда у том погледу је пресуда *Agusta* из 2008. године,[20] у којој је Суд по први пут дефинисао појам «легитимних

13) Martin Trybus, *European Union Law and Defence Integration*, Hart Publishing, Oxford and Portland Oregon, 2005, p. 153.

14) Dominique Vincentelli-Meria, «Vers une normalisation de l'application de l'article 296 du TCE dans le secteur de l'industrie d'armement», *Revue du Marché commun et de l'Union européenne*, Editions Techniques et Economiques, Paris, n° 445, février 2001, p. 99.

15) Arrêt de la Cour du 26 octobre 1999, Affaire C-273/97, *Recueil de jurisprudence* 1999, p. I-7403, point 15.

16) Arrêt de la Cour du 11 janvier 2000, Affaire C- 285/98, *Recueil de jurisprudence* 2000, p. I-69, point 15.

17) Arrêt de la Cour du 11 mars 2003, Affaire C-186/01, *Recueil de jurisprudence* 2003, p. I-02479.

18) Baudouin Heuninckx, «Defence Procurement in the European Union : Time to Listen to the Wake-Up Calls», *Business Law International*, International Bar Association, London, vol. 7, n° 2, 2006, p. 215.

19) Arrêts de la Cour du 17 octobre 1995, Affaire C-70/94 et C-83/94, *Recueil de jurisprudence* 1995, p. I-03189.

20) Arrêt de la Cour du 8 avril 2008, Affaire C-337/05, *Recueil de jurisprudence* 2008, p. I-02173.

захтева националног интереса». Повод за ову пресуду била је тужба Комисије против Републике Италије због непостојања ниједног јавног тендера за опремање хеликоптера за потребе државних војних и цивилних снага. Ангажована је италијанска фирма Агуста, специјализована у области аеронаутике. Италија се том приликом позвала на одредбе члана 296, наводећи да су информације које су добијене за производњу хеликоптера које је раније производила фирма Агуста поверљивог карактера, те да је из тог разлога овом предузећу поверена даља производња хеликоптера. Суд се у овој пресуди најпре осврнуо на појам «легитимних захтева националног интереса», истакавши да «*мере које државе предузимају у оквиру њихових легитимних захтева националног интереса нису у целини изузете од примене комунитарног права искључиво на основу чињенице да ове мере делују у интересу јавне безбедности или националне одбране*». Према мишљењу Суда, овакво тумачење могло би да угрози обавезујући карактер и униформну примену комунитарног права (*Sirdar, Kreil, Dory)*, те је, позивајући се на пресуду Комисије против Шпаније из 1999. године, истакао да је свака држава дужна да достави доказе који потврђују да усвојене мере не превазилазе ограничења дерогације. Будући да се члан 296 односи искључиво на набавку војне опреме, Суд је закључио да «*куповина опреме, чија је употреба у војне сврхе неизвесна, мора неизоставно да поштује процедуре јавних набавки*» (пар. 47). У погледу поверљивости информација у производњи хеликоптера, на које се позивала Италија, Суд је закључио да ова држава није доставила доказе који указују на поверљивост ових информација, те да је производња хеликоптера могла бити додељена и некој другој фирми у Италији или некој другој држави чланици (пар. 51). Значај ове пресуде огледа се у томе што је Суд јасно ставио до знања државама чланицама да позивање на члан 296 није неограничено. Ипак, како неки аутори сматрају, ни овом пресудом Суд није значајније допринео даљем појашњавању исправног тумачења члана 296.[21)]

Рестриктивним тумачењем члана 296 Суд се бавио и 2009. године, када је донео седам пресуда[22)] на основу тужби Комисије против неколико држава чланица поводом једностраног укида-

21) Erkki Aalto, «Interpretations of Article 296», У: *Towards a European Defence Market* (edited by Daniel Keohane), *Chaillot Paper*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, n° 113, 2008, p. 42.

22) Arrêts de la Cour du 15 décembre 2009, Affaires C-284/05, 461/05, 409/05, 239/06, 372/05, 294/05, 387/05.

ња царине на увоз војне опреме, као и опреме намењене у војне и цивилне сврхе. Тужене су Италија (две пресуде), Немачка, Грчка, Финска, Шведска и Данска. Тужене државе су се у споровима позивале на одредбе члана 296 пар.1(б), наглашавајући да би плаћање увозних царина озбиљно угрозило њихове «основне безбедносне интересе». Суд је одбацио ово становиште, истичући да «*дерогација члана 296 не може бити схваћена тако да даје државама чланицама право да буду изузете од одредби уговора искључиво на основу позивања на основне безбедносне интересе*»[23]. Државе, каже Суд, морају да пруже доказе о неопходности преузимања мера усмерених на заштиту њихових основних безбедносних интереса. Суд је самим тим одбацио и могућност позивања на члан 296 приликом увоза војне опреме из трећих држава, али и опреме која може бити употребљена у војне и цивилне сврхе.[24]

3. ЈАЧАЊЕ УЛОГЕ КОМИСИЈЕ У ПОГЛЕДУ ПРИМЕНЕ КОМУНИТАРНОГ ПРАВА У СЕКТОРУ НАОРУЖАЊА

Као и Суд правде ЕЗ, и Комисија се одувек залагала за рестриктивну примену члана 296. Међутим, иако је пресуда *Комисија против Шпаније* означила прекретницу у рестриктивном тумачењу члана 296 од стране Суда правде, у пракси се нису десиле значајније промене. Судска пракса је углавном игнорисана или погрешно тумачена од стране држава чланица. [25]

Становиште које Комисија заступа је да сектор наоружања представља специфичну област, али област на коју се морају примењивати комунитарна правна правила, осим дерогација предвиђених чланом 296. Отуда је њена активност и усмерена на рестриктивну примену овог члана, и на спречавање држава чланица да у потпуности изузму овај сектор од примене правила унутрашњег тржишта.

Чињеница је да комунитарни прописи захтевају постојање механизама који би успоставили равнотежу између унутрашњег тржишта и националне безбедности држава чланица. У области јавних набавки, Савет и Парламент су у марту 2004. године усвојили Директиву 2004/18, о координацији процедура за доделу јавних на-

23) Arrêt de la Cour du 15 décembre 2009, Affaire C-284/05, par. 47.

24) Arrêt de la Cour du 15 décembre 2009, Affaire C-294/05, par. 53.

25) Martin Trybus, «The New European Defence Agency : A Constritubion to a Common European Security and Defence Policy and a Challenge to the Community *Acquis*?», *Common Market Law Review*, Kluwer Law International, Hague, vol. 43, n° 3, 2006, p. 674.

бавки радне снаге, роба и услуга[26]. Према члану 10 ове директиве, комунитарна правна правила о јавним набавкама се примењују на уговоре које додељују уговорни органи у области одбране, осим за уговоре који се односе на одредбе члана 296. Такође, члан 14 Директиве прецизира да се Директива не примењује на јавне набавке које су означене као «тајне», или «које захтевају посебне безбедносне мере». У том случају, државе чланице могу бити изузете од примене комунитарних правних правила, што значи да нису у обавези да поштују основне принципе процедуре јавних набавки као што су транспарентност, конкуренција, једнакост третмана и одсуство дискриминације. Ове одредбе Директиве указују на две важне чињенице. Прво, област одбране није аутоматски изузета од процедуре јавних набавки, што је у складу са становиштем Суда правде ЕЗ. Дакле, употреба члана 296 мора бити посебно оправдана. Друго, изузеће предвиђено Директивом не односи се на цивилна добра ни на добра која нису намењена искључиво употреби у војне сврхе. На тај начин, Комисија је проширила своја овлашћења на јавне набавке у области одбране.

У «Зеленој књизи» из 2004. године[27], Комисија је предложила два начина побољшања ситуације која су се тицала члана 296. С једне стране, указала је на неопходност усвајања тзв. «интерпретативне комуникације», као инструмента који би прецизно утврдио постојећу комунитарну регулативу. Ова комуникација је требала објасни принципе утврђене од стране Суда правде о тумачењу члана 296. С друге стране, Комисија је истакла да је такође неопходно увести нову правну регулативу која би се односила на набавку војног материјала. Радило би се о директиви која би имала за циљ координацију процедура јавних набавки у војном сектору.

У складу са предлозима садржаним у Зеленој књизи, Комисија је 2006. године усвојила Интерпретативну комуникацију о члану 296,[28] у којој се наводи да сектор одбране у ЕУ остаје подељен на националном нивоу, и да ова фрагментација представља главну препреку сарадњи и конкуренцији унутар ЕУ, условљавајући додатне трошкове и негативан утицај на индустријску и технолошку базу ЕУ у области одбране као и на напоре држава чланица да на

26) Directive 2004/18/CE du Parlement et du Conseil du 31 mars 2004 relative à la coordination des procédures de passation des marchés publics de travaux, de fournitures et de services, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 134 du 30 avril 2004, p. 114.

27) Livre vert, Les marchés publics de la défense, COM (2004) 608 final, 23 septembre 2004.

28) Communication interprétative sur l'application de l'article 296 du traité dans le domaine des marchés publics de la défense, COM (2006) 779 final, 7 décembre 2006.

адекватан начин опреме војне снаге. Значајну улогу у фрагментацији тржишта одбране има процедура јавних набавки, будући да је један део овог тржишта изузет од правила унутрашњег тржишта и подређен националним прописима који се значајно разликују. Кључни фактор у процесу фрагментације представља члан 296, с обзиром да је његова примена «проблематична» и да се разликује значајно од једне до друге државе. Комисија се у овом документу осврће и на одредбе Директиве 2004/18, коју сматра «неадаптираном» за набавку војне опреме, јер не узима у обзир специфичне карактеристике овог сектора. Као последица тога, многе државе чланице не примењују ову директиву чак и онда када нису успуњени услови које предвиђа члан 296. Стога, циљ ове комуникације Комисије је да се избегну погрешна тумачења члана 296 у области набавке војне опреме. Она се притом ослања на пресуде Суда правде ЕЗ и усваја рестриктивно тумачење члана 296, сматрајући да се дерогације предвиђене чланом 296 односе на одређене ситуације и да не могу бити предмет широког тумачења. Члан 296 се односи на производњу или трговину оружја, муниције и ратног материјала, који су садржани у листи Савета из 1958. године. Ипак, ти производи нису аутоматски изузети од правила унутрашњег тржишта, већ само уколико се тичу основних безбедносних интереса држава чланица. Комисија сматра да листу Савета из 1958. године није потребно ревидирати, с обзиром да је довољно флексибилна да укључи савремену технологију. Комисија закључује да она није надлежна да «суди» који су основни безбедносни интереси држава чланица, али да, као «чувар» Уговора, има право да врши проверу неопходних услова за изузеће на основу члана 296, те да државе чланице, на њен захтев, требају да пруже све потребне информације о заштити својих безбедносних интереса.

Државе чланице су различито реаговале на усвајање интерпретативне комуникације Комисије о примени члана 296. Примера ради, док је Француска сматрала овај документ непотребним, истичући да неће допринети смањењу трошкова у војном сектору нити јачању војне индустријске и технолошке базе, Велика Британија је поздравила усвајање овог документа, сматрајући да ће прецизније појаснити правну регулативу и праксу Суда правде ЕЗ.[29] Међутим, Комисија је у Зеленој књизи предложила и усвајање једног новог законодавног акта, нове директиве о набавкама

29) Hélène Masson, «L'ouverture des marchés publics de défense en Europe : vers un régime intergouvernemental volontaire?», *Annuaire stratégique et militaire*, Odile Jacob, Paris, 2005, pp. 206-207.

за сектор одбране. За разлику од интерпетативне комуникације Комисије, предлог о усвајању овакве директиве наишао је на отпор већине држава чланица ЕУ, које су захтевале да се усвоје правни акти у оквиру «другог» стуба, који почива на међувладиној сарадњи.[30)] Међутим, Савет и Парламент су ипак у јулу 2009. године усвојили нову директиву 2009/81, која се односи на координацију процедура за набавку одређене радне снаге, роба и услуга од стране уговорних органа или тела у области одбране и безбедности.[31)] Ради се о директиви која има за циљ да пружи нови правни оквир који ће допринети смањењу позивања држава на члан 296 и члан 14 Директиве 2004/18. Истиче се да њена примена треба да унесе транспарентност, једнакост третмана, и одсуство дескриминације у сектору безбедности и одбране, али да тиме неће бити угрожени легитимни безбедносни интереси држава чланица. Према члану 1 Директиве 2009/81, она се примењује на набавке у домену одбране (војни материјал), и безбедности (осетљиви материјали који нису војне природе), које додељују национални органи на унутрашњем тржишту ЕУ. Убудуће, процедура јавних набавки у овим областима мора да поштује заједничке прописе јавних набавки, нарочито прописе о јавности и транспарентности, недискриминаторне критеријуме за селекцију кандидата. Захваљујући овој директиви, сектор одбране је званично означен као део јединственог тржишта, на који се примењују комунитарни прописи при набавци оружја, муниције и ратног материјала. Међутим, као и до сада, државе чланице се могу позвати на дерогацију садржану у члану 296 како би избегле примену комунитарних правних правила, уколико сматрају да би њихови основни безбедносни интереси били угрожени.

Упоредо са напорима Комисије да усвоји мере које ће, по специјалном режиму, укључити сектор наоружања у јединствено тржиште, државе чланице су настојале да кроз међувладину сарадњу сарађују у овој области. Значајан допринос у том погледу представља оснивање Европске агенције за одбрану, чији су основни задаци развој одбрамбених капацитета држава чланица, јачање сарадње у области наоружања, развој и јачање индустријске и технолошке базе наоружања, као и образовање европског тржишта војне

30) *Ibid*, p. 207.

31) Directive 2009/81/CE du Parlement européen et du Conseil du 19 juillet 2009 relative à la coordination des procédures de passation de certains marchés de travaux, de fournitures et de services par des pouvoirs adjudicateurs ou entités adjudicatrices dans les domaines de la défense et de la sécurité, et modifiant les directives 2004/17/CE et 2004/18/CE, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 216 du 20 août 2009, p. 76.

опреме. Образована у оквиру «другог стуба» ЕУ, Агенција обавља своје активности под надлежношћу Савета ЕУ. Државе чланице су прихватиле да један представник Комисије буде члан комитета директора Агенције, и да предлаже пројекте у области наоружања, али без права гласа, и да, на добровољној основи, поштују одређене принципе и модалитете акције у области набавке војне опреме. То је, пре свега, подразумевало пружање информација, преко електронског билтена на сајту Агенције, о понудама и набавкама за уговоре веће од милион еура.[32)]

Неколико закључака можемо да изведемо из досадашње анализе одредби члана 296 и његовог тумачења од стране држава чланица, Суда правде и Комисије. Не треба да заборавимо да је овај члан остао непромењен у Лисабонском уговору, иако се у међувремену променило и окружење и сâм статус ЕУ. Иако државе чланице још увек фаворизују домаће набављаче у сектору наоружања, цена ове «самодовољности» постала је прескупа после хладног рата. Консолидација националних војних индустрија, фрагментација војних тржишта, различити национални регулаторни механизми, смањење војних буџета – све су то фактори који указују на неопходност образовања европског тржишта војне опреме. С друге стране, члан 346 Лисабонског уговора јесте део комунитарног права, али се не може занемарити његов политички аспекат, будући да се ради о области која је у срцу националне суверености. Стога конфузија која влада око тумачења члана 346 представља два различита приступа - национални и супранационални – о томе на који начин образовати европско тржиште војне опреме. Ипак, стиче се утисак да се постепено успоставља равнотежа између тржишних интереса ЕУ и националних безбедносних интереса држава чланица. Иницијативе које су последњих година потекле од стране држава чланица и Комисије иду у прилог овом становишту.

32) Hélène Masson, «Union européenne et armement – Des dispositions du traité de Lisbonne aux propositions de directive de la Commission européenne», *Recherche&Documents*, Fondation pour la recherche stratégique, Paris, 2008, n° 9, p. 39.

Dejana M. Vukcevic

LA DEROGATION DES REGLES DU MARCHE INTERIEUR DE L'UE DANS LE SECTEUR DE L'ARMEMENT

Sommaire

Dans cet article, l'auteur envisage la spécificité du statut juridique du secteur de l'armement et sa relation avec les règles du marché intérieur de l'UE. Le fondement de l'analyse représente l'article 296 du traité de la CE, devenu l'article 346 du Traité sur le fonctionnement de l'UE après l'entrée en vigueur du traité de Lisbonne, dont la raison d'être est d'établir un équilibre entre les intérêts de marché de l'UE et les intérêts nationaux de sécurité des Etats membres. L'objectif de cet article est de démontrer dans quelle mesure est réalisé cet équilibre entre la spécificité du secteur de l'armement et l'application des règles du marché intérieur. L'opinion de l'auteur est que le marché européen d'équipements de défense reste fragmenté, car il s'agit d'une question qui est au cœur de la souveraineté nationale, mais qu'il y a un certain progrès dans la relation national/supranational, se reflétant dans l'incorporation progressive de ce secteur dans les règles communautaires du marché intérieur.

L'article est divisé en trois parties. Dans la première, on envisage l'objectif et la portée de l'article 296, et son application par les Etats membres. Dans la deuxième partie, l'auteur analyse la jurisprudence de la Cour de justice de la CE, qui a, dans les arrêts plus récents, statué en faveur de l'interprétation restrictive de l'article 296. Finalement, dans la troisième partie, l'auteur s'efforce de démontrer les efforts de la Commission européenne d'inclure le secteur de l'armement dans le cadre communautaire relatif au marché intérieur sous les conditions spécifiques, empêchant ainsi l'interprétation abusive de l'article 296.

Mots-clefs: secteur de l'armement, marché intérieur, marchés publics, article 296 TCE, article 346 TFUE, intérêts nationaux de sécurité, intégration européenne.

ЛИТЕРАТУРА

• Aalto Erkki, «Interpretations of Article 296», У: *Towards a European Defence Market* (edited by Daniel Keohane), *Chaillot Paper*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, n° 113, 2008.

- Bauer, Sibylle, «L'européanisation des politiques d'exportation d'armements», *Annuaire français de relations internationales*, Bruyllant, Bruxelles, vol. 2, 2001.
- De Vaucorbeil, Sophie, «The changing transatlantic defence market», У: *Towards a European Defence Market* (edited by Daniel Keohane), *Chaillot Paper*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, n° 113, 2008.
- De Vestel, Pierre, «Les marchés et les industries de défense en Europe: l'heure des politiques?», *Cahier de Chaillot*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, n° 21, 1996.
- Guillaume, Marc, Meria, Dominique, «Les aspects juridiques de la construction de l'Europe de l'armement», *L'Armement*, DGA, Paris, n° 72, 2000.
- Heuninckh, Baudouin, «Defence Procurement in the European Union : Time to Listen to the Wake-Up Calls», *Business Law International*, International Bar Association, London, vol. 7, n° 2, 2006.
- Masson Axelle, «Le cadre institutionnel de la coopération en matière d'armement en Europe», У: *Histoire de la coopération européenne dans l'armement* (sous la direction de Jean-Paul Hébert, Jean Hamiot), CNRS Editions, Paris, 2004.
- Masson, Hélène, «L'ouverture des marchés publics de défense en Europe : vers un régime intergouvernemental volontaire?», *Annuaire stratégique et militaire*, Odile Jacob, Paris, 2005.
- Masson, Hélène, «Union européenne et armement – Des dispositions du traité de Lisbonne aux propositions de directive de la Commission européenne», *Recherche & Documents*, Fondation pour la recherche stratégique, Paris, n° 9, 2008.
- Mezzadri, Sandra, «L'ouverture des marchés de la défense : enjeux et modalités», *Papiers occasionnels*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, n° 12, 2000.
- Simon, Denys, *Le système juridique communautaire*, PUF, Paris, 1997.
- Trybus, Martin «The EC Treaty as an Instrument of European Defence Integration: Judicial Scrutiny of Defence ans Security Exceptions», *Common Market Law Review*, Kluwer Law International, Hague, vol. 39, n° 6, 2002.
- Trybus, Martin, «The New European Defence Agency : A Constritubion to a Common European Security and Defence Policy and a Challenge to the Community *Acquis*?» *Common Market Law Review*, Kluwer Law International, Hague, vol. 43, n° 3, 2006.
- Trybus, Martin, *European Union Law and Defence Integration*, Hart Publishing, Oxford and Portland Oregon, 2005.
- Vincentelli-Meria, Dominique, «Vers une normalisation de l'application de l'article 296 du TCE dans le secteur de l'industrie d'armement», *Re-*

vue du Marché commun et de l'Union européenne, Editions Techniques et Economiques, Paris, n° 445, février 2001.

- Вукадиновић, Д. Радован, *Право Европске уније*, четврто издање, Центар за право Европске уније Правног факултета у Крагујевцу и Канцеларија Србије и Црне Горе за придруживање Европској унији, Крагујевац, 2006.

- Taylor, Trevor, «Arms Procurement», У: *The European Union and National Defence Policy*, (edited by Jolyon Howorth, Anand Menon), Routledge, London, 1997.

Resume

Pour permettre une juste interprétation de l'article 296, certaines délimitations juridiques étaient destinées à encadrer les « clauses de sauvegarde » contenues dans l'article 296. Ainsi, une liste limitative a été établie par le Conseil en 1958, concernant les produits couverts par l'article 296. Cette liste, jamais rendue publique, n'était pas l'objet de révision depuis 1958. Les dérogations de l'article 296 pouvaient être utilisées seulement dans le cadre de cette liste délimitée.

Même si l'article 296 mettait l'accent sur l'équipement de défense, et malgré les délimitations juridiques des dérogations nationales prévues par cet article, ses implications dépassaient l'objectif initial de la dérogation, en devenant la base d'une liberté absolue des Etats membres en matière de production et de commerce d'armes. L'exception prévue par l'article 296 est progressivement devenue le principe général, excluant entièrement le secteur militaire de l'application des règles du traité CE. La plupart des Etats membres ont interprété cette disposition comme une exemption générale et automatique des équipements de défense de l'application du traité. L'interprétation trop excessive des exceptions prévues par l'article 296 a eu pour effet l'existence d'un marché de l'armement fragmenté, basée sur la duplication des programmes et un accroissement des coûts. Cela conduit la Cour de justice des CE d'interpréter de manière restrictive les dispositions de l'article 296, pour empêcher l'abus, par les Etats membres, des dispositions sur les équipements de défense. La Commission européenne a, de sa part, lancé plusieurs initiatives ayant pour but l'instauration d'un équilibre entre la spécificité du secteur de l'armement et des règles du marché unique.

Devant la pression pour les Etats membres de développer une approche plus ambitieuse et plus systématique dans leur coopération en matière d'armement, se pose l'utilité de l'article 296. Son abrogation pur et simple soumettrait

la production et le commerce de l'armement aux règles de la concurrence dans un marché unique, en entraînant de nouvelles fusions et consolidations industrielles, et en permettant une meilleure maîtrise des coûts des programmes. Toutefois, une telle approche n'est pas réaliste du fait qu'il s'agit d'une matière sensible étroitement liée à la politique étrangère, de sécurité et de défense de l'UE. Une transposition rapide des règles de passation de marchés publics en vigueur dans le marché unique dans les marchés de défense est difficilement envisageable pour plusieurs raisons : techniques, concernant la gestion d'une politique de concurrence, stratégiques, reposant sur le dilemme ouverture ou non aux entreprises américaines, politiques, concernant les questions de souveraineté nationale, de contrôle et de maîtrise d'un marché unique d'armement. Pour ces raisons, l'article 296 est repris sans modifications dans le traité de Lisbonne, devenant l'article 346 du Traité sur le fonctionnement de l'UE.

Овај рад је примљен 22. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
339.137.2:338.246.027(4-672EU)

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 289-310.

Синиша С. Домазет[*]
Универзитет Едуконс, Факултет за заштиту животне средине,
Сремска Каменица, Нови Сад

ПОЛИТИКА КОНКУРЕНЦИЈЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И УСЛУГЕ ОД ОПШТЕГ ЕКОНОМСКОГ ИНТЕРЕСА

Сажетак

Аутор овог чланка се руководи са два различита метода. Први од њих је позитивно-правни метод који је намењен анализи позитивних правила у праву конкуренције ЕУ у области услуга од општег економског интереса (SGEIs). Други од њих је правно-логички метод индукције и дедукције, који је примењен у решавању многих правних и логичких проблема у вези са услугама од општег економског интереса. Многа питања се јављају када говоримо о SGEIs: како се дефинишу услуге од општег економског интереса, када ће се активност оквалификовати као економска за потребе конкурентских правила, када је активност неекономска, могу ли правила Уговора о државној помоћи да се примене на операторе услуга непрофитног карактера и тако даље. Одлука у случају Altmark установљава неке водеће принципе, али ми сматрамо да је пожељан даљи развој у погледу дефиниције услуга од општег економског интереса.

Кључне речи: ЕУ, право конкуренције, државна помоћ, услуге од општег економског интереса

Политика конкуренције Европске уније (у даљем тексту: ЕУ) у области државне помоћи представља један од најзначајнијих елемената економске политике и један од камена темељаца посто-

* Магистар наука, асистент.

јања заједничког тржишта. У вези са тим, треба истаћи да су одредбе о државној помоћи садржане у члановима 87, 88 и 89 Уговора о ЕУ[1)], при чему важи принцип да је државна помоћ инкомпатибилна (неспојива) са заједничким тржиштем. У члану 87(1) се наводи: Уколико Уговором није супротно предвиђено, било која помоћ дата од стране државе чланице или кроз државне изворе у било којој форми уопште која нарушава или прети да наруши (distort) конкуренцију фаворизовањем неких предузећа или производње неких роба ће, уколико утиче на трговину између држава чланица, бити неспојива са заједничким тржиштем.

Дакле, да би се поменути члан применио, неопходно је да се испуне следећи услови:

1) Помоћ мора бити дата од стране државе или кроз државне изворе;
2) Помоћ мора бити у стању да утиче на трговину између држава чланица;
3) Помоћ мора бити таква да се њоме фаворизују нека предузећа или производња неких роба, односно примаоци помоћи;
4) Помоћ мора омогућити предност примаоцима;
5) Помоћ мора бити таква да нарушава или прети да наруши конкуренцију на заједничком тржишту.

Када говоримо о државној помоћи, од значаја је указати и на једну специфичну позицију у којој се могу наћи државе чланице, а касније и институције Уније, а која се тиче питања да ли ће финансијска (или нека друга) подршка од стране државе чланице предузећима која обављају услуге од општег економског интереса представљати државну помоћ у смислу члана 87. Уговора о ЕУ (сада члана 107). Приликом решавања проблема у вези с тим, треба разјаснити укратко шта се сматра под појмом „предузеће“, да бисмо затим објаснили која су то предузећа која обављају услуге од општег економског интереса, односно шта се подразумева под појмом услуге од општег економског интереса.

Када се говори о појму предузећа, треба напоменути да се у пракси институција Уније под тим подразумева било који ентитет

1) С обзиром на чињеницу да је Споразум из Лисабона ступио на снагу, промењена је нумерација чланова, тако да су одредбе о државној помоћи садржане у члановима 107-109 Уговора о ЕУ. Овде ће, из чисто практичних разлога, бити коришћена „стара“ нумерација, односно у дисертацији ће бити коришћени чланови 87-89 Уговора о ЕУ. Исто важи и за члан 86 Уговора о ЕУ.

који је укључен у економску активност, без обзира на његов правни статус или начин финансирања[2)]2). Из овога се може закључити да је овај појам постављен веома широко што значи да би се под њега могло подвести велики број различитих привредних субјеката, било да су они у државном, приватном или мешовитом власништву, уз услов да су они укључени у обављање одређене економске активности. У том смислу, овде ће бити стављен нагласак на предузећа која обављају услуге од општег економског интереса (Services of General Economic Interest) па се стога намеће проблем прецизног дефинисања овог појма.

Уколико посматрамо економски смисао концепта услуга од општег економског интереса, може се заузети став да се ту ради о обавезама које су наметнуте (imposed, превод аутора) једној или више компанија у датом привредном сектору како би оне испоручивале производе или вршиле услуге свим грађанима, често (мада не увек) на недискриминаторској основи[3)]. Овакву делатност могуће је обављати у различитим областима као што су испорука воде, електричне енергије, гаса, обављање услуга железничког превоза, поштанских и телекомуникационих услуга и слично. Суштина обављања ових услуга лежи у чињеници да оне нису увек и под једнаким условима доступне свим грађанима, па је стога неопходно учинити додатне напоре у том правцу. Тај напор се може манифестовати или тако да се обезбеди универзална покривеност овом услугом (на пример, да и сеоски корисници имају приступ телекомуникационим услугама исто као и грађани у градовима) или кроз истоветност цена, што значи да би предузећа која обављају услуге од општег економског интереса имала обавезу да врше испоруку производа или пружају услуге по истој цени свим потрошачима, без обзира на трошкове (који могу варирати у зависности од преференција потрошача, локације, куповне моћи и слично).

Чињеница је да пружање оваквих услуга може да доведе до тога да компаније које их врше претрпе због тога одређене пословне губитке. То посебно важи кад су у питању телекомуникације, јер би у наведеном примеру омогућавање сеоским домаћинствима да добију прикључке за фиксну телефонију било знатно скупље за ове компаније у односу на случај у коме се ради о прикључку у градским срединама. Укратко, следећи пословну логику стицања

2) Joined cases C-180/98 to C-184/98, *Pavlov and others*, [2000] ECR I-6451.

3) *Services of General Economic Interest*, Opinion Prepared by the State Aid Group of EAGCP, 2006, стр. 1.

профита, вероватно не би ни дошло до инвестиција у проширење телекомуникационе мреже у сеоским срединама (посебно оним забаченим). Али, држави је у интересу да сви грађани имају приступ телекомуникационој мрежи, па она управо услед важности ове делатности у пракси компензује губитке компанија које врше ову, али и многе друге услуге од општег економског интереса. Разлог за овакво поступање државе може бити не само економске, већ и социјалне или чак политичке природе што је сасвим оправдано.

Наравно, да бисмо могли говорити о примени правила о државној помоћи у вези са вршењем услуга од општег економског интереса, потребно је да се у датој ситуацији ради о обављању одређене економске активности. Одговор на питање шта се може сматрати економском активношћу дала је пракса, као што је било у случају Commission v. Italy[4], где је Комисија заузела став да се под економском активношћу подразумева било која активност која се састоји у нуђењу роба и/или услуга на датом тржишту. Али, поставило се онда питање да ли се делатност социјалног карактера може сматрати економском за потребе примене норми о државној помоћи. Пракса је и на ово питање дала одговор у случају Pavlov and Others[5], Cisal[6] као и Fresko[7]), где је заузет став да чињеница што се одређена делатност коју обављају привредни субјекти може окарактерисати као делатност социјалне природе није релевантна у смислу њеног дефинитивног сврставања у економску активност. Као неспорно економске делатности пракса је окарактерисала, између осталог, делатност јавних служби за запошљавање која се врши од стране јавних агенција[8], управљање транспортном инфраструктуром[9], вршење медицинских услуга у болници или ван ње[10], обезбеђење инфраструктуре неопходне за социјалне станове[11] (на пример, изградња приступних саобраћајница, изградња школа, фабрика, продајних објеката, паркова, места за рекреацију и слично), али и делатности слободних професија као што су адвокатска или

4) Cases 118/85 *Commission v. Italy* [1987] ECR 2599, т. 7; C-35/96 *Commission v. Italy* [1998] ECR I-3851, т. 36; Jointed cases C-180/98 to C-184/98, *Rec. 2000, p. I-6451*.

5) Joined cases C-180/98 to C-184/98 *Pavlov and Others* [2000] ECR I-6451, т. 118.

6) Case C-218/00 *Cisal* [2002] ECR I-691, т. 37.

7) Case C-355/00 *Freskot* [2000] ECR I-5263.

8) Case C-41/90, *Höffner and Elser* [1991] ECR I-197.

9) Case C-82/01 P *Aéroports de Paris v. Commission* [2002] ECR I-9297.

10) Case T-167/04 *Asklepios Kliniken GmbH* [2007].

11) Case *Ireland v. Commission* [2007] OJ C77.

лекарска будући да они представљају ентитете који обављају економску активност[12)].

С друге стране, треба истаћи да су институције Уније за одређене делатности заузеле став да оне нису економске природе, као што је био случај са делатностима које обављају војска и полиција, активностима у вези са одржавањем и побољшањем безбедности ваздушне навигације[13)], делатностима у вези са царином[14)], контролом поморског превоза[15)], изградњом железничке инфраструктуре[16)], делатностима у вези са очувањем животне средине[17)] (на пример, у рударству) као и одређеним делатностима чисто социјалне природе са нагласком на систем обавезног социјалног осигурања[18)] или образовну делатност[19)]. Из ових примера се може закључити да у случају кад се ради о вршењу одређених делатности од значаја за државу чланицу неће бити речи о економским активностима па самим тим неће доћи до примене правила о државној помоћи. У вези с тим, у раном случају Commission v. Italy показало се да ће тако бити поступљено без обзира на то да ли држава те активности обавља непосредно или посредно, преко тела коме је одређеним актом поверила одређена специјална или ексклузивна права[20)].

Даље, у пракси се јавио и проблем да ли ће се радити о економској активности уколико је реч о субјекту непрофитног карактера, односно уколико неки ентитет обавља истовремено делатности које су како економског, тако и неекономског карактера? Пракса је на ово питање дала позитиван одговор[21)], што се показало посебно значајним када се у конкретном случају радило о добротворним организацијама или њиховим асоцијацијама. Овакви случајеви могу бити осетљиви, будући да ови субјекти могу имати како алтруистички, тако и лукративни (читај: економски) карактер. Стога ће

12) Joined cases C-180/98 to C-184/98, *Pavlov and Others*, [2000] ECR I-6451.

13) Case-364/92, *SAT/Eurocontrol* [1994] ECR I-43.

14) Case N 309/2002 of 19 March 2003, *Aviation security-compensation for costs incurred following the attacks of 11 September 2001*, OJ C 148

15) Case N 438/02 of 16 October 2002, *Belgium-Aid to port authorit*ies, OJ C284.

16) N 478/2004-*Ireland-State guarantee for capital borrowings by Coràs Lompair Eirann (CIÉ) for infrastructure investment*, OJ C 207

17) Commission Decision CZ 45/2004 and CZ 110/2004-*Czech Republic-State aid to Polish Coal Industry 2003-2007*, OJ C 87

18) Case *AOK Bundesverband* [2004] ECR I-2493.

19) Case C-318/05 *Commission v. Germany* [2007]

20) Case 118/85 *Commission v. Italian Republic* [1987] ECR 2599.

21) Case C-244/94 *FFSA and Othe*rs [1995] ECR I-4013

примена норми о државној помоћи бити оправдана само у делу њихове делатности која је економског карактера, а не у делу који нема таква обележја. Тако је било и у случају Glöckner[22], где је вршење јавне услуге обављања хитне помоћи и транспорта пацијената од стране непрофитне организације окарактерисана као економска активност, иако би вршење ових услуга од стране поменуте организације било мање конкурентно у односу на ситуацију када би ове делатности обављали субјекти који не би имали такву обавезу од стране државе.

Након што је ближе разјашњен појам економска активност, неопходно је одговорити на питање на који начин државе чланице омогућавају предузећима да врше услуге од општег економског интереса? Оне то чине путем одговарајућих правних аката којима обављање ове делатности поверавају односним субјектима. То су правни акти донети од стране државе и представљају предуслов за вршење услуга од општег економског интереса. Они имају одговарајућу правну снагу и као такви се могу јавити у различитом облику. Одмах треба напоменути да су институције Уније по питању форме ових аката заузеле доста флексибилан став, имајући у виду различитост правних система и функционисања држава чланица понаособ. Стога не треба да чуди чињеница да је државама чланицама остављена слобода да саме изаберу форму правног акта којим ће поверити вршење услуга од општег економског интереса.

Ипак, од формалног акта којим се установљава и уређује обављање услуга од општег економског интереса треба разликовати акт одобрења (approval, превод аутора) од стране надлежног државног органа. Ова разлика није тако велика, али се ипак манифестује и то кроз карактер делатности коју обавља дати привредни субјект. Кад је реч о акту државе којим она поверава обављање услуга од општег економског интереса, тада постоји својеврсна обавеза компаније оператора да пружа такве услуге, а у овом случају је реч о простом одобрењу за обављање одређене економске активности уколико она за то испуњава унапред предвиђене услове.

Дакле, за вршење услуга од општег економског интереса неопходно је да се ради о формалном акту органа државе чланице, а не о простом административном акту којим се одобрава обављање одређене делатности. С друге стране, његова садржина може бити сасвим уопштена, али може бити постављена и много детаљније,

22) Case C-475/99 *Glöckner v. Commission*

у смислу да поменути акт може да садржи и додатне информације, као што су ближе одређење услуге која је предмет анализе, критеријуме под којима ће се она вршити, различите механизме за евентуалне касније ревизије и слично. Јасно је да се поменутим актом морају дефинисати тип услуге, њено временско трајање, субјекти који ће је вршити, али и елементи на основу којих ће држава касније да компензује поменуте компаније за обављање делатности од општег економског интереса[23]. Иако институције Уније прихватају аутономност држава чланица у погледу опредељења за форму акта о поверавању, као и њихову општу формулацију, државама чланицама је у интересу да у њему што детаљније дефинишу предметну услугу од општег економског интереса, будући да ће на тај начин бити мања вероватноћа да ће се утврдити супротност предметне мере са одредбама о државној помоћи.

У погледу форме овог акта, већ је поменуто да је то остављено у надлежности држава чланица, имајући у виду особености и темеље политичког система сваке од њих понаособ. Такав став институција Уније потврдио се и у пракси, при чему се може уочити читаво богатство различитих форми аката о поверавању. Тако, у случају RTVE[24], акт којим је поверено обављање услуге од општег економског интереса био је у форми закона, док се у случају Servizi Ausiliari Dottori Commercialisti[25] радило о уредби (decrees). Поред ових облика, у пракси се могу срести и акти поверавања у облику уговора о концесији[26], једногодишњих или дугорочних уговора о обављању ових услуга[27] или пак, других правних аката.

Дакле, када држава финансира неку активност која има неекономски карактер, у том случају неће доћи до примене норми о државној помоћи за разлику од ситуације када је у питању обављање услуга од општег економског интереса. Тада држава, услед важности тих делатности за грађане компензује компаније којима

23) European Commission, *Commission Staff Working Document, Frequently asked questions in relation with Commission Decision of 28 November 2005 on the application of Article 86(2) of the Treaty to State aid in the form of public service compensation granted to certain undertakings entrusted with the operation of services of general economic interest, and of the Community Framework for State aid in the form of public service compensation (Accompanying document to the Communication on „Services of general interest, including social services of general interest: a new European commitment, COM (2007) 1516 final*, стр. 23

24) Case NN 8/2007-*Spain-Financing of workforce reduction measures of RTVE*, OJ C 109

25) Case C-451/03 *Servizi Ausiliari Dottori Commercialisti* [2006] ECR I-2941.

26) Case N 562&2005/*Italy-Allongment de la durée des concessions de sociétés d'autoroutes du Tunnel du Mont-Blanc (ATMB) et du Tunnel Maurice Lemaire*, OJ C 90.

27) Case C 24/2005 *France-Laboratorie National d'Essai* OJ L95/25

је на основу властитих правних аката поверила обављање тих делатности. Ту онда наступа нови проблем који заслужује ближе испитивање, а који се своди на питање да ли је компензовање компанија оправдано у датом случају. Прецизније речено, анализа ће се сводити на утврђивање да ли су у датом случају средства додељена компанији којој је поверено вршење услуга од општег економског интереса претерана са економског аспекта или не. Уколико би одговор био позитиван, тада би односна мера дошла под удар норми о државној помоћи и обрнуто.

У том погледу, може се уочити да су институције Уније у почетку имале доста неизбалансиран став који се манифестовао у различитим решењима у сваком појединачном случају, што је изазивало одређену дозу правне несигурности. Узрок лежи у чињеници да су се та решења манифестовала преко два основна прилаза овој проблематици. Први прилаз подразумева опредељење да финансијска подршка од стране државе компанији која пружа услуге од општег економског интереса, а чија вредност не прелази износ који покрива трошкове претрпљене приликом обављања тих делатности, неће представљати државну помоћ у смислу одредаба Уговора о ЕУ („the compensation approach“). Други прилаз је доста оштрији и третира државну финансијску компензацију поменутим компанијама као државну помоћ, чак иако њен износ није већи од трошкова обављања услуге од општег економског интереса. Уколико се примени овај принцип, помоћ би се морала нотификовати Комисији, при чему она може бити проглашена компатибилном са заједничким тржиштем на основу члана 86(2) Уговора о ЕУ („State aid approach“)[28].

Дакле, може се приметити да постоје два основна прилаза у односу на услуге од општег економског интереса и самим тим њихов однос према нормама уговора о ЕУ које се односе на државну помоћ. У пракси се може наћи читав низ ситуација које оправдавају овакав став. На пример, у раном случају ADBHU (Waste Oils)[29], ЕСП је заузео став да компензовање предузећа која имају обавезу вршења јавних услуга (читај: услуга од општег економског интереса) не представља државну помоћ, што је потврђено и у случају Ferring[30], где је СПИ заузео идентичан став и поново применио

28) О томе види шире у: Sauter, W., Schepel, H., *State and Market in European Union Law*, 2009, стр. 167-172; Jones, A., Sufrin, B., *EC Competition Law*, 2008, стр. 652-667

29) Case 240/83, *ADBHU* [1985] ECR 531, т. 18.

30) Case C-53/00, *Ferring v. ACOSS* [2001] ECR I-9067.

компензациони принцип. У потоњем случају радило се о пореском изузећу на куповину медицинских производа у односу на дистрибутере фармацеутских производа на велико који су имали обавезу да врше ову јавну услугу, при чему је то било неопходно ради обезбеђења и подизања квалитета здравственог система. Поједине компаније из фармацеутског сектора су сматрале да предметно пореско изузеће трговцима на велико представља државну помоћ, што је на крају резултирало одлуком ЕСП да је пореска мера од стране француске државе била оправдана имајући у виду природу пореског система државе чланице у питању. Овакав закључак ЕСП је образложио и тиме да су трговци на велико имали обавезу вршења услуге од општег економског интереса, што им је проузроковало трошкове које њихови конкуренти нису морали да сносе, па су самим тим били изузети од плаћања пореза на куповину медицинских производа. ЕСП је овом приликом сматрао да су предметним изузећем дистрибутери били компензовани за поменуте (додатне) трошкове, али је истовремено заузео став да пореско изузеће мора бити еквивалентно и повезано са претрпљеним трошковима поменутих компанија. То би значило да уколико спорно пореско изузеће не би било веће од износа додатних трошкова насталих као резултат обављања делатности од општег економског интереса, тада се оно не би могло третирати као државна помоћ у смислу члана 87(1) Уговора о ЕУ.

Оваквом ставу ЕСП се могу упутити одређене критике. Прво, тачно је да су поменуте компаније које су имале обавезу вршења ове услуге сносиле одређене трошкове, али су исто тако имале и одговарајуће економске користи на основу добити остварене плаћањем за поменуте услуге. Поред тога, мора се приликом процене узети у обзир и чињеница да се у овом случају пажња не сме ограничити само на финансијску корист која је остварена вршењем ових услуга, већ се морају узети у обзир и друге погодности које су трговци на велико стекли приликом обављања ове делатности. Даље, поставља се питање шта би се десило када држава не би компензовала трговце на велико за обављање односних услуга. Да ли би они били у стању да и даље обављају те делатности и под којим условима? Најзад, може бити спорно и какви ће бити ефекти финансирања вршења услуге од општег економског интереса, имајући у виду да се неке предности стечене на овај начин не могу

егзактно утврдити у финансијском смислу. Јасно, било је још критика у погледу примене принципа компензације[31].

Ипак, прекретницу у примени принципа компензације представљао је случај Altmark[32] у коме је влада једне од немачких покрајина дала лиценцу компанији Altmark за обављање линијског аутобуског превоза у региону Stendal, уз истовремено субвенционисање за обављање ових услуга. Конкурентске компаније су сматрале да се на овај начин компанија Altmark ставља у повољнији положај и да такав поступак јавне власти представља државну помоћ у смислу члана 87(1) Уговора о ЕУ која је неспојива (инкомпатибилна) са заједничким тржиштем. У овом случају ЕСП је, као и у случају Ferring, применио принцип компензације али је истовремено у својој одлуци навео и четири услова која морају бити кумулативно испуњена како се не би радило о државној помоћи.

Први услов подразумева да компанија којој ће се извршити компензовање за обављање услуге од општег економског интереса има обавезу да је врши, при чему предметна услуга мора бити јасно и прецизно дефинисана. Друго, критеријуми на основу којих ће се касније извршити компензација за обављање ових услуга морају бити одређени унапред, на објективан и транспарентан начин. Треће, висина компензације не сме прелазити износ који је неопходан за покриће свих или дела трошкова претрпљених у вези са обавезом вршења услуге од општег економског интереса, имајући у виду разумну добит остварену њеним обављањем. Најзад, четврто, уколико не постоји тендерски систем за избор компаније која би обављала услуге од општег економског интереса, тада ће се висина компензације одредити с обзиром на висину трошкова типичног предузећа (typical undertaking) које је оно претрпело приликом обављања предметне обавезе, узимајући притом у обзир и разумну добит. Типично предузеће, према ставу ЕСП, представља компанију која добро послује и која је у стању да испуни неопходне услове за вршење јавне услуге[33].

Уколико посматрамо наведене услове, може се приметити да се први од њих односи на предузеће које ће бити компензовано за вршење услуга од општег економског интереса. Следећа два услова имају процедурални карактер и тичу се израчунавања висине

31) Szyszczak, E., *The Regulation of the State in Competitive Markets in the EU*, Hart Publishing, 2007, стр. 226-228.

32) Case C-280/00, *Altmark* [2003] ECR I-7747.

33) *Ibidem,* т. 95.

компензације, док се последњи услов постављен поменутом одлуком базира на начин одабира компаније која ће вршити услуге од општег економског интереса, што значи да и он има у одређеној мери процедурална обележја. Управо се у вези с поменутим процедуралним обележјима могу уочити одређени проблеми, будући да ће у одређеним случајевима бити тешко егзактно утврдити износ трошкова претрпљених приликом вршења услуга од општег економског интереса. Посебно може бити проблематичан термин „разумна добит" (reasonable profit, превод аутора). Способност да се производи по нижим ценама доноси аутоматски већу добит што, чак и у условима савршене конкуренције на тржишту, представља праведан повраћај за супериорне производне чиниоце односне компаније. Ипак, кад је реч о услугама од општег економског интереса, способност производње по нижим ценама може бити резултат контроле над мрежама постављеним од стране јавних власти, па се поставља питање да ли се економске ренте у вези са овим мрежама могу третирати као разумна добит? Поједини аутори оправдано сматрају да се овде не ради о разумној добити[34].

Даље, посебно може бити споран четврти услов садржан у одлуци у случају Altmark, а који се односи на избор предузећа које ће вршити услуге од општег економског интереса. Уколико се односно предузеће бира на основу тендерске процедуре, није сигурно да ће увек и у свакој прилици бити изабрана она компанија која би дату услугу вршила уз најнижи могући трошак за заједницу. Овакав став је на месту, будући да сама тендерска процедура није без недостатака и могу јој се упутити одређени приговори. На пример, посебно је опасна ситуација када се учесници тендера унапред договоре о цени коју ће понудити и ко ће бити „победник" на тендеру (у овом случају би се, практично, радило о симулованом тендеру). Исто тако је осетљив случај када регионална власт распише тендер за производњу одређених роба или вршење услуга на својој територији, при чему даје субвенције у циљу привлачења неопходних инвестиција које су на основу услова тендера сведене на минимум. Овде се поставља логично питање да ли ће победник тендера уживати предност у односу на конкуренте на тржишту, односно да ли ће се радити о државној помоћи? Практично гледано, ово показује да ће резултати тендера у многоме зависити од начина на који је организован, односно од правила која се у тој прилици примењу-

34) Santamato, S., „Compensation for services of general economic interest: some thoughts on the Altmark ruling", *Competition Policy Newsletter*, 1/2004, стр. 19.

ју[35]. Нарочито је осетљива ситуација када се као учесници тендера појаве компаније из других држава чланица, па би одређени недостаци или злоупотребе приликом спровођења тендерске процедуре могли да угрозе трговину међу државама чланицама

Поред ових недоумица у вези с практичном применом четвртог услова, може се уочити још један крупан недостатак који се односи на избор компаније. Наиме, већ је поменуто да ће, у одсуству тендерске процедуре, ниво неопходне компензације бити утврђен на основу анализа трошкова типичног предузећа које добро послује и које је у стању да испуни неопходне услове за вршење јавне услуге. У вези с тим, поставља се питање на који начин ће се одредити које је предузеће „типично" за потребе решавања случаја у питању, методологије која ће се при том применити, али и тешкоћа у вези са применом овог стандарда у неким областима где нема предузећа у односу на које би се могло извршити поређење. Све у свему, ови процедурални услови носе са собом бројне мане и могу да доведу Комисију у веома незавидан положај у погледу утврђивања чињеничног стања у сваком случају понаособ. Може се рећи да је ЕСП сугерисао Комисији да би требало да обрати више пажње на ефикасност начина на који се врше услуге од општег економског интереса[36].

Поред ових недостатака, решењима у случају Altmark могу се упутити још неки приговори. На пример, наведеном одлуком није ближе уређена ситуација када се држава чланица не придржава услова садржаних у предметној одлуци или уколико их не задовољи на начин предвиђен одлуком. Проблем у вези с овим ситуацијама лежи у томе што се може десити да предузеће врши услугу од општег економског интереса по нижим трошковима од предвиђених за дату врсту услуге (дакле, остварује већи степен економске ефикасности) а да истовремено не задовољи неки од кумулативно одређених услова. Тада би се, по мишљењу аутора, поступак државе чланице неоправдано окарактерисао као државна помоћ, а уз то би се у великој мери умањили подстицаји за већу економску ефикасност компанија. Поред тога, нејасно је како треба да поступају државе чланице у случају значајнијих турбуленција на тржишту. Тада би круто ослањање на кумулативне услове у случају Altmark

35) Santamato, S., *op.cit*., стр. 19-20; Klemperer, P., „What Really Matters in Auction Design", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16, No 1/2002, стр. 169-189.

36) Szyszczak, E., „Financing Services of General Economic Interest", *Modern Law Review*, Vol. 67, Issue 6, стр. 1007-1011.

(не узимајући при том у обзир изузетне околности) било контрапродуктивно и могло би да изазове бројне проблеме, на пример у вези са повраћајем незаконито додељене помоћи. Најзад, поменутој одлуци се приговара и да је неконзистентна са случајем Chronopost[37] у коме је ЕСП поништио одлуку СПИ на основу тога да се у предметном случају није могао применити принцип приватног инвеститора будући да нико није обављао послове у области поштанских услуга изузев компаније La Poste, док је с друге стране у случају Altmark поступљено другачије имајући у виду четврти услов који се ослања на типично предузеће које добро послује и испуњава стандарде (услове) за обављање делатности од општег економског интереса[38]. Слично се може тврдити и за проблем директне примене члана 86(2) Уговора о ЕУ, будући да он може послужити као основ за изузеће од примене правила о државној помоћи, нарочито уколико услови из одлуке у случају Altmark нису испуњени[39].

Дакле, ова одлука ЕСП изазвала је бројне консеквенце, коментаре и била предмет како оспоравања, тако и критика. То ипак не значи да она није донела никакве позитивне ефекте. Пре свега, одлуком у случају Altmark разјашњено је да када износ компензације није виши од минимума трошкова неопходних за вршење услуга од општег економског интереса, тада се неће радити о државној помоћи. Иако услови постављени у овом случају садрже у себи одређену дозу недореченост, они ипак представљају покушај да се поставе одређени стандарди поступања кад је реч о вршењу услуга од општег економског интереса, што свакако доприноси правној сигурности. Друго, овом одлуком су постављени одређени процедурални захтеви у погледу компензације. Без обзира на то што они са собом носе одређене тешкоће у погледу егзактне примене, њихово увођење омогућава остваривање контроле од стране Комисије, посебно због тога што су процедурални захтеви унапред дефинисани. Слична ситуација је и са четвртим условом који такође

37) Joined Cases C-83/01 P, C-93/01 P & C-94/01 P *Chronopost SA, La Poste and French Republic v Union francaise de l' express (UFEX), DHL International, Federal express international (France) and CRIE* [2003] ECR I-6993.

38) Одређени аутори покушали су да дају решења за овај проблем неконзистентности. О томе види више у: Bartosch, A., „Clarification or Confusion? How to Reconcile the ECJ's rullings in Altmark and Chronopost?", *Working Paper 2, Clasf Working Paper Series*, 2003, стр. 11-18; Draganic, I., „State Aid or Compensation for Extra Costs: Tuning the Test of Proportionality in EC Competition Law", *European State Aid Law Quarterly*, 683, 2006.

39) Szyszczak, E., *The Regulation of the State in Competitive Markets in the EU*, Hart Publishing, 2007, стр. 234.

има у одређеној мери процедурални карактер, а односи се на избор оператора услуге од општег економског интереса. С тим у вези, може се прихватити да тендерска процедура није савршена и да носи са собом одређене недостатке, али ипак омогућава да се (барем у највећем броју случајева) изабере најбољи „играч" који ће вршити услуге од општег економског интереса, а истовремено може омогућити и да компензација за обављање ових услуга не буде претерана. Ово посебно добија на значају уколико се на тендеру појаве учесници из друге државе чланице, јер би онемогућавање потоњим субјектима да победе на тендеру био израз државне помоћи. Закључак је да су процедурални захтеви оправдани кад се узму у обзир како њихови позитивни, тако и њихови негативни ефекти.

Генерално узевши, може се закључити да је случај Altmark представљао покушај да се установе какви-такви принципи приликом утврђивања да ли компензација за вршење услуга од општег економског интереса представља државну помоћ или не. Не може се тврдити да су решења у овој одлуци савршена, али ипак пружају основу за поступање у будућим ситуацијама. Наравно, мора се бити доста опрезан приликом утврђивања да ли су испуњени сви услови наведени у овој одлуци, при чему ће се институције Уније врло често сусретати с многим недоумицама у вези с тим.

Наравно, овај случај утицао је на праксу институција Уније у будућности. Тако, принципи из случаја Altmark примењени су касније у случају Enirisorse[40], где је ЕСП утврдио да се ради о државној помоћи, цитирајући притом поменуте услове. С друге стране, у случају Ireland v. Commission[41] било је речи о финансирању промовисања сигурности снабдевања електричном енергијом, при чему је Комисија утврдила да су услови из случаја Altmark испуњени, као и да је примењена транспарентна и недискриминаторска процедура, што је било довољно да се изведе позитиван став о испуњености истих. Слично је било и у случају Dorsal[42], где је Комисија закључила да је услов из случаја Altmark у погледу процене износа компензације на бази трошкова „типичног" предузећа које добро послује и које је адекватно опремљено испуњен. Међутим, у случају Deutsche Post[43] Комисија је заузела став да су мере немачке владе у вези са услугама немачке поште биле инкомпати-

40) Case C-34/01 *Enirisorse* [2003] ECR I-14243

41) Case N 475/2003 *Ireland v. Commission* OJ C 34/8

42) Case N 382/2004 *France v. Commission (Dorsal)* OJ 230/06

43) Case T-266/02 *Deutsche Post v. Commission*, 1 July 2008

билне са заједничким тржиштем, а СПИ је предметну одлуку поништио на бази чињенице да компензација оператору за обављање поштанских услуга није била претерана, односно њен износ није премашивао минималне трошкове који су претрпљени у обављању поштанских услуга. Стога је СПИ исправно закључио да се овде није радило о државној помоћи у смислу члана 87(1) Уговора о ЕУ.

Поред принципа компензације, треба се укратко осврнути и на принцип државне помоћи („the State aid approach“) који је горе сумарно поменут. У том смислу, сматраће се да финансијска подршка државе за испуњавање обавезе вршења услуга од општег економског интереса представља државну помоћ, макар износ компензације не прелазио висину претрпљених трошкова компаније која обавља предметну делатност. Тако је поступљено још у раним случајевима FFSA[44] и SIC[45], који су у први план поставили одређена питања у погледу обавезе нотификације помоћи Комисији, али и питања у вези са применом члана 86(2) Уговора о ЕУ. У погледу примене члана 86(2) Уговора о ЕУ, државе чланице немају овлашћење да саме примене поменути члан, јер је та улога резервисана за Комисију. Дакле, Комисија је та која ће вршити процену компатибилности државне помоћи у сваком појединачном случају са заједничким тржиштем, а не државе чланице. Иако је Комисија тежила да у пракси ублажи овај став[46], ипак је истакнута обавеза држава чланица да се придржавају процедуралних правила и нотификују помоћ. Све у свему, случај Altmark у многоме је разрешио врло деликатну ситуацију у погледу опредељења за један или други прилаз (што је раније стварало велику дозу правне несигурности) а чини се и да је поставио својеврсне темеље за поступање институција Уније у будућности.

Дакле, ова одлука је оставила значајан траг у пракси, па (стога) не треба да чуди што је на основу ње Комисија усвојила својеврсни „пакет“ аката којим је тежила да ближе утврди услове под којима ће државна помоћ у виду компензације за вршење услуга од општег економског интереса бити компатибилна са заједничким тржиштем (такозвани „a regulatory approach“). Ту треба споменути Одлуку Комисије о примени члана 86(2) Уговора о ЕУ-сада члана

44) Case T-106/95 *FFSA* [1997] ECR II-229

45) Case T-46/97 *SIC* [2000] ECR II-2125

46) Тако је, на пример, било у случају *Spanish Banks*-Case C-387/92 *Banco Exterior de Espana v Ayuntamiento de Valencia* [1994] ECR I-877 и случају *France v. Commission*-Case C-332/98 [2000] ECR I-4833.

106(2) на државну помоћ у облику компензације за јавну услугу дату неким предузећима којима је поверено вршење услуга од општег економског интереса (у даљем тексту: Одлука)[47], Оквир за државну помоћ у облику компензације за јавне услуге (у даљем тексту: Оквир)[48] и Директиву о транспарентности финансијских односа између држава чланица и јавних предузећа као и финансијској транспарентности унутар извесних предузећа (у даљем тексту: Директива о транспарентности)[49]. Може се рећи да су ови акти донети као резултат жеље Комисије да умањи тешкоће у погледу нотификације и пружи својеврсне смернице у том погледу.

Кад говоримо о односу између Одлуке и Оквира, треба напоменути да је суштинска разлика између њих у томе што нотификација компензације за вршење услуга од општег економског интереса није неопходна кад је у питању Одлука, уколико су испуњени одређени унапред дефинисани критеријуми у погледу износа компензације, прихода предузећа и слично (30 милиона евра износ компензације, а 100 милиона евра промет). С друге стране, уколико новчани прагови постављени Одлуком нису испуњени, у том случају је нотификација компензације обавезна и она се мора извршити унапред Комисији како би се на крају утврдило да ли је она компатибилна са заједничким тржиштем-то ће се извршити у складу са Оквиром. Заједничка карактеристика и једног и другог акта је у томе што оба прописују услове под којима ће се сматрати да је компензација за вршење услуга од општег економског интереса компатибилна са заједничким тржиштем.

Уколико говоримо о Директиви о транспарентности, ту је такође дошло до извесних промена и то са циљем да се осигура јасно одвајање трошкова који су настали као резултат обављања пословних активности компаније неповезаних са вршењем услуге од општег економског интереса у питању од оних насталих управо услед обављања предметне делатности. Јасно, суштина је да се обезбеди механизам за што прецизније одређивање трошкова обављања ових услуга како би се могло касније проценити да ли износ

47) *Commission Decision of 28 November 2005 on the application of Article 86(2) of the EC Treaty to State aid in the form of public service compensation granted to certain undertakings entrusted with the operation of services of general economic interest,* OJ 2005/L 312/67

48) *Community framework for State aid in the form of public service compensation*, OJ 2005/C 297/04

49) *Commission Directive 2006/111/EC of 16 November 2006 on the transparency of financial relations between Member States and public undertakings as well as on financial transparency within certain undertakings (consolidated version).*

компензације представља државну помоћ или не, као и да се избегне укрштено субвенционисање.

Нарочито је у Одлуци истакнуто да су болнице које обављају делатности пружања хитне медицинске неге и других помоћних услуга, као и предузећа која врше делатност у области социјалног становања за сиромашне грађане у потпуности изузети од обавезе нотификације Комисији, чак и уколико је износ компензације које примају виши од прагова који су утврђени Одлуком и ако су предметне услуге од стране државе чланице оквалификоване као услуге од општег економског интереса. То ипак не значи да државе чланице могу без икаквих ограничења да дају помоћ овим субјектима, јер предметно изузеће од нотификације се примењује искључиво уколико су испуњени сви предуслови који се превасходно односе на одсуство претераног износа компензације и постојање јасне дефиниције услуге од општег економског интереса у питању[50]. Ово питање добија на значају нарочито уколико се узме у обзир да ове делатности више не обавља искључиво држава, него се њихово вршење може поверити и приватним субјектима.

Одлуком су од обавезе нотификације Комисији такође изузете компензације по основу обављања услуга поморског и ваздушног превоза ка острвима у случају када годишњи саобраћај не прелази 300.000 путника, као и у погледу компензација за аеродроме и луке где је годишњи саобраћај мањи од милион путника за аеродроме, односно 300.000 путника за луке.

Логично, поменути изузеци од обавезе нотификације ће се моћи применити само уколико постоји акт државе којим се поверава вршење одређене услуге од општег економског интереса, ако висина компензације није већа од висине трошкова претрпљених приликом обављања поменуте делатности, као и уколико постоје контролни механизми од стране државе који ће омогућити да компанија прималац неће добити износ компензације који је већи него што је потребно (чланови 4-6 Одлуке). У погледу висине компензације, Комисија је овим актом покушала да ближе разјасни поменути правни стандард, па је у члану 5. Одлуке навела да ће се под појмом разумна добит подразумевати износ повраћаја капитала узевши у обзир ризик претрпљен од стране компаније помоћу интервенције државе чланице, а који не сме прелазити просечан

50) Svane, L.P., „Public service compensation in practice: Commission package on State aid for Services of General Economic Interest“, *Competition Policy Newsletter*, 3, 2005, стр. 35.

износ за односни сектор привреде у скорашњим годинама. С друге стране, уколико у одређеном сектору не постоје компаније упоредиве са компанијом која врши услуге од општег економског интереса, поређење ће се извршити са компанијама из других држава чланица, или (ако је неопходно) из других сектора, при чему ће се узети у обзир нарочите карактеристике сваког сектора који је узет у разматрање. У складу са Одлуком, државе чланице имају могућност да, приликом одређивања шта представља разумну добит, примене подстицајне критеријуме, на пример у погледу квалитета пружених услуга или добитака у производној ефикасности.

Било како било, до примене ових аката доћи ће онда када не дође до испуњавања услова постављених у одлуци у случају Altmark[51)], али уколико се из неког разлога не примене ни ови акти, тада на сцену ступају преостала правила о државној помоћи. На државама чланицама је, као што је већ раније поменуто, да саме одреде шта ће се сматрати услугом од општег економског интереса као и садржину те услуге. Оне поменуте услуге могу вршити саме или их поверити приватним компанијама, па уколико се одлуче за потоњу варијанту, тада се могу определити да изаберу (најбољег?) оператора путем тендера (који свакако није савршено решење) или на неки други начин, коришћењем стандарда „типичног предузећа које добро послује“. То је нарочито битно, имајући у виду компензацију за вршење услуга од општег економског интереса чији износ не сме бити виши од трошкова учињених приликом вршења ових услуга. Чини се да је Комисија покушала наведеним актима да поједностави и смањи број поступака који се пред њом воде, при чему је пажњу усмерила на важније случајеве вршења услуга од општег економског интереса (имајући у виду постављене прагове) док се у случајевима локалног или регионалног карактера оправдано (али не без изузетка) сматра да не представљају опасност по конкурентски процес па самим тим ни државну помоћ. У том погледу, једну од кључних улога у области вршења услуга од општег економског интереса играће национални прописи сваке државе чланице о јавним набавкама (public procurement rules) имајући у виду све већи број послова, односно делатности које државе чланице преносе на приватни сектор.

51) О овој одлуци види више у: Lynskey, O., „The Application of Article 86(2) EC to Measures that do not fulfil the Altmark Criteria: Institutionalising Incoherence in the Legal Framework Governing State Compensation of Public Service Obligations“, *World Competition*, 31, 2007, стр. 153-169.

***

Из наведеног се може закључити да институције Уније придају велики значај вршењу услуга од општег економског интереса. Суштина је у жељи да се грађанима Уније омогући виши животни стандард и квалитетније услуге које су за њих од виталног значаја, при чему је помоћ државе неопходна у циљу њиховог успешног обављања. Спектар поменутих услуга је веома широк, што за собом вуче одређена спорна питања и самим тим, проблеме. Пре свега, неопходно је прецизно дефинисати шта се под овим појмом подразумева, одредити да ли се у датом случају ради о обављању неке економске активности (нарочито у „граничним" случајевима, где се ради о делатности социјалног карактера или када неки ентитет обавља истовремено делатности које су како економског, тако и неекономског обележја). На сва ова питања одговор је дала пракса, али остаје недоумица да ли ће се увек и у сваком случају једнако поступати, имајући у виду развој привреде и ситуацију на тржишту. Неконзистентност поступања институција Уније се нарочито манифестовала преко два основна прилаза у односу на услуге од општег економског интереса-state aid approach и compensation approach. Такву недоследност је делимично разрешила одлука у случају Altmark, која је поставила одређене услове који се морају испунити како се не би радило о државној помоћи. Израз „делимично" користимо услед одређених замерки које се могу упутити условима наведеним у чувеној одлуци, при чему се не жели оспорити њен несумњиви допринос за будућу праксу институција Уније. Њен значај је свакако увећан и тим што су на основу ње донети одређени акти од стране Комисије, а све у циљу ближег разјашњења основних црта политике конкуренције ЕУ у области вршења услуга од општег економског интереса.

Sinisa Domazet

COMPETITION POLICY OF EUROPEAN UNION AND SERVICES OF GENERAL ECONOMIC INTEREST

Summary

The author of this article have availed himselfs of two different methods in his work. The first of them is the positive legal method, which is utilized to analyze the positive rules of EU competition law in area of Services of General Economic Interest (SGEIs). The second of them is the legal

and logical method of induction and deduction, which is applied in addressing a many legal and logical problems in connection with SGEIs. Many questions arise when we are talking about SGEIs: what is the definition of SGEIs, when does an activity qualify as economic for the purposes of competition rules, when is an activity non economic, may the Treaty rules on State aid apply to non-profit service providers and so on. The Altmark judgement establishes some guiding principles, but we consider that further developments on the definition of SGEI would be desirable.

Key Words: EU, competition law, state aid, Services of General Economic Interest

ЛИТЕРАТУРА

- Andreas Bartosch, Clarification or Confusion? How to Reconcile the ECJ's rullings in Altmark and Chronopost?, Working Paper 2, Clasf Working Paper Series, 2003.
- Ivan Draganic, „State Aid or Compensation for Extra Costs: Tuning the Test of Proportionality in EC Competition Law", European State Aid Law Quarterly, 683, 2006.
- European Commission, Commission Staff Working Document, Frequently asked questions in relation with Commission Decision of 28 November 2005 on the application of Article 86(2) of the Treaty to State aid in the form of public service compensation granted to certain undertakings entrusted with the operation of services of general economic interest, and of the Community Framework for State aid in the form of public service compensation (Accompanying document to the Communication on „Services of general interest, including social services of general interest: a new European commitment, COM (2007) 1516 final
- Alison Jones, Brenda Sufrin, EC Competition Law, Oxford University Press, 2008.
- Paul Klemperer, „What Really Matters in Auction Design", Journal of Economic Perspectives, Vol. 16, No 1/2002
- Orla Lynskey, „The Application of Article 86(2) EC to Measures that do not fulfil the Altmark Criteria: Institutionalising Incoherence in the Legal Framework Governing State Compensation of Public Service Obligations", World Competition, 31/2007
- Phedon Nicolaides, Mihalis Kekelekis, Maria Kleis, State Aid Policy in the European Community, Wolters Kluwer, 2008.
- Erika Szyszczak, The Regulation of the State in Competitive Markets in the EU, Hart Publishing, 2007.
- Erika Szyszczak, „Financing Services of General Economic Interest", Modern Law Review, Vol. 67, Issue 6, 2004.

- Lars Peter Svane, „Public service compensation in practice: Commission package on State aid for Services of General Economic Interest“, Competition Policy Newsletter, 3, 2005.
- Sandro Santamato, Nicola Pesaresi, Compensation for services of general economic interest: some thoughts on the Altmark ruling, Competition Policy Newsletter, 1, 2004.
- Wolf Sauter, Harm Schepel, State and Market in European Union Law, Cambridge University Press, 2009.
- Services of General Economic Interest, Opinion Prepared by the State Aid Group of EAGCP, 2006.
- Commission Decision of 28 November 2005 on the application of Article 86(2) of the EC Treaty to State aid in the form of public service compensation granted to certain undertakings entrusted with the operation of services of general economic interest, OJ 2005/L 312/67
- Community Framework for State aid in the form of public service compensation (Accompanying document to the Communication on „Services of general interest, including social services of general interest: a new European commitment, COM (2007) 1516 final.

Abstract

Services of General Economic Interest (SGEI) are defined in EU competition law as economic activities that public authorities identify as being of particular importance to citizens and that would not be supplied if there were no public intervention. The questions which arise in the present context are whether financial assistance given by the State to undertakings entrusted with SGEIs amounts to State aid and, if it does, whether or how it can be exempted from Article 87 (now 107). There are two ways of looking at this. The first is to consider that assistance provided by the State to finance an undertaking's public service obligations is State aid even if the undertaking is not over-compensated for the costs of providing the service (The State aid approach). The second approach is to consider that financial assistance not going beyond compensation for the costs of provision is not State aid (the compensation approach). However, the EU has not maintained a consistent approach, and over time the EC Commission and the European Courts have oscillated between a state aid and a compensation approach. The ruling in Altmark attempted to settle the issue by setting out a set of prescriptive conditions whereby Member States could finance a public service obligation without foul of the state aid rules. If the Altmark conditions are not completely satisfied the compensation for fulfilling public service obligations will con-

stitute State aid under Article 87(1). Of course, the ruling in Altmark was not a perfect. There are a number of legal and economic criticisms which can be directed against this ruling, especially with the fourth condition which demands either a public procurement procedure or that the benchmark of a 'typical efficient undertaking' is met. One obvious problem is that in many instances of undertakings providing SGEIs there is no comparable 'typical' undertaking. Some other questions are: When does an activity qualify as economic for the purposes of competition rules, when is an activity non economic, may the Treaty rules on State aid apply to non-profit service providers and so on. Ansawers on these questions was given in practice of European Commision, Court of First Instance and European Court of Justice. In order to reduce the burden of notification and provide guidance, the Commission adopted a package of measures using an EC Commission Decision and a Framework drawn up as part of the State Aid Action Plan, which rely upon de minimis principles. Where the public service obligation does not fall under the conditions of Altmark, the Decision or the Framework, the residual state aid rules may still apply. We consider that Altmark decision is of the great importance for legal certainty and for a future practice, but also further developments on the definition of SGEI would be desirable.

Овај рад је примљен 5. маја 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
316.75+327(4-672EU)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 311-344.

Ђорђе Стојановић[*]
Факултет за европске правно-политичке студије,
Универзитет Сингидунум, Нови Сад
Петар Матић[**]
Институт за политичке студије, Београд

КОНЦЕПТ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ: СЛУЧАЈ ЕУ[***]

Сажетак

Примарна истраживачка интенција овога рада су идеациони и бихевиорални феномени који карактеришу процес формулисања стратешке агенде ЕУ. У првом делу рада, аутори анализирају теоретске проблеме у дефинисању концепта стратешке културе као проблеме односа стратешке културе и понашања политичких ентитета in genere. У другом делу рада, аутори као важне стратешке квалитете ЕУ идентификује: инклинирање ка мирном разрешавању конфликата и профилактичку употребу проактивних мера зарад иницијалног спречавања конфликата, мултилатерализам и поштовање владавине међународног права, слабљење супрематије НАТО у сфери европске безбедносне и одбрамбене сарадње и употребу оружаних снага као последњег средства у кризним ситуацијама.

Кључне речи: стратешка култура, политичка култура, стратешка култура ЕУ, идентитет, безбедносно-одбрамбена политика ЕУ.

* Доцент, Факултет за европске правно-политичке студије, Универзитет Сингидунум, Нови Сад

** Истраживач у Институту за политичке студије, Београд

*** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

УВОД

Када се за неки концепт, попут стратешке културе, констатује да га, поред његове природне непрозирности, рецимо: „сазнајне неухватљивости“, они који се њиме баве чине још „магловитијим“, евазивнијим или „замућенијим“ за аналитичко разматрање, онда је он ван сваке сумње истраживачки изазов par excellence.[1] Претходно је највише повезано са априорним уздржаношћу академског дискурса друштвених наука према сфери културе, која је симултано и „претпостављени узрок“ и „претпостављена последица“, и „улазно“ и „излазно“ аналитичко поље са изражено нејасним границама.[2] У том смислу, гро односних публикација стање српске безбедносно-одбрамбене политике и њене могуће пројекције пропитују преко структуре националних интереса и материјалних фактора, док, и поред лако уочљивих идеационих атрибута, њена центрипетална културолошка логика аналитички остаје потпуно маргинализована. Проблем које се намеће је прецизирање нормативних и вредносних културолошких нивоа који директно или индиректно утичу на то како одређени „локални“, српски политички ентитети, позиционирани одређеним идејним, геополитичким, историјским, војно-цивилним и грађанско-демократским атрибутима, суде о могућој конфликтној преломници за ангажовање војне силе, начину њене употребе током конфликта и околности окончавања конфликтних ситуација у датом међународном окружењу.[3] Исто тако, свако разматрање културолошких аспеката осетљивих безбедносно-одбрамбених питања још увек „фрагилног и недовршеног“, политичког пројекта какав је ЕУ, чија је политичка организација далеко од класичног федерализма (карактеристичног, рецимо, за САД и Русију) и процеса (структурално комплексне и не само pro forma козметичке) реконфигурације глобалне међународне заједнице, резултује једном вишеслојном и захтевном истраживачком целином, која представља носећи темат овога рада.

1) Gray, S. C. *Out of the Wilderness: Prime Time for Strategic Culture*, Fort Belvoir, Defense Threat Reduction Agency, 2006, стр. 9.

2) Loc. cit.

3) Не доводећи у питање концептуалну супрематију националне политичке културе, фокусираност на шире идентификовање „аксиоматизованих прото-вредности“ аутентичног политичког поља српске стратегијске културе и њиховог идеал-типског дискурзивног размештаја сугерише симултано постојање две хетерогене форме (грађанског пола и националог пола) српског „стратегијско-културног конструкта“.

1. Концептуална еволуција феномена стратешке културе

Пре свега, зарад што потпунијег терминолошког разумевања синтагме стратешка култура, потребно је дати „контуралне" појмовне одреднице културе и политичке културе, те норми, идентитета и стратешких одлука и ставова. Култура се, дакле, може дефинисати као симболички преносник значења, укључујући како уверења, ритуале, уметничке форме и церемоније, тако и неформалну праксу свакодневног живота (језик, „матеологију", наративе итд.),[4] путем којих људи комуницирају, одржавају (стабилизују) и развијају своје знање и ставове о социјалним аспектима такозване „објективне реалности".[5] Осим материјалног обликовања друштва и организација, широко подручје културе обухвата и сет евалутивних стандарда, попут норми и вредности, те сет когнитивних стандарда, попут правила и модела, који дефинишу актере друштвеног система, те њихово дејствовање и начин унутар-системског опхођења.[6] Она је „колективна свест"[7] (схваћена и као традицијска културна матрица колективитета) која се преноси са генерације на генерацију путем механизама социјализације.[8] Хеуристичка димензија културе, на нивоу колективне перцепције, резоновања и понашања, је аналогна улози теоретских парадигми у профилисању индивидуалних шема мишљења.[9] Културно формативизовање нагиње ка дисквалификацији чињеница из окружења које су у супротности са премисама одређеног културног система, оно тендира ка генерисању закључака који некритички оснажују постојећа уверења. Знакови и симболи нису једина компонента културе, њу заправо треба разматрати кроз комбинацију праксе, начина међусобног ангажовања и реаговања друштвених актера у сфери социјалног активитета, и дискурса, система у коме знакови задобијају значење и вредности само када су интерпретирани

4) Swidler, A. „Culture in Action: Symbols and Strategies", *American Sociological Review*, 51(2), 1986, стр. 273.

5) Види Geertz, C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essay,*. Harper & Fontana Publishers, London, 1973.

6) Katzenstein, P. J. „Introduction: Alternative Perspective on National Security", у Katzenstein, P. J. (ур.) *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics,* Columbia University Press, New York, 1996, стр. 5-6.

7) Види Dirkem, E. *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, Beograd, 1963.

8) Berger, T. U. *Cultures of Antimilitarism: National Security in German and Japan,* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1998, стр. 3.

9) Види George, A. L. „The Operational Code: A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making", *International Studies Quarterly,* 13(2), 1969, стр. 190-222.

у релацији један према другоме.[10] При томе, праксу не треба редуковати на серију рутинских активности или на збир појединаца који деле исте навике. Она је пре, како то сматра Бери Барнс (Barry Barnes), ангажман независних актера (повезаних вертикалном, дубинском узајамношћу), који стално мењају своје (реформатизују) индивидуалне навике у међусобној интеракцији, а зарад изналажења њеног опште прихватљивог модалитета.[11] Иако се актери могу служити различитим решењима за перпетуирање заједничке праксе, за претпоставити је да квантитет и квалитет тих решења културолошки ограничен (то јест: да нису бесконачна и потпуно произвољна).

Политичка култура је део културе који обухвата исходишна уверења, (прото) вредности и „каноне" понашања (специфичног) друштва у поводу политичког система (политичке заједнице) и његових многобројних елемената, те системског положаја појединца.[12] Другим речима, полит-културолоши приступ полази од тога да културна значења, без обзира на евидентне потешкоће са њиховом (не)мерљивости и израженом апстрактности, представљају основу за разумевање друштвене и политичке интеракције актера у смеру институција, државе и друштва, те начина како тај однос утиче на колективне акције.[13] С обзиром на чињеницу да је културне варијабле тешко дефинисати и операционализовати, поред тога што имају велики утицај на структуру и понашање друштва (група и појединаца), експланаторни потенцијал политичке културе се најбоље може илустровати не кроз покушај објашњења зашто је опција А надјачала опцију Б, већ зашто су опције А и Б разматране док су друге опције игнорисане.[14] Такав аналитички приступ, „логика адекватности", представља супротност „логици консеквенци-

10) Swidler, A. „What Anchors Cultural Practices?", у Schatzki, T. R., Knorr-Cetina, K., Savigny, E. von (ур.) *The Practice Turn in Contemporary Theory.* Routledge, London, 2001, стр. 74-75.

11) Barnes, B. „Practice as Collective Action", у Schatzki, T. R., Knorr-Cetina, K., Savigny, E. von (ур.) *The Practice Turn in Contemporary Theory,* Routledge, London, 2001, стр. 24.

12) Almond, G., Verba, S. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Princteon, 1963, стр. 13.

13) Види Матић, М. *Српска политичка традиција,* Институт за политичке студије, Београд, 1998.; Вукчевић, Д. „Спољна и безбедносна политика ЕУ у светлу социјалног конструктивизма.", *Српска политичка мисао*, 28(2), 2010, стр. 197-215.; и Inglehart, R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies,,* Princeton University Press, Princeton, 1997.

14) Elkins, D. J., Simeon, R. „A Cause in Search of its Effect, or What does Political Culture Explain", *Comparative Politics,* 11(2), 1979, стр. 142.

ја“ карактеристичној за позитивизам рационалног избора.[15] На тој линији, Колин Грej и Кен Бут (Colin Gray и Ken Booth) сугеришу како култура не обезбеђује ригидне детерминанте већ добро поентиране тенденције, она резултује супсистентним и холистичким „контекстом“ у оквиру кога актери (као производ и произвођачи властите културе) конституишу и дају значење најразличитијим материјалним факторима.[16]

Апострофирајмо и, за овај рад изузетно релевантну, биполарну формулацију културног утицаја Ен Свидлер (Ann Swidler) који се може разматрати као питање: (1) еквилибријума социјалног континуитета- интегрисаности културе и акција, виђења вредности кроз организоване, конзистентне и стабилизоване шаблоне деловања, где се култура и структуралне околности мутуално оснажују, те је поприлично тешко реализовати њену диференцијацију од самог активитета; и (2) динамике социјалног дисконтинуитета- времена социјалних турбуленција када се култура не манифестује као усмеравајући фактор устројен од хомогених вредности и уверења, већ као фрагментирани ентитет компонован од компететивно разноликих путања могућег деловања.[17] Стање друштвених превирања, наизглед обележено конгломератом културних циљева, представља полигон за сукобљавање различитих идеологија, у смислу артикулисаних, експлицитних и високо организованих значењских система.[18] Могуће разрешење такве констелације није нужно стварање потпуно нове културе, већ и преудешавање, преустројавање или прилагођавање дискурса новој пракси (што се може окарактеристи као најчешћа ситуација).[19] На крају, рецимо да норме можемо одредити као етаблирана уверења о постојању и понашању одређених актера у специфичном окружењу: оне описују (конституишу) идентитете или прописују (регулушу) одређени начин понашања,[20] док се (друштвени) идентитет реферира на сепарацију „сопства“ (нас) у односу на „другост“ (њих), на норме, вредности,

15) . Barnett, M. N., Finnemore, M. „The Politics, Power and Pathologies of International Organizations“, *International Organization,* 53(4), 1999, стр. 699-732.

16) Gray, C. S. *Nuclear Strategy and National Style*. Hamilton Press, Lanham, 1986, стр. 35-39. и Booth, K. „The Concept of Strategic Culture Affirmed“, у Jacobsen, C. G. (ур.) *Strategic Power USA/USSR*, Macmillan Press, London, 1990, стр. 121-130.

17) Swidler, A. „Culture in Action: Symbols and Strategies“, op. cit., стр. 278-279.

18) Ibidem, стр. 278.

19) Ibidem, стр. 279.

20) Jepperson, R. L., Wendt, A., Katzenstein, P. J. „Norms, Identity and Culture in National Security“, у Katzenstein, P. J. (ур.): *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Columbia University Press, New York, 1996, стр. 54.

уверења, ставове и улоге које се користе као граница између „унутар-групног“ и „ван-групног“ социјалног ареала.[21] Стратешки ставови и одлуке се традиоционално тичу (политичке) употребе војне моћи од стране владајуће структуре зарад задовољења њених интереса.[22]

Алистер Џонстон (Alastair Johnston) је разумевање теоретског развоја и критичке опсервације комплексног поља стратешке културе реализовао преко трипартитне шеме „генерацијске“ диференцијације у приступима њеној концептуализацији.[23] У том смислу, за иницијално одређење стратешке културе, као дела политичке културе, може се рећи да је гравитирало ка детерминистичкој позицији у дефинисању утицаја културних фактора на државну политику националне безбедности. Хипотетичко исходиште је било да утицај културе на стратешке ставове и одлуке експланаторно надмашује парадигму рационалних актера и модела заснованих на теорији игара у сфери политичког понашања карактеристичног за безбедносне активности.[24] У том смислу, тражио се простор за „хуманизовану“ стратегију, ону која ће пре бити сагледавана преко контекстуалних, а не универзалних (ахисторичних), одредница, то јест ону која ће бити изражена преко (аутентичности и специфичности) оригиналних националних обележја (стилова) у приступу безбедности. Носећи моменат за оваква разматрања, која можемо лоцирати у 70-те године прошлог века, манифестован је претпоставком да ће тадашњи СССР одговорити на узајамно затрашивање начелом пресликавања вредносних клишеа САД, што је пренебрегавало чињеницу да је СССР имао потпуно другачији историјски, културни и политички развој, те да није делио многе идеје које су представљале тежиште америчког схватања светског поретка.

По Џеку Снајдеру (Jack Snyder), родоначелнику савременог схватања стратешке културе, она представља „збир идеја, условљених емоционалних реакција и образаца понашања, које чланови националне стратешке заједнице стичу и међусобно деле преко

21) Rousseau, D. L. *Identifying Threats and Threatening Identities: The Social Construction of Realism and Liberalism*, Stanford University Press, Stanford, 2006, стр. 12.

22) Garnett, J. „Strategic Studies and its Assumptions“, у Baylis, J. et al (ур.): *Contemporary Strategy: Theories and Policies*, Holmes and Meier Publishers, New York, 1975, стр. 3.

23) Johnston, A. I. „Thinking about Strategic Culture“, *International Security,* 19(4), 1995, стр. 36.

24) Johnston, A. I. *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton University Press, Princeton, 1995, стр. 5-15.

инструкција или имитације, а у поводу нуклеарне стратегије".[25] Таква концептуална коњункција је сугерисала генерализацију да државе (или у најмању руку њихово вођство у сфери безбедности) имају право на аутентичност у перцепцији, евалуацији и реаговању на одређене међународно профилисане безбедносне ситуације. Свака политика тога ранга заправо дефинише национални модус ратовања као део националног етоса или политичке културе и превазилази рационалне интересне рачунице утемељене делимично или сасвим на материјалним факторима. Истовремено, Снајдер је стратешку културу свео на националну стратешку заједницу, на елите у процесу доношења одлука, и уочио методолошку слабост концепта преко лимита наметнутих арбитрарном (субјективном) селекцијом варијабли које утичу на државну политику.[26] У истом маниру, Колин Грej стратешку културу спецификује као подручје које се односи на облике мишљења и активности у односу на силу, засновану на перцепцији националног историјског искуства у смислу одговорног понашања у националним оквирима.[27]

Несумњиви допринос овога круга теоретичара јесте тај што је успео да, проучавањем релевантности, статуса и природе ендогених националних специфичности у сфери стратешких одлука, обезбеди аналитички кредибилитет стратешко-културног приступа безбедности и направи сигнификантан теоретски отклон од универзалности и супрематије диктата технолошке логике нуклеарне ере. По Џонстону, критика овог приступа почива на погрешно одређеном односу између стратешке културе и понашања, на чињеници да се стратешка култура и њена употреба третирају као независна варијабла која обухвата и шаблоне понашања.[28] Наиме, по њему, културне матрице и матрице понашања нису идентичне, а култура утиче на понашање само до оне мере до које ограничава број доступних опција и профилише процес учења припадника одређене културе у интеракцији са специфичним окружењем.[29] Потенцирање понашања као одређујуће компоненте стратешке културе подразумевало је да стратешко мишљење стално води ка једном

25) Synder, J. L. *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations,* Rand Corporation R-2154-AF, Santa Monica, 1977, стр. 8.

26) Ibidem, стр. 16.

27) Gray, C. S. „National Style in Strategy: The American Example", *International Security,* 6(2), 1981, стр. 35.

28) Johnston, A. I. „Thinking about Strategic Culture", op. cit., стр. 37.

29) Ibidem, стр. 45.

социјално петрификованом типу понашања.[30] Прва генерација теоретичара је тежила ка томе да идентификује једну или више културних трајекторија, које су ослобођене временске димензије и подигнуте на ниво мета-константи. Са једне стране, улога стратешке културе је је постављен тако да ригидно детерминистички утиче на стратешко понашање државе in toto.[31] Са друге стране, стратешка култура инкорпорира преширок спектар, потенцијално компететивних, варијабли у реализацији властите аутентичности и постојаности, без имало простора за тестирање модела који нису утемељени на аналитичким премисама стратешке културе. На тој линији, Давид Џонс (David Jones) у своме истраживању совјетске стратешке културе претпоставља три нивоа улазних елемената (варијабли) релевантних за државну стратешку културу (од којих би сваки могао да фигурира као довољно објашњење per se): (1) ниво макро-окружења обједињује географију, етно-културне и историјске карактеристике; (2) друштвени ниво обједињује друштвено-економску и политичку структуру друштва; и (3) микро ниво који обједињује војне институције и природу цивилно војних односа.[32] Таква истраживачка поставка, истраживање у смеру препознавања једном за свагда датих „онтолошких", персистентних и јединствених атрибута стратешке културе неке државе, занемаривао како егзистенцију хетерогених елемената модерних друштава (стратешке одлуке често рефлектују амалгам различитих културних традиција), тако и заједничке психолошке варијабле људских друштава (стратешке одлуке често представљају резултат унисоних социалпсихолошких механизама).

Критичке опсервације Џонстона инкорпориране су у његовој концепцији стратешке културе схваћене попут интегрисаног система симбола (нпр. аргументационе структуре, језици, аналогије, метафоре) који делује у смеру установљења прожимајућих и дуготрајних преференција преко формулисања концепата о улози и ефикасности војне снаге у међудржавним политичким релацијама.[33] Ово значи да унутар политичких избора и стратешких преференција постоји читав низ објашњења и веза између њих, те да позиција стратешке културе као одређеног система сугерише огра-

30) Ibidem, стр. 37.

31) Ibidem, стр. 33, 37.

32) Jones, D. R. „Soviet Strategic Culture", у Jacobsen, C. G. (ур.) *Strategic Power: USA/USSR*. Macmillan Press Ltd, London, 1990, стр. 35.

33) Johnston, A. I. „Thinking about Strategic Culture," op. cit., стр. 46.

ниченост ширим политичким и друштвеним системом. Становиште које стратешку културу профилише као идеациони миље који ограничава избор одређеног типа понашања подразумева могућност предвиђања на њему произашлог националног стратешког оптирања.[34] Постојање одређених идеја по себи није довољно да разјасни развој одређеног политичког окружења, оне, наравно, морају бити формулисане, аплициране и подржаване у дужем временском периоду од стране одређених политичких актера. Овакав приступ недвосмислено диференцира стратешку културу као независну варијаблу у односу на понашање које третира као зависну варијаблу.

Одговарајући на критике усмерене ка схватањима која карактеришу прву генерацију, Грej промовише ново схватање по коме стратешка култура представља контекст који окружује и даје смисао стратешком понашању.[35] Стратешку културу одређује као трајне (али не непроменљиве) друштвено пренете идеје, ставове, традиције, обрасце мишљења и префериране методе делања, који су то мање или више карактеристични за неку партикуларну географски одређену безбедносну заједницу са јединственим историјским искуством.[36] Простор стратешке културе обухвата и оно што се налази споља и оно што је лоцирано унутар нас, јер ми, наше институције и наше понашање представљамо (формирамо) контекст.[37] In nuce, с обзиром на чињеницу да је стратешка култура продукт индивидуа које су нужно културолошки профилисане, не постоји ништа унутар стратешког подручја што се може позиционирати ван подручја културе. Ерго, незаобилазна културна димензија посредника, организација, процедура и употребе оружја нужно утиче на понашање стратешке заједнице. За разлику од Џонстона, Грej одбацује концептуални статус стратешке културе као једне издвојене, у маси супростављених експликација, стратешке селекције: објашњење понашања није могућа ван стратешке културе. Овакво ситуирање стратешке културе чини да је Грej третира и као зависну и као независну варијаблу. Рецимо на крају да је Грej пребацио како себи тако и целој научној заједници за хипертрофирану

34) Johnston, A. I. *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, op. cit., стр. 36.

35) Gray, C. S. „Strategic Culture as Context: The First Generation of Theory Strikes Back“, *Review of International Studies*, 25(1), 1999, стр. 50.

36) Ibidem, стр. 51.

37) Ibidem, стр. 53.

концептуализацију стратешке културе, која је читаву дебату довела до нивоа апсурда. Питање дефинисања стратешке културе преко расправљања о инклузији и идеационих елемената и феномена понашања треба заменити „здраворазумском“ применом културалистичког приступа у схватању националних стратешких избора.[38)]

Најинтригантнија недоумица карактеристична за детерминистички приступ стратешкој култури је, дакле, валидност успостављања недвосмислене узрочно-последичне копче између ставова и резултантног понашања. Наиме, детерминистичка и „екстерна“ позиција стратешке културе је подразумевала генерисање јасно профилисаног, монолитног, аутономног и незаобилазног каузалног утицаја на понашање свих потенцијалних актера.[39)] Проблем настаје у непрепознавању потенцијалне дискрепанције на нивоу релације стратешке културе и понашања, у идеји да се стратешком културом може манипулисати зарад успостављања стратешких избора који интензификују или стављају у први план одређене партикуларне интересе. Дакле, док је први круг теоретичара третирао стратешку културу кроз призму објашњења државних разлога и начина вођења рата, друга генерација је полазила од претпоставке да стратешка култура а приори служи инструментализованим циљевима одређеног интересног корпуса. Ако овакву поставку заоштримо до краја, могло би се рећи да стратешка култура може бити позиционирана као „искупљујући“ мит за односне политичке елите (удружене са панданом из војно-индустријског комплекса) у смеру културолошког позиционирања активности проистеклих на партикуларним интересним рачуницама, глобалним капиталистичким процесима и историјским искуством суи генерис.

Томе компатабилно, стратешка култура се одређује као простор за манипулисање, за стварање оправдања ангажмана хегемонистичке државе. Такође, она може бити искоришћена и за оправдање утицаја војно-индустријског комплекса у међународном систему супериорној држави и за дириговање друштвом преко класно базираног утицаја. Таква констелација отвара простор елити да генерише специфичан културни простор, где се помоћу пропагандних активности интереси милитаристичких кругова идентификују као вредности друштва.[40)] По Бредлију Клајну (Bradley S. Klein), да

38) Gray, C. S. *Out of the Wilderness: Prime Time for Strategic Culture*, op. cit, стр. 1-13.

39) Johnston, A. I. „Thinking about Strategic Culture”, op. cit., стр. 38.

40) Poore, S. „Strategic culture”, у Glenn, J., Howlett, D., Poore, S. (ур.) *Neorealism versus Strategic Culture,* Ashgate Publishing Company, Burlington, 2004, стр. 55-57.

би се лоцирала стратешка култура потребно је познавање инфраструктуре технолошког и војног сектора државе: стратешка култура није ништа друго до проучавање културне хегемоније државне репресије.[41] На тој линији, Клајн хладноратовску доктрину застрашивања, због комбиновања две супростављене стратешке форме: декларативне и оперативне, одређује као максимално погодну за САД. Декларативна стратегија, утемељена на одбрани, реталијацији и застрашивању, је инструментализована од стране елита за културно покривање (такорећи грамшијевске провенијенције)[42] оперативне стратегије, утемељене на агресивној спољној политици са офанзивно постављеним војним снагама.[43]

Претходно речено намеће недоумицу да ли је политичка или војна елита изнад условљености профилисаних стратешком културом или је социјализована унутар инструментализованих митолошких конструкција. Тако се Снајдер у новом сагледавању свога исходишног рада залаже за уже („консеквенцијско“) одређење стратешке културе, која је вредна пропитивања само онда када се сва друга објашњења пробају и покажу као нетачна.[44] Стратешка култура, третман стратегије манифестован преко аутентичних образовних „алгоритма“, институција и специфичног статуса силе, постаје релевантна тек пошто се развије из антецедентних околности материјалних интереса одређених социјалних снага попут политичких елита. У том смислу, по Снајдеру, империјализам је представљен као продукт коалиције малог броја (нелибералних) економских и политичких интересних група које су гравитирале ка географској експанзији и које су биле способне да освоје власт и реализују „политичку картелизацију“ (случајеви Немачке и Јапана у контексту 2. светског рата).[45] Те елите су продуковале „мит о империји“, скуп ставова, идеја, симбола, обичаја и представа стратешке културе, који је прерастао првобитну интересну заснованост и метаморфозирао у културни идеал. Дошло је до повратног ефекта:

41) Klein, B. „Hegemony and Strategic Culture: American Power Projection and Alliance Defense Politics“, *Review of International Studies*, 14(2), 1988, стр. 133-148.

42) Види Stojanović, Đ. *Građansko društvo: istorijski razvoj koncept,* Medijska knjižara Krug, Beograd, 2006, стр. 134-151.

43) Klein, B. „The Textual Strategies of the Military: Or, Have you Read any Good Defense Manuals Lately?“, у Der Derian, J., Shapiro, M. J. (ур.) *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics,* Lexington Books, Lexington, 1989, стр. 97-112.

44) Synder, J. L. *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition ,* Cornell University Press, Ithaca, 1991.

45) Ibidem, стр. 305-322.

„самозаробљене“ елите су интернализовале стратешко-културни садржај које су осмислили и пласирали у јавност као оправдање за интересно оријентисану политичку селекцију.

Стратешка култура се не третира као ексклузивни продукт феномена елита, већ и преко повезаности и стварања у односу према друштву као целини, преко претпоставке транспарентне јавне димензије. У сагласју са тим, Кен Бут (Ken Booth) наглашава да се „стратешка култура реферира на националну традицију, вредности ставове, обрасце понашања, навике, симболе достигнућа и посебне начине прилагођавања и решавања проблема у односу на претње или употребу војне силе.“[46] Такво становиште реакције државе по питању рата и мира примарно детереминише преко историје и политичке културе, док преференције елита имају секундарну позицију. Аналогно томе, Чарлс Купчан (Charles Kupchan) сматра да се стратешка култура састоји од апстрактних концепата попут представа, симбола и ставова који карактеришу целину спецификованог друштва (то јест политике или нације): и масе и елиту у процесу доношења одлука. Стратешка култура обухвата представе путем којих нације, као колективни ентитети, дефинишу своје благостање и напредак, те схватају властиту безбедност.“[47] Ипак, Купчан диференцира стратешку културу од уверења елита. Његова поставка третира уверења елита као рационална, логички конзистентна и базирана на узрочном закључивању, а под утицајем како динамике међународног окружења тако и формативног искуства које подразумева и стратешку културу.[48]

Трећа генерација, која се јавља почетком 90-тих година прошлог века, са једне стране, у своме поимању независних идеационих варијабли постаје симултано строжа и еклектичнија, те, са друге стране, уже усмерена ка пропитивању специфичних стратегијских одлука као зависних варијабли.[49] Не доводећи у питање отклон према реалистичкој теоретској позицији, ова генерација теоретичара, фокусирана на простор где структурално-материјално елаборирање интереса не може да објасни појединачне, „конкретне“ стратешке изборе, у „концептуалну игру“ уводи, између осталог и организациону, војну или глобалну културу као релевантне

46) Booth, K. *Strategy and Ethnocentrism,* Holmes & Meier Publishers Inc, New York, 1979, стр. 121.

47) Kupchan, C. A. *The Vulnerability of Empire*, Cornell University Press, Ithaca, 1994, стр. 22.

48) Ibidem, стр. 491-492.

49) Johnston, A. I. „Thinking about Strategic Culture“, op.cit., стр. 41.

експланаторне инпуте (независне варијабле). Тако за Елизабет Киер (Elizabeth Kier), која полази од претпоставке да војска не мора нужно да преферира офанзивне доктрине, организациона култура утиче на то како војска може да одреагује на ограничења наметнута од стране цивилних доносиоца одлука. По њој, домаћи политички амбијент намеће лимите, војна култура интерпретира те лимите, а организациона култура представља интервенишућу варијаблу између цивилних одлука и војне доктрине.[50] Из тог угла, као аналитички посебно важна се намеће „политичко-војна субкултура".[51] Понашање цивилних лидера и војске, то јест промене у сфери војне доктрине у смеру офанзивне или дефанзивне варијанте, се, насупрот структуралним или функционалним анализама, најбоље могу разумети из културног ракурса.[52] Џефри Легро (Jeffrey Legro) сматра да тамо где су специфични инструмента ратовања доступни и сагласни са превалентном културом ратовања на нивоу државног војног „стратума", та држава гравитира ка поступцима који резултују ескалацијом конфликта, док ако је потенцијална врста ратовања опозитна државној војној култури, онда је вероватноћа сукоба минимализована, чак и код изразито провокативне непријатељске активности.[53] И Лего и Киер апострофирају приступ култури као колективном феномену који се не може редуковати на индивидуални степен, без обзира да ли се ради о војној елити или систему уверења карактеристичном за елите у ширем појму стратешке културе. По Џонстону, овај „круг" теоретичара, поред тога што успева да превазиђе детерминизам прве генерације (не прихватањем понашања као независне варијабле и ставом да је култура нешто што се мења) и што у својим налазима практикује упређивање различитих теоретских експланација, има три недостатка: (1) због тога што у неореализму можемо срести државне преференције у распону од државног опстанка до максимализовања моћи, долази до проблема у формулисању закључака приликом компарације са културним моделом; (2) због тога што је понашање зависна варијабла (а не спољна политика или војна доктрина), пренебрегава се могућност да симболичка стратегија нема никакве каузални утицај на опера-

50) Kier, E. „Culture and Military Doctrine: France Between the Wars", *International Security,* 19(4), 1995, стр. 68.

51) Ibidem, стр. 69.

52) Kier, E. „Culture and French Military Doctrine", у Katzenstein P. (ур.) *The Culture of National Security*, Columbia University Press, New York, 1996, стр. 186.

53) Legro, J. „Military Culture and Inadvertent Escalation in World War II", *International Security*, 18(4), 1994*,* стр. 109-110**.**

тивну стратегију; и (3) због тога што је остављена могућност да доносиоци стратешких одлука у потпуности не репрезентују вредности војне или стратешке културе, проблематизује се и релација између тих вредности и самог понашања.[54)]

На крају треба рећи да све горе изложене, широко постављене, концептуалне поставке имају ограничену аналитичку корисност: зато што на недовољан начин рашчлањују феномен стратешке културе (по питању нормативних, идеационих и бихевиоралних компоненти), оне су мало употребљиве на инструктивном нивоу за емпиријска истраживања стратешке културе, карактеристична за савремену аналитичку коњункцију.[55)] Са тим на уму, овај рад ће користити дефиницију стратешке културе Кристофа Мејера (Christoph Meyer) по којој она обухвата друштвено пренете и са идентитетом повезане (и/или произашле) норме, идеје и обрасце (обичаје, стереотипове или ритуалне матрице) понашања (укључују: циљеве употребе силе, природу принудних средстава, префериране моделе кооперације и ниво домаће или међународне ауторизације), који су заједнички најутицајнијим политичким актерима и друштвеним групама унутар неке политичке заједнице и који утичу на избор и формулисање сета одбрамбених и безбедносних опција (циљева) те исте заједнице.[56)] По њему, оваква поставка има три важне одлике: (1) она се директно реферира на норме; (2) идеје, норме и пракса нису изоловане варијабле, оне се посматрају као интерелациони елементи наратива идентитета специфичне заједнице у односу на спољни свет; и (3) сугерише да стратешка култура, као и национални наративи идентитета, могу бити хетерогени и подложни оспоравању.[57)] У том контексту, Мејер је развио концептуални оквир са четири носеће норме по питању употребе силе, које имају различите вредности у различитим националним поставкама, све норме су скалиране на четири нивоа и крећу се у распону од ниског до високог ангажмана.[58)]

54) Johnston, A. I. „Thinking about Strategic Culture", op.cit., стр. 42-43.

55) Meyer, C. „Convergence towards a European strategic culture? A constructivist framework for explaining changing norms", *European Journal of International Relations,* 11(4), 2005, стр. 529.

56) Meyer, C. *The Quest for a European Strategic Culture: Changing Norms on Security and Defence in the European Union,* Palgrave, Houndmills, 2006, стр. 20 и Meyer, C. „Convergence towards a European strategic culture? A constructivist framework for explaining changing norms", op. cit., стр. 528.

57) Meyer, C. „Convergence towards a European strategic culture? A constructivist framework for explaining changing norms", op. cit., стр. 529.

58) Ibidem, стр. 530.

Прва стратешка норма се тиче циљева употребе силе и њена „узлазна градуација“ обухвата: (1) одбрану властите територије од непосредног напада; (2) одбрану група или држављана у иностранству од безбедносних претњи; (3) промоцију вредности, уверења или идеја у иностранству; и (4) екстра-територијално ширење политичке, економске или културне контроле. Друга стратешка норма се тиче начина употребе силе и њена „узлазна градуација“ обухвата: (1) рективан ангажман, сразмерен ниво жртава; (2) активан ангажман, низак ниво како унутар-групних тако и ван-групних жртава; (3) активан ангажман, низак ниво унутар-групних и висок ниво ван-групних жртава; и (4) агресиван ангажман, несразмеран ниво жртава. Трећа стратешка норма се тиче префериранога модуса кооперације и њена „узлазна градуација“ обухвата: (1) неутралност (немешање); (2) сарадњу на основу закона, споразума и правила; (3) сарадњу на основу избора између префериранихпартнера, и (4) унилатерализам (жеља за самосталним деловањем. Коначно, четврта стратешка норма се тиче интензитета домаће и међународне ауторизације и њена „узлазна градуација“ обухвата: (1) високу домаћу и међународну ауторизацију; (2) високу домаћу и ниску међународну ауторизацију; (3) ниску домаћу и високу међународну ауторизацију; и (4) ниску домаћу и међународну ауторизацију.

2. СТРАТЕШКА КУЛТУРА ЕУ

Синтагма „теоретска немогућност“ је дуго времена била уобичајена квалификација реалистичке аргументације када се радо о европској безбедносно-одбрамбеној кооперацији. Компатибилно са претпоставком о балансу претњи, државе формирају војне савезе само онда када деле заједничку претњу (опасност). У том контексту, пад Берлинског зида 1989. године би водио или ка политички регресивним националистичким опцијама, карактеристичним за европску прошлост, или ка одржању успешне и проверене сарадње под окриљем НАТО-а.[59] Реалистичка интерпретација се сигнификантно променила после 2000. када је сасвим јасно регистровано да безбедносна и одбрамбена политика ЕУ (Европска безбедносна и одбрамбена политика, European Security and Defense

59) Види Mearsheimer, J „Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War”, *International Security,* 15(1), 1990, стр. 5-56.; Waltz, K. „The Emerging Structure of International Politics”, *International Security*, 18(2), 1993, стр. 44-79.; и Gordon, P. „Europe’s Uncommon Foreign Policy”, *International Security*, 11, 1998, стр. 27-74.

Policy, ЕСДП[60]) има далеко бољу будућност од оне која јој је предвиђана. Наиме, реалистичка аргументација је своју концентрисаност на баланс претњи померила на баланс моћи.[61] У складу са таквом поставком, ЕСДП је, као реализација жеље европских држава за стратешком аутономијом, био одговор на униполарну супрематију САД у светској политици и мултиполарност у Европи, где се реактивирала стратешка компетитивност између Немачке, Француске и Велике Британије. Ерго, ЕСДП, са једне стране, после завршетка Хладног рата и повлачења САД из Европе, може служити да би се стратегијом меког балансирања, употребом не-агресивних средстава у опирању светској доминацији САД, интензификовао политички утицај Велике Британије и Француске у НАТО.[62] Са друге стране, ЕСДП се могао одредити као продукт традиционалног ривалства између Немачке и Француске, као покушај јачег везивања Немачке за Европу и, консекевентно, повећање изгледа за мир на целокупном европском континенту.[63]

Насупрот реалистима, конструктивисти сматрају да перманетна еволуција ЕСДП-а, о чему ће касније бити речи, манифестује фрагмент шире расправе о међународном идентитету ЕУ, о томе да ли ће се Европа (само)одредити преко својстава војне, цивилне или нормативне моћи.[64] Другим речима, ЕСДП зависи од комуникативних и симболичких процеса карактеристичних за Европу, то јест од тога како Европљани виде себе и друге. Коначни облик који ће узети европска одбрана зависиће, дакле, од стварања заједничке, стратешке културе ЕУ. Политичка култура ЕУ у свом лаконском и рудиментарном облику се може представити као заједничко схватање по питању регуларности употребе одређених врста ЕСДП-ом профилисаних деловања (осим војних и цивилних капацитета, подразумева и норме, уверења и идеје у односу на средства и циљеве одбрамбене политике). Пол Корниш и Џефри Едвардс (Paul Cornish и Geoffrey Edwards) дефинишу европску стратешку култу-

60) Сви акроними ће бити ћириличне варијанте енглеских оригинала.

61) Види Art, R. „Europe Hedges Its Security Bets", у Paul, T. V., Wirtz, J. J. и Fortman M. (ур.) *Balance of Power: Theory and Practice in the 21st Century*, Stanford University Press, Stanford, 2004, стр. 179-214.; Posen, B. „European Union Security and Defense Policy: Response to Unipolarity?", *Security Studies*, 15(2), 2006, стр. 149-186.; и Jones, S. *The Rise of European Security Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

62) Art, R. „Europe Hedges Its Security Bets", op. cit., стр. 199.

63) Jones, S. *The Rise of European Security Cooperation*, op. cit., стр. 11.

64) Види Anderson, S. иThomas, S. „European Security and Defense Policy Demystified", *Armed Forces & Society,* 33(1), 2006, стр. 24-42.; Manners, I. „Normative Power Reconsidered: Beyond the Crossroads", *Journal of European Public Policy*, 13(2), 2006, стр. 182-199.

ру као институционално поверење и процесе ангажовања и управљања војном силом као делом прихваћеног квантума легитимних и ефикасних политичких инструмената, заједно са општим признавањем ЕУ као међународног актера са војним капацитетима.[65)]

За почетак, није на одмет напоменути како у оваквој поставци егзистира проблем конвергенције између одређених националних културних корпуса по питању ЕУ стратешке културе. Јасно је уочљиво концептуална дисонанца између „атлантиста" и „европиста", „аутономиста" и „кооперативиста", између оних који се залажу за традиционалне модалитете одбране и оних који форсирају перспективу моћи (силе и снаге).[66)] У том смислу, Жолион Ховорт (Jolyon Howorth) користи седам дихотомија да би указала на разлике између националних стратешких култура, то јест држава, у Европи: (1) савезника и неутралних; (2) „атлантиста"-„европеиста"; (3) оних којима је приоритет пројекција моћи и оних којима је приоритет територијална одбрана; (4) оних који потенцирају војску за разлику од оних којима су важнији цивилни инструменти; (5) великих држава и малих држава; (6) произвођача оружаних система и купаца истих; те (7) држава које располажу са нуклеарним арсеналом и држава које немају нуклеарно наоружање.[67)] Међутим, и поред свега може се говорити о заједничким моментима, који су највећом мером проистекли из заједничког учења (о чему ће касније бити више речи) продукованог променом перцепције претње или опасности по европске државе, структуром ЕСДП-а, те светским кризама и западним интервенцијама (а посебно оружаним распадом бивше СФРЈ). Базирајући се на тим „едукативним" елементима, ЕСДП за Француску представља облик аутономије у односу на НАТО (израз супсистенције деголистичке традиције), за Британце потребу да се „посебни односи" са САД допуне са интензивнијим европским идентитетом, а за Немце помак од пасивне меке одбране и безбедносног ослањања на НАТО ка интервенционистичкој стратешкој поставци.

Када говоримо о историји као фактору формулисања стратешке културе ЕУ, онда се мора констатовати да Европа представља

65) Cornish, P. и Edwards, G. „Beyond the EU/NATO Dichotomy: The Beginnings of a European Strategic Culture", *International Affairs,* 77(3), 2001, стр. 587.

66) Види Giegerich, B *European Security and Strategic Culture: National Responses to the EU's Security and Defence Policy,* Nomos, Baden-Baden, 2006.

67) Howorth, J. „The CESDP and the Forging of a European Security Culture", *Politique Europeenne,* 8, 2002, стр. 89.

део света који је можда најинтензивније дефинисан преко историјских премиса и компоненти лоцираних у поприлично дубокој прошлости (неретко сежу чак и до античких времена). Иако та историјско сећање има велику важност, доста је тешко успоставити неку пан-европску историјску зону која би послужила као постамент заједничкој европској стратешкој култури, то јест европска историјска перспектива је обично повезана са историјском „ексклузивношћу" засебних европских држава (идентитета). Ембрионални историјски покушај институционалног регулисања међународне безбедности у Европи представља Вестфалски мир из 1648. године којим су пласирана четири важна принципа: (1) принцип суверенитета националних држава и фундаментално право на самоопредељење; (2) принцип обавезујућих међународних државних уговора; (3) принцип правне једнакости националних држава; и (4) принцип међудржавног немешања у сфери унутрашње политике. За ЕУ несумњиво важно историјско искуство представља и хришћанска традиција држава чланица, до извесне мере покрети какви су Ренесанса и Реформација, те континуитет девастирајућих ратова, који су свакако незаобилазана вредносна подлога за формулисање европске стратешке културе (не само да државе воде ратове, већ и ратови, помало парадоксално, конструишу и оправдавају саме државе).[68] Немогућност реализације стабилног међународног поретка и тежња ка конституисању међународне организације чији би примарни политички фокус био очување светског мира довеле су после 1. светског рата до стварања Лиге народа. Лига народа није успела да испуни циљ зарад кога је основана, што је условило низ сериозних криза и, на крају, довело до новог планетарног сукоба- 2. светског рата. У том смислу, за историјско профилисање ЕУ стратешке културе посебну важност има период од педесет година мира по завршетку 2. светског рата, те проблеми који су настали услед немогућности аутономног ангажмана испровоцираног ратним распадом бивше СФРЈ. Таква карактеризација, у циљу избегавања непотребног упрошћавања, ипак треба инкорпорирати свест о томе да су (ex-империје) Велика Британија и Француска изашле као победнице из 2. светског рата, док су Немачка и Италија биле поражене и потпуно девастиране, те да су неке државе са различитим исходима биле војно ангажоване ван

68) Види Tilly, C. „War Making and State Making as Organized Crime", у Evans, P., Rueschemeyer, D., Skocpol, T. (ур.) *Bringing the State Back In.* Cambridge, Cambridge University Press, 1985, стр. 169-191.

европског континента (Белгија у Конгу, Француска у Индокини и Алжиру, а Велика Британија у сукобу за Фокландска острва). За време трајања Хладног рата са обе стране „гвоздене завесе“, и на страни НАТО-а и на страни Варшавског уговора, садашње чланице ЕУ биле су изложене доминацији супер-сила. Ако томе додамо и процес деколонизације који су подржавале и САД и СССР, онда је сасвим јасно да су европски интереси по питању моћи били редуковани, а тиме и потреба за формулисањем независног стратешког подручја. In summa, за европску историјску димензију (као једну од релевантних компоненти европске стратешке културе) се може рећи да продукује специфичан отклон према употреби силе (осим када се ради о последњем средству). Оваква констелација је лако препознатљива и у стратешком вокабулару ЕУ, где је традиционална терминологија замењена мање ратоборним језиком (нпр. ЕУ не напада, она интервенише).

ЕСДП, дакле, представља компоненту „другог стуба“ ЕУ: Заједничке спољне и безбедносне политике (Common Foreign and Security Policy, ЦФСП). Примарна циљна димензија ЕСДП-а је интензификовање аутентичног спољнополитичког ангажмана ЕУ кроз развој аутономних цивилних и војних потенцијала за међународну предупреду сукоба и деловање на нивоу кризног менаџмента. Правни оквир за реализацију заједничке безбедносне и одбрамбене политике је дат 1991. године Уговором из Мастрихта, који уводи ЦФСП и инкорпорира одредбе о одговорности ЕУ за сва питања која се тичу њене безбедности, "укључујући евентуално формирање заједничке одбрамбене политике, која с временом може водити заједничкој одбрани" (Члан J.4).[69)] Таква регулативна констелација се може одредити као значајни новум, јер су до тада сва важнија питања европске војне безбедности била упућена на НАТО. Ако изузмемо НАТО (основан 1949. године),[70)] треба напо-

69) Види *Treaty on European Union, Title V – Provisions on a Common Foreign and Security Policy, Article J.*

4. [наведено 15. 11. 2009.]. Доступно на адреси: http://www.hri.org/docs/Maastricht92/mt_title5.html

70) Чланице НАТО-а су: Белгија (1949), Британија (1949), Данска (1949), Француска (1949), Холандија (1949), Исланд (1949), Италија (1949), Канада (1949), Луксембург (1949), Норвешка (1949), Португал (1949), САД (1949), Грчка (1952), Турска (1952), Савезна Република Немачка (1955), Шпанија (1982), Чешка (1999), Мађарска (1999), Пољска (1999), Бугарска (2004), Естонија (2004), Летонија (2004), Литванија (2004), Румунија (2004), Словачка (2004), Словенија (2004); Албанија (2009) и Хрватска (2009). Чланице НАТО-а које нису чланице ЕУ су: Аустрија, Финска, Ирска, Кипар, Малта, Шведска.

менути да су европске земље предузимале читав низ неуспешних иницијатива по питању безбедносне и одбрамбене политике од којих издвајам: (1) Бриселски уговор (Уговор о привредној, социјалној и културној сарадњи и колективној самоодбрани, 1948. година) успоставља одбрамбено савезништво између држава потписница (Француска, Велика Британија, Белгија, Холандија и Луксембург); (2) Европска одбрамбена заједница (European Defence Community, ЕДЦ) і Европска политичка заједница (European Political Community, ЕПЦ) су основане 1952. године, главни циљеви ЕДЦ-а су били покушај формирања европске војске под јединственом командом и отварање простора за наоружавање СР Немачке као потребе изазване претњом од СССР-а, док је главни циљ ЕПЦ-а би покушај успостављање федерације европских држава; (3) Западноевропска унија (Western European Union) је основана 1954. године, потписницама Бриселског уговора су се придружиле СР Немачка и Италија, њени носећи задаци су били повезани са пружањем потпуне помоћи у случају напада на Европу, те очување мира и безбедности у Европи. Напокон, исходишна тачка за формулисање актуелног ЕСДП-а представља британско-француски самит одржан у Сен Малоу 1998. године. Самит се завршио представљањем Декларације из Сен Малоа, којом се, између осталог, апострофира да ЕУ мора да развије потенцијале за самостално деловање, подржане од поуздане војне снаге, са јасним и ефикасним системом одлучивања о њеној употреби, те са недвосмисленом спремношћу да се ангажује зарад реаговања на међународне кризе.

Први релевантни потез у смислу стварања европских војних јединца које би деловале ван националних оружаних снага, резултат је француско-немачке иницијативе из 1992. године (састанак одржан у Ла Рошелу) материјализоване у формирању Еврокорпуса (Eurocorps). Еврокорпус се могао ангажовати на три нивоу у УН, НАТО, ЕУ и ОСЦЕ (Организација за европску безбедност и сарадњу, The Organization for Security and Co-operation in Europe, ОСЦЕ) операцијама: (1) на нивоу припреме и реализације хуманитарних мисија; (2) на нивоу успостављања и одржавање мира под окриљем УН или ОСЦЕ; те (3) на нивоу партиципације у оружаним акцијама с циљем заједничке одбране НАТО савезника у складу са чл. 5 Северно-атлантског споразума.[71] Еврокорпус је 1999 године

71) „Потписнице су сагласне да ће се оружани напад на једну или више њих, у Европи или у Северној Америци, сматрати нападом на све њих, па се зато слажу да ће у случају таквог оружаног напада, свака од њих, позивајући се на право појединачне или

преобликован (трансформисан) у Европске снаге за брзо реаговање (European Rapid Response Force, ЕРРФ). Исте године, на самиту у Хелсинкију, Европски савет је као један од главних циљева (Headline Goals) ЕУ прокламовао осигуравање војне снаге од 60 000 хиљада војника у року од 60 дана, најмање оперативне у периоду од једне године, зарад успешне имплементације такозваних „Петерсбершких задатака“ (постављени 1992. године, инкорпорирани у Уговор из Амстердама 1997. године): (1) хуманитарних операција и задатака спашавања; (2) задатака очувања мира; и (3) борбених задатака (оружаних акција) у савладавању криза, укључујући мере за наметање мира.[72)]

У Хелсинкију су на нивоу Европског савета конституисана и три стална органа: (1) Одбор за политику и безбедност (The Political and Security Committee, ПСЦ)- (а) дефинише снагу и модалитет реаговања ЕУ на неку новонасталу кризу, (б) када је конкретна операција стартована обезбеђује политички надзор и стратешке оријентире, те (ц) функционише као координативно-консултативно оруђе за ЕСДП-у, друге ЕУ органе, НАТО и треће државе (ПСЦ чине представници држава-чланица са рангом амбасадора); (2) Војни одбор ЕУ (EU Military Commitee, ЕУМЦ)- (а) даје савете и препоруке ПСЦ-у о војним питањима, (б) одговоран је за одржавање војних односа са државама које нису чланице ЕУ и (ц) усмерава рад ЕУМС-а (Војни одбор ЕУ чине начелници генералштабова држава чланица ЕУ, које заступају војни представници); (3) Главни војни штаб ЕУ (EU Military Staff, ЕУМС)- (а) задужен за праћење и процену безбедносне ситуације, (б) стратешко планирање и (ц) одржавање везе с националним и мултинационалним војним штабовима (чини га око 200 официра).

Констатујмо и постојање Одбора за цивилне аспекте управљања кризама (Committee for Civilian Aspects of Crisis Management,

заједничке самоодбране из члана 51. Повеље Уједињених нација, помоћи потписници или потписницама које су нападнуте, предузимајући одмах, саме и у складу с другим потписницама, кораке који се сматрају потребним, обухватајући употребу оружане силе, како би повратиле и одржале безбедност северно-атлантског подручја. Сваки такав оружани напад и мере предузете као резултат тог напада одмах ће бити пријављени Савету безбедности. Такве мере ће бити обустављене када Савет безбедности предузме мере потребне за поновно формирање и одржавање међународног мира и сигурности.“ Види North Atlantic Treaty Organisation (NATO) website, *The North Atlantic Treaty*, NATO Headquarters, Brussels [наведено 19. 11. 2009.]. Доступно на адреси: http://www.nato.int/docu/basictxt/treaty.htm

72) Vajdenfeld, V., Vesels, V. (ur.): *Evropa od A do Š,* Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2003, стр. 93.

ЦИВЦОМ) і Европске одбрамбене агенције (European Defence Agency, ЕДА), основану 2004 године. ЦИВЦОМ, који представља радну групу са саветодавном улогом, обезбеђује информације, препоруке и савете о цивилним аспектима управљања кризама, те контролише управљање цивилним операцијама (чине га представници држава и службеници Европске комисије и секретаријата Савета ЕУ). Главне функције ЕДА-е су: (1) побољшавање одбрамбених способности ЕУ, са нагласком на будуће кризне ситуације; (2) промовисање сарадње између држава чланица по питању наоружавања (размена информација о постојећим програмима и будућим потребама); (3) интензификовање технолошко-индустријске основе европске одбране; (4) стварање заједничког европског тржишта војне опреме; те (5) унапређење одбрамбених истраживања и нових технологија. По питању даљег напредовања у сфери одбрамбених истраживања и нових технологија, ЕДА је формулисала четири смернице: (1) стварање исправне базе података; (2) развој плана за реализацију истраживачких циљева; (3) развој стратегије за истраживање и развој нових технологија у одбрамбене сврхе на нивоу ЕУ; и (4) договор о финансирању одбрамбених истраживачких пројеката и пројеката за развој нових технологија. На врху ЕДА-е се налази Високи представник за ЕСДП који руководи Управним одбором ЕДА-е, чине га представници свих држава чланица ЕУ, осим Данске, и у њему се одлуке доносе консензусом.

На састанку Европског савета 2003. године у Бриселу усвојена је Европска безбедносна стратегија (European Security Strategy, ЕСС), важан акт који не само да је представљао пројектовање планетарне позиције ЕУ, већ и анализу и идентификовање безбедносних претњи и примарних стратешких циљева који се желе остварити, те скуп инструкција државама чланицама у смеру што ефикаснијег спровођења европске безбедносне политике.[73] Као што је већ речено, у њему експлицитно стоји да ЕУ треба развијати стратешку културу која „потстиче ране, жустре и, када је то потребно, жестоке интервенције.“[74] Као носеће моменте ЕСС-а можемо да одредимо: (1) апострофирање да ЕУ треба увећавати своју улогу у међународним односима; (2) означавање као главних претњи ЕУ (а) тероризма, (б) пролиферације оружја за масовно уништење, (ц) регионалних конфликта, (д) слабих („клонулих или

73) Solana, J. *A Secure Europe in a Better World: European Security Strategy,* The European Union Institute for Security Studies, Paris, 2003.

74) Ibidem, стр. 17.

колабиралих“) држава и (е) организованог криминала; (3) означавање као главних изазова ЕУ (а) сукобе, (б) сиромаштво, (ц) глад, (д) болести, (е) надметање за природне ресурсе, (ф) глобално загревање и (г) енергетску зависност; (4) наглашавање да европска безбедност прво мора бити повећана преко стабилизовања проблема у властитом окружењу, а онда проширењем кооперативности и безбедности на исток и југ (долази до дистинкције између три безбедносна „круга“: ЕУ, као безбедносне заједнице са јако малим шансама за оружани сукоб, ближег окружења као интегралног сегмента европске безбедносне архитектуре и остатка света); (5) артикулисање начела ефективног мултилатеризма као елаборирање међународних проблема преко заједничког ангажмана међународне заједнице, институција и права; (6) указивање на то да ЕУ реаговање на специфичне безбедносне проблеме и претње треба бити превентивно и кроз пружање помоћи за њихово санирање, те да треба осим војних капацитета ангажовати и цивилне ресурсе (подразумева, дакле, дипломатске активности, трговинско-економске мере, развојну кооперацију и хуманитарну помоћ); и (7) профилисање сарадње са САД и НАТО као неопходне, али засноване на делотворнијем и избалансиранијем партнерству. Формални оквир за сарадњу између ЕУ и НАТО је реализован 2003. (после шестогодишњег преговарања) и познат је као Берлин-плус аранжман. Овај документ обухвата регулисање следећих подручја: (1) коришћење НАТО војних потенцијала у операцијама под вођством ЕУ; (2) омогућавање приступа ЕУ оперативном планирању НАТО-а; (3) ангажман Врховне команде савезничких снага у Европи (Supreme Headquarters Allied Powers Europe, СХАПЕ) за потребе операција под лидерством ЕУ; и (4) адаптација система планирања одбране НАТО, на начин да НАТО снаге буду на располагању и за оперативне потребе под руководством ЕУ.

Главни циљеви до 2010. године (плус Концепт борбених група, Battlegroup concept) су усвојени 2004. и предвиђају да државе чланице до предвиђеног рока организују 13 борбених група. Међутим, до сада је већ организовано 18 таквих формација, тако да је циљ достигнут и премашен. Борбене групе представљају војне јединице спремне да се ангажују у решавању међународних криза у најкраћем могућем року. Једна борбена група располаже са 1500 војника, те адекватном логистичком, ваздушном и поморском подршком. Борбене групе су способне за реализацију самосталних операција или за улогу претходнице ширих војних захвата и треба

да буду оперативно способне у року од 10 дана после одговарајуће одлуке ЕУ. Пет борбених група су састављене од припадника једне нације, осталих тринаест су састављене од припадника од две до четири државе, укључујући две државе које нису чланице ЕУ: Норвешке и Турске. На овај или онај начин, све неутралне државе чланице ЕУ су прихватиле ангажман у борбеним групама, док једна од њих (Шведска) има како своју властиту групу тако и предводи Нордијску борбену групу. На овоме пољу нису ангажоване само Данска и Малта. Суштински посматрано, борбене групе су у функцији остваривања „Петерсбершких задатака" и ЕСС-а у дефинисаном распону од пружања хуманитарне помоћи и одржавања мира, до војног ангажмана високог интензитета у било ком делу света.

Када је у фокусу реализација „Петерсбершких задатака" изузетно важно место имају и аутентичне безбедносне операције и различите мисије ЕУ од којих издвајамо: (1) војна операција Конкордија- стабилизација ситуације у Македонији, прва војна операција ЕУ, март-децембар 2003. године, 350 војника; (2) војна операција Артемис- ангажман у Демократској републици Конго, прва војна операција ван подручја Европе, стабилизација безбедносне ситуације и побољшање хуманитарног стања, јун-септембар 2003. године, 1800 војника; (3) војна операција Алтеа - смена СФОР-а са ЕУФОР-ом у Босни и Херцеговини, обезбеђење поштовања Дејтонско-париског мировног споразума, до сада најобимнија војна операција ЕУ, 2004. година-до данас, стартовано са 7000 војника, а сада их има 2200; (4) полицијска мисија у Босни и Херцеговини- настоји успоставити професионалну и мултиетничку полицијску службу која функционише саобразно европским и међународним стандардима, јануар 2002.-мандат истиче децембра 2009. године, стартована са 540 међународних службеника, а њихов број сада износи 175; (5) полицијска мисија Проксима 1. и Проксима 2.- наслеђује мисију Конкордија у Македонији, главни циљеви су учвршћивање права и поретка и спровођење реформе Министарства унутрашњи послова Македоније, Проксима И је трајала од децембра 2003 до децембра 2004. године, а Проксима 2. од децембра 2004. до децембра 2005. године, Проксима 1. је реализована са 186 полицајаца, а Проксима 2. са 169 међународних службеника; (6) полицијска мисија у Авганистану- подржавање процеса реформи у правцу ефикасне и поуздане полицијске службе, која ради у складу са међународним стандардима, у оквиру владавине права

и поштовање људских права, 2007. година-до данас, стартована са 400 међународних службеника, а њихов број сада износи 225; (7) мисија ЕУ за реализацију владавине права на Косову (ЕУЛЕКС Косово)- помоћ косовским институцијама, правосудним органима и агенцијама у спровођењу закона и развоју независног мултиетничког судског система и мултиетничке полиције и царинске службе, слободне од политичког мешања и базиране на поштовању међународних стандарда и најбоље европске праксе, операционална фаза почела децембра 2008. године, до сада ангажовано 1650 међународних службеника и 1000 домаћих службеника, а планира се ангажовање 1900 међународних службеника и 1100 домаћих службеника итд.[75)]

Да би се што боље елаборирала стратешка култура ЕУ, потребно је одредити и неке релевантне појмове који се могу третирати као ваљано концептуално оруђе у смислу схватања високе комплексности релације национална стратешка култура држава чланица-стратешка култура ЕУ. Пре свега, треба одредити појам европеизације и дефинисати његову специфичност у односу на друге сличне термине који су у оптицају. Ерго, европеизација се најшире може одреди као скуп унутрашњих (домаћих) трансформација узрокованих европском интеграцијом. Прецизније, концепт европеизације представља процес конструкције, дифузије и институционализације формалних и неформалних правила, процедура, управљачких парадигми, стилова, начина чињења и приступа stvarima, те заједничких уверења и норми, који се прво одређују и учвршћују на ЕУ нивоу доношења одлука, а затим постају део логике домаћих дискурса (на националном или суб-националном нивоу), идентитета, политичких структура и јавне политике.[76)] Ради се, дакле, о двосмерном процесу са: (1) димензијом одозго-надоле, где се утиче на националне политичке системе услед партиципације у ЕУ; и (2) димензијом одоздо-нагоре, где државе чланице ЕУ обликују политичке резултате и институције на европском нивоу. Европеизацију треба диференцирати од конвергенције, хармонизације или интеграције.[77)] Наиме: (1) конвергенција може бити по-

75) О свим операцијама ЕУ види шире у: Grevi, G., Helly, D., Keohane, D. (yp.) *European Security and Defence Policy: the first ten years (1999-2009)*, The European Union Institute for Security Studies, Paris, 2009, стр. 159-403.

76) Radaelli, C. „Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change", *European Integration Online Papers*, 4(8), 2000 [наведено 18. 11. 2009.], стр. 4. Доступно на адреси: http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008a.htm.

77) Ibidem, стр. 5.

следица европске интеграције, али она није идентична са европеизацијом, јер постоји јасна дистинкција између процеса и његових консеквенци; (2) мада европске директиве циљају на то да хармонизују и мада европеизација може повећати заједничке капацитете за решавање проблема, остаје доста простора за продужавање различитих националних решења по одређеним питањима; те (3) постоји уочљива дистинкција између онтолошког нивоа европске интеграције, у смислу теоретске усредсређености на јачање државе, њено слабљење или вишеслојни модел управљања, и пост-онтолошког нивоа европеизације заокупљеног улогом унутрашњих (аутохтоних) институција у процесу прилагођавања Европи.[78)]

Као друго, због тога што су истраживања повезана за стратешком културом ефикаснија по питању одређивања ширих политичких дирекција (него конкретног понашања), значајан аналитички инструмент се може лоцирати у концептуалним одредницама теорије (националних) улога. Улоге можемо да схватимо као колективно дефинисане државне матрице понашања реализоване преко појединаца. По Валери Хадсон (Valerie Hudson) концепције улога представљају „визију националне улоге у светским пословима која кореспондира са дубоким, културним уверењима о нацији.“[79)] Носећа идеја је да релативно стабилни сет норми и вредности, које садржински одређују стратешку културу, у идентичној ситуацији условљавају разлике у понашању (операционализује се однос између културе и понашања). Улоге, дакле, генеришу одређену врсту предиспонираности за специфичну врсту понашања, које је утемељено на националном идентитету и култури, оне трансформишу аксиоматска национална уверења у одређену форму понашања, а да се при том не ради о узрочном односу већ о дефинисању параметара за могуће ангажмане. Државе могу симултано имати више конфликтних или неконфликтних улога, а да се не наруши њена носећа, „обједињујућа“ улога.[80)] Наравно, на улоге утичу и спољни захтеви и очекивања других актера у међународном систему, то јест и европски интегративни процес per se.

У односу на концепт европеизације, безбедносна и одбрамбена политика ЕУ је, по својој природи, више резултат кооператив-

78) Ibidem, стр. 6.

79) Hudson, V. „Culture and Foreign Policy: Developing a Research Agenda”, у Hudson, V. (ур.) *Culture and Foreign Policy*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1997, стр. 13.

80) Aggestam, L. „A Common Foreign and Security Policy: Role Conceptions and the Politics of Identity in the EU”, у Aggestam, L., Hyde-Price, A. (ур.) *New Perspectives on Security and Identity in Europe*. Macmillan Press Ltd, London, 2000, стр. 96.

них међудржавних аспеката ЕУ него њене интегративне димензије. Проблемско језгро ЕСДП-а јесте зона државног суверенитета, која је традиционално схваћена као неповољна за било какав други контекст до онога произашлог на међудржавној (међувладиној) сарадњи. Поред тога, ЕСДП је подређен логици потпуно различитој од оне која се користи за економске пројекте ЕУ. Наиме, да би био успешан, кризни менаџмент захтева брзо, постојано, одрживо и ефикасно доношење одлука у смеру решавања одређених проблема. Може се, дакле рећи да успешно решавање проблема зависи од норми које регулишу природу кооперације у подручју ЕСДП-а. Те норме се могу идентификовати као: (1) уобичајена комуникација и редовне консултације; (2) дискусије базиране на поверењу (државе не могу да користе информације за деградирање држава које учествују на састанцима); (3) одлуке се доносе консензусом (свака држава може да блокира расправу са јако мало или без оправдања); и (4) прихватање посебних интереса појединих држава у оквиру неке дебате.[81)] Суштински посматрано, проблем настаје онда када се јави притисак за националном адаптацијом у складу са ЕУ политиком, који потиче од веће или мање неадекватности на релацији националне-ЕУ институције, то јест национална-ЕУ политика. Овим се може обухватити и димензија идеационе неусклађености између националних префернција и ЕУ нормирања употребе оружане силе. И мада је одређени облик неусклађености нужан услов за промене на националном нивоу, он, сам по себи, није довољан. Промене изазване неусклађеношћу се могу реализовати под условом да постоји и одређена „конструктивистичка" подршка од стране: (1) „пропагатора" норми (нпр. епистемолошка заједница), користе се морална аргументација и стратешке конструкције зарад убеђивања актера да редефинишу своје интересе и идентитете („увлачећи" их у процес друштвеног учења); те (2) чињенице да што је политичка култура више окренута ка консензуалном доношењу одлука, то су мање шансе за институционалну опструкцију и неравномерну дистрибуцију потенцијалних бенефиција, који би могли стајати на путу промена.[82)]

Динамика трансфомисања стратешке културе је, са једне стране, врло спора, због тога што је утемељена на нормама, вредно-

81) Smith, M. E. „Conforming to Europe: The Domestic Impact of EU Foreign Policy Co-Operation", *Journal of European Public Policy,* 7(4), 2000, стр. 615-617.

82) Borzel, T., Risse, T. „Conceptualizing the Domestic Impact of Europe", у Featherstone, K., Radaelli, C. (ур.) *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Oxford, 2003, стр. 67-68.

стима, представама и апстрактним симболима. Нефлексибилна и „догматска", а довољно континуирана или полу-трајна, генерална природа стратешке културе је чини доста стабилном, али и поприлично „херметичном" по питању промена и прилагођавања, како је уосталом горе и показано. Тако Кери Лонгхарст (Kerry Longhurst) држи да стратешка култура, иако није потпуно статична и перманентна, може да настави да траје неограничена временом у коме је настала, она је обликована у неком специфичном формативном периоду и може да се промени, коренито или делимично, у кризним моментима колективног искуства.[83] Другим речима, стратешка култура може да се „фино подешава" све док су витални национални интереси неугрожени и док су темељне вредности стабилне (непромењене). Са друге стране, промене се могу десити и под утицајем ванредног сплета околности, које метаморфозу стратешке културе убрзавају, па је чак могу довести и до радикалног заокрета. На стратешку културу могу „трусно" деловати изненадни „спољни шокови" као катализатор за нову евалуацију својстава безбедносног окружења. Такве „трауме" утичу на безбедносну политику на сасвим нов начин и резултују „стратешко-културним дилемама" по питању селектовања најадекватнијег одговора на новонасталу ситуацију.[84] Осим тога, безбедносна констелација тога типа често бива и „иницијална капсла" транформације и за остале стратешке културе како на регионалном тако и на глобалном нивоу. Као најважније факторе који могу условити промену стратешке културе можемо идентификовати: (1) промене у геополитичкој структури; (2) грешке у формулисању стратегије или њена анахроност и, са тим повезане, технолошке револуције у војној индустрији; (4) природу војно-цивилних односа, политичке културе и специфичних идеологија; (5) тензије на унутрашњем државном плану (са потенцијалном кулминацијом у грађанском рату) и (6) екстерна међународна дешавања довољне снаге да ставе на пробу или ван снаге постојећа уверења и дотадашње „историјске лекције". Промене могу бити повезане са екстремним психолошким напрезањима и могу захтевати процес ресоцијализације у коме учествују различите групе (настојећи да постигну компромис по питању новог смера дате политичке културе).[85] Рецимо на крају да је стратешка култура ЕУ

83) Longhurst, K. *Germany and the Use of Force: The Evolution of German Security Policy 1989–2003*, Manchester University Press, Manchester, 2004, стр. 17.

84) Види Lantis, J. S. *Strategic Dilemmas and the Evolution of German Foreign Policy Since Unification*. Praeger, Westport, 2002.

85) Duffield, J. „World Power Forsaken: Political Culture, International Institutions, and German Security Policy", Stanford University Press, Stanford, 1998, стр. 14.

„упућена“ на три механизма учења, која можда неће резултовати са коренитом трансформацијом националних безбедносних наратива и одбрамбених идентитета у „фуриозном темпу“, али ће свакако, на дужи временски рок, учинити да постану за нијансу „мање концентровани“ и мање затворени за нове „опције“ у једном сукцесивном процесу мењања: (1) први механизам се тиче учења кроз промену перцепције претњи; (2) други механизам се односи на чињеницу да међународне институције делују на норме националних представника кроз процес социјалног утицаја; и трећи механизам се односи на медијски посредовано учење о кризама.[86)]

ЗАКЉУЧАК

Може се, дакле, рећи да се по питању приступа оружаној сили, ЕУ дистанцира од реалистичког приступа (који, маргинализујући остале изворе моћи, ипак у први план ставља војну силу) у следећим елементима: (1) за ЕУ, насупрот примату војне силе, у оптицају је читав спектар различитих извора моћи (економска моћ, „мека“, „грађанска“, „етичка“ или „нормативна“ моћ, употреба мање претећих, полицијских, видова силе, комбинација, са адекватном размером, различитих форми моћи у зависности од специфичности односних случајева итд.); (2) ЕУ констатује и прихвата како лимитираност војне силе у процесу разрешавања сложених безбедносних проблема, тако и могућност да војне операције овог или оног ранга могу постати препрека у решавању самих безбедносних задатака; (3) поред тога што данас ЕУ војни домен третира као (последње) средство у одређењу својих начела и вредности, у „игри“ је и активни ангажман у смисли ширег пројекта европске интеграције преко: (а) институционалних реформи (ЕСДП), (б) алокације ресурса (различити „Headline Goals“), (ц) заједничког стратешког плана (ЕСС) и (д) следствених политичких иницијатива (нпр. Европска политика суседства, European Neighborhood Policy- мере и инструменти европске политике сарадње са суседним државама).[87)] Поред тога, ЕУ, са својим посебним географским положајем

86) Meyer, C. „Convergence towards a European strategic culture? A constructivist framework for explaining changing norms”, op. cit., стр. 532-543.

87) Види Manners, I. „Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?“ *Journal of Common Market Studies,* 40(2), 2002, стр. 234-258.; Youngs, R. „Normative Dynamics and Strategic Interests in the EU's External Identity”, *Journal of Common Market Studies,* 42(2), 2004, стр. 415-436.; Meunier, S. и Nicolaidis, K. „The European Union as a Conflicted Trade Power”, *Journal of European Public Policy,* 13(6), 2006, стр. 906-925.; и Weber, K., Smith, M. i Baun, M. (ур.): *Governing Europe's Neigbourhood: Partners or Periphery?* Manchester University Press, Manchester, 2007.

и аутентичним искуством, је конституисана као водећи светски регион по питању унутрашње међузависности и сарадње, те је далеко више повезана са проблемима глобализације него било који други међународни актер, што у стицају резултује далеко већим обимом различитих политичких варијанти у тражењу адекватних решења и мултилатерарним приступом заједничким проблемима. На тој линији, евидентно је неколико базичних вредности инкорпорираних у ЕУ докумената и уговоре: (1) мирно разрешавање конфликата и превентивне, проактивне, антиципативне или профилактичке мере зарад предупреде конфликата; (2) регионално решавање проблема преко економске интеграције и интензификовања улоге цивилног друштва; (3) форсирања међудржавног политичког помирење; (4) промоције демократије; (5) поштовања и заштите људских и права мањина; (6) поштовања владавине закона; и (7) заштите еколошког и социјалног окружења. У том смислу, апсолвирање безбедносне и стратегијске агенде за ЕУ је последица интензивне, изразито институционализоване, вишеслојне и мултилатерарне кооперација између држава које је сачињавају.

Djordje Stojanovic and Petar Matic

THE CONCEPT OF STRATEGIC CULTURE: THE CASE OF THE EU

Summary

The primary research intention of this paper is analyzing of ideational and behavioral phenomena that characterize the formulating process of the EU strategic agenda. In the first part of the paper, the authors analyzes the general theoretical problems in defining the concept of strategic culture as a relationship between strategic culture and behavior of political entities in genere. In the second part of the paper, the authors as a important strategic qualities of the EU identify: inclination to the peaceful resolution of conflicts and the prophylactic *use of proactive measures for the sake of initial conflict prevention, multilateralism and respect for the rule of international law, weakening of the supremacy NATO in the sphere of European security and defense cooperation, and the use of armed force as a last resort.*

Key words: strategic culture, political culture, the EU strategic culture, identity, security and defense policy of the EU.

ЛИТЕРАТУРА

- Aggestam, L. „A Common Foreign and Security Policy: Role Conceptions and the Politics of Identity in the EU", у Aggestam, L, Hyde-Price, A. (ур.) *New Perspectives on Security and Identity in Europe*, Macmillan, London, 2000, стр. 86-115.
- Anderson, S. и Thomas, S. „European Security and Defense Policy Demystified", *Armed Forces & Society,* 33(1), 2006, стр. 24-42.
- Art, R. „Europe Hedges Its Security Bets", у Paul, T. V., Wirtz, J. J, Fortman M. (ур.) *Balance of Power: Theory and Practice in the 21st Century*, Stanford University Press, Stanford, 2004, стр. 179-214.
- Barnes, B. „Practice as Collective Action", у Schatzki, T. R., Knorr-Cetina, K, Savigny, E. (ур.): *The Practice Turn in Contemporary Theory,* Routledge, London, 2001, стр. 17-29.
- Barnett, M. N. и Finnemore, M. „The Politics, Power and Pathologies of International Organizations", *International Organization,* 53(4), 1999, стр. 699-732.
- Berger, T. U. *Cultures of Antimilitarism: National Security in German and Japan,* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1998.
- Booth, K. *Strategy and Ethnocentrism,* Holmes & Meier Publishers Inc, New York, 1979.
- Booth, K. „The Concept of Strategic Culture Affirmed", у Jacobsen, C. G. (ур.): *Strategic Power USA/USSR*, Macmillan Press, London, 1990, стр. 121-130.
- Borzel, T,. и Risse, T. „Conceptualizing the Domestic Impact of Europe", у Featherstone, K, Radaelli, C. (ур.) *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Oxford, 2003, стр. 57-80.
- Cornish, P. и Edwards, G. „Beyond the EU/NATO Dichotomy: The Beginnings of a European Strategic Culture", *International Affairs,* 77(3), 2001, стр. 587-603.
- Duffield, J. *World Power Forsaken: Political Culture, International Institutions, and German Security Policy*, Stanford University Press, Stanford, 1998.
- Elkins, D. J. и Simeon, R. „A Cause in Search of its Effect, or What does Political Culture Explain", *Comparative Politics,* 11(2), 1979, стр. 127-145.
- Garnett, J. „Strategic Studies and its Assumptions", у Baylis, J. et al (ур.): *Contemporary Strategy: Theories andPolicies,* Holmes and Meier Publishers, New York, 1975, стр. 3-21.
- Giegerich, B *European Security and Strategic Culture: National Responses to the EU's Security and Defence Policy,* Nomos, Baden-Baden, 2006.
- Gray, C. S. „National Style in Strategy: The American Example", *International Security,* 6(2), 1981, стр. 21-47.

- Gray, C. S. *Nuclear Strategy and National Style*, Hamilton Press, Lanham, 1986.
- Gray, C. S. „Strategic Culture as Context: The First Generation of Theory Strikes Back", *Review of International Studies*, 25(1), 1999, стр. 49-69.
- Gray, C. S. *Out of the Wilderness: Prime Time for Strategic Culture*. Fort Belvoir, Defense Threat Reduction Agency, 2006.
- Grevi, G., Helly, D, Keohane, D. (ур.) *European Security and Defence Policy: the first ten years (1999-2009)*, The European Union Institute for Security Studies, Paris, 2009.
- Howorth, J. „The CESDP and the Forging of a European Security Culture", *Politique Europeenne,* 8, 2002, стр. 88–108.
- Hudson, V „Culture and Foreign Policy: Developing a Research Agenda", у Hudson, V. (ур.): *Culture and Foreign Policy*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1997, стр. 1-24.
- Jepperson, R. L., Wendt, A, Katzenstein, P. J. „Norms, Identity and Culture in National Security", у Katzenstein, P. J. (ур.) *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics,* Columbia University Press, New York, 1996, стр. 33-75.
- Johnston, A. I. *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton University Press, Princeton, 1995.
- Johnston, A. I. „Thinking about Strategic Culture", *International Security,* 19(4), 1995, стр. 32-64.
- Jones, D. R. „Soviet Strategic Culture", у Jacobsen, C. G. (ур.): *Strategic Power: USA/USSR*, Macmillan Press Ltd., London, 1990, стр. 35-49.
- Jones, S. *The Rise of European Security Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Katzenstein, P. J. „Introduction: Alternative Perspective on National Security", у Katzenstein, P. J. (ур.) *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics,* Columbia University Press, New York, 1996, стр. 1-32.
- Kier, E. „Culture and Military Doctrine: France Between the Wars", *International Security,* 19(4), 1995, стр. 65-93.
- Kier, E. „Culture and French Military Doctrine", у Katzenstein P. (ур.): *The Culture of National Security*, Columbia University Press, New York, 1996, стр. 186-215.
- Klein, B. „Hegemony and Strategic Culture: American Power Projection and Alliance Defense Politics", *Review of International Studies*, 14(2), 1988, стр. 133-148.
- Klein, B. „The Textual Strategies of the Military: Or, Have you Read any Good Defense Manuals Lately?" у Der Derian, J, Shapiro, M. J. (ур.) *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics,* Lexington Books, Lexington, 1989, стр. 97-112.

- Kupchan, C. A. *The Vulnerability of Empire*, Cornell University Press, Ithaca, 1994.
- Legro, J. „Military Culture and Inadvertent Escalation in World War II", *International Security*, 18(4), 1994, стр. 108-142.
- Longhurst, K. *Germany and the Use of Force: The Evolution of German Security Policy 1989–2003*, Manchester University Press, Manchester, 2004.
- Manners, I. „Normative Power Reconsidered: Beyond the Crossroads", *Journal of European Public Policy*, 13(2), 2006, стр. 182-199.
- Матић, М. *Српска политичка традиција,* Институт за политичке студије, Београд, 1998.
- Meunier, S. и Nicolaidis, K. „The European Union as a Conflicted Trade Power", *Journal of European Public Policy,* 13(6), 2006, стр. 906-925.
- Meyer, C. „Convergence towards a European strategic culture? A constructivist framework for explaining changing norms", *European Journal of International Relations,* 11(4), 2005, стр. 523-549.
- Meyer, C. *The Quest for a European Strategic Culture: Changing Norms on Security and Defence in the European Union,* Palgrave, Houndmills, 2006.
- Poore, S. „Strategic culture", у Glenn, J., Howlett, D, Poore, S. (ур.): *Neorealism versus Strategic Culture,* Ashgate Publishing Company, Burlington, 2004, стр. 45-75.
- Posen, B. „European Union Security and Defense Policy: Response to Unipolarity?" *Security Studies*, 15(2), 2006, стр. 149-186.
- Radaelli, C. „Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change", *European Integration Online Papers*, 4(8), 2000 [наведено 18. 11. 2009.]. Доступно на адреси: http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008a.htm.
- Rousseau, D. L. *Identifying Threats and Threatening Identities: The Social Construction of Realism and Liberalism*, Stanford University Press, Stanford, 2006.
- Smith, M. E. „Conforming to Europe: The Domestic Impact of EU Foreign Policy Co-Operation", *Journal of European Public Policy,* 7(4), 2000, стр. 613-631.
- Stojanović, Đ. *Građansko društvo: istorijski razvoj koncepta*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2006.
- Стојановић, Ђ, Штрбац, К. „Глобалне безбедносне трансформације: експланаторни потенцијал савремених приступа међународној безбедности", *Српска политичка мисао*, 26(4), 2009, стр. 201-226.
- Synder, J. L. *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations,* Rand Corporation R-2154-AF, Santa Monica, 1977.
- Synder, J. L. *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition,* Cornell University Press, Ithaca, 1991.

- Swidler, A. „Culture in Action: Symbols and Strategies", *American Sociological Review*, 51(2), 1986, стр. 273-286.
- Swidler, A. „What Anchors Cultural Practices?" у Schatzki, T. R., Knorr-Cetina, K, Savigny, E. von (ур.): *The Practice Turn in Contemporary Theory,* Routledge, London, 2001, стр. 74-92.
- Tilly, C. „War Making and State Making as Organized Crime", у Evans, P., Rueschemeyer, D, Skocpol, T. (ур.) *Bringing the State Back In,* Cambridge University Press, Cambridge, 1985, стр. 169-191.
- Vajdenfeld, V. и Vesels, V. (ур.) *Evropa od A do Š,* Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2003.
- Вукчевић, Д. „Спољна и безбедносна политика ЕУ у светлу социјалног конструктивизма.", *Српска политичка мисао*, 28(2), 2010, стр. 197-215.
- Weber, K., Smith, M, и Baun, M. (ур.): *Governing Europe's Neigbourhood: Partners or Periphery?,* Manchester University Press, Manchester, 2007.
- Youngs, R. „Normative Dynamics and Strategic Interests in the EU's External Identity", *Journal of Common Market Studies,* 42(2), 2004, стр. 415-436.

Овај рад је примљен 17. јула 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
331.109+349.2(4)

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 345-356.

Дејан Костић
Републичка агенција за мирно решавање радних спорова, Београд

ЕВРОПСКИ КОНЦЕПТ РЕШАВАЊА РАДНИХ СПОРОВА

Сажетак

У раду се анализирају системи решавања радних спорова у Европи и то пре свега механизми за судско и алтернативно (мирно) решавање спорова, док решавање радних спорова употребом силе (штрајк, локаут, пикентинг и бојкот) није било предмет разматрања. Посебна пажња је посвећена правним системима са дугом традицијом и развијеним механизмима, како за класично судско, тако и за алтернативно решавање радних спорова. Међутим, нису запостављени ни правни системи (у које спада и Србија) у којима ефикасност решавања радних спорова још увек није на достигнутом европском нивоу. Како у прву групу држава углавном спадају државе чланице Европске Уније (изузетак је Швајцарска), а у другој државе кандидати, неминован је закључак да ће увођење ефикасних метода за решавање радних спорова бити, ако не формалан оно бар неформалан услов за даљи поступак придруживања.

Кључне речи: радни суд, радни спор, индустријски односи, мирење, арбитража.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА – КОНФЛИКТИ У ОБЛАСТИ РАДА

У току процеса рада, између света капитала (послодаваца) и света рада (запослених и њихових организација), успостављају се различити односи. Иако и једни и други као заједнички циљ имају што боље пословне резултате, веома често њихов међусобни однос карактерише супротстављеност интереса. Због тога њихов

однос није увек стабилан, већ је понекад обележен спорењима и конфликтима. Људско друштво је по самој својој природи склоно конфликтима. Његов конфликтни карактер се огледа у свим областима живота: економији, политици, спорту... Самим тим ни област радних односа није имуна на конфликтност, која у случају закаснеле и погрешне реакције има тенденцију преласка у радикализацију унутрашњих сукоба. Мада је посебно изражен у нестабилним правним и економским системима, у периодима друштвених криза и привредних турбуленција, тај проблем постоји и у својој територијалној и у временској димензији. Међутим, гледање на конфликте једнострано, само са њиховог негативног аспекта, је најблаже речено погрешно. Конфликт има и своју позитивну страну, он подстиче промене. Када се са њим поступа конструктивно, конфликт може да послужи као катализатор друштвених, привредних, економских...па и промена у области радних односа. Конфликти сами по себи нису проблем. Проблем представљају неразрешени конфликти[1)]. Управо због тога, конфликти у области рада представљају иницијатора изградње система решавања радних спорова.

Напредак индустријских односа, на путу од унутрашње радикализације као правила до таквог стања као изузетка, од конфликтног стања до социјалног мира, од међусобне нетрпељивости до дијалога..., није условљен једино и искључиво културолошким нивоом једног друштва, већ и постојањем и развијеношћу ефикасних механизама за превенцију и решавање сукоба у области рада. Висока цена радних конфликата опредељује његове учеснике да предност дају ненасилним методама. Зато су механизми решавања радних спорова главне полуге сваког система индустријских односа. Али до њих се није дошли ни одједном, ни случајно.

Конфликти у области рада су верни пратиоци радног односа. Са појавом капитализма и настанком радних односа у модерном смислу те речи, настају и први радни спорови, а као последица тога јавила се и потреба за механизмима за њихово ненасилно решавање. Од првих корака индустријског начина производње, од механичког разбоја, а затим преко парне машине, мотора са унутрашњим сагоревањем, електричне енергије, нуклеарне енергије,до компјутерске ере, свет је прошао пет индустријских револуција. Оне су суштински утицале на целокупни ток савремене

1) *Решавање конфликта – приручник за обуку*, ЦЕСИД, Београд 2004.

цивилизације, али посебно на позицију света рада[2)], Повећан ниво експлоатације радничке класе је постао иницијална каписла за развој оптималних социјалних и друштвених услова неопходних на настанак савременог радног спора.

Промена економског система и нарасла жеља власника капитала за увећањем профита, довели су до мултиплицирања кршења права радника. Првобитни одговор радника је био неорганизован и слаб. Радници су се индивидуалним акцијама борили за заштиту својих права и то најпре пред редовним судовима, а затим се почетком XIX века јављају и први радни судови као специјализовани органи. Први радни суд је основан у Француској 1806. године (*Савет праведних људи),* а убрзо и у земљама Бенелукса, Немачкој, Аустрији, Швајцарској[3)]. Колективни радни спорови настају нешто касније. Развојем колективног преговарања и појавом првих колективних уговора дефинише се колективни спор у свом данашњем значају и тиме се заокружује појам радног спора. Основни услов за појаву колективних спорова је био јачање свести код радника о замени спонтаних и неорганизованих протеста, заједничким и осмишљеним наступом ради боље заштите својих права[4)]. Појава колективних спорова иницирала је потребу за њихово вансудско решавање мирним путем. Оно што је за развој радних судова представљао француски модел савета праведних људи, за мирење је представљао британски систем добровољних мешовитих одбора[5)]. Овај модел решавања спорова мирним путем је имао утицај и био копиран у низу земаља.

2) Д. Маринковић, "Филозофија људског рада пред изазовима новог доба", *Српска политичка мисао,* бр. 2, Београд 2009, стр. 286.

3) Савет праведних људи основан је у Лиону и сматра се првим радним судом паритетног састава без професионалних судија. Основао га је Наполеон на иницијативу радника свиларске индустрије. На остале државе Савет праведних људи се ширио упоредо са Наполеоновим освајањем чиме је трасиран пут увођењу индустријских, радних судова. Вид. више: С. Јашаревић, *Решавање радних спорова мирним путем у теорији и пракси*, докторска дисертација, Правни факултет, Нови Сад 2000.

4) Д. Костић, *Мирно решавање радних спорова у образовању*, Нова научна, Београд 2007, стр. 13.

5) Први добровољни мешовити одбор је основан у Максесфилду 1839. године. У теорији овај модел решавања спорова је познатији под називом „Мунделини одбори" по оснивачу и председнику нотингемског мешовитог одбора А. Ј. Мундели. Вид. више: Annie de Roo, Rob Jagtenberg, *Settling Labour Disputes in Europe*, Kluwer Law and Taxation Publishers, Deventer-Boston 1984, стр. 58.

АКТУЕЛНО СТАЊЕ РЕШАВАЊА РАДНИХ СПОРОВА У ЕВРОПИ

Од француског Савета праведних људи до данас, модерна друштва су прешла веома дуг пут у развоју механизама решавања радних спорова. Институционализација система за ненасилно решавање спорова се развијала од државе до државе. Данас скоро све државе са развијеним тржишним односима имају успостављен систем ефикасног решавања радних спорова. Савремени систем решавања радних спорова чини компатибилност ефикасних радних судова, као још увек примарног модела решавања спорова, и развијени и широко доступни механизми алтернативног решавања.

Међутим, не могу се све државе Европе похвалити изграђеним системом решавања радних спорова. Постоји један број правних система (по правилу реч је о државама које још увек нису чланице Европске уније) које у области решавања радних спорова и даље карактерише споро и неефикасно судство и потпуни изостанак или неразвијеност институција за мирно решавање радних спорова. Постојање две група правних система на тлу Европе, зависно од степена развијености механизама за решавање радних спорова, може да створи лажну слику о постојању два европска концепта решавања радних спорова. Тачније је рећи да се ту ради о једном концепту које неке државе имају, а друге не, односно у фази су његове изградње.

Оно што повезује државе са развијеним системом решавања радних спорова су ефикасно радно судство и исти такви механизми за мирно решавање радних спорова. Конкретни модели организовања радноправног судства и алтернативног (мирног) решавања радних спорова се разликују од државе до државе. Практично, немогуће је наћи два правна система која на идентичан начин уређују ову област. Европски концепт решавања радних спорова карактерише неуниформисаност.

Иако је једно од обележја савременог концепта решавања радних спорова све већа употреба механизама за мирно решавање радних спорова, традиционално судско решавање радних спорова и даље има огромну улогу. Једна од кључних улога судског решавање спорова јесте регулисање тржишта рада и индустријских односа и спречавање појединаца да крше правила установљена правним мерама и споразумима. Главне предности судског решавања

спорова су могућност ревидирања одлуком суда више инстанце и лакша решивост проблема неповиновања једне стране постигнутом решењу спорног питања. Радни судови се у правним системима европског концепта разликују међусобно по својим структурама и коришћеним процедурама.

Почињући са упоређивањем правног система може да се каже да су радни судови или интегрисани у систем грађанских судова (као што су то у Аустрији, Белгији, Италији, Португалу или Шпанији) или су одвојени од њих (као што је то у Данској, Финској, Француској, Немачкој или Великој Британији). Другим речима, систем радних судова може да буде део грађанског правосуђа, као специјално судско одељење или алтернативно као специјално правосуђе које се придржава посебних правила[6].

Једна од карактеристика радних судова је специфична улога лаичких судија (судија поротника). Лаичке судије се разликују од професионалних судија, јер не морају имати правничко образовање. Оно што радне судове разликује од грађанских је чињеница да лаичке судије, у великом броју случаја, репрезентују синдикате и организације послодаваца[7].

Радни судови се разликују и по својој надлежности, односно по томе да ли суде само индивидуалне, само колективне или обе врсте радних спорова. Тако у прву групу радних судова спадају судови у Француској, Италији, Белгији, Великој Британији и Луксембургу. Њихова надлежност је стриктно ограничена на решавање индивидуалних радних спорова. Супротан пример представљају радни судови у Финској и Данској који се баве искључиво колективним радним споровима. Комплетну надлежност у решавању радних спорова (решавање како индивидуалних, тако и колективних радних спорова) имају радно правосуђе у Немачкој, Аустрији, Шпанији, Португалу, Шведској, Словенији и Грчкој. Ипак, главна предност решавања радног спора пред специјализованим радним правосуђем је у процедуралним правилима. Процедуре радног су-

6) W. Duvel, "Систем радничких судова у Европској Унији и у југоисточној Европи - Компаративни преглед", *Решавање спорова у радним односима*, Институт европског синдиката (European Trade Union Institute - ETUI), Брисел 2005, стр. 34.

7) У Грчкој, Шпанији, Португалу и Италији, суде само професионалне судије. Са друге стране, у Немачкој, Аустрији, Словенији, Белгији и скандинавским државама радне спорове у првом степену решава суд у трипартитном саставу који се састоји од професионалних судија и лаичких судија-представника радника и послодаваца. Француска је изузетак у којој суде само заступници радника и послодаваца.

да су неформалније, брже, ефикасније, јефтиније и једноставније у поређењу са традиционалним грађанским процедурама[8)].

Међутим, већ смо нагласили да немају све државе Европе развијен систем решавања радних спорова. Иако и међу њима има разлика у уређењу, правилима и процедурама, па самим тим и у ефикасности решавања радних спорова, заједничка особина свих тих правних система је непостојање специјализованог радног судства. Судско решавање радних спорова се одвија по грађанскоправним процедурама без лаичких судија као представника индустријских странака и са одсуством (или са занемарљивим изузецима) посебних правила која би важила за радне спорове. Суштина проблема овог начина решавања спорова је што се спорови из радних односа спроводе кроз систем судова опште надлежности који је пренатрпан. Други кључни проблем је временски фактор. Он је непримерено дуг, често и предугачак да би резултат спора имао значајан утицај на иницијални проблем. Стране у спору добију право, али веома често не добију правду. Све то доводи до загушења судова радним спорова и до скупог судства, пре свега за државу. Огроман број радних спорова представља само видљив део проблема. Велики број случајева никада не стигне до судова због широког спектра разлога који представљају препреку за остваривање права из радног односа. Као последица тога долази до повећаног броја кршења законских прописа, нарочито од стране послодаваца. Кршење закона у таквим условима све више постаје стратегија послодаваца, јер је веома често трошак легалне процедуре мањи од трошка кршења права радника.

Алтернативно решавање радних спорова је у земљама Европске уније настао као резултат постепеног уважавања социјалне и индустријске културе која је наклоњенија споразуму и сарадњи, него конфликтима. Већ смо истакле главне предности судског решавања спорова. Предности алтернативног решавања спорова су: брзина, флексибилност (шири спектар могућих решења), неформалност, независност и нижи трошкови. Европски концепт решавања спорова, слично судским, не карактерише униформисаност правила и процедура алтернативног решавања радних спорова. Негде је нпр. избор и улазак у вансудске процедуре препуштен вољи страна у спору, а негде је обавезан. Ефекат одлуке након решеног спора алтернативним методама, такође може бити различит.

8) Вид. више: W. Duvel, нав. дело, стр. 34.

Негде је његова правна снага искључиво у моралном ауторитету органа који је учествовао у решавању спора, а негде има снагу колективног уговора или судског поравнања. Међу правним системима постоје и разлике о могућим процедурама (механизмима) алтернативног решавања спорова, начина избора и састава органа за решавање спора, врсте спорова које се могу решавати, (не)зависности од државе[9)].

МЕХАНИЗМИ МИРНОГ РЕШАВАЊА СПОРОВА

Алтернативни методи решавање спорова су креирани са циљем спречавања радних спорова и постизања споразума без парница, увођењем процедура које странама у спору помажу да до обострано прихватљивог решења дођу мирним путем, на радном месту. У досадашњој теорији и пракси искристалисала су се три основна механизма мирног решавања радних спорова и то: мирење, посредовање и арбитражу. Оно што је заједничко за све њих је учешће неутралне треће стране у решавању спора. Концензус између страна у спору представља основни услов интервенције треће стране, а степен те интервенције разликује ова три модела. Улога треће стране се креће од најпасивније код мирења, до најактивније и најодговорније код арбитраже. Већина правних система познаје све три процедуре и примењују их у зависности од врсте радног спора. Оне су међусобно независне. тако да стране у спору могу да покрену арбитражу без обзира да ли је поступак мирења или посредовања завршен. Међутим, постоје правни системи који не праве разлику између мирења и посредовања и третирају се као један поступак[10)].

Мирење је поступак решавања радних спорова мирним путем, код којег неутрална трећа страна, пружа помоћ странама у спору с циљем да им помогне да реше спор. Мирење је најблажи степен интервенције за стране у спору. Он нема моћ одлучивања нити наметања своје воље странама у спору, већ има задатак да им олакша налажење решења спора. Његово главно и једино средство

9) Вид. више: I. Schomann, „Алтернативно решавање спорова: помирење, посредовање, арбитража“, *Решавање спорова у радним односима,* Институт европског синдиката (European Trade Union Institute - ETUI), Брисел 2005, стр. 11-31.

10) Нпр. Шведска, Велика Британија, САД, Србија. Ни Међународна организација рада (МОР) није остала имуна на мешање појмова мирења и посредовања. У Конвенцији МОР-а бр. 150 о радноправној администрацији из 1970. године, мирење и посредовање се третирају као два одвојена поступка, док се у студији МОР-а о решавању радних спорова из 1989. године ове процедуре третирају као један поступак.

које има на располагању је његова дипломатска вештина и способност убеђивања.

Посредовање је начин решавања, пре свега колективних, радних спорова код којег неутрална трећа страна пружа странама у спору активну помоћ са циљем да дођу до решења спора, или да им предложи решење спора у виду препоруке ако саме не дођу до компромиса. Посредовање се као начин решавања колективних спорова налази између мирења и арбитраже и представља њихову комбинацију. Посредник слично миритељу најпре покушава да помири стране у спору, а ако у томе не успе, доноси препоруку, која ако се прихвати има слично дејство арбитражној одлуци. Велики број спорова због своје природе захтева активнију интервенцију са стране у односу на мирење, а да се при том решење спора не препусти тотално у руке трећем субјекту као код арбитраже. Међутим, географски гледано , посредовање је мање заступљено од мирења и арбитраже.

Арбитража је поступак решавања колективних радних спорова код којег се неутрални арбитар ангажује да уз помоћ страна у спору донесе одлуку на основу које се решава спор.. Основна особина овог модела решавања радних спорова, по којој се он разликује од мирења и посредовања, је већи утицај треће стране (арбитра), јер арбитар самостално доноси одлуку о решењу спора. Због тога се у пракси арбитража најчешће користи када мирење и(ли) посредовање нису дали очекиване резултате и обично представља кулминацију система мирног решавања радних спорова[11]. Због много веће улоге у самом поступку од миритеља и посредника, за избор арбитра се постављају много строжији услови.

ПРАВНИ ИЗВОРИ РЕШАВАЊА РАДНИХ СПОРОВА

Главна карактеристика решавања радних спорова у Европи је његова територијалност. Механизми решавања спорова, у европским оквирима, у највећем броју су утемељене на националном нивоу. Главни разлог томе је слаба ефективност међународних резолуција о радним споровима, нарочито у поређењу са другим областима грађанског права (пре свих трговачко и породично право). Иницијатива за стварање међународних правила и алтернативних механизама за решавање радних спорова на међународном

11) С. Јашаревић, *Решавање радних спорова мирним путем у теорији и пракси*, докторска дисертација, Правни факултет, Нови Сад 2000, стр. 122.

плану је новијег датума и још увек недовољно разрађена. Међутим, постоји одређени број међународних правних аката који су имали, што директног што индиректног, утицаја на националне системе решавања радних спорова. Са највећим утицајем су Препорука бр. 92 Међународне организације рада о добровољном мирењу и арбитражи из 1951. године и Европска социјална повеља, донета 1961. године од стране Савета Европе.

Препорука МОР-а о добровољном мирењу и арбитражи је у својих три поглавља (Добровољно помирење, Добровољна арбитража и Опште одредбе) и укупно седам чланова, поставила темеље савременом концепту алтернативног решавања радних спорова. Прво део (чл. 1-5 препоруке) даје основне смернице за оснивање и састав органа за мирење и поступак мирења. Органи за мирење требају бити прилагођени националним условима са циљем предупређивања и регулисања радних спорова, установљени на мешовитој основи са подједнаким утицајем послодаваца и радника. Поступак би требао бити бесплатан и експедитиван, са унапред прописаним роком сведеним на неопходан минимум. Национална законодавства садрже одредбе којима се даје могућност покретања поступка како странама у спору, тако и органу за мирење. Ако је поступак добровољног мирења у току, стране у спору требају бити охрабрене да се уздржавају од штрајкова и локаута за време трајања поступка. Сви постигнути споразуми требају бити састављени у форми уобичајених уговора. Чл. 6 Препоруке о добровољној арбитражи предвиђа охрабривање страна у спору код добровољне арбитраже за уздржавање од штрајка и локаута за време трајања поступка, слично добровољном мирењу. Општа одредба (чл. 7) је имала огроман утицај на израду и тумачење националних прописа везаних за алтернативно решавање радних спорова и даје објашњење да се ни једна одредба препоруке не може тумачити тако да ограничава на било који начин право на штрајк.

Прва правила конкретно европског нивоа о алтернативном решавању радних спорова предвиђена су Европском социјалном повељом. У делу Повеље који се односи на право на колективно преговарање предвиђено је да *„ у намери да се обезбеди остваривање права на колективно преговарање, стране уговорнице се обавезују:*

1. да промовишу заједничке консултације између радника и запослених;

2. да промовишу, када је неопходно и адекватно, машинерију за добровољне преговоре између послодаваца или организација послодаваца и организација радника са циљем да се регулишу услови запошљавања путем колективних уговора;
3. да промовишу успостављање и употребу одговарајућих механизама за помирење и добровољну арбитражу за решавање радних спорова; и признају
4. право радника и послодаваца на колективну акцију у случају сукоба интереса, укључујући право на штрајк, у складу са обавезама које могу да проистекну из колективних уговора којима су претходно приступили.“[12)]

Значајно је поменути и Европску повељу о фундаменталним социјалним правима радника из 1981. године која предвиђа фаворизовање процедуре мирења, посредовања и арбитраже[13)], као и препоруку МОР-а бр. 163 о колективним уговорима из исте године која препоручује предузимање мера за решавање колективних радних спорова насталих у вези склапања, тумачења или примене колективних уговора.

Dejan Kostic

EUROPEAN CONCEPT SOLVING LABOUR DISPUTES

Summary

The work analyses the systems of solving labour disputes in Europe, above all mechanisms for court and other alternative (peaceful) solutions, while solving disputes throught the use of force (strike, lockout, picketing, and boycott) was not a part of the analyses. Special attention was given to legal systems with a long tradition and developed mechanisms, both for classical judicial and alternative solutions of labour disputes. However, legal systems (including that of Serbia), in which the efficiency of solving labour disputes is still not at the European level, were not neglected. Since the first group mostly includes the member states of the European Union (except Switzerland), and the second includes the candidate states, it is inevitable to conclude that introducing efficient methods for solving labour disputes will be, if not formal, then at least an informal condition for the further procedure of joining the EU.

12) Члан 6. Европске социјалне повеље „Право на колективно преговарање“.

13) Вид. више: Б. Лубарда, *Решавање колективних радних спорова,* Београд 1999, стр. 54.

Key words: labour court, labour dispute, industrial relations, reconciliation, arbitration.

ЛИТЕРАТУРА

- Д. Костић, *Мирно решавање радних спорова у образовању*, Нова научна, 2007.
- Д. Маринковић, "Филозофија људског рада пред изазовима новог доба", *Српска политичка мисао,* бр. 2/2009.
- *Решавање конфликта – приручник за обуку*, ЦЕСИД, Београд 2004.
- *Решавање спорова у радним односима*, Институт европског синдиката (European Trade Union Institute - ETUI), Брисел 2005.
- С. Јашаревић, *Решавање радних спорова мирним путем у теорији и пракси, докторска дисертација*, Правни факултет, Нови Сад 2000.

Овај рад је примљен 15. маја 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

ТРАНЗИЦИЈА

359

Миле Ракић

КОРУПЦИЈА КАО ОДРАЗ СТАЊА БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

379

Марија Ђорић

ПОЛИТИЗАЦИЈА ХУЛИГАНИЗМА

УДК:
343.352:355.01+351.74](497.11)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 359-378.

Миле Ракић[*]
Институт за политичке студије, Београд

КОРУПЦИЈА КАО ОДРАЗ СТАЊА БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ[**]

Сажетак

Рад се бави феноменологијом корупције која има своју релативно дугу историјску традицију, како у другим земљама, тако и код нас. Корупција се разматра са аспекта утицаја на безбедност друштва, па отуда и са аспекта националне безбедности у демократској држави. Упркос чињеници да се безбедност, схваћена у њеном најширем појмовном значењу, у квантитативном и квалитативном смислу сматра савременом, корупција и даље егзистира. Обзиром на њену учесталост, појавне облике, обим и интензитет проузрокованих последица, посебно добија на значењу у новије време. Борбу против корупције прати разнолика проблематика која се огледа у недостатку хомогене дефиниције, али и њеној повезаности са државном влашћу, односно директном угрожавању темеља модерне државе и владавине права, тј. институције јавне власти и успостављеног система безбедности.

Кључне речи: корупција, безбедност, друштво, Република Србија

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Корупција је као вирус који може да уништи сваку државу. Распрострањена је, у мањој или већој мери, у свим земљама све-

* Виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

та. Корупција представља озбиљну препреку бржем и ефикаснијем развоју сваке државе. Једна од најзначајнијих карактеристика корупције је свакако да нема области у којој се не могу уочити ефекти њеног утицаја. У корупцију је директно или индиректно укључен како приватни тако и државни сектор. Корупција је тако распрострањена у сфери приватизације, јавног снабдевања, пореских служби, контроле увоза и извоза, правосудног система, просвети, спорту. О размери утицаја корупције данас је објективно тешко дати валидну процену не само код нас већ је то проблем и у другим демократским државама. Међутим, и она површна сазнања о распрострањености и утицају корупције на привреду државе упућују недвосмислено обесхрабрујуће сигнале садашњим и потенцијалним страним инвеститорима као и свим грађанима БиХ. Са аспекта безбедности друштва и државе индикативно је сазнање да корупција јача криминалне активности омогућавајући криминалним групама да оперишу изван или најчешће на ивици закона. Корупција је данас у порасту у Републици Србији, али и у неким суседним државама (БиХ, Хрватској, Словенији, Црној Гори, Бугарској....) што свакако обесхрабрује борбу против исте. Несумњиво је да корупција знатно утиче на смањење националног бруто друштвеног производа у Србији, али не само у њој, што се може и процентуално изразити. Издвајања пословних људи за подмићивање, пре свега, функционера и руководећег кадра код нас се креће око 7 процената вредности пословних трансакција. Сума за подмићивање се креће у распону од неколико стотина до неколико десетина хиљада динара или знатно више у зависности од самог циља подмићивања. Од ових нелегалних трансакција, које је по правилу веома тешко доказати, држава трпи знатну штету, односно буџет државе може бити оштећен за више стотина хиљада или се та вредност може изразити у милионима динара. Овај дефицит буџета се, према томе, одражава на све кориснике који се финансирају из државног буџета (просвета, наука, култура итд). Нарочито је индикативна чињеница да су тако оштећене и оне државне институције, односно корисници буџета чија делатност је усмерена на борбу против корупције (полиција, судство, царина ...)

Међутим многа истраживања указују на чињеницу да је релативно велики број грађана био у прилици да даје мито за одређену услугу. Чињеница је да су и веће корупционашке афере код нас веома присутне, како у прошлости тако и у наше време. У послед-

ње време у Републици Србији корупција се све чешће користи као негативан аргумент у односима између политичких партија и њихових лидера итд.

Као највећи проблеми, који доводе до овако лошег привредног па у крајњем случају и до нестабилног безбедносног амбијента у националној држави, наводе се: бирократија у државним институцијама, локалној самоуправи, политичка (не)стабилност, корупција, криминал, велики порези те отежан приступ и нетранспарентност изворима финансирања.

ПОЈМОВНА ОДРЕЂЕЊА

Свака држава у својим законским и одговарајућим подзаконским актима предвиђа низ превентивних и репресивних мера на плану националне безбедности односно супротстављању корупцији и другим облицима криминалитета. Под друштвеном безбедношћу се најчешће подразумева способност друштва да истраје у свом суштинском карактеру под измењеним условима и могућим или стварним претњама. Концепт друштвене безбедности усредсређен је на националне и етничке колективе, религијске и културне аспекте међународних односа. У том смислу нарочито је важно питање одрживости без прихватљивих услова за еволуцију, традиционалних образаца језика, културе, удружења религијског и националног идентитета и обичаја. Друштвена безбедност остварује директан утицај на ток националне безбедности.

Међутим, безбедност друштва је данас изложена перманентном угрожавању различитог интензитета, врстама и облицима угрожавања. Међу готово традиционална (пратећа) угрожавања друштва данас се најчешће убраја и већ поменута корупција. Чини нам се не без разлога јер последице и обим угрожавања безбедности корупцијом припадају групи угрожавача чији утицај прожима све поре државног система и објективно говорећи, може имати фаталне последице за даљи развој државе и њено напредовање у Европске интеграције.

Корупција (corruptio - покварeност, подмитљивост) у поједностављеном тумачењу означава злоупотребу службеног положаја ради остваривања личне користи. Међутим, иако се најчешће дефинише као „злоупотреба повереног јавног овлашћења за стицање приватне користи“, за њу се може казати да цвета у ригидним

системима у којима постоји мноштво тзв. „уских грла“ и извора монополске моћи унутар власти. У суштини, појам корупција подразумева злоупотребу јавне службе ради личне користи. Класично схватање корупције у политичкој науци полази од идеје о томе да је корупција израз кварења моралних вредности друштва (Аристотел, Монтескје, Макијавели)

Корупција је патолошка појава, системска аберација у којој владајућа политичка класа, или чак поједини страначки лидери, лични интерес ставља/ју изнад интереса политичке заједнице. Због тога је откривање корупције често успорено и спречавано. Она се не сматра само морално штетном, већ једним од узрока нефункционалности државе. Корупција је дакле понашање које је девијација од нормалног обављања јавне службе ради личне користи. Према томе, она је кршење норми ради остварења личног интереса. То укључује делатности као што су подмићивање, непотизам, те злоупотреба положаја за личну корист. Корупција представља појаву давнашњег порекла која је иманентна свим државним организацијама током своје дуге историје. Корупција, посебно данас, представља наглашен и константан економски (привредни) и политички проблем. У контексту озбиљне проблематике, корупција је нарочито изражена и озбиљна претња земљама у развоју, земљама у транзицији, а свакако оним сиромашним земљама. Неки од облика корупције, нпр. давање мита, у појединим земљама егзистирају вековима. Егзистирање корупције је перманентно али су различити обими и достигнути нивои на коме се подмићивање вршило, односно и данас врши. Оно што корупцију чини специфичном јесте чињеница да до сада није постојало друштво које морално или законски прихватљивом држи злоупотребу положаја. Корупција се манифестује у свим друштвеним слојевима и у свим делатностима у једној земљи, мањак претпоставки, друштвених норми и вредности које су потребне за нормално функционисање слободне тржишне привреде. Са аспекта националне безбедности државе корупција је веома комплексна појава јер не постоји њена прецизна и јединствена дефиниција, не само код нас већ и у другим земљама, што недвосмислено указује на њену фундираност и у међународним односима. Најчешће је „дефинисана“ одредбама Кривичног закона што је недовољно за научни приступ у изучавању ове појаве. Овакво стање (не)могућности јединственог појмовног одређења корупције произилази из чињенице да се корупција испољава

у различитим облицима у многим државама, а овом приликом од значаја је да се иста испољава и у Републици Србији у зависности од економских, политичких, социјалних, моралних, историјских и других услова кроз које је Србија пролазила.

Индикативно је и сазнање да се корупција и у правном смислу дефинише на различите начине у виду различитих казнених дела, што такође са аспекта националне безбедности представља огромну проблематику у борби и супротстављању истој. Међутим, у извесном смислу неко дело се може окарактерисати као акт корупције ако има нека препознатљива (својствена, заједничка) обележја - карактеристике, која су индикативна за сваки акт који се односи на корупцију без обзира на област делатности и без обзира на земљу у којој се јавља. У том смислу се ипак нашло решење, од огромног значаја за функционисање безбедности и по питању корупције.

ПРЕПОЗНАТЉИВОСТ КОРУПЦИЈЕ

Корупцију је у Републици Србији могуће идентификовати у свим областима друштвеног живота. Чини се да је потребно посебно указати на чињеницу да је данас корупција у непосредном контакту са политичким странкама нпр. Не сме се пренебрегнути чињеница нпр. да је 90 % студената (младих људи који су будућност државе) са неколико универзитета у Србији упознато са корупцијом. Они верују да је корупција и „веза“ са политичком партијом постала главни критеријум за све, од полагања испита, запошљавања до кривичне одговорности. Ово свакако указује на чињеницу да корупција оставља дубоке трагове не само по питању стања безбедности већ и по питању изградње морала младих људи који се школују на високошколским установама код нас, што опет истиче питање ко у ствари васпитава те младе људе или чак и питање патриотизма тих људи итд. Да ли се у одговору на ова питања налази и одговор на питање зашто млади лако прихватају нове (иностране) вредности. Дакле зашто је интерес младих нпр за војне школе, генерално посматрано, испод некадашњег интересовања или за рад у органима безбедности итд. Одговор би се могао свести на неверицу у органе безбедности управо због присутности корупције и у тим органима и службама. Корупцију је релативно лако препознати по неколико карактеристичних и најчешћих особина као што су:

- издаја, субверзија, незаконите међународне трансакције, кријумчарење
- клептократија, приватизација јавних фондова, разбојништво, крађа
- ненаменско трошење, фалсификовање и проневера, надувавање рачуна и „скидање кајмака“ злоупотреба средстава
- злоупотреба овлашћења, застрашивање, тортура, добијање незаслуженог опроштаја или олакшица
- обмана и превара, лажно представљање, подваљивање и варање, уцењивање
- изигравање правде, криминално понашање, приказивање лажних доказа, незаконито притварање, подметање кривице
- невршење дужности, напуштање дужности, паразитизам
- подмићивање, изнуда, наплаћивање незаконитих такси, узвратна давања
- намештање избора, договарање гласања, кројење изборних јединица према сопственим потребама
- злоупотреба унутрашњих и тајних информација, фалсификовање докумената
- неовлашћена продаја државног пословног простора, државне имовине и права
- манипулације приликом доношења прописа, спровођење набавки, закључивања уговора зајмова
- избегавање плаћања пореза, стицање прекомерног профита
- трговина утицајем, посредовање при стицању повластица, сукоб интереса
- прихватање неприкладних поклона, хонорара, понуда за брзу зараду и бесплатне забаве
- веза са организованим криминалом, операције на црном тржишту
- завере
- незаконито надгледање, злоупотреба телекомуникација и писама
- злоупотреба службених печата, опреме, станова и привилегија

Најчешћи примери корупције у јавним службама:

- министри „продају“ своја дискрециона овлашћења
- службеници узимају проценат од уговора склопљених са владом, коју плаћају на рачуне у страним банкама
- службеници добијају претерану „гостољубивост“ од оних који послују са владом и бенефиције попут стипендија за стране универзитете за своју децу

- службеници сами себи намештају послове са владом преко компанија које служе као маска и „партнера“ или чак отворено ангажујући сами себе као „консултанте“
- службеници намерно путују у иностранство да би могли да приме дневнице које сами себи одређују у огромним износима
- политичке партије користе своје изгледе да дођу на власт или остану на власти да би наметнули велике ренте, нарочито страним предузећима у замену за уговоре са владом (који могу бити приказани као „донације“ у „добротворне сврхе“ и слично.)
- службеници царине и управе јавних прихода се баве изнуђивањем тако што прете да ће додатно оптеретити пореске обвезнике или увознике уколико се не плати мито, а тада се утврђују неоправдано ниске процене пореза или се при увозу роба пропушта без плаћања било каквих царина
- полицајци изнуђују новац ради сопствене користи претећи саобраћајним казнама уколико се не плати мито (који је често незнатно мањи од казне уколико би се за тај прекршај ишло на суд)
- они који пружају јавне услуге (нпр. они који издају возачке дозволе, наплаћују пијачнине, обављају пасошку контролу) инсистирају на плаћању за услуге у замену за убрзање процеса или спречавање одуговлачења
- надређени у јавним службама узимају „рекет“ својим службеницима тражећи од њих да сакупе одређене суме сваке недеље или месеца и да их проследе вишим инстанцама
- стварају се „духови“ који се убацују на платни списак и пензиону листу како би се створиле фиктивне институције које би, да постоје, имале право на државне фондове.

Такође је познато да се корупција најчешће одвија у процесу приватизације где се на релативно лак начин могу уочити готово стандардни (најчешћи) облици корупције као нпр.: лажирање документације да би се приказало да је предмет аукције претходно дат у лизинг једног од учесника приватизације, на основу чега он „има“ право прече куповине, учешће страних учесника приватизације који немају право куповине преко домаћих лица, кршење правила о поверљивости понуда (сазнање за услове понуде других учесника и достављање информација, најчешће уз добру надокнаду, другом учеснику, предузимање непосредних преговора само са једним понуђачем, односно избегавање тендера због наводне хитности продаје, процена и продаја неког објекта или робе знатно

испод реалне цене, изнуђивање накнаде од стране функционера који доносе одлуке о избору понуђача, непоштовање критеријума одређених тендерском документацијом, узимање мита за одређене услуге у процесу приватизације, онемогућавање учешћа потенцијалним понуђачима постављањем неприхватљивих претквалификационих услова итд. Све ово, обзиром да за сваку ставку се може наћи на десетине примера у стварности, недвосмислено указује на озбиљност и системску утемељеност корупције, као и на њену распрострањеност на свим нивоима и у свим областима у развоју друштва, не само код нас већ и у другим земљама. Прецизније речено, држава својим (не)чињењем продукује корупцију. Од посебног значаја је и чињеница да се ови манифестни облици корупције могу идентификовати и у случајевима приватизације нпр. предузећа која су у директној вези са снабдевањем војске, полиције или других субјеката система безбедности. Ово нам директно указује на могућност настанка негативних импликација на систем безбедности, а самим тим и на стање безбедности у БиХ..

БОРБА ПРОТИВ КОРУПЦИЈЕ

Готово по правилу у борбу против корупције се полазило помпезним изјавама политичара уз указивање на драматичност стања и на веома драстичне мере које ће бити примењене у супротстављању корупцији. Истине ради, борба против корупције позната је од давнина што само указује на једну димензију корупције која се не сме занемарити Још је Платон у својим "Законима" рекао да узимање мита заслужује "осрамоћивање". Такође је, у древној Атини, корумпираним званичницима одузимано држављанство и право да учествују у раду градских и државних политичких институција. Оратор Демостен је проглашен кривим због примања мита 324. године пре Христа и кажњен са 50 талената (данас око 20 милиона долара). Међутим, ова Демостенова казна је била у суштини блага јер су његови сугрђани, ништа мање непознати у јавном животу, били кастрирани или погубљени. У Византији (11. век) су корумпиране званичнике ослепљивали, бичевали или кастрирали а неретко су били и погубљени. Међутим, интересантни су случајеви првих дана Америке када су они који су примали мито или били склони корупцији могли да бирају казну затвора или новчану казну. Император Тиберије тежио је да заузда грамзиве локалне гувернере који су отимали порез од подређених али је ипак локал-

ним званичницима остављао довољно простора да узимају поклоне. Тиберије је рекао да жели да његове "овце буду ошишане, а не да буду одране" што значи да грађани треба да наставе да плаћају, али да локални управитељи не треба да буду прекомерно похлепни када траже новац.[1)]

Борба против корупције саставни је део демократизације, модернизације државе и јавне управе, поштених услова утакмице у привређивању, деловања судства и заштите права и слобода грађана. Корупција је општедруштвено зло које захтева систематски напор и високи степен мобилизације свих друштвених снага у његовом сузбијању. Главни актери подстицања сузбијања корупције су институције цивилног друштва које треба да препознају потребе, институције власти и управе које формулишу мере и различите нивое државних институција које носе одговорност.

Сматрамо да борба против корупције у БиХ може имати за циљ и директно допринсити јачању поверења међу грађанима у БиХ.

Претпоставка ових мера је јасна политичка воља подршке борби против корупције, и то не само у подршци у законском и системским изменама те подршци институцијама, већ и у конкретним случајевима. Корупција је резултат система, односно системски изазвана или барем неделотворним демократским политичким системом интензивирана појава, а истовремено и главна препрека његовом мењању. Стратегија борбе против корупције због тога подразумева и системске и стратешке мере уклањања услова у којима корупција успева, као што су економска стагнација и друштвено сиромаштво, ниски стандард и висока очекивања материјалног добитка, чиниоци културе и традиције, масовна друштвена несигурност, незапосленост, неефикасност итд.

ПРЕВЕНЦИЈА КОРУПЦИЈЕ

Измене у економском систему треба да подстакну приватизацију државног власништва будући да централизовано управљање и нејасна структура власништва подстичу злоупотребу овлашћења. Превенција корупције усмерена је на:

- поједностављење и дерегулацију интервенција и привредни живот,
- демистификовање власти,

1) Опширније у: Ж. Ђурић, Д. Јовашевић, М. Ракић, *Корупција – изазов демократији*, ИПС, Београд, 2007, стр. 17-233.

- подстицање схватања да је служба у власти пре свега одговорност према јавном интересу итд.

Међу најважније задатке којим се корупција треба смањити су истинске измене у политичком систему. Ово се пре свега односи на измене које би допринеле смањењу потчињавања заједничких интереса интересима група и појединаца. Ништа мање није важан ни задатак у области финансија тј. уређења области финансирања политичких странака као и контрола трошења буџетских средстава.

„У сагледавању борбе против корупције све запаженију улогу имају настојања унапређивања стандарда јавне управе широм света, односно системско и савесно стварање система друштвеног интегритета“[2].

Већ смо истакли да је корупција дубоко уткана у систем, а на њу нарочито утиче неделотворно демократско политичко уређење. Прецизније речено, ова неделотворност политичког уређења чак појачава појаву корупције. У том случају је логично закључити да сви субјекти државне власти, подједнако законодавна, извршна и судска власт, носе одговорност не само за појаву корупције него и за друга кривична дела. Можда најзначајнија особина корупције је да она повећава квалитет и квантитет кривичних дела. За сада борба против корупције се, бар у теорији, своди само на њено сузбијање, а многе од предузетих радњи против корупције најчешће постају привремене.

Од не малог значаја, за борбу против корупције је да је она проблем који варира од земље до земље, односно и у Републици Србији постоји специфичност корупције као криминалног дела. То за последицу има да се у Србији не могу директно применити (пресликати) сва решења, па и она успешна, која су се примењивала у другим државама а која су се показала као ваљана. У борби против корупције често недостају материјални докази па би несумњиво било неопходно чешће подсећање да доказ тј. аргумент за корупцију треба да буде и морал, култура и др. Но, за разлику од неких облика криминалних дела која су иманентнија развијеним друштвима, корупцију треба сузбијати подједнако озбиљно и у земљама у транзицији, али и у оним сиромашним. Осим тога, успех у борби против корупције зависи и „мора се заснивати на обаве-

2) Ибидем стр. 90.

зном учешћу јавности, односно обавези укључивања грађанског друштва и медија“[3)].

Чињеница је да развијене земље имају главну (водећу) улогу у давању нпр. мита у међународним пословним трансакцијама, а у њима је и домаћа корупција, нарочито политичка, очигледно све већи проблем.

Најважнија питања у борби против корупције треба да чине различите мере које треба да, пре свега, покрене Влада Републике Србије.

У сагледавању борбе против корупције све запаженију улогу имају настојања унапређивања стандарда јавне управе широм света, односно системско и савесно стварање система друштвеног интегритета. Суштина је да се нарочито земље у развоју, ослободе од система заснованих на хијерархији односно у којој је моћ дисперзована и где нико нема монопол тј. где свако одговара посебно. Истина је да ове услове неопходно мора да прати и слобода приступа информацијама, слобода медија, независност судства и полиције итд.

Приступ борби против корупције мора се заснивати на обавезном учешћу јавности односно на обавези укључивања грађанског друштва и медија. Уосталом овај принцип борбе против корупције се у земљама са развијеном демократијом већ увелико примењује и представља општеприхваћену основу у борби против корупције. Ово пре свега што јавност треба бити правовремено и детаљно обавештена о борби против корупције, а такође и због, још увек моћне улоге политичке воље грађана која представља фактор. Најмање што се може учинити у борби против корупције бар у неким сегментима друштвеног живота, а у циљу развоја модерног и безбедног друштва и државе јесте: поштење и патриотизам у запошљавању у државној управи; равноправне могућности у школству; једнакост пред законом; транспарентност финансирања из буџета, а нарочито када је у питању; финансирање политичких странака; доношење неопходних закона којим се детаљније регулишу одређене области; привредног пословања, како у држави тако и оно које се односи на спољно пословање; једнаки услови за све кориснике социјалноздравствених услуга; праведност у додељивању јавних функција и мандата; радити на подизању свести код грађана о потреби борбе против корупције и др.

3) Ибидем стр. 91.

Република Србија, иако је бременита многобројним проблемима може да остварује све наведене услове само постепено, што опет не иде у прилог потребној брзини развоја нашег друштва у односу на друге државе, пре свега, оне настале распадом СФРЈ. Ово се може разумети јер се политичка функција још увек третира као пут за прибављање богатства, као средство личне, а не опште користи. Но, објективно се може закључити да је настојање модерног развоја друштва, државе и безбедности код нас ипак испунио део својих циљева у разним областима друштвеног живота па тако и када се говори о борби против корупције као сметње том развоју. Досадашња искуства нам указују да пут транзиције друштва нимало није лак и брз. Напротив, он је најчешће тежак и дугачак и на том путу постоје многе препреке, а када корупција постане системски проблем (уткана у систем), чини се да она онда представља и највећу препреку на том путу развоја.

Због тога би изградња конкретног демократског система друштвеног интегритета највише допринела да корупција уопште не ступи на сцену. Овакав концепт организовања друштва доприноси одржању потребног квалитета живота, владавини права и развоју друштва и државе. Обзиром да се код нас ради о системској корупцији неопходно је указати и на чињеницу да досадашња примена основних антикорупцијских и др. закона које је потребно уградити као инструменте за сузбијање корупције, показује да у самим законима постоје озбиљни недостаци који онемогућавају примену истих.

Политичке и економске реформе најчешће носе висок ризик да се корупција повећа како у земљама света тако и код нас. Најутицајније повећање корупције се огледа у земљама у развоју где је почетак тржишних реформи редовно праћен повећањем нивоа корумпираности, што је за последицу имало пад учешћа пореза у бруто друштвеном производу. Ово је на међународној сцени за последицу имало још веће повећање разлике између сиромашних и богатих држава. Међутим, када је Влада државе заинтересована за борбу против корупције, грађанско друштво може да буде активан партнер инсистирајући на реформама са јасним и остваривим циљевима, надгледајући процес реформи и чинећи владу одговорном. Политичка воља не зависи само од политичких и економских средстава која су на располагању већ и од њихове претпостављене моћи и способности стабилне подршке.

У сваком случају напори и решеност Републике Србије у сузбијању корупције до сада дају веће или мање резултате што је свакако за похвалу уз чињеницу да се могло и знатно више урадити по том питању.

Политичка стабилност у Србији је објективно посматрајући задовољавајућа па тим пре чуди зашто резултати у борби против корупције нису знатно већи. У том контексту значајно је истаћи да у извештају у нашем региону у квалитету јавне управе Србије се заузима место непосредно иза Словеније, Хрватске и БиХ.

Чињеница је да је корупција неизбежна појава током процеса транзиције и да она озбиљно може угрозити демократске и тржишне институције, пре него што се оне поново изграде на новим основама. Борба против корупције захтева да се у периоду транзиције борби против корупције мора посветити посебна пажња и не дозволити да ова борба буде маргинализована или пак „у сенци“ економских реформи. Пропусти у тој борби сасвим сигурно могу имати несагледиве последице по развој не само Босне и Херцеговине него читавог региона.

МОГУЋНОСТИ И ОЧЕКИВАЊА У БОРБИ ПРОТИВ КОРУПЦИЈЕ

Држава је најбитнији орган која даје зелено светло и пуну подршку и која са својим правним, економским , социјалним, политичким, културним и другим мерама доприноси ефикасној борби против корупције јер посебно корупција нису само кривично-правне и криминалистичке категорије. Уколико држава према корупцији испољава пасиван однос, а он је евидентан према једном слоју богатих људи онда надлежни субјекти и не могу да остваре неке веће ефекте у супротстављању корупцији и др. облицима криминалитета. Тада на сцену ступају разни притисци и утицаји моћних политичких и економских центара које се испољава кроз непоштовање и кршење законитости.

Чињеница је да безбедна држава, у најширем значењу тог појма, и њено становништво представља један од главних циљева сваке државе и друштва. Безбедна држава представља управо оно што је друштво тражило и што се између осталога карактерише огромним потенцијалом слободног и модерног развоја друштва.

Демократија је у политици прогласила народну вољу, у привреди је прогласила слободну утакмицу, а у друштву слободу појединца. Успех демократије у свету и појединачно у земљама, која између осталога подразумева и стабилну безбедност, као реформе по много чему се различито тумачи, али је чињеница да је та реформа данас код нас остварена у политици, привреди и друштву. Један од битних задатака демократије је да се изгради потребан ниво одговорности у управљању државом. На том путу се поред низа других аномалија јавља и корупција укорењена у систем државе и која је перманентна претња достигнутом степену развоја друштва.

Међутим, чињеница је да нема тог друштва које морално или законски прихватљивим сматра злоупотребу положаја, односно које се мири са системски укорењеном корупцијом.. Такође, нема ни друштва које оправданим сматра да се политички положај или јавна служба користи за брзо и јавно богаћење путем нпр. комерцијалних уговора или ма на који други незаконит начин, а на рачун јавног интереса. Уосталом, рекли бисмо да би довођење у питање таквог криминалног понашања у најмању руку било више него забрињавајуће. Политички и казнени прогони не дају резултате ако не следи и друштвена акција одгајања и мењања политичке организацијске културе.

Међутим, апели на савесност и етичност не дају резултат без озбиљне и темељне реорганизације система и законодавне промене, односно промене одозго. Успех у борби против корупције зависи од више фактора, а најважнији је политичка воља и одлучност утемељена у правним нормативима.

Дакле, очигледно је да се не могу избећи неки спорни моменти који неминовно прате демократизацију. Ти моменти представљају секундарне спорости, односно огледају се у секундарним неефикасностима правног система, откривању, прогону и кажњавању. Но, спорост прилагођавања правног система није могуће третирати као традиционални проблем државе у сузбијању корупције. Ипак, чињеница је да је корупција у суштини недостатак, мањак претпоставки, друштвених норми и вредности које су потребне за нормално деловање слободне тржишне привреде као важним тековинама савременог развоја друштва.

Корупција, пре свега, због последица које изазива представља највећи проблем развоју здравих међународних економских односа, како унутар државе тако и оних међу државама. Корупција и у

модерној држави остаје опасност јер штети обављању друштвених послова, али и послова који се односе на безбедност. снижава потребан ниво морала у политичком одлучивању, блокира јавну управу, судство итд. Супротна је темељним моралним постулатима слободне трговине добрима која подразумева богаћење сопственим радом. Често се спомиње да је главна препрека сузбијању корупције њена укорењеност у лошој традицији, а најчешће претходном социјалистичком систему. Иако има аргумената за такву тврдњу (у навикама људи јавни положај повезује се са повластицама, а држава се доживљава као извор страха и неизвесности, солидарност се меша с обавезама, постоји клијентелизам у раду, осећај да права надилазе обавезе) и сличне аргументе не треба узимати у обзир према његовој формалној тачности, већ у смислу мобилизације у борби против корупције.

Према томе, корупција није прихватљива ни у једном савременом друштву иако је редовни пратилац демократизације друштва. Неминовно је треба елиминисати на свим нивоима и свим расположивим средствима. У тој борби највише треба утицати на свест грађана, односно омогућити грађанима учешће у борби против корупције као најважнијем носиоцу те борбе. Корупција је увек присутна, а све указује да ће она још дуго опстајати. Праве мере сузбијања корупције морају бити смислене и дугорочне.

Чини се такође да борбу против корупције у будућности треба свакако заснивати и на чињеници да основа историје једног народа и његове државности чини, између осталога, његова економска моћ (привредни развој) која мора бити непосредно повезана и обогаћена духовном баштином, што у суштини чини прву претпоставку државне обнове и изградње. Другим речима, борбу против корупције треба заснивати и изводити у складу духовног препорода народа у целини. Такође, најбоља гаранција за спровођење таквих интенција јесте заснованост свакодневне праксе на научним основама и упошљавањем најбољих, најквалификованијих и најобразованијих појединаца, без обзира на страначку припадност. Тешкоће у спровођењу борбе против корупције су бројне и њих треба да буду свесни пре свега они који се залажу за друштвене реформе ради очувања националне државе.

Осим тога сви досадашњи међународни инструменти за борбу против корупције који су усвојени у последњих десетак година треба да чине свеобухватан скуп стандарда који треба да помогну

законодавцима и креаторима политике у БиХ да конципирају законе и унапреде праксу у складу са начелима добре управе. Такође, чини се веома потребним и већа координација са међународним организацијама ангажованим у борби против корупције.

Неопходно је и даље радити на изради и усвајању (модификовању и иновирању) неких од кључних прописа за борбу против корупције као нпр. по питању нових закона у области јавних набавки, финансирања политичких странака, спречавања сукоба интереса и слободног приступа информацијама од јавног значаја. Нарочито значајним у борби против корупције је елиминисати уочене правне празнине у домаћем законодавству, посебно у области инкриминације и ефикасне истраге, кривичног гоњења и санкционисања кривичних дела корупције. У тој борби сами грађани треба да добију (имају) најзначајније место као и све државне институције у систему безбедности које се баве борбом против корупције и других облика криминалитета.

Борба против корупције се мора водити плански и систематски, како превентивним тако и репресивним мерама, на националном и међународном нивоу уз пуну међународну сарадњу и стварање повољних услова за рад надлежних органа, чему посебан допринос даје и овај научни скуп.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Изучавање појединих кривичних дела, а нарочито корупције је несумњиво од великог значаја. Штета по Републику Србију као и њеном угледу настале од корупције не мора и није увек могуће јасно и потпуно сагледати. Корупција се испољава најчешће на различите начине што знатно отежава борбу против ње. Иако и теорија и пракса под појмом корупције подводе различита инкриминисана понашања, ипак се може наћи унутрашња систематика свих ових појединих појмовних одређења.

У борби против корупције је потребно имати у виду да је корупција последица у првом реду неефикасног функционисања многих институција система, па и целог правног система односно несавршености система националне безбедности. Стога и сама борба против корупције треба истовремено да представља и борбу за самосталне, независне, боље и ефикасније институције система и у првом реду треба да обухвати темељиту реформу многих институција система безбедности које сада делују.

Приступ борби против корупције мора се заснивати на обавезном учешћу јавности односно на обавези укључивања грађанског друштва и медија. Уосталом овај принцип борбе против корупције се у земљама са развијеном демократијом већ увелико примењује и представља општеприхваћену основу у борби против корупције. Ово пре свега што јавност треба бити правовремено и детаљно обавештена о борби против корупције, а такође и због, још увек моћне улоге политичке воље грађана која представља фактор.

У сваком случају напори и решеност Републике Србије у сузбијању корупције до сада дају веће или мање резултате што је свакако за похвалу уз чињеницу да се могло и знатно више урадити по том питању.

Но, сигурно је да се друштво не може ефикасно и потпуно супротставити свим видовима и облицима криминалитета само и једино применом кривичних санкција – репресивних мера без обзира колико оне деловале ефикасно и правично. Поред ових мера потребно је свакако предузимати континуирано и перманентно различите видове опште, посебне и специјалне превенције. Те мере треба да предузимају различити друштвени субјекти на свим нивоима. Са променом у свести свих и свакога може се очекивати постизање позитивних резултата у овом правцу.

Mile Rakic

CORRUPTION AS A REFLECTION OF THE STATE OF SECURITY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

Theme of this paper is phenomenology of corruption that has a relatively long historical tradition in our state as well as in other states. The corruption is analyzed from the aspect of its influence on security of society and consequently from the aspect of national security in democratic state. Despite the fact that security in its broadest notional meaning is comprehended in quantitative and qualitative senses to be modern one, the corruption still exists. In recent times it has gained in significance, considering its frequency and emerging forms and the range and intensity of caused effects. There is various set of problems accompanying the battle against corruption, such as the lack of its homogeneous definition and also its connection with the state government, that is, a direct harm to the foundations of modern state and the rule of law – the institutions of public government and established system of security.

Key Words: corruption, security, society, Republic of Serbia

ЛИТЕРАТУРА

- Rose-Ackerman, S.: *Korupcija i vlada*, Zagreb, 2002.
- Антонић Д., *Корупција у Србији*, Београд, 2001.
- Бошковић М.: *Криминалистика методика*,Београд, 1998.
- Бошковић М.: *Актуелни проблеми сузбијања корупције*, Београд , 2000.
- Гилмор В.: *Прљави новац, Београд*, 2006.
- *Личност и политичка власт*, Београд, 1989.
- *Разарање друштва*, Београд, 1994.
- *Корупција у одсуству владавине права*, Сарајево, 2004.
- Ђурић Ж., Јовашевић Д., Ракић М.: *Корупција изазов демократији*, ИПС, Београд , 2007.
- Јелачић М.: *Друштвено правни аспекти и методе супротстављања корупцији*, Београд, 1996.
- Јовашевић Д. Хашимбеговић Т.: *Злоупотреба службеног положаја*, Београд, 2001.
- Лазаревић Љ. Вучковић Б.: *Коментар Кривичног законика Републике Црне Горе*, Цетиње, 2004.
- Милић Миловановић: „Ендогена корупција као равнотежа секвенцијалне игре“, *Економски анали,* бр. 156 јануар-март 2003, Економски факултет, Београд, 2003,
- Nelson Schwartz.: Bribes and Punishment , *New York Times*, july 15. 2007 .
- Ракић М.: *Безбедносна превентива*, ИПС, Београд, 2006.
- Вишић М.: *Законици древне Месопотамије*, Београд, 2003.
- Вујаклија М.:*Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1980.
- Vujević M.: *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*, FPZ, Zagreb, 1988.

Summary

Successful battle against corruption depends on various factors and the most important among them is political will and determination which has its basis in legal norms. It is obvious that some issues that are inevitably related to democracy cannot be avoided. Corruption, before anything else, due to its consequences, poses the biggest problem to development of healthy international economic relations, both inside of the state and with other states. Even in modern state corruption poses an actual danger for security. Corruption is harmful for performance of social business and also the business related to international security co-

operation. Corruption decreases a necessary level of morality in political decisions, it blocks public management, jurisdiction, etc. It stands in contrast to basic moral postulates of free trade of the goods that implies making profit through one own work.

Corruption is not acceptable in any modern society, although it is a regular accompaniment to the process of democratization of society. It is inevitable that it should be eliminated on all levels and with all available resources. In this battle it is necessary to influence awareness of citizens, which implies giving opportunity to the citizens to participate in the battle against corruption as the most important protagonists in the battle. Corruption is always present and that gives grounds for assertion that it will keep subsisting that way for a long time. Correct measures for prevention of corruption ought to be meaningful and long term planned ones.

The battle against corruption in future has to be based on the fact that the basis of history of one nation and its statehood is, among other things, its economic power (economic development) that needs to be directly connected and enriched by spiritual heritage as a first precondition for the state revival and development. In other words, the battle against corruption should be based and performed in accord with spiritual revival of the nation in general.

Key words: Corruption, security, Serbia...

Овај рад је примљен 8. маја 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УДК:
316.624:796.332]:32

Прегледни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 379-400.

Марија Ђорић
Факултет политичких наука, Београд

ПОЛИТИЗАЦИЈА ХУЛИГАНИЗМА

Сажетак

Основна теза у раду је да се политика рефлектује на све сегменте друштва укључујући и спорт. Посебна пажња се посвећује истраживању насиља међу публиком на спортским приредбама са којим се друштво среће још у антици. Налази се узрочно-последична веза између политике и хулиганизма и наводе релевантни примери. Хулиганизам као „британска болест“ се данас среће у свим политичким системима и предоминантно се везује за фудбал. У раду се објашњавају основе насиља у спорту, његови теоријски оквири, одређују идеолошке основе хулиганизма и указује на изразиту повезаност овог феномена са десничарским екстремизмом.

Кључне речи: хулиганизам, хулигани, спорт, политика, насиље, десни екстремизам

ПОЛИТИКА, НАСИЉЕ, СПОРТ

Политичко деловање се данас неприкосновено рефлектује на целокупан хетерогени друштвени систем укључујући и спорт. Готово по математичкој аналогији, свака политичка промена конседвентно делује на друштво кроз конституисање система вредности. Уколико је политичка сцена оптерећена кризним дешавањима и нестабилном климом последице тога се осећају у уметности, науци и наравно у спорту. Да је и спорт био и остао средство политичке манипулације види се по добро познатој изреци из времена Римљана - *Panem et circenses* - коју је са презрењем Јувенал наменио маси људи која ништа не тражи сем хлеба и циркуских игара. Скретање мисли бирачког тела са правих проблема на маргиналне

је вечно макијавелистичко политичко средство. Када се политичко насиље дислоцира у поље спорта онда имамо политизацију хулиганизма и стање безакоња које је услед психологије масе немогуће контролисати.

Насиље у политици у форми „говора мржње“ и екстремизма неминовно води дестабилизацији политичког система што резултира насиљем и тензијама у осталим сферама друштва укључујући и спорт. Колико политика прожима наше животе показује истраживање Роберта Кола, психијатра који се бавио испитивањем политичке свести код деце и закључио да је она присутна код узраста од осам до дванаест година. Он је сматрао „да је страх код деце окидач у стварању политичке свести и да се јавља у раним годинама“ [1]. По њему, деца не морају да се школују да би схватила значај политике – страх и емоције у стварању екстремистичких ставова имају доминантан утицај. То се најбоље манифестује код деце у неким земљама Латинске Америке, која су од малена суочена са отмицама, сиромаштвом и борбама на улицама, што предодређује њихову политичку свест у даљем животу. Колико је друштво слика и прилика политичких односа говори став Хелмута Плеснера (Helmuth Plessner) да „спорт не може бити ни много бољи ни много гори од друштва у којем постоји“ [2]. Често су спортски стадиони места где се упућују прве политичке поруке, наговештавају предстојећи сукоби и политички ставови. У том контексту можемо дати пример чувене фудбалске утакмице у Загребу 1990. године на стадиону Максимир између „Динама“ и „Црвене Звезде“ која није приведена до краја због сукоба навијача. Тада је повређен велики број људи, приведено преко стотину хулигана, а националистичке пароле које су доминирале са обе стране су најавиле дезинтеграцију СФРЈ и грађански рат.

Насиље у фројдовском смислу речи као сублимирање агресивности и нагона танатоса[3] је прихватљиво у спорту јер није деструктивног карактера, већ има позитивно-трансформишућу функцију. И Фром (Erich Fromm) је правио дистинкцију између бенигне и малигне агресивности, тако што је истицао да је прва у функцији

1) Coffey Thomas, *A better democratic model,* Victoria B.C. Trafford, 2003, стр. 155.

2) Plessner, Helmuth, *Soziologie des Sports,* 1952, према: Vrcan, Srđan, *Sport i nasilje danas u nas,* Naprijed, Zagreb, 1990.

3) Види више о томе у: Фројд, Сигмунд, *Комплетан увод у психоанализу,* Нова књига, Подгорица, 2006.

одбране и опстанка живих бића, док је друга „специфично људска и није потекла из животињског инстинкта“[4]. За њу Фром сматра да није у функцији егзистенције и дефинише је као неку врсту деструктивне страсти. Дакле, агресија као нагон може али и не мора увек бити деструктивна за разлику од насиља које је увек негативно-рушилачког карактера. Хегел је сматрао да је нагон „нижа моћ хтења“, док је права воља „виша моћ хтења“[5].

Политичко насиље је посебна врста насиља и представља по Драгану Симеуновићу „директну или индиректну - латентну примену силе над свешћу, телом, животом, вољом или материјалним добрима стварног или потенцијалног, односно претпостављеног политичког противника. Као динамичка друштвена категорија политичко насиље није ништа друго до врста политичког чина, односно активности“ [6]. Насиље само по себи има и комуникативну функцију јер увек упућује одређену поруку и захтева релацију субјекта и објекта.

Иако се као модеран феномен конституише 70-их година двадесетог века, појава насиља на спортским приредбама није ексклузивитет данашњице. Један од најстаријих записа о сукобу публике на спортским такмичењима је забележио Тацит у својим „Анализма“, а везује се за гладијаторске игре у Помпеји 59. г. пре. н. ере које је организовао Ливениус Регулус[7]. Туча између два табора навијача је за последицу имала каменовање у којем је повређен велики број људи, а многи су изгубили и животе. Након овог догађаја у Помпеји су игре биле забрањене наредних десет година. Познат је и сукоб између тзв. „зелених“ и плавих“ навијача за време такмичења тркачких кола у античком Риму[8]. Паралела између насиља на спортским дешавањима у старом Риму и у савременом друштву се исказује на примеру утакмице на Хејселу између „Јувентуса“ и „Ливерпула“ када је 1985. погинуло тридесет и девет особа а стотину и педесет је било повређено због чега енглески фудбалски клубови нису учествовали на европским такмичењима до 1990. а „Ливерпул“ до 1991.

4) From, Erih, *Anatomija ljudske destruktivnosti II,* Naprijed, Zagreb, 1986, стр. 45.

5) Хегел, Фридрух Вилхелм Георг, *Философијска пропедеутика,* Графос, Београд, 1985, стр. 21.

6) Симеуновић, Драган, *Политичко насиље,* Радничка штампа, Београд, 1989, стр. 27.

7) Види: Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, *Sport and violence in Europe,* Council of Europe, Strasbourg, 2004, стр. 21.

8) Види: Frosdick Steve and Marsh Peter, *Footbal hooliganism,* Cullompton, Willan, 2005.

Насиље у спорту (или хулиганизам), које анализирамо у овом раду је насиље публике које има комуникативну функцију јер шаље супарничком клубу навијача одређену поруку. Али не само њима. Порука се често упућује актуелној власти и осталим политичким актерима. Иако је насиље међу навијачима иманентно скоро свим спортовима, у фудбалу је хулиганизам најинтензивније изражен. Да постоји изузетак од општег правила потврђује појава насиља међу навијачима на одбојкашким утакмицама у Грчкој током 2009. године и то да куриозитет буде већи реч је о женској одбојци између „Панатинаикоса" и „Олимпијакоса".

Родно место фудбалског хулиганизма је Велика Британија, а Ричард Гиљаноти, (Richard Guilianotti) сматра да је почетак модерног енглеског хулиганизма везан за телевизијски пренос утакмице 1961. године између „Тотенхама" и „Сандерленда". „Насиље између супарничких навијача, вандализам, провокација полиције и ривалитет између фанова били су први показатељи овог феномена" [9]. Иако је насиље спортских навијача универзални феномен и јавља се на територији свих земаља „насилно и анти-социјално понашање код фудбалских фанова често се означава као фудбалски хулиганизам или понекад као *британска болест*" [10].

Претеча фудбала је народни или тзв. „фолк" фудбал (folk-footbal) који се јавља у тринаестом веку у Енглеској. Тада би се између суседних села организовала такмичења између младих који су за игру користили дрвени диск или импровизовану лопту од свињске бешике[11], а цео догађај био је праћен ескалацијом насиља с обзиром да је публика конзумирала велику количину алкохола. Насилни инциденти на фудбалским утакмицама су и данас у великој мери узроковани конзумирањем алкохола и наркотика.

Нешто што можемо сматрати претечом фудбала у Велсу, носило је назив *кнапан* (knappan). Број људи који је учествовао у овој игри понекад је износио преко две хиљаде а неки учесници би јахали и на коњима[12]. Људи показују страст за насиљем врло често кроз разоноду и спорт. Тако је у Перуђи у средњем веку на стотине

9) Guilianotti, Richard, *Footbal – a socioloy of the global game,* Policy Press, London, 2000, стр. 41.

10) Види: Frosdick Steve and Marsh Peter, *Footbal hooliganism,* Cullompton, Willan, 2005, стр. 3.

11) Види: Frosdick Steve and Marsh Peter, нав. дело

12) Види: Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, *Footbal on Trial,* Routledge, London, 1990.

мушкараца и жена учествовало у игри са камењем на тај начин што би се поделили у тимове да би потом кренули да се гађају. Ова игра је постала тако опасна да је 1273. донета одлука власти „да онај ко буде убио учесника из противничке екипе може бити оптужен за убиство“[13]. У Енглеској је 1477. Едвард IV издао едикт којим се забрањује фудбал, а пре тога је у Лондону забрањивана ова игра због оптужби трговаца јер се организовала на великим трговима па им је кварила промет. У Француској је аристократија по угледу на Енглеску играла фудбал, а временом је у овој земљи фудбал постао забава средње, па и радничке класе. На почетку двадесетог века фудбал више није био игра за привилеговане.

Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века фудбал све више поприма политичку димензију, а 1938. године италијанске новине су писале о победи „Болоње“ над „Челзијем“ као о „брилијантној победи фашистичке Италије“ [14]. Данас је познато да су у Италији екстремни десничари фанови „Вероне“ (где је било јако упориште сепаратизма) и „Лација“ (који је био омиљени клуб Мусолинија)[15]. Овде примећујемо непосредну корелацију између политике и спорта.

Етимологија речи хулиган тј. хулиганизам, води порекло из енглеског језика и у вези са настанком постоје многобројна објашњења, али су свакако два најпоузданија. По првој верзији на основу полицијских извештаја из 1898. у Енглеској, реч хулиган се везује за назив једног од криминалаца из озлоглашене трочлане банде Хулиган-Худлум-Ларкин (Hooligan-Hoodlum-Larkin)[16]. По другој верзији овај назив потиче од имена ирске имигрантске породице која је живела у Лондону и терорисала „East End“ [17].

Постоје разне дефиниције хулиганизма , али оно што им је заједничко то је појам насиља у корелацији са појмом спорта у оквиру чега се преплићу идеолошко-политички елементи. Једна од опширнијих дефиниција хулиганизма је дата у „Енциклопедији британског фудбала“ (Encyclopedia of British Football): „Хулигани-

13) Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, нав. дело, стр. 29.

14) Frosdick Steve and Marsh Peter, нав. дело, стр. 15.

15) Guilianotti, Richard, *Footbal – a socioloy of the global game,* Policy Press, London, 2000, стр. 56.

16) Liberman, Anatoly, *Word origins – and how we know them: etimology for everyone,* Oxford University Press, Oxford, New York, 2005, стр. 120.

17) Види: Kontos Louis, Brotherton David, *Encyclopedia of gangs,* Grenwood Press, Westport, 2008.

зам је повезан са осећајем идентитета са фудбалским клубом или националним тимом и манифестује се кроз расизам и ксенофобију представљајући основну тачку за периодично учествовање десничарских политичких група укључујући *Национални фронт* и *Британски покрет*" [18]. Недостатак ове дефиниције је у томе, што иако релативно добро и опширно објашњава како се хулиганизам манифестује, не одређује саму појаву. Оно што је такође њена слабост је то што је прилагођена само британском појму хулиганизма, мада јој се не може оспорити корелација са политичком десницом. Ми чак можемо говорити о хулиганизму као о варијетету екстремне деснице.

Следећа дефиниција се бави одређењем појма *хулиган* који заправо представља „младог Енглеза који има проблема са прилагођавањем у друштву, који је делинквент у свакодневном животу, који конзумира алкохол у великим количинама и користи спортске догађаје као изговор за насилно понашање" [19]. Иако ћемо се сложити са свим карактеристикама које описују једног типичног навијача-хулигана, ипак треба нагласити да је као и претходна и ова дефиниција пре свега прилагођена британском друштву и да јој не можемо приписати универзално-општи карактер. Рецимо, у Србији се под појмом хулиганизма подразумева првенствено насиље спортских навијача, али се у оквиру њега може подразумевати и обично насиље на улици које не кореспондира увек са спортом. Потреба да се буде део групе даје хулиганима осећај веће моћи као и осећај припадности што у великој мери утиче на изградњу идентитета индивидуе. Зато има и дефиниција које говоре о потреби хулигана за припадањем макар и на патолошки начин: „Хулиган је члан одређене навијачке групе који прихвата заједничке вредности од којих је мржња чланова других група најдубљи заједнички корен, којем припадање групи значи бег од анонимности, даје му осећај сигурности; туча са другим групама навијача је израз осећајног набоја; осредњи смисао живота где бити хулиган, значи бити слободан и живети живот на најбољи могући начин један је од најсажетијих опредељења хулиганизма као појавног облика" [20].

18) Cox Richard, Vamplew Wray, Russell Dave, *Encyclopedia of British Football,* Routledge, London, 2002, стр. 176.

19) Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, *Sport and violence in Europe,* Council of Europe, Strasbourg, 2004, стр. 19.

20) Петровић, Крешимир, „Насиље и спорт", *Култура,* бр. 88/90*,* Београд, 1992, стр. 21.

У великом броју научних радова наводи се веза између радничке класе и хулиганизма: „Хулиганизам је уобичајена форма насиља младих људи који припадају радничкој класи“ [21]. Иако велики број хулигана припада „нижим“ друштвеним слојевима, насиље на стадионима није само последица материјалне кризе већ и политичке кризе као и кризе система вредности. Разлог зашто је највише хулигана међу младим људима објашњавамо вишком енергије, која аналогно иде са младошћу. А енергија увек представља вољу за животом. Проблем је само што често може постати деструктивна. Битан је начин каналисања дате енергије – неки врше њену сублимацију кроз рад, стваралаштво, спортске резултате, док негативно сублимирање подразумева форме попут хулиганизма као облика насилног понашања. Са друге стране, млади људи обично трагају за изградњом свог идентитета и у складу са тиме траже групу која ће их прихватити и у којој могу потврдити своје Ја. Уколико породица и социјално окружење не изврши здраву социјализацију омладине, онда се често тражи нова алтернатива, а то је – навијачка група.

На основу приложеног можемо предложити нашу дефиницију хулиганизма:

Хулиганизам је насилно понашање којим део публике на спортским догађајима кроз припадање навијачкој групи изграђује свој персонални идентитет који исказује фрустрацијску агресију деструкцијом материјалних ствари или повређивањем противника.

У бити сваког насилног понашања на спортским догађајима налази се обично фрустрацијска агресија које хулигани често нису ни свесни. Незадовољство у приватним животима се пројектује на утакмицама које хулигани доживљавају као издувни вентил захваљујући насиљу. Некада се у старој Грчкој катарза обично доживљавала кроз позоришне представе (најпре кроз трагедије, а потом и комедије), а савремено друштво данас то чини на много примитивнији начин. Хулиганизам је обојен изразитим емоцијама што прелази границу рационалног, а познато је да су границе као хоризонт – чим се приближимо недозвољеној граници онда тежимо да досегнемо нову која се назире и тако у недоглед. Ту се рађа основа екстремизма која је најчешће десничарске идеолошке провенијенције.

21) Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, *Sport and violence in Europe,* Council of Europe, Strassbourg, 2004, стр. 33.

Десничарски екстремизам као понашање на граници дозвољеног и са тенденцијом да се та граница пређе, увек је обојен расизмом, негативним национализмом и ксенофобијом. Уплитање политике у спорт се потврђује и кроз политички екстремизам за који Драган Симеуновић каже да је „комплексна друштвена појава заснована на пренаглашеним биолошким потребама самозаштите и ксенофобичној варијанти идентитетног механизма, које служе формирању и оправдању тешко дозвољивих ставова и агресивног понашања којима се, као непријатељска, угрожава нека расна, верска, етничка или друга група“ [22].

Циљ хулигана кроз „говор мржње“ није само исказивање нетрпељивости, већ и жеља да се скрене пажња на себе кроз шокирање јавног мњења. Расистичко-националистичке песме и пароле су на стадионима обично праћене и одговарајућим симболима што потврђује две ствари, а то је да је човек и *homo symbolicum,* и *homo communicens.* Дакле, потреба навијача је да упуте противницима увредљиве поруке и да их на тај начин деградирају али и да покажу свој став кроз одређене симболе. Обично се поред националних обележја на стадионима срећу и контроверзни кукасти крст или свастика, а у земљама у којима је то санкционисано законским регулативама, навијачи перфидно користе *келтски крст.* Овај симбол је сличног значења као и свастика и представља супремацију беле расе. Рецимо, на мајицама навијачке групе „Mean Machine“ из Чачка се налази овај симбол. Многи екстремни спортски навијачи и не знају шта значе њихови симболи или идеологија, али се понашају у складу са колективним идентитетом групе.

Због појмовног преплитања сличних, а опет не истих термина, сматрамо да ће у циљу научног појашњења бити добро да се направи дистинкција између ватрених навијача и хулигана као и разлика између хулиганизма и вандализма. Није сваки пасионирани навијач хулиган, али је зато сваки хулиган пасионирани навијач. Статистика показује да су хулигани обично млади људи и то узраста од дванаест до тридесет година и обично са криминалним досијеом. Тако рецимо у Белгији према статистичким подацима „ 40% хулигана је нижег образовања, само 16% њих је редовно похађало школу, многи од њих имају социјално-финансијске проблеме и одбацују класичне грађанске вредности (учтивост, дисциплину,

22) Симеуновић, Драган, *Тероризам,* Правни факултет, Београд, 2009, стр. 158.

поштовање закона), док 75% хулигана има полицијске досијее“[23]. Поред наведених података треба рећи још и то да је скоро 100 % хулигана мушког пола што указује на *мачо* карактер ове субкултуре.

Када је реч о вандализму то је феномен који је сродан хулиганизму с тим што ћемо нагласити да је хулиганизам врста вандализма и да је ужи појам од њега. Назив вандализам је настао захваљујући Вандалима, племену из северне Европе које је у В веку напало и опљачкало Рим. По неким теоретичарима вандализам је безразложна деструктивност [24]; међутим, овакво одређење може имплицирати феномен агресије али и различите врсте насиља, па му тако не можемо приписати валидну научну тежину. Током Другог светског рата теоретичари су под вандализмом подразумевали „агресију коју су у оквиру тевтонског варваризма спроводили нацисти са циљем уништења латинске цивилизације“ [25]. Постоје и она одређења вандализма која се заснивају на насиљу према материјалним стварима изостављајући однос према људима, што опет дефиницију чини окрњеним: „Вандализам је намерно уништавање и наношење штете приватној или јавној имовини без одобрења власника те имовине“ [26]. По нама једна од најбољих дефиниција вандализма, која је и преживела тест времена, јесте она која је направљена на основу ФБИ извештаја 70-их година двадесетог века: „Вандализам је вољно или намерно уништење и упропаштавање имовине без дозволе власника те имовине и подразумева: сечење, кидање, ломљење, бојење, цртање, прљање и све остало што је обухваћено локалним законом“ [27]. По Стенлију Коену (Stanley Cohen) постоје шест различитих типова вандализма[28]: *присвајајући или грамзиви* (обијање аутомата за пиће или крађа новца), *тактички* (ломљење прозора да би се ушло у зграду), *идеолошки* (што представља врсту политичког протеста), *осветнички* (када се напада неко или уништава нешто због освете), *вандализам као врста игре* (нпр. ко

23) Исто, стр. 41.

24) Види: Hirisch Donald Eric, Kett Joseph, Trefil James, *The new dictionary of cultural literacy,* Houghton Mifflin, Boston, 2002.

25) Види: Gamboni Dario, *The Destruction of art: inoclacism and vandalism since the French Revolution,* London, 1997, стр. 42.

26) Thomas Murray, *Violence in America s schools : understanding, preventions and responses,* Conn, Westport, 2006, стр. 11.

27) Goldstein Arnold, *The psychology of vandalism*, Plenium Press, New York, 1996, стр. 20-21.

28) Види: Stanley Cohen, *„Vandalism: Its politics and Nature“,* у: J. B. Mays (ed), Juvenile Delinquency, *The family and the social Group,* Longman, London, 1972.

може да поломи више прозора) и на крају *малициозни* (као експресија беса услед осујећености).

Није тешко закључити да је линија раздвајања између вандализма и хулиганизма у томе што се прва појава заснива претежно на спровођењу насиља према имовини и материјалним стварима (мада не искључује и насиље према живим бићима), док хулиганизам осим насиља према неживим објектима и стварима подразумева и насиље према људима. Посебно су на њиховој мети, осим наравно навијача супарничког клуба, органи јавног реда тј. полиција. Сматра се да је полиција на фудбалским утакмицама један од фактора провокације који само инспирише навијаче на насилно понашање. Објашњење ове појаве можемо наћи у непризнавању ауторитета власти. Због тога су Енглези смислили другачији начин контроле хулигана на утакмицама: побољшали су техничко технолошке мере надзора и увели полицајце у цивилу. Заједничка особина вандализма и хулиганизма јесте употреба насиља које је обично ирационалног карактера и има катарзичку улогу. Пример вандализма у нашој земљи је било понашање неких учесника након протеста у Београду поводом проглашења независности Косова и Метохије када је гомила људи кренула у уништавање зграда појединих амбасада, али и јавног инвентара, док је најпознатији случај оваквог понашања био крађа патика и обијање радњи у центру града. Човек се у маси другачије понаша него ли као индивидуа, о чему је врло лепо писао Гистав Ле Бон у својој књизи „Психологија гомила“, у којој објашњава да иако нам гомила даје снагу и моћ оно што у њој губимо је – сопствени идентитет [29)].

ТЕОРИЈЕ О ХУЛИГАНИЗМУ

У пољу научне теорије није много пажње посвећивано истраживању феномена хулиганизма. Најзначајније резултате су у овој области остварили британски теоретичари што је и за очекивати с обзиром да је Велика Британија имала и највише проблема са насиљем хулигана. Било би корисно како за теорију, тако и за праксу изучити суштинске основе хулиганизма и на Балкану са посебним освртом на Србију, јер се на свим значајнијим навијачким сајтовима, балкански (а после инцидената „Звездиних навијача“ у Чешкој августа 2009. када је ухапшено стотинак хулигана и српски) навијачи сматрају изузетно насилним. За политичку теорију је веома

29) Види: Le Bon, Gistav, *Psihologija gomila,* Globus, Zagreb, 1989.

важна рефлексија коју политика остварује у области спорта, али не треба пренебрегнути и чињеницу да се многе хулиганске групе користе у дневно-политичке сврхе. Познато је, рецимо, да су навијачи „Звезде“ и „Партизана“ имали значајну улогу у рушењу режима Слободана Милошевића, што са поносом експлицитно истичу на својим сајтовима. Са друге стране, многи од хулигана су били регрутовани за приватне добровољачке војске током ратова на просторима бивше СФРЈ, што још једном упућује на мост који постоји између политике и спорта, а који се првенствено гради уз помоћ насиља које је углавном политички мотивисано. Овде долазимо до битног закључка у нашој студији - *хулигани су политички употребљиви*. Поготово сматрамо опасним када их употребљавају неке криминалне групе зарад подривања државног ауторитета или ширења страха међу одређеним друштвеним групацијама. У таквим ситуацијама је тешко направити границу и одредити докле може да иде страствено навијање а да не постане криминално понашање. Све зависи од циља који екстремни навијачи желе остварити. Уколико желе да се транспарентима, навијачким песмама, начином одевања декларишу као фанови неког клуба – онда је то још увек спорт, игра, забава. Међутим уколико је њихов циљ утицај на актуелну политичку ситуацију, онда је већ реч о политички мотивисаном ангажману и насиљу, које се увек препознаје по изузетној свирепости.

Док теорије мотивације сматрају да човек има потребу да се реши унутрашње напетости кроз спорт или на неки други начин, насупрот њима, Виктор Франкл сматра да човек има увек потребу за успостављањем смисла живота тако што ће се повезивати са људима и давати им се (а један од таквих начина давања је и спорт). Ову појаву он назива „самотрансцеденцијом“ и саставни је део његове логотерапије[30]. Даље, по мишљењу Франкла, основни проблем који човека води у „егзистенцијални вакуум“ и депресију је постојање бесмисла. Насупрот њему, Алфред Адлер сматра да је осећај инфериорности, па и депресије, проузрокован – комплексима.

Сматра се да истраживање хулиганизма у правом смислу речи започиње са британским теоретичаром Јаном Тејлором (Ian Taylor). Његова полазна теза била је да хулиганизам кореспондира са великим социјалним и економским променама посебно наглашава-

30) Види: Frankl, Viktor, *Nečujan vapaj za smislom,* Naprijed, Zagreb, 1981.

јући промене у радничкој класи [31]. Иначе, многи теоретичари приписују радничкој класи не само хулиганизам већ и остале облике екстремизма попут неонацизма, насиља скинхедса и сл. Ради се о томе да се тражи узрочно-последична веза између лоше материјалне ситуације (која код радничке класе узрокује незадовољство и фрустрацију) и насиља. По Јану Тејлору постоје две врсте хулигана: они који потичу из „више“ радничке класе и који су могли осетити благодети „тачеризма“ ; и они који су били припадници „ниже“ радничке класе или лумпенпролетеријата, који је узгред представљао погодно тле за расађивање ксенофобије и фашизма услед незадовољства које је предиспонирано сиромаштвом. Кроз насилно понашање на стадионима, хулигани би, у ствари доживљавали иако привремено, неку врсту „партиципативне демократије“ која им је била далека и неостварива у свакодневном животу. На тај начин би постајали део система и осећали се важним.

Питер Марш (Peter Marsh) је покушао да објасни узроке насиља младих људи на стадиону кроз елаборирање појма „социјалне агравације“ (тзв. *аґро*) [32]. Наиме, *аґро* је узрокован људском агресијом за коју он верује да је пре урођена, него ли што је научена. Изучавајући појам политичког насиља, Драган Симеуновић класификује теорије које се баве пореклом насиља код човека на: теорије условљености и теорије природжености [33]. Прве објашњавају насилно понашање кроз процес учења и социјализације, док друге основу насиља налазе у човековој природи и сматрају га урођеним. Насилно понашање код човека одређено је подједнако и биолошким, тј. урођеним факторима, као и стеченим, тј. социјалним. Прве још можемо назвати *ендогеним*, а друге *егзогеним* факторима.

Теоретичари из тзв. „лејчестерске школе“ [34] су свакако важни за анализу хулиганизма. Међу њима вредни помена су Ерик Данинг (Eric Dunning), Патрик Марфи (Patrick Murphy), Џон Вилијамс (John Williams), Иван Вадингтон (Ivan Waddington) и др. Њихова се теорија ослања на хипотезу Норберта Елијаса (Norbert Elias) који је узроке насиља на стадионима налазио у цивилизацијским процесима, пре свега у индустријализацији која је породила радничку класу из које се регрутује највећи број хулигана. Суштина је у томе да је хулиганизам објашњен као мачо-феномен који се

31) Види: Guilianotti, Richard, нав. дело

32) Види: Marsh, Peter, *Aggro: the illusion of violence,* J. M. Dent, London, 1978.

33) Види: Симеуновић, Драган, *Теорија политике,* Наука и друштво, Београд, 2002.

34) Добили су назив по Универзитету са којег су потекли

везује ускључиво за мушку агресивност, а додаје се осим полне и класна димензија, јер се приписује посебно радничкој класи. Сматра се да је мушка агресивност исконска, јер је вишевековна улога мушкараца била везана за војску, рат и освајања. Од мушкарца се очекивало да буде заштитник породице, тако да су емоције биле потиснуте у други план и резервисане за женски пол. Ова теорија је доста критикована у научним круговима, а највише јој се замерала једностраност и симплификација у објашњењу хулиганизма.

Постоје и марксистичке интерпретације које повезују хулиганизам са индустријализацијом. Наиме, агресивност је била саставни део физичких послова који су првенствено били резервисани за мушкарце. Међутим, са индустријализацијом физичка снага радника бива све више супституисана снагом машина. Агресивност радничке класе која кулминира насиљем на спортским стадионима је, у ствари, бунт против де-маскуланизације рада.

Теорије кризе[35], пак, виде насиље мушкараца из радничке класе као тип компресивне реакције на социјализацију мушког дела популације у предоминантно женском домаћинству.

У теорији често срећемо и „бедуински синдром“ када се објашњава принцип функционисања навијачке групе као и њен систем вредности. Он гласи: „Пријатељ пријатеља је и мој пријатељ, док је непријатељ мога непријатеља такође пријатељ “[36]. За Џона Кера (John Kerr) насиље публике на стадионима се одређује уз помоћ инверзивне теорије[37] у којој се прави дистинкција између агресије и беса и која врши класификацију насиља (насиље беса, насиље моћи, насиље узбуђења и насиље игре) сматрајући да хулиганизам можемо сврстати под *насиље игре*.

ОСНОВЕ ХУЛИГАНИЗМА

Једно од најчешћих питања јесте зашто је насиље навијача најизраженије баш у фудбалу кад постоје много насилнији спортови, попут рецимо бокса или каратеа. Пре свега, фудбал је спорт који се игра на великим стадионима, што подразумева присутност масе, а већ смо нагласили какав је утицај гомиле на психу појединца. Други разлог јесте играње овог спорта на отвореном простору што је

35) Види: Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, *The roots of football hooliganism: an historical and sociological study,* Routledge and Kegan Paul, London, 1988.

36) Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, нав. дело, стр. 90.

37) Види: Kerr, John, *Rethinking Aggression and Violence in Sport,* Routledge, London, 2004.

разлог више за примену насиља које се теже контролише него ли у затвореном простору. Трећи разлог можемо наћи у колективном несвесном које се, како је Јунг (Carl Gustav Jung) [38] тврдио налази у сваком од нас и које се попут архетипских слика преноси из прошлости на данашње време. Наиме, фудбал и његове претече су још од првих дана биле праћене бујицом насиља у публици. По еуфорији публике и динамици игре, фудбал можемо дефинисати као суптилнију варијанту гладијаторских борби данашњице. Следећи разлог ескалације насиља можемо тражити у конзумирању алкохола и наркотика од стране навијача што имплицира агресивније понашање. Одговор би се могао наћи и у форсирању мачо култа кроз фудбал као изразито „мушки“ спорт, а познато је да су од архаичних времена мушкарци били ловци и ратници, тако да се та димензија мушкости данас реализује кроз спорт. По некима, спорт, а пре свега фудбал, је вентил за фрустрацијску агресију, па уколико се индивидуа не може доказати на личном, социјалном или професионалном плану, онда потврду своје вредности и идентитета налази у хулиганској групи.

Свака хулиганска група има своја правила, своју хијерархију и свој систем вредности на чијем се пиједесталу налази насиље. Оно што утиче на кохезију навијачке групе јесте правило –удруживање на основу заједничког непријатеља. Готово по принципу који је Карл Шмит (Karl Schmidt) примењивао у пољу политике делећи људе на пријатеље и непријатеље[39], и у навијачком свету се врши интеграција хулиганске групе првенствено по непријатељу. Међутим, и у овом свету постоје тзв. „братимљења“ и пријатељства између навијачких група. Један од таквих случајева јесте позив у виду писма које су навијачи Челзија нудили шведским навијачима: „Потребне су нам новајлије да се придруже нашој војсци нациста. Склопили смо побратимства са Бајерн-Минхеном из Немачке и Глазгов Ренџерсима из Шкотске. Морамо се заједно борити и чим нам допусте да се вратимо у Европу побићемо црње у Амстердаму, Јевреје у Прагу, католике у Риму и Турке у Минхену. Тражимо групе у Шведској да се придруже нашем крсташком рату“ [40]. Из поменутог писма се експлицитно види идеолошка основа хулиганизма која је нацистичког или још прецизније неонацистичког

38) Види: Јунг, Карл Густав, *Динамика несвесног,* Матица српска, Нови Сад, 1990.

39) Види: Шмит, Карл, *Норма и одлука,* Филип Вишњић, Београд, 2001.

40) Лимбенген ван Крис, „Фудбалски вандализам“, *Култура,* Београд, 1992, стр. 80.

карактера, а на коју се надограђују ксенофобија, расизам и говор мржње. Сви ови елементи су у исти мах и маркантни чиниоци политичког екстремизма десне оријентације. И на српској навијачкој сцени постоје примери тзв. братимљења међу навијачима као што је то случај између „Инвалида„ са Вождовца и „Blue Union Belgrade“ који навијају за „ОФК Београд“. Циљ сваке хулиганске групе јесте да победи најјачег како би се доказала у свету насиља и на тај начин самопотврдила. То је један од разлога зашто су навијачи мањих клубова највише иницирали туче са навијачима масовних клубова попут „Звезде“ или „Партизана“ – победом над јачим од себе расте углед у навијачком свету.

Да су хулиганске групе у спорту симулакрум политичког стања у држави видимо и на примеру бивше СФРЈ у којој су националистичке страсти непосредно пред распад биле изражене код великих фудбалских клубова. Навијачи „Црвене Звезде“, а потом и „Партизана“ су емитовали изразит српски национализам док су као антипод њима навијачи „Хајдука“ и „Динама“ фаворизовали усташтво.

Иако је у свету хулиганизам почео да се развија 60-их година да би свој процват доживео 70-их, у нашој земљи се хулиганизам рађа нешто касније да би крајем 80-их и почетком 90-их добио свој прави облик. Политичка криза на просторима бивше Југославије је само распиривала хулиганске страсти на утакмицама и бацала их у још већу ватру навијања, о чему сведочи већ поменута ситуација на стадиону Максимир.

Када говоримо о савременом хулиганизму не можемо а да не споменемо неке од најзначајнијих група у свету и наравно у Србији. Поред неприкосновених енглеских навијача вредни пажње су немачки, али од краја 90-их и пољски навијачи. Пољска има развијену навијачку сцену која је присутна не само у првој лиги већ и у нижим лигама. У овој земљи се туче навијача обично организују после утакмица, у предграђима или на ливадама. Најдоминантније групе су „Lech poznan“, „Wisla Krakow“, „Legia Warsaw“ итд. Русија је такође позната по окорелим хулиганским групама. У Москви је 1982. током меча између „Спартака“ и „Харлема“ настрадало 340 људи [41)]. Данас су најпознатији хулигани у Русији – „Спартак“, „Гладиаторс“, „West End“, „Девилс“... Што се тиче Србије, треба рећи да је после распада СФРЈ присутан један нови тренд у нави-

41) Извор: Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, нав. дело

јању који се везује за појаву локалпатриотизма – све више се навија за локалне клубове за разлику од некадашње Југославије када су фанови примарно били наклоњени великим клубовима попут „Звезде“, „Партизана“, „Хајдука“, „Динама“ итд.

Свака навијачка група има своју структуру, хијерархију, систем вредности, симболе и идеологију. Већ смо констатовали у раду да су припадници хулиганских група обично млади људи мушког пола и да су обично, мада има и изузетака, припадници „нижих“ друштвених слојева. Тако су, рецимо, да би показали како се поносе својим социјалним статусом, навијачи „ОФК-Београда“ имали обичај да облаче радничка плава одела. Овај пример указује и на кохезивност навијачке групе, или бар тежњу да се монолитност групе постигне. Када је реч о хијерархији она се одређује степеном насиља које навијачи чине и које их декларише као „јаче“ или „слабије“. Други битан моменат за изградњу позиције у навијачком свету јесте количина харизме – она предиспонира вођу. Иначе, треба рећи да иако су на пиједесталу славе, вође навијача подносе својеврсну „жртву“, а то је да су претежно окренути лицем према осталим навијачима и нису у могућности да увек пропрате сваки детаљ који се дешава на терену. Познато је да су многе вође навијача одиграле значајне улоге у политичкој кризи 90-их година на нашим просторима и да су стајале иза мобилисања маса током митинга и рата у Србији.

Највећа вредност за хулиганску групу је љубав према клубу за који се навија што даје изразиту емоционалну димензију хулиганизму. Емоционални, готово фанатични занос који је присутан на стадионима може се степеновати према јачини на следећи начин: најпре се воли клуб за који се навија, потом – град у којем се клуб налази, па онда држава којој се припада. Ова тријада је обојена националним бојама, тако да победа клуба јесте и наша лична победа, што се објашњава групним нарцизмом. Оно што се не постиже на персоналном плану и у интерперсоналним односима, пројекцијом се постиже кроз успех клуба за који се навија. Зато је и сваки неуспех спортског клуба схваћен као лични фијаско, што имплицира агресију, јер свака неостварена жеља рађа фрустрацију.

Свугде где се налази огромна количина емоција постоји опасност од манипулације и злоупотребе. Тако је и у навијачком свету. Колики је емоционални набој на стадионима говори и умрежен навијачки став да је за доброг навијача потребно имати “грло (за

певање песама), длан (за аплаудирање) и срце (за љубав према клубу, која често подразумева и насилно понашање)". Упућивање политичких порука је некада намерно оркестрирано од стране држава, а некада навијачи желе тек да шокирају „говором мржње". Расизам као појава је присутна на стадионима од краја 70-их година двадесетог века, када је екстремна десница из редова најватренијих хулигана врбовала своје чланове. Ова појава је свакако била инспирисана појавом већег броја црнаца као играча. Раних 80-их је у „Центру за савремене студије" у Енглеској направљено истраживање на тему „Фудбал и фашисти" [42]. Дошло се до закључка да постоји веза између расизма и фудбалских навијача који су често мотивисани фашистичком идеологијом, поготово оном коју је наметала организација „Национални фронт". Током 90-их „Комисија за расну једнакост" је спровела кампању под називом „Let s Kick Racism of Football" са циљем елиминисања расистичких елемената из спорта. У бившој Југославији је био израженији национализам код хулигана управо због тадашње актуелне политичке ситуације, када су политичке елите распиривањем националних страсти, у ствари, иницирале рат.

Оно што профилише идентитет једне навијачке групе јесу осим њене структуре, химна или карактеристичне песме и наравно симболи у виду грба или заставе. Заједно са свим овим елементима навијачи граде колективни идентитет, мада морамо бити опрезни са генерализацијама, јер су иначе, ове групе дифузног карактера. Многе од њих су повезане са криминалом и служе за врбовање младих делинквената. Рецимо, изразито „снажна повезаност између навијача, политике фудбалског клуба и криминалних активности (укључујући хулиганизам) је изражена у Аргентини" [43]. По другима, могуће је чак наћи корелацију између неких терористичких група и хулигана [44], мада ове примере треба узети са резервом и гледати на њих пре свега као на посебне, а не опште појаве. Иако смо нагласили да хулигани чине аморфну скупину, што отежава проучавање, Контос Луис (Kontos Louis) и Бродертон Дејвид (Brotherton David) су покушали да разврстају навијачке групе на следећи начин[45]:

42) Извор: Back Les, Crabbe Tim, Solomos John, *The changing face of football,* Berg, Oxford, 2003.

43) Guilianotti, Richard, нав. дело, стр. 58.

44) Види: Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, нав. дело

45) Види: Kontos Louis, Brotherton David, нав. дело

1. *Hard-core група* је мала група састављена од десетак чланова који су задужени за стварање буке и галаме и често представљају маску за криминалне активности.
2. *Опортунисти.* Ово је најбројнији део навијачке групе и узраста су од 15 до 25 година. Они се труде да остваре свој статус кроз насиље и туче.
3. „*Wannabe"* групе немају видљиву структуру и њихови следбеници трагају за сензацијом и узбуђењем, а фудбал је место где то могу наћи.
4. *Фирме* су организовани гангови или банде које учествују у сукобу са другим „фирмама". Обично се повезују са екстремно десничарским политичким групама.
5. *Ултраши* су слични „фирмама" и воде порекло из Италије.

Хулиганизам као социјална и политичка појава црпе енергију из десничарског екстремизма ослањајући се првенствено на идеологију фашизма. Ксенофобија, расизам, национализам и хомофобија су његови пратећи сегменти. Иако постоји нетрпељивост међу различитим навијачким групама у Србији, све оне су се ујединиле око два питања, а то је: став по питању Косова – да је ова покрајина неизоставни део Србије и став по питању хомофобије, тј. анимозитета према хомосексуалцима, што је у складу са „мачо-принципом" који форсирају навијачи. Хомофобија навијача и осталих десно екстремистичких група је током 2009. достигла кулминацију за време припрема „Параде поноса" коју је организовала ЛГБТ групација. Дан пред параду, дошло је до њеног отказивања јер власти нису могле гарантовати сигурност учесницима параде на жељеној локацији у центру града, због великог броја претњи које су стизале од десничарских организација.

„Фамилија српских навијача" је посебна навијачка организација која пледира да превазиђе све несугласице и диверзификованост навијачких група са циљем да се уједине око става да је „Косово срце Србије", па је у складу са овим слоганом организовала кампању у којој је исписивала графите по Београду. Ова организација је позната по својим националистичким ставовима, али се експлицитно противи употреби насиља на стадионима и предоминантно форсира навијање за српску репрезентацију а не за појединачне клубове.

Иначе, насиље хулигана може ескалирати пре утакмице, за време и после утакмице. Поготово су познати инциденти након за-

вршетка утакмица када долази до уговорених туча између навијачких група, а неки попут „United force“, контроверзних фанова „Рада“ са Бањице, су спремни на отворен сукоб са полицијом. Да насиље узима поприличан данак на спортским дешавањима видимо и по статистикама које је спровео француски лист „L' Equipe“, по којој годишње више од 1.300 људи[46] погине на спортским дешавањима, највише захваљујући насиљу хулигана.

На основу „Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама“ у Републици Србији, насиље на оваквим врстама јавног окупљања је – кривично дело. Да је и наша земља по угледу на неке западне земље почела примењивати „драконске“ казне видимо по случају Уроша Мишића, навијача „Црвене Звезде“ који је због напада на полицајца, који је квалификован као покушај убиства, осуђен на десет година затвора.

Како се друге земље обрачунавају са насиљем на утакмицама видимо по примеру швајцарског правосуђа које је након туче између „Jung Boys-a“ и „Сион-а“ донело одлуку да забрани двадесеторици навијача да уђу на било који спортски стадион у Швајцарској (некима од њих преко три године), док је сам клуб „Jung Boys“ кажњен новчано са 30.000 швајцарских франака због непристојног понашања навијача према судији.

Полиција у Шведској има посебне јединице које се баве привођењем и идентификовањем хулигана, поготово оних који су чланови екстремно насилних група познатијих под називом као „фирме“. „Firman Boys“ је назив једне од најпроблематичнијих хулиганских група који су верни фанови клуба „Aik“ и који узрокују многобројне инциденте на спортским приредбама. Шведска је позната не само по хулиганима у фудбалу, већ су такође проблематични и ватрени навијачи у хокеју на леду. Иначе, Савет Европе је још 1985. године усвојио Конвенцију о насиљу на спортским приредбама са посебним освртом на фудбалске утакмице, што је непосредно указивало на највеће проблеме са насиљем у свету фудбала.

По извештају[47] енглеске саобраћајне полиције за 2008. годину истиче се како је алкохол најчешћи узрок насилног понашања навијача. Током прошле године је повређено 25 полицијских службеника, што је до сада највећи број икада забележен. За протеклих осам сезона број хапшења на утакмицама повећао се са 567 на 601.

46) Извор: Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, нав. дело, стр. 23.

47) www.btp.police.uk, јун, 2009.

Подаци које смо представили указују на два тренда: како се повећава степен и учесталост насиља на спортским приредбама, пооштрава се и казнена политика у Великој Британији.

На крају нашег научно-истраживачког рада можемо констатовати да су хулиганизам, политика и насиље повезани пупчаном врпцом коју је тешко прекинути с обзиром да постоји од искона. Насиља је увек било у различитим облицима почевши од првобитног друштва до модерне цивилизације. Потреба човека да се реши тензије која је у њему, резултирала је насиљем у многим сегментима друштва а између осталог, и у пољу политике и спорта. Иако нам се чини да људска цивилизација напредује, неки примордијални нагони и даље указују на танку границу између човековог рационалног и ирационалног. Политика ће и даље емитовати своје импулсе не само у свет навијача и спортских стадиона већ у сваки сегмент где човек егзистира у форми *зоон политикон-а*. А где је политика, ту је и моћ; где је моћ ту се често среће сила, па и насиље. Ентони Стор (Anthony Storr) је имао обичај да каже у свом делу „Људска агресивност“ [48] да љутој мачки ништа није сличније од друге љуте мачке, налазећи исту релацију између једног љутог човека са другим. Чињеница је да насиље обично рађа насиље, те је зато потребно да се уз помоћ закона, свести и социјализације ради на његовом превазилажењу. На том путу би требало да политика и спорт нађу заједнички језик у име изградње стабилног друштвено-политичког система .

Marija Djoric

POLITIZATION OF HOOLIGANISM

Summary

Main thesis in this paper is that politics is reflected to all segments of society, including sport, too. Special attention is dedicated to the research of violence among the publics attending sport ceremonies that have been going on since the antic age. Author of the paper found out and underlined a cause-effect relation between the politics and hooliganism and cited some relevant examples for it. The hooliganism as a "British disease" is widely present in all political systems and is predominantly connected with footbal. In the paper there are explained the foundations of violence in sport, its theoretical frames and also there are determined ideological foundations of hooliganism and a

48) Види: Стор, Ентони, *Људска агресивност,* Предраг и Ненад, Београд, 2007.

significant connection of this phenomenon with right-wing extremism is underlined.

Key Words: hooliganism, hooligans, sport, politics, violence, right-wing extremism

ЛИТЕРАТУРА

- Back Les, Crabbe Tim, Solomos John, *The changing face of football,* Berg, Oxford, 2003.
- Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, *Sport and violence in Europe,* Council of Europe, Strasbourg, 2004.
- Coffey Thomas, *A better democratic model,* Victoria B.C. Trafford, 2003.
- Cox Richard, Vamplew Wray, Russell Dave, *Encyclopedia of British Footbal,* Routledge, London, 2002.
- Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, *Footbal on Trial,* Routledge, London, 1990.
- Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, *The roots of football hooliganism: an historical and sociological study,* Routledge and Kegan Paul, London, 1988.
- Франкл, Виктор, *Нечујан вапај за смислом,* Напријед, Загреб, 1981.
- Фројд, Сигмунд, *Комплетан увод у психоанализу,* Нова књига, Подгорица, 2006.
- Фром, Ерих, *Анатомија људске деструктивности II,* Напријед, Загреб, 1986.
- Frosdick Steve and Marsh Peter, *Footbal hooliganism,* Cullompton, Willan, 2005.
- Gamboni Dario, *The Destruction of art: inoclacism and vandalism since the French Revolution,* London, 1997.
- Goldstein Arnold, *The psychology of vandalism*, Plenium Press, New York, 1996.
- Guilianotti, Richard, *Footbal – a socioloy of the global game,* Policy Press, London, 2000.
- Хегел, Фридрих Вилхелм Георг, *Философијска пропедеутика,* Графос, Београд, 1985.
- Hirisch Donald Eric, Kett Joseph, Trefil James, *The new dictionary of cultural literacy,* Houghton Mifflin, Boston, 2002.
- Јунг, Карл Густав, *Динамика несвесног,* Матица српска, Нови Сад, 1990.
- Juvenile Delinquency, *The family and the social Group,* Longman, London, 1972.
- Kerr, John, *Rethinking Aggression and Violence in Sport,* Routledge, London, 2004.
- Kontos Louis, Brotherton David, *Encyclopedia of gangs,* Grenwood Press, Westport, 2008.

- Ле Бон, Гистав, *Психологија гомила,* Глобус, Загреб, 1989.
- Liberman, Anatoly, *Word origins – and how we know them: etimology for everyone,* Oxford University Press, Oxford, New York, 2005.
- Лимберген ван Крис, „Фудбалски вандализам“, *Култура,* бр. 88/90*,* Београд, 1990.
- Marsh, Peter, *Aggro: the illusion of violence,* J. M. Dent, London, 1978.
- Петровић, Крешимир, „Насиље и спорт“, *Култура,* бр. 88/90*,* Београд, 1990.
- Симеуновић, Драган, *Политичко насиље,* Радничка штампа, Београд, 1989.
- Симеуновић, Драган, *Теорија политике,* Наука и друштво, Београд, 2002.
- Симеуновић, Драган, *Тероризам,* Правни факултет, Београд, 2009.
- Стор, Ентони, *Људска агресивност,* Предраг и Ненад, Београд, 2007.
- Шмит, Карл, *Норма и одлука,* Филип Вишњић, Београд, 2001.
- Thomas Murray, *Violence in America s schools : understanding, preventions and responses,* Conn, Westport, 2006.
- Врцан, Срђан, *Спорт и насиље данас у нас,* Напријед, Загреб, 1990.

Овај рад је примљен 8. маја 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

МАРКЕТИНГ, МЕНАЏМЕНТ И ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ

403

Драган Суботић

СЛУЖБА ЗА КОРПОРАТИВНЕ ОДНОСЕ
С ЈАВНОШЋУ У ЈАВНОМ СЕКТОРУ СРБИЈЕ

УДК:
659.4:35.07(497.11)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 403-434.

Драган Суботић[*]
Институт за политичке студије, Београд

СЛУЖБА ЗА КОРПОРАТИВНЕ ОДНОСЕ С ЈАВНОШЋУ У ЈАВНОМ СЕКТОРУ СРБИЈЕ[**]

Сажетак

У овом раду дефинишу се темељни појмови и категорије, попут корпоративних односа с јавношћу, службе за односе с јавношћу, као и јавног сектора који детерминишу корпоративне односе с јавношћу унутар политичко-привредног система. Дефинише се структура, функције, допринос и значај Службе за корпоративне односе с јавношћу у јавном сектору. Анализира се функционална и организациона димензија, као и корпоративне и маркетиншке функције односа с јавношћу у односу на институције политичког и привредног система. Модернизација јавног сектора значи и функционалан, ефикасан и оптималан модел корпоративних односа с јавношћу који се не своди само на једнострану комуникацију са интерним и екстерним циљним јавностима. Људски, односно социјални ресурси у систему, и шире у друштву су основа развоја. Стога, Служба за корпоративне односе с јавношћу има важну улогу у реформи јавног сектора Србије. У раду, посебна пажња се поклања дизајнирању послова и радних задатака менаџера за односе с јавношћу, организовању, управљању, финансирању и контроли делатности Службе за односе с јавношћу, укључујући управљање људским ресурсима у јавном сектору.

* Научни саветник, Институт за политичке студије, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Исто тако, одређује правац (де)регулације, напредовања и развоја персонала из ове области корпоративне делатности. Дефинише Службу за корпоративне односе с јавношћу у контексту управљања људским ресурсима у корпорацији односно, социјалним ресурсима у друштву, с посебним нагласком на јавни сектор.

Кључне речи: Корпоративни односи с јавношћу, јавни сектор, Служба за односе с јавношћу...

1. ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ И ЈАВНИ СЕКТОР (ПОЈАМ И КАРАКТЕРИСТИКЕ)

Односи с јавношћу (Public Relations, у даљем тексту PR) се у литератури одређује као активност комуницирања предузећа и другог непрофитног субјекта с његовом екстерном и интерном јавношћу. У настојању да се да прецизна али и коректна дефиниција те активности, наилази се на многе тешкоће. Реч је, пре свега, о проблемима који прате развој друштва, привреде и предузећа, а циљеви њиховог развоја нису увек у сагласности. Чак и кад су усаглашени, средства и методи њиховог остварења могу бити различити, и то води ка конфликтним ситуацијама. Енциклопедијско одређење појма: односи се са јавношћу (Publike Relations) инсистира на активности која је последњих деценија постала саставни део јавног живота, а не може се објаснити појмовима информисања, пропаганда, економска пропаганда и слично.

Када говоримо о задацима Службе за односе са јавношћу који је од значаја за однос корпорација и медија онда треба нагласити да постоје два правца активности: „у основи, постоје два правца деловања стручњака за Publice Relations у свакој организацији: интерно информисање и унапређење међуљудских односа у колективу (internal-relations) и „програмирање“ жељеног облика и квалитета односа са окружењем (external-relations). Пракса изграђивања добрих односа са јавношћу започиње унутар сваког колектива. У процесу интерног информисања, стручњаци за Publice Relations имају задатак да упознају све запослене у колективу са пословном политиком и будућим плановима, како би сви запослени могли да што активније учествују у њиховој реализацији. Развијањем осећања припадности успешном колективу („We-Feelings“) и истицањем постигнутих добрих резултата пословања стварају се радни елан запослених и „клима“ доброг расположења у колективу. Други правац деловања стручњака за Public Relations су окружење и

циљне групе јавности за конкретно предузеће (купци, добављачи, конкуренти, друштвена заједница и др.). У савременим условима, положај сваког субјекта у друштвеној заједници сваког предузећа у све већој мери зависе од прилика у окружењу и квалитета постојећих међусобних односа свих учесника у процесу друштвене репродукције. У оваквим условима, активност стручњака за Publice Relations усмерена је на изграђивање и одржавање добрих односа са окружењем.“ Велики број различитих активности које обављају стручњаци за Publice Relations у својој свакодневној пракси, аутори Cutlip, Center и Broom групишу у десет категорија радних задатака, а оне су од примарног пословног значаја за пословање и обухватају следеће области: 1) списатељска делатност; 2) издавачка делатност; 3) сарадња са медијима; 4) специјални догађаји; 5) припрема јавних наступа; 6) вођење програма комуницирања; 7) истраживање; 8) саветовање; 9) обучавање и 10) управљање.[1)]

Што се тиче јавног сектора неопходно је прво дефинисати његов појам. Јавни сектор подразумева разне облике организованости привредних субјеката, путем којих држава, односно њени локални органи обезбеђују остваривање одређених интереса у одређеним областима привређивања.[2)] Јавни сектор представља део националне привреде за који држава има посебну одговорност, јер се као оснивач предузећа у тој области јавља држава, односно јединица локалне самоуправе. Јавни сектор обухвата предузећа која обављају делатности од општег интереса за све грађане: - електропривреда, - нафтна индустрија, - банкарске услуге и услуге осигурања, - сви облици транспорта, - комуналне службе, - птт саобраћај итд.

Делатности ових предузећа су од изузетне важности за живот и рад свих грађана, односно, јавни сектор служи као корективни механизам путем кога треба да се оствари привредна и социјална равнотежа у држави и материјализује остваривање јавног интереса. Са друге стране јавни интерес би се могао дефинисати као интерес целе друштвене заједнице или њеног знатног дела о коме држава мора водити рачуна. Држава је обавезна да заштити јавни интерес. Она то чини путем правних аката, односно на основу Устава, Закона и подзаконских аката. Такође, држава штити јавни

1) Наведено према: др Драган Суботић, др Јовица Лазић: *Интерперсонално пословно комуницирање,* књ. 1, Београд, 1999, стр. 269-277.

2) Др Светолик Костадиновић: *Управљање јавним сектором*, Универзитет “Браћа Карић“, Факултет за менаџмент, Београд, 2004.

интерес путем апарата физичке силе а то су војска и полиција, с тим да овај апарат физичке силе понекад бива злоупотребљен за остваривање приватних интереса, што се у једном демократском друштву свакако не сме догодити. Досадашња пракса показала је да јавни сектор у Србији,али и у другим земљама остварује нижу стопу профитабилности од осталих сектора и да се менаџери у јавном сектору мање труде да ефектирају резултате пословања, јер имају могућност да резултат пословања прикажу као успешан, због финансијске потпоре од стране државе. Задатак менаџера у јавном сектору огледа се у томе да на најбољи начин користе ресурсе јавног предузећа у стално променљивом окружењу. Њихов задатак треба да буде имплементација следећих циљева: 1. Позиционирање предузећа на тржишту уз идентификацију компаративних предности и одговорности предузећа у односу на друштво; 2. Ефикасно управљање – развој менаџмента; 3. Профитабилност; 4. Иновације и нове технологије; 5. Развој кадрова.“[3] Јавна корпорација је један од „облика државног привредног предузећа у тржишним привредама, посебно у англосаксонским земљама (енг. public corporation proper). Оснива се, по правилу, посебним законом у областима, односно гранама привреде у којима је држава посебно заинтересована. Чланове управног одбора, односно друге огране управљања јавне корпорације најчешће именује влада. Није допуштено оснивање јавне корпорације у облику акционарског друштва. Сама јавна корпорација обично обавља двојаку делатност: и привредну делатност и одређену јавну службу (често са овлашћењима која иначе припадају државним органима). Када обавља привредну делатност, јавна корпорација има правни положај сличан осталим привредним предузећима. У обављању јавне службе јавна корпорација се третира као једна врста државног органа. Јавна корпорација је за свој рад одговорна влади преко надлежног ресорног министра. Ова врста предузећа је највише заступљена у Великој Британији, САД, а у новије време и у Француској. Јавна служба значи да извесна подручја друштвене потрошње имају „интерес за добрима и услугама који се не могу набавити путем тржишног процеса, а који су за живот – заједнице и чланова заједнице неопходни. Ову потрошњу обавезно је да организује друштво одређујући институционализацију облика потрошње, домет увођења економских односа и услова пружања услуга корисницима. Ову функцију у тржишној привреди имају тзв. јавне службе

3) Исто,

које представљају асоцијације јавноправног, принудног карактера везане за све становнике са одређеног подручја, територијалног и интересног. Типичан пример јавне службе јесу тзв. уже комуналне делатности (водовод, канализација, градски саобраћај, електродистрибуција и слично). Општи, јавни интерес функционисања ових служби захтева регулаторну функцију државе, а принудно наметнут систем односа за кориснике представља оквире гарантовања обезбеђења заједничких интереса потрошача".[4)]

Јавна служба представља организацију „јавно-правног карактера која опслужује одређеним услугама становнике на одређеном подручју. Овде је у питању јавни интерес за добрим функционисањем ових служби, па је неопходна регулативна функција државе у циљу гарантовања и обезбеђења заједничког интереса становништва – одређене територије, тј. потрошача.[5)] Под појмом јавни сектор, сматра др Светолик Костадиновић, подразумевају се „разни облици организованости појединих привредних субјеката путем којих држава, односно њени локални органи, обезбеђују остваривање одређених интереса у појединим областима привређивања. Јавни сектор подразумева и део националне привреде за коју држава има одређену одговорност. Значај јавног сектора огледа се у томе, што се путем њега материјализује остваривање јавних интереса лоцираних у разним областима, које су значајне за друштво као целину. У том смислу, са аспекта организације и пословања јавног сектора, а посебно јавних предузећа, од посебног је значаја сагледавање одредница јавног интереса, не доводећи у питање њихову делатност, која се огледа у чињеници да су то привредни субјекти који у тржишним условима привређивања налазе разлог свог постојања и привређивања."[6)]

Модели управе који данас преовлађују у развијеним земљама (посебно европским) произилазе из концепције социјалне функције државе и управе. Првобитни концепт правне државе у смислу да је правна држава она у којој је вршење власти регулисано правом, замењује концепт социјалне државе (welfare state) односно државе која се стара о добробити својих грађана и општем друштвеном, културном и социјалном благостању. Ове промене у теоријском

4) Нав. према: др Драган Суботић: *Нови јавни менаџмент*, књ. 9, Београд, стр. 9.

5) Исто, стр. 10.

6) Наведено према: проф. др Светолик Костадиновић, *Управљање јавним сектором*, Београд, 2002, стр. 14.; *Управљање јавним сектором привреде,* Факултет за менаџмент „Браћа Карић", Београд, 2005, стр. 32.

приступу, довеле су и до промене концепта државне управе (управе као власти) и стварања концепта управе као система за социјалну регулацију друштвених процеса према коме се вршење управних активности не може свести искључиво на вршење државне власти већ оно мора обухватати и вршење ових активности којима се стварају неопходни услови за несметан – живот и рад грађана и напредак друштва као целине. Ове промене у теоријском приступу, везане су за институт јавне службе коју је најпре створила пракса француског Државног савета, а затим разрадила француска теорија административног права. Теорија јавних служби остала је основ за проширење теоријског појма управе у функционалном и организационом смислу. Ова је теорија, почетком 20. века, у развијеним европским земљама у складу са солидаристичким концепцијама, довела до напуштања концепта државе управе, односно управе као власти и довела до успостављања концепта управе као делатности од општег интереса, обухватајући при том, како ауторитативне тако и неауторитативне активности управе. У том смислу, теоријски појам управе у функционалном и организационом смислу, данас се често означава појмом јавна служба. Јавне службе се оснивају ради задовољења одређених потреба од општег интереса. Општи интерес представља суштински елемент при одређивању појма јавне службе.“[7)]

Концепт социјалне државе обухвата низ појмова, попут друштвене одговорности социјалне правде и основа је „обезбеђивање минимума социјалне сигурности и социјалних права за под једнаким условима за све грађане, посебно када су они погођени одређеним социјалним рецидивима“[8)] што има утицаја на функционисање Службе за корпоративне односе с јавношћу. Другачија природа копрорације, окренуте социјалној одговорности, односно друштвено одговорном пословању значи и неолиберални концепт модерне државе у смислу „немогуће етике предузећа“, односно, принципа Милтона Фридмана: „Бизнис бизниса је да прави бизнис, тј. профит, а не да буде социјално или политички одговоран“,[9)] што итекако утиче на функционалну димензију ове службе у корпорацији, а шире, и у јавном сектору. Превладавање англоамеричког

7) Исто, стр. 8-9

8) др Драган Суботић: *Друштвено одговорно пословање и социјална држава*, књ. 3, Београд, 2009, стр. 292.

9) Нав. према: др Драган Суботић: *Корпоративна друштвена одговорност,* Београд, 2009, стр. 12.

модела предузећа као „скупа уговора. Интереси акционара shoreholdess имају апсолутну предоминацију на другим интересима. Не постоји склоност да се у пословној политици предузећа узимају у обзир други актере, тзв. stakeholders – држава и запослени,“[10] уместо као институције где партиципирају запослени, држава цивилно друштво.[11] Заправо, у јавном сектору Србије присутан је овај други концепт кога филозоф Јован Бабић означава као теорију интересних (stakeholder) група јер, полази од претпоставке да је улога корпорације од виталног значаја за све аспекте текућег и будућег живота и да се опсег њихових директних друштвених обавеза не може ограничити на максимализацију профита, да систем нормативних ограничења за ову максимализацији није и не може бити довољан, те да компаније имају директну одговорност према друштву из које произлазе разне обавезе које са стицањем и максимализацијом профита немају никакве везе“.[12]

Јавна добра су сва добра која служе већем броју корисника и, што је врло важно „то су она добра где укључивање новог корисника не смањује задовољство постојећих и њихов дотадашњи степен коришћења. На пример, чист ваздух користе подједнако сви; укључивање новог корисника не умањује могућности коришћења тог истог зрака постојећим корисницима нити производи додатне трошкове. Дакле, код јавних добара гранични трошак укључивања нових корисника једнак је нули; он једноставно не постоји. Исто тако, јавно се добро мора понудити и учинити доступним свим корисницима под једнаким условима. Из тога следи да није лако утврдити преференције коришћења појединих јавних добара, јер их потенцијални корисници не желе открити. Нико наиме неће изразити спремност да плати неко јавно добро које му је доступно бесплатно. Управо зато се та добра не могу размењивати на тржишту. Уместо тржишта мора се пронаћи неки други механизам којим би се приволели корисници да открију своје преференције за јавним добром. У животу се све плаћа. Као што је духовито приметио Фридман, у животу не постоји ништа попут бесплатног ручка. У крајњем случају све неко плаћа, ако нико други – плаћају порески обвезници. Зато се цена јавног добра и преференције за

10) Нав. према: Бранислав Бујишић: „Глобализација и концепт социјално одговорног предузећа“, *Морал и економија*, Београд, 2008, стр. 209.

11) Исто,

12) Нав. према: Јован Бабић: “Друштвена одговорност корпорације“, *Социолошки преглед*, бр. 4, Београд, 2007, стр. 446.

тим добрима утврђују у политичком процесу гласања за одређени прорачун те његову величину и структуру. Уместо „економског“, користи се својеврсно „политичко тржиште“.[13] Многи су разлози који објашњавају нужност, у таквом случају, „присуства јавног сектора. Д. Поповић наводи, позивајући се на Р. и П. Масгрејв, да се следећи разлози морају посебно имати у виду, и то: 1) потреба за успостављањем правног поретка који ће омогућити несметано функционисање тржишних институција и механизама конкуренције; 2) обезбеђивање јавних добара; 3) решавање проблема тзв. екстерналија; 4) спровођење политике расподеле дохотка и имовине у мери у којој дистрибуција успостављена деловањем тржишног механизма не одговара друштвено схваћеној правичности и 5) обезбеђење стабилности у економским кретањима (на пример, висока запосленост и ниска инфлација), као и стопе привредног раста која одговара друштвеним преференцијама“.[14]

Јавни сектор у ужем смислу чине „бројни и разноврсни органи и организације које као своју основу и трајну делатност обављају управну делатност. То је јавна или државна управа. Њу чине органи управе (министарства, управе, секретаријати, инспектори и др.) и посебне организације које обављају одређене стручно техничке послове (заводи, дирекције). У ширем смислу, управу чине, поред државне управе и организационе целине ван државе организационе структуре које немају изворна овлашћења за управну делатност, већ им се јавна овлашћења законом поверавају (јавне установе, јавна предузећа, удружења грађана).“[15]

Под приватизацијом се најчешће подразумева смањење улога државе а повећање приватног сектора у активностима или власништву активе. То значи сужавање постојећег јавног сектора и повећање приватног сектора привреде у добром броју случајева.[16] Дерегулација значи смањење или елиминисање специфичних правила државе и регулативе која се примењује на приватни сектор привреде.[17] Јавна предузећа су пословно-технолошки системи и организационо економске јединице путем којих се, сходно уставу

13) Нав. према: др Драган Суботић: *Нови јавни менаџмент*, књ. 9, Београд, 2010, стр. 33.

14) др Марко Радичић, др Божидар Раичевић: *Јавне финансије: теорија и пракса*, Суботица, 2008, стр. 25.

15) Стеван Лилић: „Организациони појам управе“, *Правни зборник*, Подгорица, 1995, стр. 8.

16) Момчило Милисављевић: *Положај и улога јавних предузећа у Србији*, Институт економских наука, Београд, 1995, стр. 6.

17) Исто, стр. 8.

и закону, остварује јавни интерес у свим делатностима које послују као тржишно одрживе, технолошки прихватљиве и тржишном амбијенту прилагођене јавне функције.[18)]Монопол је тржишна ситуација где на страни понуде стоји само један продавац а на страни тражње мноштво купаца. Монопол је уједно и право државе да једина буде продавац одређеног производа или услуге. Један од значајнијих задатака државе да се одређено јавно добро обезбеђује потрошачима на најефикаснији начин по најнижој могућој цени. Природни монопол су привредне гране у којима су растући приноси толико значајни да би у свакој регији требало да послује само једна фирма зову се природни монополи.[19)] Пошто просечни трошкови производње опадају са порастом обима производње, ефикасно је да постоји само једна фирма, јер ефикасност значи да треба да буде једнака граничним трошковима.[20)]

Деловање Службе за корпоративне односе с јавношћу посматрамо и знатно шире, у пословно-неповољном социо-пословном окружењу корпорације и њеном односу према широј друштвеној заједници, где јавни сектор чини основу функционисања система. Исто тако, општи пословно-комуниколошки оквир чини и управљање интелектуалним капиталом, како сматра Петар Дракер „знање израста у главни фактор или производни ресурс у процесу креирања вредности, који је заснован на постојању организације знања и радника знања“ утемељених на окосници „Светске економије“ – електронском пословању“[21)] уз толико истицану класификацију интелектуалног капитала на људски, структурни и релациони капитал као „ресурси, повезани са екстерним односима компаније – односима са купцима, добављачима, партнерима у РСД пројектима. Он обухвата део људског и структурног капитала, који има везе са релацијама компаније са стејкхолдерима (инвеститори, кредитори, купци, добављачи...) и перцепцију коју они имају о компанији“.[22)]

18) Светолик Костадиновић: *Управљање јавним секторима привреде,* оп. цит. стр. 34.

19) Joseph. E. Stiglitz: *Економија јавног сектора*, Економски факултет у Београду, 2004, стр. 46.

20) др Драган Суботић: *Ресурси јавне политике, управе и администрације Србије у транзицији 1990-2008*, Београд, 2010, стр. 114-115.

21) Душан Алексић: „Интелектуални капитал – неопипљиви ресурс економије заснивање на знању“, *Пословна економија*, бр. 1/2009, стр. 186.

22) Слађана Чабрило: “Интелектуални капитал:неисцрпни извор стварања вредности – појам, таксономија, улога и значај“, *Пословна економија*, Сремска Каменица, бр. 2/2009, стр. 428.

2. СЛУЖБА ЗА ОДНОСЕ С ЈАВНОШЋУ У ЈАВНОМ СЕКТОРУ (СТРУКТУРА-ФУНКЦИЈЕ-ЦИЉЕВИ)

2.1. Стратегијске претпоставке формирања службе за односе с јавношћу

Карактеристике менаџмента од значаја за корпоративне односе с јавношћу садрже: а) визију кадрова оријентисану на стратешке потребе организације; б) филозофију и вредности у складу са филозофијом и вредностима организације; в) свест о пословној јединици унутар фирме која функционише на исти начин као и друге јединице; г) организованост на начин који доноси максималну услугу клијенту и максималну мотивацију особља; д) најбоље производе кадрова доступне клијентима; ђ) снажну подршку програмима кадрова; е) учешће у дискусијама о кључним питањима бизниса; ж) успешно стварање одличног места за рад. Стратегија управљања односима с јавношћу базира се на следећим елементима: 1. визија управљања; 2. мисија управљања; 3. принцип управљања; 4. приоритетне области управљања; 5. циљеви које треба испунити у оквиру сваке приоритетне области; 6. активности које су релевантне за остварење поменутих циљева; 7. индикатори или мере успеха у спровођењу циља; 8. план активности. У контексту наведене стратегије управљања односима с јавношћу аутор Милена Пешић сматра да је за „појмовно одређење јавности важно да у успостављање релације према синонимним појавама и „јавно мишљење“ и „јавна сфера“. Значењски распон термина „јавност“ будући да је различит у различитим делима постаје предмет теоријских неслагања. У англо-америчкој и немачкој традицији (доминантни концепт везује се за термин „јавна сфера“.[23)] У оперативном смислу, идентификујемо пет основних принципа организације службе: 1) административно-правни принцип заснива се на обављању једноставних и рутинских послова у служби, као што су: радни односи, запошљавање, кадровска евиденција и друго; 2) економски принцип се заснива на чињеници да се за персонал морају ангажовати значајна финансијска средства, као што су плате, осигурање, разне повластице и друго; 3) менаџерски принцип истиче потребу укључивања службе у истраживање и реализацију стратегијског развоја организације; 4) хуманистички принцип истиче значај и улогу службе у активностима: запошљавање, об-

23) Милена Пешић: „Јавност – дистинктивна обележја појма“, *Политичка ревија*, Београд, бр. 4/2008, стр. 1304.

ликовању радних места, формирању радних група, образовању и развоју кадрова; 5) бихевиорални принцип заснива се на изучавању понашања радника ради повећане продуктивности, реалнијег награђивања и обликовања радних места. Шири концепт развоја запослених као генеричка функција менаџмента људских ресурса претпоставља „активности организације које су усмерене на јачање и развијање потенцијала (способности, компетенција, запослених које су неопходне за будуће пословне активности".[24)] Дефинишемо четири циља у деловању Службе за односе с јавношћу: 1) функционални циљ је у томе да доприноси организацији онолико колико је потребно да би она остварила своје циљеве и реализовала организациону стратегију. То би значило да ресурси треба што рационалније и ефикасније да се користе, у остварењу организационих циљева. 2) организациони циљ – је за организацију најбитнији фактор и треба да побољшамо ефикасност и да мотивишемо запослене на што бољи начин и ако ћемо испунити циљеве организације. 3) друштвени циљ – у свакодневном људским односима друштвене норме и системи вредности су веома важни у остваривању добре комуникације. Бити етички и друштвено одговоран према потребама и изазовима друштва и минимизирати негативне утицаје тих захтева на пословне организације. 4) лични циљ – лично задовољење запослених је најзначајније за сваку организацију, али није довољно задовољити запослене само у пословном смислу, неопходно је помагати им у остваривању њихових личних циљева. Само на тај начин може се задобити њихово поверење, а запослени ће бити задовољени и мотивисани за напредак и лични допринос организацији.

2.2. Оперативне претпоставке: корпоративно-медијске активности Службе за људске ресурсе

Задаци који се постављају пред стручњаке за односе са јавношћу су бројни и могу се разликовати зависно од типа корпоративне организације и врсте њене делатности, степена развијености, послове функције односа са јавношћу и од конкретних циљева и програма које треба остварити у одређеним ситуацијама. У основи, у свакој организацији у овој области постоје да правца деловања: а) интерно информисање и унапређење међуљудских односа у колективу; б) „програмирање" жељеног облика и квалитета односа

24) Јелена Векић-Ђурковић: „Развој запослених као основа конкурентске предности предузећа", *Пословна економија,* Сремска Каменица, бр. 2/2009, стр. 457.

са окружењем. Велики број активности које обављају стручњаци за односе са јавношћу у свакодневној пракси, могу да се групишу у следеће категорије радних задатака: 1. Списатељска делатност – припремање и писање: саопштења за штампу, билтена, материјала за коресподенцију, извештаја, говора, текстова за публикације, сценарија за информативне филмове, текстова за институционално оглашавање, информације о производима и услугама и материјала за продајне и техничке каталоге. 2. Издавачка делатност – послови око издавања интерних новина, специјалних публикација, финансијских извештаја, годишњих извештаја о пословању и других материјала намењених информисању унутар организације и циљних група у окружењу. 3. Сарадња са медијима – контактирање представника средстава јавног информисања и редовног снабдевања ових средстава информација о организацији које могу бити од интереса за јавност. Истовремено и припремање одговора на различите захтеве које поставе медији, организовање и вођење конференција за штампу и организовање интервјуа са представницима организација. 4. Специјални догађаји – припремање наступа на изложбама и сајмовима, организовање студијских путовања, посета и вођење протокола у организовању пријема и смештаја гостију, припремање прослава годишњица и јубилеја, организовање хуманитарних манифестација, припремање промотивних приредби, организовање наградних игара и такмичења, припрема свечаних програма поводом доделе признања и награда. 5. Припрема јавних наступа – припремање представника организације за јавни наступ и појављивање у јавности у име организације. Истовремено и припремање разних видова презентације. 6. Вођење програма комуницирања – припрема стратегије комуницирања, извођење припремљених програма комуницирања и припремање средстава за комуницирање. 7. Истраживање – прикупљање информација из окружења потребних за планирање програма односа са јавношћу, праћење трендова у окружењу, истраживање јавног мњења, истраживање идентитета и имица, оцена ефикасности програма односа са јавношћу. 8. Саветовање – утврђивање потреба, приоритета, циљева и циљних група у окружењу у саветовање руководства у припремању пословне стратегије. Истовремено, сарадња са управом организације или клијентима у процесу решавања насталих проблема. 9. Припрема и едукација запослених – припрема запослених за контакте са странкама и наступ у контакту са медијима. Истовремено, едукација особља за ефикасно обављање њихових

задатака. 10. Управљање – планирање, организовање и вођење програма односа са јавношћу, односно управљање буџетом и кадровима сектора односа са јавношћу у оквиру организације. 11. Управљање кризним ситуацијама – израда плана за непредвиђене могућности којим ће се решавати различите врсте већих и мањих непредвиђених проблема – од нестанка струје у канцеларијама до преузимања организације, природних катастрофа итд. Начин на који организација реагује на кризну ситуацију, оставља дуготрајан утисак на јавност. Зато би организације требале да унапред планирају како ће да реагују на потенцијалне потешкоће. Главни методи рада односа са јавношћу су: обавештења за штампу и медије; историјати или студије; прикази; огласници; уреднички интервју; подршка штампе неком догађају; обавештења аналитичара; финансијски извештаји; политичко лобирање; циркулари и публикације; видео и филм; конференције и семинари; лансирање производа; специјални догађај; промотивни предмети и корпоративни имиџ.

Поред напред изложених метода рада односа са јавношћу који су више окренути медијско-информатичкој сфери, приказаћемо и онај део који је окренут корпоративној организацији. Идентификујемо следеће методе ПР-а у корпоративном менаџменту: 1. идентификовање циљних јавности; 2. утврђивање корпоративног идентитета институције; 3. вредновање имиџа предузећа; 4. одређивање пожељног имиџа; 5. развој оптималне ПР стратегије; 6. дефинисање тактичког плана активности; 7. фазне провере ефекта ПР кампање; 8. контрола и оцена ефекта ПР активности на терену и 9. коначна провера резултата. Када је у питању тржишна позиција предузећа, најбоље је можемо представити општим фазама у маркетиншком планирању које предлаже П. Котлер: 1. дијагноза – где је предузеће сада и зашто? 2. прогноза – куда иде? 3. циљеви – куда треба да иде? 4. стратегија – који је најбољи пословни правац пословног деловања? 5. тактика – које се посебне акције морају предузети? 6. контрола – која мерила и репере треба посматрати у оцени успеха? За успешно обављање праксе односа са јавношћу неопходни су стручњаци посебног профила. Од њих се захтева да поседују одређена специјалистичка знања из области тржишног комуницирања, али да истовремено владају општим знањем из области: маркетинга, менаџмента, права, журналистике, психологије, социологије, антропологије, комуникологије, природних наука, уметности, масовних медија... Дакле, ради се о знању које се

формира током читавог живота, напорним радом и активним односом према околини. Широко и мозаичко знање појединцу омогућава адекватније сагледавање пословних ситуација, квалитетније разумевање природе људских и друштвених односа и проналажење оптималних начина за остваривање комуникације.

С обзиром на све веће захтеве у погледу нивоа образовања и степена стручности које пред ове кадрове поставља савремена пословна пракса, и с обзиром на растуће потребе за овим профилима менаџера, у многим земљама (све више и у нашој) посвећује се велика пажња развоју насталих програма и образовних институција за школовање и усавршавање стручњака у овој делатности. Менаџмент је последњих десет година достигао вртоглави напредак и прогрес у области односа са јавношћу, којима се приписује значајно место у водећим акцијама организација. Све се више обраћа пажња на захтеве и потребе потрошача и читава производња орјентисана је на њих. Да би се овај процес несметано одвијао потребно је да се комуникација са потрошачима одвија несметано и правовремено. Двосмерна комуникација, feedback доводи до информација на основу којих потрошачи стварају слику предузећа у свести. Како екстерна, тако и значајна и интерна комуникација која утиче на крајњи исход производње. ПР наставља свој развој кроз профитне и непрофитне организације, кроз запослене и потрошаче и све оне који на било који начин утичу на организацију. ПР је погодан за заузимање значајног места на тржишту као и стицању конкурентне предности. ПР из дана у дан има све значајнију улогу и код нас. Можемо рећи да се у будућности очекује врхунац ове делатности и да се може очекивати развој посебних, читавих области ове делатности, али једно је сигурно за успешну организацију мора се креирати погодна двосмерна комуникација. [25)]

2.3. Интерни и екстерни односи с јавношћу у јавном сектору

Интерна служба односа са јавношћу личи на остале службе у компанији, али као и те службе, и она има неке своје посебне одлике и захтеве. Спољна агенција послује као било које друго саветничко тело, саветујући и спроводећи договорене активности одно-

25) Наведено према: др Драган Суботић, др Живојин Ђурић: *Политика и интернет етика*, Београд, 2009, стр. 197-201.

са са јавношћу, и за то прима накнаду паушално или терминско, или комбиновање та два метода.[26)]

Односи са јавношћу који функционишу било интерно или преко агенције, не би требало да се међусобно искључују. Многе компаније из, ових или оних разлога комбинују поменута два метода. Интерно одељење односа са јавношћу је можда довољно велико да удовољи просечним захтевима, али моћ да није довољно опремљено за кризне ситуације. И управо се у тим додатним пословима може ангажовати Агенција за ПР. И руководећи врх може да процени да би било корисно добити и мишљење некога изван куће. Квалитет услуга односа са јавношћу зависи од искуства и способности ангажоване особе, а не толико од тога да ли је посао планиран у компанији или ван ње. Служба односа с јавношћу може да обавља следеће функције: а) Кризни менаџмент – један од најважнијих задатака односа с јавношћу. Предузеће које погрешно усмери своје реаговање на кризу, може да изгуби поверење јавности и свој повољан статус. б) Стварање имица и идентитета предузећа – односи с јавношћу стварају и побољшавају имиџ предузећа и производа. в) Односи са штампом и прес службе – креирање и пласирање актуелних информација у медије да би се скренула пажња на производ (услугу) или предузеће. г) Публицитет производа – све мере са којима треба да се створи позитивна слика у јавности о производу или услузи. д) Послови са јавношћу – успостављање и одржавање односа са националном или локалном заједницом. ђ) Лобирање – односи се на информисање и убеђивање владиних званичника да подрже или спрече административну акцију у интересу неког клијента. е) Односи са инвеститорима – одржавање односа са акционарима и осталим финансијским организацијама. ж) Развој – успостављање и одржавање односа са донаторима или члановима невладиних организација, да би се добила финансијска или добротворна подршка.

На тип модела односа с јавношћу утиче: величина предузећа, установе, тип управљања, ширина производног програма, разуђеност тржишта, структура циљне јавности (локална, национална, међународна), активност конкуренције, конкретни кадровски потенцијали као и значај који се придаје комуникацији са окружењем и слично. Постоји више модела организовања односа са јавношћу: 1. ПР на нивоу топ-менаџера је најстарији, и још увек актуелни

26) др Драган Суботић, др Живојин Ђурић: *Политика и мултимедијска етика*, Београд, 2008, стр. 257.

модел организовања у коме су односи са јавношћу у истој равни са најважнијим функцијама руковођења предузећем или установом Реч је о ситуацији у којој ПР-послове обавља неко од највиших руководилаца (члан управног одбора или борда директора) као једну од својих пословних обавеза. 2. Интерни подсистем за ПР у виду одељења, сектора или радне јединице састављен је од стручних људи којима су односи са јавношћу основно задужење. На челу овог тима је руководилац који има добру проходност до менаџерског врха, ако већ не седи у њему; запослени у сектору за ПР разнородног су образовног профила, што им омогућује да успоставе адекватну комуникацију са различитим сегментима интерне и екстерне јавности. Пошто се као стално запослени слободно крећу кроз све делове предузећа, овако организовани ПР-менаџери у стању су да прецизно осете корпорацијски дух и благовремено укажу на могуће проблеме. Дубоко су идентификовани са основним циљевима организације и мотивисани да се они на најбољи начин реализују. Поливалентна знања и далекосежан увид омогућује овом тиму да изгради централну позицију у односу на друге секторе у предузећу (производња, дистрибуција, администрација). 3. Спољашњи и ПР-консултант или агенција све чешће се ангажују са задатком да пионирски заснују односе са јавношћу тамо где они квалитетно не постоје, или да остваре конкретне комуникацијске пројекте. Уговори о сарадњи закључују се на одређени временски период, или се везују за финализацију појединих акција. Висина хонорара и динамика плаћања прецизно су унапред утврђени. Има случајева у којима се са стручњаком за ПР потписује документ о сталном консалтингу; тај уговор детаљно разрађује и узајамне обавезе двеју страна.[27)]

Стручњаци за унапређење процеса комуницирања ангажовани су на успостављању и одржавању двосмерног тока информација у процесу комуницирања са окружењем. Они се брину за уклањање свих баријера у процесу комуницирања између предузећа и окружења које би могло довести до „прекида“ канала комуницирања. Као представници својих предузећа, они су главни комуникатори са циљним групама у окружењу. Као саветници у креирању пословне стратегије стручњаци за public relations имају врло важну улогу и у процесу управљања. Својим саветима они помажу руководству предузећа у дефинисању стратегије пословања у промен-

27) Исто,

љивом окружењу и сугеришу потребне корекције тих стратегија у ванредним ситуацијама.

Експерти за припремање и реализацију програма public relations имају водећу улогу у свим ситуацијама које налажу извођење конкретних акција и програма и у којима је важно да предузеће брзо реагује на прилике у окружењу. Задатак експерата је да руководство обавести о проблемима, приликама које организацији „прете“ из окружења и да му предочи могуће консеквенце. Истовремено, они дају оцене реалне ситуације у којој се предузеће налази, дефинишу узроке насталих проблема и указују руководству на могућности да их превладају. а) Истраживање циљних јавности – Истраживачки део у ПР-у је полазиште за све. То је до те мере значајно да приликом запошљавања људи за овај сектор треба посебну пажњу обратити на предиспозиције за истраживачке делатности. Доћи први до важне информације врло је значајно за постављање пословне стратегије, а понекад је од пресудног значаја за опстанак фирме. Важније од брзине у прикупљању информација у ПР-у јесте упорност. б) Подршка управљачком тиму – Сваки директор који ради у тржишном окружењу зна да је „изгубљен“ ако нема правовремене и квалитетне информације. Помоћ ове врсте, посебно у делу поверљивих информација долази управо из ПР сектора. Други важан облик помоћи који ПР сектор пружа управљачком тиму јесте свакодневно саветовање о свим облицима комуникације које директор и његови помоћници обављају (припрема састанка са партнерима, састанак са запосленима, банкарима, новинарима...). Заправо, ПР стручњаци су едуковани да познају и промотивне и остале комуникацијске технике које су од пресудног значаја за добар исход свих преговора и наступа у јавности. в) Стратешко комуницирање са циљним јавностима – Следећи корак, када се уради квалитетан избор циљних јавности, јесте избор стратегије за сваку од одабраних циљних јавности. Једна стратешка опредељења имаћемо за банкаре, а друга за новинаре. Да бисмо остварили пожељне ефекте из комуникације са одабраном циљном јавности морамо се још једном присетити основне дефиниције public relations-а: ПР је стална, двосмерна, стратешки вођена комуникација са интерном и екстерним јавностима да би се постигла обострана корист. г) Односи са масмедијима – Већ смо нагласили значај масмедија као циљне јавности, али значајно је уочити и разноврсност потребних комуникационих форми. Прво што пада на памет, када је у питању де-

латност ПР сектора, јесу припреме и реализација конференције за штампу. Постоји јасно изграђена методологија организације која је позната само стручњацима за ПР. Поред конференција за штампу значајне су још писмене форме комуницирања са масмедијима. Већину јавних наступа преко масмедија, поред директора, обављају управо стручњаци за ПР. Због тога, они морају бити веома стручни, јер доказано је да један од најмоћнијих фактора стварања имиџа у јавности јесу управо јавни наступи челника фирме. д) Лобирање – Пословни људи знају да се важне одлуке доносе под утицајем доминантних личности и важних група које увек делују синхронизовано. Због тога је врло значајно да наш ПР сектор прецизно истражи све за нас битне циљне јавности. ђ) Кодекси у односима с јавношћу на пример, на тржишту чине: стандарди професионалног понашања, медији и комуникације, обелодањивање интереса, награде особама на јавним дужностима, ширење информација, поверљиве информације, сукоб интереса, обелодањивање финансијских интереса, исплата припадајућег дела након постигнутог успеха, запошљавање носилаца јавних функција, повреда других чланова, професионални углед и част, придржавање кодекса, остале професије, професионално усавршавање, утицај на трећа лица и тумачење кодекса.[28)]

Очигледно је да су односи с јавношћу важна компонента пословне економије и у примарној су функцији позиционирања максималног профита. Зато је функционисање модерне компаније нераскидиво везано за диманички, развојни концепт корпоративних односа с јавношћу.[29)] Разлози за овакву тврдњу су бројни јер, на пример, „пословне ситуације и услови који владају на тржишту, менаџмент компаније често доводе у моралне дилеме, рецимо: Да ли убрзати застаревање производа, пласирањем на тржишту гомиле нових који потискују старе (тј. старо напоље, ново унутра)? Да ли скривати неке битне информације о производу и лажно га представљати јавности? Да ли примењивати тактике са великим притиском на потрошаче и претераним хвалисањем? Да ли обавити продају на начин да се нарушава приватност потенцијалних

28) др Драган Суботић: *Односи с јавношћу*, Београд, 2005, стр. 187-197.

29) Нав. према: Драган Суботић: „Односи с јавношћу у пословној економији“, *Пословна економија,* Сремска Каменица, бр. 1/2008, стр. 213-258.

потрошача? Све то су питања која на један крај стављају морал, а на другу брзу зараду и профит“.[30)]

2.4. Дизајнирање посла у Служби за односе с јавношћу

Посао је група сличних, повезаних задатака, дужности и одговорности. Позиција обухвата посао који извршава једна особа. Стога, ако постоје две особе које се баве контролом квалитета, постоје две позиције (једна за сваку особу), али само један посао (контролор квалитета). Фамилија послова је група послова која има сличне карактеристике. Дизајнирање посла у корпорацији се односи на организовање задатака, дужности и одговорности радне јединице. Оно обухвата одређивање садржаја послова и ефекта посла на запослене. Идентификовање компоненти понашања за дати посао је интегрални део дизајна посла. Редизајнирање послова састоји се од тога да се посао учини „бољим“ са тачке гледишта запослених, док се такође обезбеђује и продуктивност организације. Већина метода за анализу послова у Служби за корпоративне односе с јавношћу захтева од особе која се тиме бави да опише шта се дешава на послу или да направи серију претпоставки у вези са специфичним активностима које је потребно обавити у оквиру посматраног посла. Овакве информације се могу покупити од стране запосленог који обавља посао, од стране супервизора и/или обичног аналитичара посла.

Анализа посла је системски пут за добијање и анализу информација о садржају посла и људима потребним за његово обављање, као и о контексту у коме се послови извршавају. Анализа посла се може дефинисати као процес организованог прикупљања и сређивања релевантних података и информација о пословима, потребним знањима и способностима, одговорностима и другим захтевима неопходним за обављање одређеног посла. Добро конципирана и успешно спроведена анализа посла у сарадњи са Службом за људске ресурсе подразумева и: 1. утврђивање описа посла и броја извршилаца за свако радно место; 2. утврђивање услова који се за обављање одређеног посла морају испуњавати; 3. дефинисање релевантне вредности посла, да би се обезбедила интерна и екстерна праведност система награђивања; 4. дефинисање односа надређености и подређености; 5. дефинисање општих принципа, правила и метода рада и слично.

30) Раденко Марић, Драган Илић: „Морална дилема запосленог: добро компаније наспрам добра јавности“, *Пословна економија*, Сремска Каменица, бр. 2/2009, стр. 479.

Анализа посла идентификује који су задаци, дужности и одговорности посла. Задатак је идентификована радна активност састављена од покрета, док је дужност већи радни елемент састављен од неколико задатака које извршава појединац. Одговорност су обавезе да се изврше одређени задаци и дужности из делатности Службе за људске ресурсе. Анализа посла обично обухвата прикупљање информација о карактеристикама посла које га разликују од других послова. Информације које ће помоћи прављењу разлике обухватају: радне активности и понашања; интеракције са другима; стандарди перформанси; опрема и машине које се користе; радни услови; надгледање (ко кога надгледа и од кога је надгледан); знање, вештине и потребне способности.

Дизајнирање посла Службе за корпоративне односе с јавношћу има два циља. Први је циљ да се задовоље захтеви организације за продуктивношћу, оперативном ефикасношћу и квалитетом производа или услуга које се пружају, као и друге активности, као и да задовољи потребе појединаца за интересантним, изазовним послом обезбеђујући обавезивање на то да се посао изврши добро. Општи циљ дизајнирања посла је да интегрише потребе појединаца са потребама организације. Овде је, такође, битан још један циљ дизајнирања посла: испуњење друштвених одговорности организације према људима који раде у њој кроз побољшање квалитета радног живота у корпорацији.

Унутрашњи фактори који утичу на дизајнирање посла обухватају: 1) структуру задатака – сложеност посла зависи од броја различитих задатака које треба извршити, различитих вештина или компетентности које треба користити, обима или опсега одлука које треба донети и тешкоће предвиђања исхода донетих одлука. Интерна структура сваког задатка састоји се од три елемента: планирање (одлучивање о курсу акције, њеном тајмирању и потребним ресурсима), извршење (спровођење плана) и контролисање (праћење извршења и награђивање, предузимање коректних активности када је потребно). 2) Процес унутрашње мотивације – посао је средство за зарађивање новца, који као једна екстерна награда обезбеђује задовољење базичних потреба запослених, али је и средство за обезбеђење потреба виших нивоа. Посао, такође, обезбеђује и унутрашње награде, које су под директном контролом радника.

Како би посао обезбедио унутрашњу мотивацију, треба разликовати три елемента: 1) повратну спрегу – запослени морају да добију повратне информације у вези са извршењем задатака; 2) неопходне способности – запослени морају да опазе које способности треба да примене приликом обављања посла како би га извршиле ефикасно; 3) самоконтрола – запослени морају да имају висок степен самоконтроле како би поставили своје циљеве и дефинисали путеве за њихово остварење.

Дизајнирање посла је шири појам од анализе посла има као свој примарни задатак усклађивање потреба организације за продуктивношћу и са потребама који извршавају различите послове. Дизајнирање се бави променама, поједностављивањем, повећањем, обогаћивањем или другим начинима како би се посао учинио таквим да се напори сваког радника боље ускладе са другим пословима. Инструмент за артикулацију стратегије управљања односима с јавношћу је техника SWOT анализе која омогућава да јасно препознају предности (врлине, јаке стране, шансе) и недостаци (слабости, мане, претње) организације, управо на примеру Службе за људске ресурсе.

Ова анализа показује стратегијске димензије деловања Службе за односе с јавношћу у великим корпорацијама, као неопходну претпоставку њихове операционализације у савременој пословној, односно корпоративној пракси.

2.5. Дизајнирање послова стручњака за односе с јавношћу у јавном сектору

На пример, руски аутор А.Б. Васиљенко на примеру руске компаније „Лукоил“ истиче да се основна улога корпоративних служби за односе с јавношћу „заснива на обезбеђењу успешне интеракције између одговарајуће организације и друштва и/или његових сегмената. Сарадници за односе с јавношћу обавезни су не само да се баве промоцијом своје компаније већ и да непосредно утичу на формирање њене политике. Циљ такве врсте делатности ПР служби је ускладити стратегију пословања компаније са стварним интересима нације и њеним кључним сегментима, без обзира на то да ли то доноси приход самој корпорацији.[31)]

Своју каријеру у делатности Служби за односе са јавношћу кадрови почињу најчешће као извршиоци техничког дела процеса ко-

31) А. Б. Васиљенко: *ПР великих руских корпорација,* Клио, Београд, 2008, стр. 29.

муницирања „они су у већини случајева задужени за писање и издавање билтена за запослене, саопштења за штампу и снабдевање средствима јавног информисања материјалима и информацијама о предузећу које могу бити занимљиве јавности. Стручњаци за унапређење процеса комуницирања ангажовани су на успостављању и одржавају двосмерног тока информација у процесу комуницирања са окружењем. Они се брину за уклањање свих баријера у процесу комуницирања између предузећа и окружења које би могле довести до „прекида“ канала комуницирања. Као представници својих предузећа они су главни комуникатори са циљним групама у окружењу. Као саветници у креирању пословне стратегије, стручњаци за public relations имају врло важну улогу у процесу управљања.

Експерти за припремање и реализацију програма public relations имају водећу улогу у свим ситуацијама које налажу извођење конкретних акција и програма и у којима је важно да предузеће брзо реагује на прилике у окружењу. Задатак експерата је да руководство обавесте о проблемима тј. приликама које организације „прете“ из окружења и да му предоче могуће консеквенце. Истовремено они дају оцене реалне ситуације у којој се предузеће налази, дефинишу узроке насталих проблема и указују руководству на могућности да их превладају. Помажући руководству, ови експерти раде на припремању и реализацији посебних програма public relations, усмерених на одржавање добрих односа са окружењем и на савладавање насталих потешкоћа у одређеним ситуацијама.“[32)]

а) Истраживање циљних јавности, односно, истраживачки део ПР-у је полазиште за све. То је до те мере значајно да приликом запошљавања људи за овај сектор треба посебну пажњу обратити на предиспозиције за истраживачке делатности (психотест, радозналост, упорност). Доћи први до важне информације (нпр. о намерама конкуренције и сл.) врло је значајно за постављање пословне стратегије, а понекад (у кризним ситуацијама) од пресудног је значаја за опстанак фирме. Важније од брзине у прикупљању информација је упорност. Ажурирање база података и проналажење нових облика прикупљања и презентације основа су квалитетног рада у public relations сектору.

б) Стратешко комуницирање са циљним јавностима – Следећи корак, када се уради квалитетан избор циљних јавности, је избор стратегије за сваку од одабраних циљних јавности. Једна страте-

32) др Драгутин Врачар: *Стратегија тржишног комуницирања*, Београд, 1996, стр. 163.

шка опредељења имаћемо за банкаре, а друге за новинаре (колико често их посећивати, место сусрета, које податке о њима желимо да знамо, коју врсту поруке ћемо им упућивати, у којој форми и слично). Да бисмо остварили пожељне ефекте из комуникације са одабраном циљном јавности (грађанство, новинари, банкари, државни органи, партнери, конкуренција, јавне личности, запослени) морамо се присетити основне дефиниције public relations-a: ПР је стална, двосмерна, стратешки вођена комуникација са интерним и екстерним јавностима да би се постигла обострана корист. Сви елементи дефиниције морају бити и оперативно постављени.

в) Односи са мас-медијима – Прво што пада на памет када је у питању делатност public relations сектора, јесу припреме и реализација конференција за штампу. Постоји јасно изграђена методологија организације која је позната само стручњацима за односе с јавношћу (онима који су прошли формално из ове области образовање). Поред конференција за штампу значајне су још и писмене форме комуницирања са мас-медијима (саопштења за штампу и слично). Већину јавних наступа преко мас-медија, поред директора обављају управо стручњаци за односе с јавношћу.

Циљеви пословне функције public relations-a односно Службе за односе са јавношћу у предузећу могу се посматрати са следећа три аспекта: а) управљања предузећем; б) комуницирања с циљним групама и в) маркетинга предузећа.

Пословне функција public relations-a у многим предузећима има статус важне управљачке функције која одржава пословну филозофију предузећа. Управљачки циљеви пословне функције public relations-a у појединим предузећима тесно су повезани са стратешким циљевима предузећа, а према времену потребном за њихову реализацију представљају дугорочне циљеве предузећа. Public relations представља посебан облик планираног двосмерног комуницирања које се континуирано изводи ради успостављања и одржавања међусобног поверења и разумевања између предузећа и његових циљних група у окружењу. При том, делатност public relations-a обухвата све видове комуницирања било које фирме или појединца са окружењем. Маркетиншки оријентисана предузећа у савременим условима пословања у креирању своје пословне стратегије полазе од потреба, захтева и интереса својих циљних група у окружењу.

Руковођење и служба за корпоративни public relations, на пример, у јавном предузећу има више поља, донекле већ споменутих, менаџерско-комуниколошких и маркетиншких активности: Сваки руководилац би ради ефикасније пословне комуникације, требао да буде упознат са основним појмовима и циљевима односа с јавношћу. Наиме, функција руковођења подразумева и public relations у свакој фирми са доминантним следећим циљевима: 1) Побољшати разумевање партнера, значи: стратешки вођене двосмерне комуникације у којој се трудимо да реално чујемо и проценим потребе и проблеме партнера; 2) Утицати на јавно мњење, најшире грађанству је важан циљ јавности, мада се то не чини на први поглед. Бројне су делатности које се по својој основној функцији обраћају врло широком кругу грађана. То није само политика (странке) већ сва јавна предузећа и велике корпорације које по природи свог посла могу имати значајну подршку (или тешкоће) ако добро комуницирају са такозваном широком јавношћу; 3) Поставити основе корпоративног идентитета, квалитетан и пожељан одговор на пожељна питања даје квалитетно бављење public relations-ом у домену корпоративне културе и у домену постављања корпоративног идентитета; 4) Стимулисати тимску атмосферу унутар колектива. Мотивација за све категорије запослених најважнија је ствар менталитета. Главни креатори стимулативне политике према запосленима треба да буду стручњаци из public relations одељења; 5) Обезбедити бољу информисаност, најчешће заборављени део дефиниције public relations-a јесте да је то двосмерна комуникација – да у сваком тренутку морате имати актуелне информације о оној циљној јавности којој желите да упутите поруке. И поред те логичности мало фирми има квалитетне базе података о својим циљним јавностима; 6) Однос са мас-медијима. Постоји јасно изграђена методологија организације која је позната само стручњацима за public relations (онима који су прошли формално public relations образовање). Поред конференција за штампу значајне су још и писмене форме комуницирања са мас-медијима (саопштења за штампу и сл.); 7) Лобирање, пословни људи знају да се важне одлуке доносе под утицајем доминантних личности (не мора увек бити директор) и важних група које увек делују синхронизовано. Због тога је увек врло значајно да наш public relations сектор прецизно истражи све за нас битне циљне јавности и да нас обавести ко су доминантни људи и групе у њима; 8) Градити мостове са циљним јавностима. Правило у public relations-у јесте да чини добро не че-

кајући туђи подстицај и не очекујући директну захвалност. Тако се стварају пријатељи, а једна од дефиниција public relations-а јесте и стварање пријатеља. 9) Унапредити везе са мас-медијима. За све фирме новинари мас-медија куће спадају у приоритетне циљне јавности. Менаџмент који не схвата да од самог почетка мора стално и упорно да унапређује везе с мас-медијима пропушта прилику да на најлакши начин обавештава о својим намерама и успесима друге важне циљне групе и јавности. 10) Подржати маркетиншке активности. За време трајања конкретне маркетиншке кампање public relations одељење има посебне задатке. Истина, прво треба рећи да маркетиншке активности морају бити у складу са већ створеним имиџом, посебно ако је постигнути имиџ већ на нивоу пожељног. Са друге стране, public relations одељење мора бити потпуно упознато са циљевима конкретне маркетиншке кампање јер својим искуством и информатичким базама података може у знатној мери помоћи код стратешког, а често и код креативног дела у изради пропагандних средстава. 11) Истраживање циљних јавности. Истраживачки део у public relations-у је полазиште за све. То је до те мере значајно да приликом запошљавања људи за овај сектор треба посебну пажњу да обрате на предиспозиције за истраживање делатности (психотекст, радозналост, упорност). 12) Подршка истраживачком тиму. Сваки директор који ради у тржишном окружењу зна да је „изгубљен“ ако нема правовремене и квалитетне информације (о конкуренцији, стању на тржишту...). Помоћ ове врсте, посебно у делу поверљивих информација долази управо из public relations сектора. 13) Стратешко комуницирање са циљним јавностима (групама). Следећи корак, када се уради квалитетан избор циљних јавности, јесте избор стратегије за сваку од одабраних циљних јавности. Једна стратешка опредељења имаћемо за банкаре, а друга за новинаре. 14) Вођење комуникација у кризним ситуацијама. Пословање у тржишним условима је пословање са сталном кризом. Треба разликовати редовну од ванредне кризе. Менаџмент решава тзв. „нормалну кризу“, а стручњаци за public relations едуковани су за вођење комуникације када наступе потпуно ванредне околности – „велики пожари“ (или друге елементарне непогоде на нашем пословном терену, финансијске афере, „пад авиона“, претња стечајем, штрајк, еклошка претња и слично). 15) Презентација. Код пословних презентација, навике у нашој средини говоре да се редовно радило о потпуној импровизацији. Без стручних људи, уз директора, који нису много марили за естетику, посао организаци-

је презентације (новог пројекта, пословног плана новог производа) често је био поверен лаицима. Бригу о разним презентацијама предузећа треба поверити професионалцима из public relations сектора. 16) Издаваштво. Писана реч је важан и незаобилазан облик комуницирања са готово свим циљним јавностима. Када и како писати основа је public relations професије. Директор даје у виду теза шта би желео, а на стручњацима за public relations је да оно што треба да изађе у писаној форми буде огледало фирме у најбољем светлу. Ако не постоје у public relations сектору све врсте стручњака, ангажују се „слободњаци" или агенције.[33)]

Заправо за ову групу послова у јавном сектору може се казати да је реч о пословној функцији „у предузећу, и истовремено професија и делатност која обухвата велики број специфичних активности и које има врло широку примену у свим сферама друштвено-економског система."[34)]

2.6. Регрутација персонала за ПР – службу (на примеру јавног сектора)

Управљање људским ресурсима на примеру Службе за односе с јавношћу представља један од најзначајнијих пословних функција у организацији и обједињује бројне активности: планирање понуде и тражње за људским ресурсима из области корпоративних односа с јавношћу, регрутовање потенцијалних кандидата за попуну слободних радних места, заснивање радног односа са изабраним кандидатима, развој људских ресурса, награђивање запослених и слично. На пример у Служби за корпоративне односе с јавношћу персонални менаџмент (или УЉР) обухвата: 1. Запошљавање (анализа посла, планирање људских ресурса, регрутовање и селекција); 2. Развој (тренинг, управљање перформансама, управљање каријером); 3. Компензација (плате и системи за подстицање запослених); 4. Односи између радника и менаџмента; 5. Здравље, безбедност и међународне димензије ХРМ-а; 6. Надокнада и управљање људским ресурсима и 7. Развој људских ресурса. У литератури преовлађује сазнање да управљање људским ресурсима у јавном сектору обухвата следеће активности: 1. планирање и запошљавање; 2. развој запослених; 3. награђивање и мотивисање запослених и 4. заштита запослених.

33) Нав. према: др Драган Суботић: *Односи с јавношћу у предузетништву и бизнису*, Београд, 2006, стр. 51-59.

34) Исто, стр. 51.

Због повећане флуктуације радника, важно је научити да ефикасно селектујемо кандидате, и на основу следећих критеријума: 1. знању, вештинама; 2. особинама личности; 3. мотивацији; 4. евиденцију стручне спреме и стручног усавршавања; 5. вредностима и ставовима радника и 6. успешности у раду, односно, руковођењу, активностима корпоративних односа с јавношћу.

Методи прибављања и одабира персонала се деле у две групе: а) стандардне (конвенционалне) и б) алтернативне (неконвенционалне). Конвенционални обухвата, пријаву на оглас, биографију кандидата, дипломе, интервјуи, психолошке тестове. Неконвенционални су: полиграфска испитивања, графолошка испитивања и слично. Стандардни извори информација о кандидатима за менаџере корпоративних односа с јавношћу су: а)пријава за посао, б) радна биографија и в) препоруке.

Постоје различите врсте тестова. Већина њих се фокусира на специфичне способности и вештине повезане са односима с јавношћу. Неки послодавци купују спремљене тестове док други развијају сопствене у складу са садржајима, активностима циљевима корпоративних односа с јавношћу. Две основне групе тестова које раде кандидати су а) психолошки тестови и б)тестови везани за посао. Сврха психолошких тестова је процењивање развијености интелигенције, нумеричке способности, креативних способности и других значајних карактеристика људи, односно кандидата за посао. Применом тестова у процесу одабира задовољавају се два циља: а) добија се дијагноза развијености одређене индивидуалне особе и б) праве се боље процене будуће радне успешности кандидата. Тестови се могу делити на основу виших критеријума: полазећи од садржаја задатака; полазећи од начина постављања и решавања задатака; поводом начина примене деле се на индивидуалне и групне. а) Тестови способности се користе ради процењивања могућности човека да обавља одређене послове. Најпознатије врсте тестова способности су: тестови интелигенције; тестови специфичних способности; тестови креативности; тестови механичких способности и тестови сензорних способности. б) Тестови интелигенције су најпознатији и највише се употребљавају. Њима се испитују две ствари: општа способност, сналажење у различитим ситуацијама, разлике које се у том сналажењу јављају код кандидата. Постоји читав низ тестова којима се утврђују специфичне способности. У мноштву таквих тестова посебну пажњу заслужују: а)

тестови перцептивних способности (они откривају брзину којом тестирано лице тачно идентификује облик); б) тестови специјалних способности (способности замишљања и предочавања објекта у простору и одређивања њихових односа) и в) тестови нумеричких способности (потребни су књиговођама, благајницама итд.). Тестови везани за посао у области односа с јавношћу су: а) тестови узорака посла; б) тестови способности стицања вештина и в) пробни рад.

а) Тестови узорака посла се користе за процену подобности кандидата за обављање одређеног посла. Провера се обавља на репрезентативном узорку радних задатака или делова задатака које кандидат обавља на правим или симулираним машинама или уређајима. Тестовима способности стицања вештина се проверавају способности кандидата за стицање одређених вештина и знања, као и пробни рад у корпорацији.

Исто тако интервју се користи како би се оценило знање, вештине и способности повезане са послом. Интервју се може дефинисати као осмишљен разговор двеју или више особа ради бољег упознавања кандидата. Коришћењем интервјуа задовољавају се три циља: а) прикупљају се информације о кандидату; б) кандидат се информише о послу и организацији; в) утврђују се способности кандидата за успешно обављање одређеног посла. Интервјуи се могу разврстати према: облику, броју учесника; основном приступу и стратегији интервјуисања. Врсте интервјуа по облику су: неструктуирани, структуирани и полуструктуирани. Неструктуирани немају унапред одређен садржај ни структуру. Интервјуиста је слободан у постављању питања. Структуирани користи групу стандардизованих питања који се постављају кандидатима. Полуструктуирани подразумевају делимично планирање подручја о којима ће се говорити и делимично омогућавају интервјуисти да по свом нахођењу поставе питања. Врсте интервјуа према броју учесника: а) индивидуални интервјуи (састоје се из непосредног разговора два учесника, интервјуисте и интервјуисаног); б) секвенцијални интервјуи (чине серију два или више индивидуална интервјуа који се реализују један за другим); в) панел интервјуи (то су интервјуи у коме неколико особа интервјуише кандидата у исто време); г) групни интервјуи (разговори једног или више интервјуиста са групом кандидата истовремено).

Врсте интервјуа према улози у процесу селекције људских ресурса за активности корпоративних односа с јавношћу су: а) прелиминарни интервју, обавља се на почетку процеса са циљем да се кратким разговором елиминишу кандидати који по процени интервјуисте не долазе у обзир за посао; б) дијагностички карактерише детаљан разговор са кандидатом усмерен у правцу утврђивања његове стручности са захтевима посла; в) пријемни интервју, карактерише разговор са кандидатима који су прошли све фазе и одговарају захтевима Службе за корпоративне односе с јавношћу.

Специфичне врсте интервјуа су: а) ситуациони интервју, је интервју састављен од питања о томе како би се кандидат понашао у специфичним ситуацијама на послу; б) интервју описа понашања, представља захтевање од кандидата да дају специфичан пример начина на који је управљао проблемима у прошлости; в) не директни интервју, користи општа питања из којих се развијају остала питања.[35)]

Неконвенционални методи прибављања и одабира персонала не искључује могућност примене традиционалних и других неформалних метода. Неконвенционални методи су: а) полиграфско испитивање (обавља се уз помоћ полиграфа); б) тестови поштења (због оспоравања детектора лажи организације прелазе на тестове поштења типа папир цртица оловка. Основна намена им је да идентификују кандидате који су склони облицима непоштеног понашања); в) тестови на употребу дроге; г) графологија (је поступак анализе рукописа) и д) астрологија и слично.

Доношење одлуке о пријему кандидата није исто што и потписивање уговора о раду. Радни однос се не заснива са свим кандидатима који су примљени у радни однос, због тога што се кандидат може определити да не прихвати одређени посао. Тешки одговорни послови се могу оверити само здравој особи. Служба за корпоративне односе с јавношћу у великој корпорацији је важна не само за функционисање привредног субјекта, већ и шире у друштву, управо због концепта социјално друштвене одговорности према локалној заједници, модерном предузетничком друштву, и појединцу у систему у смислу организационе правде, поготову што је смањење броја радника и процеса отпуштања је за сваку организацију болно и веома осетљиво питање, повезано са трошковима, мотивацијом, али и етичким питањима. Зашто је важно скренути пажњу на

35) Нав. према: Биљана Богићевић, *Менаџмент људских ресурса*, Београд, 2003, стр. 91.

аспект организационе правде, који је основа перцепције и ставова запослених у процесу реструктуирања. У пракси се овај аспект често занемарује, иако је у суштини утемељен на једноставној људској потреби за правичним третманом, што је уједно и кључна етичка премиса.[36] Овде није реч само о њеном функционисању, него и креативном односу према корпорацији, али и социо-политичком окружењу.

Dragan Subotic
Scientific Advisor,
Institute for Political Studies, Belgrade

THE SERVICE FOR CORPORATIVE PUBLIC RELATIONS IN THE PUBLIC SECTOR OF SERBIA

Summary

In this paper author defined some basic notions and categories, such as corporative public relations , the service for public relations and the public sector, which determine the corporative relations with the public within the political-economical system. The author defined the structure, functions and contribution and significance of the Sector for corporative relations with the public in the public sector. The author also analyzed functional and organizational dimensions, as well as corporative and marketing functions of the public relations in regard to the institutions of political and economical system. Modernization of the public sector implies a functional, efficient and optimal model of corporative public relations that is not limited to a one-way communication only with internal and external targeted public. Human resources, or social resources within the system, and more widely on social level, too, are the basis of development. Therefore, the Service for corporative public relations has an important role in the reform of public sector in Serbia. In this paper, special attention is dedicated to designing of the public relations manager's work and working tasks, organization, managing, financing and control of the Service for Public Relations, including the managing of human resources in the public sector. He also determinates a direction of (de) regulation, improvement and development of the personnel in this field of corporative activity. The manager also defines the Service for corporative public relations within the context of managing human resources in corporations,

36) Велько Дубљевић: Организациона правда, у: Журнал за социологију, бр. 4,, 2006. стр. 77.

that is, with social resources in the society, in particular in the public sector.

Key Words: corporative public relations, public sectore, Service for public relations

ЛИТЕРАТУРА

- Драган Суботић: *Управљање људским ресурсима*, Београд, 2005.
- Видоје Стефановић: *Менаџмент људских ресурса*, Београд, 2001.
- Влајко Брајић: *Радно право*, Београд, 2001.
- Невена Докнић: Менаџмент кадрова, Београд, 1999.
- Адолф Драгићевић: *Политичка економија пријелазног друштва*, Загреб, 1991.
- Вељко Дубљевић: Организациона правда, у: Журнал за социологију, бр. 4,, 2006.
- Мића Јовановић-Божинов, Ана Ланговић: *Стратегијски менаџмент*, Београд, 2001.
- Драгутин Врачар: *Стратегија тржишног комуницирања*, Београд, 1996.
- Драган Суботић: *Нови јавни менаџмент*, књ. 9, Београд, 2010.
- Драган Суботић: *Управљање људским ресурсима*, Београд, 2005.
- Видоје Стефановић: *Менаџмент људских ресурса*, Зајечар, 2005.
- Петар Јовановић: *Менаџмент*, Београд, 2004.
- Биљана Богићевић: *Менаџмент људских ресурса*, Београд, 2003.
- Светолик Костадиновић: *Управљање јавним сектором,* Универзитет "Браћа Карић", Факултет за менаџмент, Београд, 2004.
- Бранислав Бујишић: „Глобализација и концепт социјално одговорног предузећа", *Морал и економија*, Београд, 2008.
- Душан Алексић: „Интелектуални капитал – неопипљиви ресурс економије заснивање на знању", *Пословна економија,* бр. 1/2009.
- Слађана Чабрило: "Интелектуални капитал:неисцрпни извор стварања вредности – појам, таксономија, улога и значај", *Пословна економија,* Сремска Каменица, бр. 2/2009.
- Милена Пешић: „Јавност – дистинктивна обележја појма", *Политичка ревија*, Београд, бр. 4/2008.
- Јелена Векић-Ђурковић: „Развој запослених као основа конкурентске предности предузећа", „Пословна економија", Сремска Каменица, бр. 2/2009.
- Драган Суботић: „Односи с јавношћу у пословној економији", *Пословна економија*, Сремска Каменица, бр. 1/2008.
- Раденко Марић, Драган Илић: „Морална дилема запосленог: добро компаније наспрам добра јавности", *Пословна економија*, Сремска Каменица, бр. 2/2009.

- Александр Борисович Васиљенко: *ПР великих руских корпорација*, Клио, Београд, 2008.
- Драгутин Врачар: *Стратегија тржишног комуницирања*, Београд, 1996.
- www.carlsbergsrbija.rs
- www.adizes.co.rs
- www.atadria.com
- www.efbl.org
- www.knowledge-bank1.org

Овај рад је примљен 17. јуна 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

НАУЧНА КРИТИКА, ПОЛЕМИКА И ОСВРТИ

437

Урош Шуваковић

ЉУБИША МИТРОВИЋ – ПРИНЦИПИЈЕЛНИ КРИТИЧАР „ТРАНЗИЦИЈЕ У ПЕРИФЕРНИ КАПИТАЛИЗАМ“

УДК:
316.42+330.34(497.11)(049.3)

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=25
Бр. 3 / 2010.
стр. 437-442.

Урош Шуваковић,
Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици

ЉУБИША МИТРОВИЋ – ПРИНЦИПИЈЕЛНИ КРИТИЧАР „ТРАНЗИЦИЈЕ У ПЕРИФЕРНИ КАПИТАЛИЗАМ“

Издавач: Институт за политичке студије, Београд
Година издања: 2009
Обим: 264 странице

„Наде и шансе милиона грађана су изневерене...
Добили су формалне политичке слободе и права у лику
„Хајд-парк“ демократије, а изгубили социјална права и
људско достојанство“.
Љубиша Митровић, „Транзиција у периферни капитализам“

Реномирани београдски Институт за политичке студије објавио је крајем 2009. године – у „част“ јубилеја симболичког отпочињања тзв. процеса транзиције рушењем Берлинског зида пре две деценије – научну монографију др Љубише Митровића, редовног професора Филозофског факултета Универзитета у Нишу под називом „Транзиција у периферни капитализам“. Ова књига огледа из социологије глобалних и регионалних промена, чији је аутор један од најплоднијих и најеминентнијих савремених српских социолога, већ самим својим називом успоставља јасан путоказ у ком

правцу води овај процес. Истовремено, она представља једну од најозбиљнијих и најутемељенијих, радикалних критика процеса транзиције, глобализације и глобализма објављених у нас, а колико ми увид у литературу и истраживања допушта, могу да устврдим и на простору читаве југоисточне Европе.

Монографија професора Митровића је резултат његовог вишегодишњег рада и руковођења макропројектом „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције". Сачињавају је две целине, свака од по девет поглавља. Прва целина носи назив „Криза, глобални процеси и односи у савремености" и са општег становишта разматра глобализацијске процесе, њену идеолошку утемељеност и последице које производи на нивоу светског друштва. Друга целина, насловљена „Транзиција и производња периферног капитализма на Балкану" посвећена је првенствено последицама транзиције на простору Балкана, коју Митровић карактерише као „транзицију без социјалне одговорности" чије су последице „периферизација привреде, друштва и културе"[1], односно оно што Ноами Клајн, на коју се Митровић у неколико наврата у књизи позива, назива „капитализмом катастрофе"[2].У овој књизи, која је резултат ауторовог вишегодишњег истраживања и промишљања процеса глобализације и транзиције, сабрано је 18 Митровићевих радова: 12 саопштаваних на разним међународним и домаћим научним скуповима држаним у земљи и иностранству или публикованих у научним часописима, док се 6 радова по први пут објављује у овој књизи. У свим овим радовима, професор Митровић критички анализира и преиспитује питања глобализације, глобализма и транзиције. Већ у првом поглављу се бави питањима „нове парадигме и изазовног истраживачког поља" у социологији развоја. С обзиром да Љубиша Митровић деценијама студентима предаје социолошке теорије, не чуди што ни из ове књиге нису изостали такви радови. Осим прегледа различитих парадигми из области социологије развоја, он се у другом поглављу карактеристичног наслова „Карл Маркс као весник процеса глобализације", у тексту који је писан поводом 160-годишњице „Комунистичког манифеста", бави актуелношћу Марксове мисли наглашавајући да је Маркс „претеча глобализације као нове

1) Љубиша Митровић, *Транзиција у периферни капитализам*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 149.

2) Ноами Клајн, *Доктрина шока – успон капитализма катастрофе*, Графички завод Хрватске, Загреб, 2008.

технолошке и социоекономске основе уједињавања човечанства уз респект богатства културних различитости и идентитета, дијалога и партнерства различитих цивилизација. У средишту Марксове мисли је, као алфа и омега, ослобађање човека, тј. постулат који има универзалну и трајну вредност: да је слобода сваког појединца услов слободе свих“[3]. Следе поглавља посвећена питањима обнове религије, међурелигијског дијалога и културе мира, значаја односа стратешког партнерства Русије и Европе као „кључа развоја“ и „кључа за изградњу мултиполарног света“. Он посебно ставља под интелектуалну критичку лупу резултате глобализацијског и транзицијског процеса: „зависну модернизацију“, „периферизацију привреде, друштва и културе“, ситуацију у којој је „Србија у раљама неолибералне доктрине, моноцентричног глобализма и геополитичке транзиције Балкана“, посебно се бавећи последицама транзиције по младе генерације, али и развојним шансама пољопривреде и села „у контексту процеса периферизације Балкана“. Не изостаје ни бављење проблемима нација на Балкану које су „између протомодерних етничких група и модерних грађанских политичких заједница“, уз указивање како се на простору Полуострва одвија „контракретање“ у односу на западноевропска друштва која ступају у „својеврсно постнационално доба“, при чему је по Митровићевом налазу суверенитет балканских националних држава на двоструком удару: „споља – деловањем транснационалних компанија на фону процеса глобализације, а изнутра експлозијом сепаратистичких покрета“. У том контексту, Митровић веома храбро – и то не само интелектуално, већ у тренутку опште заљубљености у „евроинтеграцијске процесе“ и политички смело, а са аспекта научника из области друштвених наука пре свега одговорно - поставља питање могу ли „овакве атомизиране нације и `торзо државе“ представљати партнера за ЕУ, односно још експлицитније да ли „придруживање оваквих патуљастих државица ЕУ има другу латентну функцију – реколонизације, протекторације и натоизације геопростора Балкана“[4].

Посебно је инспиративно поглавље монографије посвећено тзв. болоњском процесу коју аутор третира као последицу реформе и глобализације образовања на платформи неолиберализма и у функцији извођења спровођења зависне модернизације. Професор Митровић налази да Болоњска декларација представља израз нео-

3) Љубиша Митровић, Исто, стр. 43.

4) Исто, стр. 172.

либералног дискурса и да је као таква супротстављена УНЕСКОвој концепцији хуманистичког интегралног образовања. Тзв. болоњски процес „образовање подређује тржишту, глобалној подели рада, инструментализује и редуцира на техничко, занат; раздваја се образовање од процеса васпитања и света културе. То је технократски концепт образовања – без душе, који ствара професионалне идиоте а не еманциповане људе“[5]. Аутор открива прикривену социо-културну функцију реформе образовања на платформи Болоњске декларације која је у директној вези са интересима и потребама „мегакапитала и глобалне економије“, „у функцији транснационалних корпорација из земаља светског центра и њихове неоколонијалне и неоимперијалне мисије у савремености“[6] док су интереси и потребе земаља у развоју потпуно маргинализовани. Управо је због тога високо образовање прво на листи болоњске реформе. „Реформисани универзитет гушиће стварни развој индивидуалности и формирање интелектуалаца, а довешће до стварања системске интелигенције у служби новог светског поретка. У овом контексту може се рећи да вирус неолиберализма отвара пут духовној антиреволуцији: победи идеологије индивидуалног поседништва, социјал-дарвинистичког егоизма и тржишно-потрошачке оријентације пред захтевима за солидарношћу, једнакошћу и слободом. У овом контексту и у самој науци настаје победа начела неопозитивизма над начелом дијалектичког тоталитета, победа инжењерског начина мишљења над хуманистичким, те отуда и агресивни наступ под геслом `истина није целина` већ фрагменти, атомизирани свет чињеница“[7].

Аутор ове књиге је ангажовани интелектуалац у најбољем смислу тих речи, и то потврђује и овом својом монографијом; он није неутралан, већ је човекољубив, хуман научник, који је свестан да неке од особина „које би требало да красе истраживача подразумевају *независно расуђивање, интелектуалну радозналост*, истрајност*, оданост домовини...*“[8] (наглашавања У.Ш.). Као критички изграђен интелектуалац, Митровић не може да пружи само анализу, без предлога алтернативе. Последње поглавље књиге нуди, као алтернативу садашњој „транзицијској антиреволуцији“

5) Исто, стр. 117.

6) Исто, стр. 125.

7) Исто, стр. 122.

8) Сантјаго Рамон и Кахал, *Правила и савети за научна истраживања*, CSIS, Мадрид, 2007, стр. 43.

којом је Србија „у свом развоју данас враћена у поље капитализма 19. века“[9] јасно залагање за „социјалдемократску алтернативу развоја“, при чему Митровић под појмом социјалдемократије не мисли, како сам каже, на „илузионизам присталица `трећег пута` и жуте неолибералне социјал-демократије која је инструментализована за потребе мегакапитала и његову хегемонију у свету“, већ на „обновљену аутентичну социјалдемокартију“ која „има шансу да поново повеже идеју слободе, тј. демократије,са идејом братства и социјалне једнакости“[10]. Он заправо сматра, и то показује кроз поглавље посвећено суочавању идеја двојице великана српске мисли XIX века, либерала Владимира Јовановића и социјалисте Светозара Марковића да ће се „из друштвених противуречја света, временом формирати нови покрети посткапиталистичке алтернативе, који ће повезати принципе либерализма (о људској слободи) и социјализма (о једнакости и социјалној правди), те на основу њихове синтезе изградити нову теоријску платформу и програм борбе за боље сутра“ за које је, како Митровић подвлачи, битно „да оно омогућује еманципацију човека, хуманизацију друштва, успостављање здравих односа између човека, природе и друштва, тј. да се заснива на платформи одрживог развоја, да афирмише глобализацију разумевања и солидарности, мир и прогрес у целом свету“[11].

Читавом својом књигом професор Љубиша Митровић потврђује да поступа у складу са речима Карела Косика које наводи као један од три мотоа своје књиге: „Досадашње искуство показује да рестаурација капитализма није решила ни једно од битних питања данашњице, само их је све потамнила и одложила, а тиме посредно изазвала критичко мишљење да не оклева и да се даде на посао“.

9) Љубиша Митровић, Исто, стр. 219.

10) Исто, стр. 231.

11) Исто, стр. 227.

Овај рад је примљен 15. јула 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, (односно 16 до 25 страна, 36300 до 56725 карактера са размаком).

После ових података следи *Сажетак* који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду *Кључне речи* чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У ***сажетку*** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста треба написати ***Резиме*** чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор би у Резимеу у структуираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. *Сажетак, кључне речи и резиме* треба превести и на енглески језик, ако је рад на енглеском, сажетак и кључне речи треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5 – ћирилично писмо.

Поднаслов куцати у фонту Times New Roman, величина слова 14.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликата до њихових решења“, *Политичка ревија,* Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, У: *Србија – политички и*

институционални изазови (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу (на пример: http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija).
- **архивска грађа,** мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894.

Иза сваког рада треба да иде литература поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, У: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао,* Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: http//sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija) .
- **архивска грађа,** мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894.

Текстове слати у електронском облику на следећу e-mail адресу

ipsbgd@eunet.rs

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review : часопис за политикологију, политичку социологију, комуникологију и примењену политику / главни и одговорни уредник Драган Суботић. - Год. 1, бр. 1 (2002) - . - Београд (Савски трг 7) : Институт за политичке студије, 2002 - (Београд : Чигоја штампа). - 23 см.

Двапут годишње. - Наставак публикације: Политичке свеске (Београд) = ISSN 0554-5226 = Политичка ревија

COBSIS.SR-ID 105060364

* Излажење часописа финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

** Часопис је припремљен за штампу августа, септембра, односно, штампан октобра 2010.

03
2010

POLITICAL REVIEW
MAGAZINE FOR POLITICAL SCIENCE, COMMUNICATIONS AND APPLIED POLITICS

ПОЛИТИЧКА
Ревија
ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКОЛОГИЈУ, КОМУНИКОЛОГИЈУ И ПРИМЕЊЕНУ ПОЛИТИКУ

Милош Ђинђић
ИЗБОРНИ ИНЖЕЊЕРИНГ СР НЕМАЧКЕ: СПЕЦИФИЧНОСТИ И ПРОБЛЕМИ

Зоран Милошевић
ШИРЕЊЕ ИДЕЈА БЛИСКОИСТОЧНИХ ИСЛАМИСТА У ШКОЛАМА НЕМАЧКЕ

Ана Јовашевић
ОБЕЛЕЖЈА СПОЉНЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ НЕМАЧКЕ

Дејана М. Вукчевић
ДЕРОГАЦИЈА ПРАВИЛА УНУТРАШЊЕГ ТРЖИШТА ЕУ У ОБЛАСТИ НАОРУЖАЊА

Синиша С. Домазет
ПОЛИТИКА КОНКУРЕНЦИЈЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И УСЛУГЕ ОД ОПШТЕГ ЕКОНОМСКОГ ИНТЕРЕСА

Ђорђе Стојановић, Петар Матић
КОНЦЕПТ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ: СЛУЧАЈ ЕУ

Дејан Костић
ЕВРОПСКИ КОНЦЕПТ РЕШАВАЊА РАДНИХ СПОРОВА

Миле Ракић
КОРУПЦИЈА КАО ОДРАЗ СТАЊА БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Марија Ђорић
ПОЛИТИЗАЦИЈА ХУЛИГАНИЗМА

Драган Суботић
СЛУЖБА ЗА КОРПОРАТИВНЕ ОДНОСЕ С ЈАВНОШЋУ У ЈАВНОМ СЕКТОРУ СРБИЈЕ

Урош Шуваковић
ЉУБИША МИТРОВИЋ – ПРИНЦИПИЈЕЛНИ КРИТИЧАР „ТРАНЗИЦИЈЕ У ПЕРИФЕРНИ КАПИТАЛИЗАМ“

ISSN 1451-4281